

KARADENİZ İNCELEMELERİ

Dergisi

Journal of Black Sea Studies

27

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ**Yıl: 14, Sayı: 27, Güz 2019***Year: 14, Number: 27, Autumn 2019***Sahibi / Owner**

Serander Yayınevi Adına

Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief

Öğr. Gör. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

Hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenmekte ve uygun görülmeyenler yayımlanmamaktadır

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz İncelemeleri Dergisi

Serander Yayınevi, Gazipaşa Mahallesi,

Uzun Sokak, No: 5/3

Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE

Tel: 0533 421 70 02

Web: www.kainder.com

Web: www.seranderyayinevi.com

e-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr

Dizgi / Typed by

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed by

Eser Ofset Matbaacılık

Tel: 0462 321 53 38 TRABZON

ISSN: 2146-4642**Abone Bedeli / Subscription Rate**Kurum/*Institutional*: 80 TL (USD 20)Normal/*Normal*: 90 TL (USD 25)Fiyatı/*Price*: 40 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ

Dergisi

Journal of Black Sea Studies

27

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
Turkologischer Anzeiger tarafından taranmakta olup
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı
(SBVT) SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib, Directory
of Research Journals Indexing (DRJI) ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2019

EDİTÖRLER / EDITOR'S

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Öğr. Gör. Veysel USTA

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)
Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Yavuz ALPTEKİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim CÖHCE (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Alexander D. VASİLYEV (Russian Academy of Sciences)
Doç. Dr. Hanefi BOSTAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Oktay ÖZEL (Bilkent Üniversitesi)

TÜRKÇE SORUMLUSU

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

İNGİLİZCE SORUMLUSU

Doç. Dr. Mustafa Zeki ÇIRAKLI

Bu Sayının Hakemleri - Referees of the Issue**Prof. Dr. Gülbadi ALAN***Erciyes Üniversitesi***Prof. Dr. Mesut ÇAPA***Ankara Üniversitesi***Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK***Trabzon Üniversitesi***Prof. Dr. Mehmet ÇOG***Samsun Üniversitesi***Prof. Dr. Feridun M. EMECEN***İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi***Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ***İstanbul Üniversitesi***Prof. Dr. Orhan KILIÇ***Fırat Üniversitesi***Prof. Dr. Bilal KIRIMLI***Trabzon Üniversitesi***Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ***Karadeniz Teknik Üniversitesi***Prof. Dr. Mustafa ÖZER***İstanbul Medeniyet Üniversitesi***Prof. Dr. Enis ŞAHİN***Sakarya Üniversitesi***Doç. Dr. Zehra ARSLAN***Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi***Doç Dr. Savaşkan Cem BAHADIR***Karadeniz Teknik Üniversitesi***Doç. Dr. Sezai BALCI***Giresun Üniversitesi***Doç. Dr. Serkan DEMİREL***Karadeniz Teknik Üniversitesi***Doç. Dr. Ahmet DOĞAN***Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi***Doç. Dr. İsmail KIVRIM***Gaziantep Üniversitesi*

Doç. Dr. Abdurrahman KOLCU
Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Doç. Dr. İsmail KÖSE
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Hüsrev TABAK
Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Volkan AKSOY
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet BİLGİN
İstanbul Aydın Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ersin ÇELİKBAŞ
Karabük Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Osman EMİR
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Turgay KABAK
Bayburt Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ülkü KÖKSAL
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Eda Havva TAN METREŞ
Akdeniz Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi M. Reşat SÜMERKAN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gülseren KAN ŞAHİN
Sinop Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Akın TEMÜR
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Fatma YILDIRMIŞ
Gümüşhane Üniversitesi

Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU
Marmara Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

SUNUŞ	9
BİR ANADOLU EYALETİ OLARAK HONORIAS <i>HONORIAS AS AN ANATOLIAN PROVINCE</i>	
Gülseren KAN ŞAHİN	11
OSMANLI MAHKEMESİ: TRABZON ÖRNEĞİNDE (1557-1558) <i>OTTOMAN COURT: IN THE CASE OF TRABZON (1557-1558)</i>	
Sibel KAVAKLI KUNDAKÇI	43
KAFKASYA'DA RUS İDARİ YAPILARI (1785-1845) <i>THE RUSSIAN ADMINISTRATIVE STRUCTURES IN THE CAUCASUS (1785-1845)</i>	
Tekin Aycan TAŞCI	73
SİNOP RUM CEMAATİ'NİN 19. YÜZYILDAKİ SOSYAL YAPISI <i>THE SOCIAL STRUCTURE OF THE GREEK COMMUNITY OF SINOP IN THE 19th CENTURY</i>	
Cenk DEMİR	111
TONYALI AHMED EFENDİ VE RİSÂLE-İ AHVÂL-İ ÂHİR ZAMÂN MESNEVİSİ <i>TONYALI AHMED EFENDİ AND HIS RİSÂLE-İ AHVÂL-İ ÂHİR ZAMÂN MESNEVİ</i>	
Lokman TAŞKESENLİOĞLU	143
PİLEKİ, TAŞ SACI YAPIMI ÜZERİNE: BODAMLİ (GÜNEYSU) KÖYÜ, VAKFIKEBİR/TRABZON <i>PRODUCTION OF HOT-STONE COOKING IN BODAMLİ (GÜNEYSU) KÖYÜ, VAKFIKEBİR (TRABZON)</i>	
Suat İSKENDER	165
RİZE'DE ZİRAAT, BALIKÇILIK VE HAYVANCILIK (1923-1950) <i>AGRICULTURE, FISHERIES AND ANIMAL HUSBANDRY IN RIZE (1923-1950)</i>	
Songül ALŞAN	185

KİR BULIÇEV'İN *TRABZON'DAN DÖNÜŞ* ADLI BİLİM KURGU
ROMANINDA *TRABZON*

TRABZON IN THE SCIENCE FICTION NOVEL BY KİR BULYCHEV
RETURN FROM TRABZON

Badegül CAN EMİR..... 205

İKTİSADİ-SİYASİ İLİŞKİLER ETKİLEŞİMİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE-RUSYA
FEDERASYONU İLİŞKİLERİ (1992-2000)

*TURKEY AND RUSSIAN FEDERATION RELATIONS WITHIN THE FRAME
OF INTERACTIONS BETWEEN POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS
(1992-2000)*

Ali BAŞARAN..... 229

TÜRK BASIN TARİHİNİN İLK KADIN YÜZLERİNDEN: SABIHA
ZEKERİYA SERTEL

*ONE OF FIRST WOMEN FACES IN TURKISH PRESS HISTORY: SABIHA
ZEKERIYA SERTEL*

Emine Bilgehan TÜRK..... 261

BARTIN MUTFAK KÜLTÜRÜ İÇERİSİNDE TATLILARIN YERİ VE ÖNEMİ
ÜZERİNE NİTEL BİR ÇALIŞMA

*A QUALITATIVE STUDY ON THE PLACE AND IMPORTANCE OF
SWEETS IN BARTIN CUISINE CULTURE*

Dilek ÇOŞAN

Yılmaz SEÇİM..... 279

KİTAP DEĞERLENDİRME/ BOOK REVIEW

CANİK VE GÖÇ 1800-1923

Samet KÜÇÜKTÜRK..... 293

TÜRKİYE'DE GAYRİMÜSLİMLERİN YÖNETİMİ, OSMANLI'DAN
CUMHURİYET'E

Tuğba ERAY BİBER..... 299

KİD YAYIN İLKELERİ 305

SUNUŞ

Karadeniz havzasını konu edinen Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin ilk sayısı 2006 yılında yayımlanmıştı. Onüçüncü yılını idrak eden dergimizin 27. sayısında; 11 bilimsel makale ve iki kitap değerlendirmesiyle okuyucumuzla buluşuyoruz. Bu sayıda yazı portföyümüz içinde siyasal tarihin dışında arkeoloji, mimari ve edebiyat gibi sosyal tarihin farklı yelpazelerini ilgilendiren yazılara da yer vermiş bulunuyoruz.

Bu sayının ilk makalesi, *Gülseren KAN ŞAHİN*'in “*Bir Anadolu Eyaleti Olarak Honorias*” adlı yazısıdır. Bizans İmparatoru II. Theodosius döneminde kurulan eyalet adını, Theodosius'un amcası “Honorius”dan almıştır. Bithynia ile Paphlagonia arasında kalan ve kuzeybatı Anadolu’da bulunan bir Geç Roma-Erken Bizans eyaletidir. Bizans İmparatoru Herakleius’un İS 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Araplara yaptığı mücadelelere konu olan eyaletin güneydeki hinterlandına dair kısıtlı bilgi, 2000’li yılların başından beri yapılan bazı arkeolojik çalışmalarla aydınlanmaya başlamıştır. Yazar bu çalışmada, Honorias Eyaleti’nin tarihsel ve arkeolojik sürecini ele alınıp değerlendirilmiş ve alana ciddi katkı sağlayacak nitelikte bilgiler vermiştir.

Sibel KAVAKLI KUNDAKÇI’ya ait olan ikinci makale “*Osmanlı Mahkemesi: Trabzon Örneğinde (1557-1558)*” adını taşımaktadır. Makalede, kuruluşu 1557 tarihine kadar inen Trabzon Mahkemesi’nin kuruluş sırasındaki yapısı ele alınarak sözkonusu mahkemenin kaydı olan Şer’iyye Sicillerinden yararlanılarak bu mahkemenin işleyişi değerlendirilmiştir. Mahkeme görevlisi olarak kadı ve kadının bağımsızlığı, mahkemenin aleniliği ile birlikte muhakemeye katılanlar, mahkeme görevlileri, yeri, mahkemenin çalışma düzeni ile mahkeme salonu kuralları değerlendirilerek bu konular üzerinden Osmanlı mahkemesinin işleyişine açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

TeKin Aycan TAŞCI, “*Kafkasya’da Rus İdari Yapıları (1785-1845)*” adlı yazısında 16. Yüzyılda Kafkasya’ya nüfuz eden Rusya’nın bölgedeki varlığını kalıcı kılmak üzere başvurduğu ilk idari yapı olan ve 18. yüzyılda inşa edilmeye başlayan kaleler sürecinden başlayarak 1883’te Gürcistan’ın himayesini üstlenerek Güney Kafkasya’daki hakimiyet süreci ele alınmıştır. Makalede, Rusya genelinde uygulamaya konulan II. Yekaterina’nın guberniya reformundan başlayıp Rusya’nın sınırlarını Güney Kafkasya’ya genişletmesine bağlı olarak çeşitli değişikliklere uğrayan idare sistemi Rus arşiv belgeleri ışında ele alınarak irdelenmiştir.

Cenk DEMİR’in “*Sinop Rum Cemaati’nin 19. Yüzyıldaki Sosyal Yapısı*” adlı makalesi, Anadolu’da yüzlerce yıldan beri bir arada yaşayan Türklerle Rumların ilişkilerine Sinop Sancağı özelinde ışık tutmaktadır. Bu bağlamda Sinop Rumlarının demografik, içtimai, iktisadi, dinî ve tarihsel açıdan ne durumda buldukları ve yüzyıl boyunca ne tür değişimlere sahne oldukları başta arşiv belgeleri olmak üzere seyahat metinleri ve diğer veriler çerçevesinde değerlendirilerek Sinop ili monografisine katkı sağlayacak nitelikte sonuçlara ulaşıldığı gibi Anadolu’daki Müslim-gayrimüslim ilişkilerine dair de fikir edinebilmek de mümkündür.

Lokman TAŞKESENLIOĞLU’nun “*Tonyalı Ahmed Efendi ve Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân Mesnevisi*” adlı çalışması bu sayının edebiyat konulu makalelerinden biridir. Taşkesenlioğlu, klasik Türk şiirinin son döneminde mesnevi nazım şekliyle kaleme alınarak ahir zamanda toplumdaki ortaya çıkan aksaklıklara dikkati çekmek, ahlaki ve dinî konularda insanlara öğütler vermek için kaleme alınan *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân Mesnevisi* hakkında detaylı bilgiler vermektedir. Çalışma, dönemin Trabzon Vilayeti’ne bağlı küçük bir nahiyesinden yetişen bir şairi ve birkaç baskı yapan eserini konu edinmesi bakımından da ayrıca dikkate değerdir.

Suat İSKENDER’in kaleme aldığı “*Pileki, Taş Sacı Yapımı Üzerine: Bodamlı (Güneysu) Köyü, Vakfıkebir/Trabzon*” adlı çalışması, Doğu Karadeniz bölgesi geleneksel

halk kültürünün yaygın bir ürünü olan taş pişirme ürünü yapımını konu edinmiştir. Hızlı kentleşme ve buna bağlı olarak tahıl ekiminin sona ermesi nedeniyle kaybolmaya yüz tutmuş geleneksel el sanatı ürünlerinden pileki yapımını, son ustalarıyla sözlü tarih çalışması bağlamında ele alan yazar, yaptığı çizimlerle, sözkonusu ürünü ve bu ürünün üretilmesinde kullanılan malzemeyi okura ulaştırdığı gibi tarihe de kıymetli bir not düşmüştür.

Songül ALŞAN, “*Rize’de Ziraat, Balıkçılık ve Hayvancılık (1923-1950)*” adlı yazısında Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş ve yeniden yapılanma dönemi olarak kabul edilen dönemde Rize’nin tarımsal üretimine ışık tutmaktadır. Ülke yöneticileri açısından dönemin birincil sorunu olan halkın günlük yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanması için bir yandan yöresel üretim imkanların önplana çıkarılması, öte yandan üretimin artırılması için yapılan yasal düzenlemeler ele alınıp değerlendirilmiştir.

Badegül CAN EMİR, “*Kir Buluçev’in ‘Trabzon’dan Dönüş’ Adlı Bilim Kurgu Romanında Trabzon*” adlı makalesi de bu sayının kendine özgü yazılarından biridir. CAN EMİR, Rus edebiyatında bilim kurgu romanlarının dikkat çeken temsilcilerinden biri olan Oryantalist yazar Kir Buluçev’in tarihsel gelişim süreci içinde siyasi, sosyal, kültürel ve demografik dönüşümüyle dikkat çeken Trabzon’u ele alan bilimkurgu romanını irdelemiştir. Roman, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusların 18 Nisan 1916 tarihinde Trabzon’u işgal etmelerinden sonra Rus bilim adamlarının buradaki çalışmalarını konu edinmektedir. Çalışmada, Trabzon’un içinde bulunduğu siyasi, sosyal, ekonomik ve demografik hava değerlendirilmiş, Trabzon’a yapılan arkeolojik gezinin oluşum koşulları ve amaçları üzerinde durulmuştur.

Ali BAŞARAN, “*İktisadi-Siyasi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkileri (1992-2000)*” adlı yazısında Yeltsin Dönemindeki Türkiye-Rusya ilişkilerini değerlendirmektedir. Yazar, ülkeler arasındaki iktisadi ilişkilerin siyasi ilişkilerin seyrinde belirleyici rolü olduğundan hareketle iki ülke arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerin siyasi ilişkileri de yakından etkilediğini verilerle ortaya koymaktadır. Rusya’da çalışan Türk işçilerinin Türk siyasetine, Türkiye’de bavul ticareti yapan Rusların da Rus siyasetine etki ettiğini belirten Başaran, bu duruma örnek olarak da Yeltsin’in ikinci dönemi için seçimlere giderken bavul ticaretine sınırlama getirilmesinin seçim sonrasına bırakılmasını vermektedir.

Emine Bilgehan TÜRK, “*Türk Basın Tarihinin İlk Kadın Yüzlerinden: Sabiha Zekeriya Sertel*” başlıklı yazısında gazeteciliği meslek edinen ilk kadın yazarı ele almaktadır. TÜRK makalesinde, Sabiha Zekeriya Sertel’in Selanik’te başlayıp Bakü’de sonlanan biyografisi, Türk basın tarihinde yer alışı, yazılarında kadın sorunlarına getirdiği tespit ve çözüm yolları ile hikâyelerinde kadın problemlerini hayattan kurguya taşıyışını ve bu konudaki tespitlerini değerlendirmiştir.

Dilek ÇOŞAN ve Yılmaz SEÇİM’in birlikte kaleme aldıkları “*Bartın Mutfağın Kültürü İçerisinde Tatlıların Yeri ve Önemi Üzerine Nitel Bir Çalışma*” adlı yazıları bu sayımızın son makalesidir. Oldukça köklü bir geçmiş ve zengin bir çeşitliliğe sahip Türk Mutfağı’nın küçük bir kesitini ele alan makale, oldukça meşakkatli bir alan çalışması sonucunda elde edilen verileri içermektedir. Yüzlerce yıllık tarihsel birikimin ürünü olan, ancak toplumsal tabakalaşma ve değişme nedeniyle bir kısmı unutulmaya yüz tutmuş bölge tatlılarının hem literatüre hemde turizme kazandırılması açısından önem arz etmektedir.

Dergimizin 27. sayısı, iki kitap yazısıyla son bulmaktadır. İlki Samet KÜÇÜKTÜRK tarafından kaleme alınan Nedim İpek’in *Canik ve Göç 1800-1923*; ikincisi ise Tuğba ERAY BIBER’in kaleme aldığı Erhan Güllü’nün *Türkiye’de Gayrimüslimlerin Yönetimi, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e* adlı kitabına aittir.

BİR ANADOLU EYALETİ OLARAK HONORIAS*

Gülseren KAN ŞAHİN**

ÖZ

Honorias, Bithynia ile Paphlagonia arasında kalan, Paphlagonia Bölgesi'nin hinterlandı konumunda, kuzeybatı Anadolu'da bulunan bir Geç Roma-Erken Bizans eyaleti idi. Bu eyaletin başkenti Klaudiopolis (Bolu) olup yöneticileri ise "praeses" sıfatını taşımakta idiler. Bizans İmparatoru II. Theodosius döneminde kurulan eyaletin ismi Theodosius'un amcası "Honorius"dan gelmektedir. Eyalet batıda Bithynia ve Pontica *Dioceses*'inin toprakları ile güneyde Galatia Prima ve doğuda Paphlagonia'nın bazı topraklarını kapsamaktadır. *Synecdemus*'ta sayılan, eyaletteki başlıca kentler ve metropolitlikler şunlardır: Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), Prousius (Düzce-Konuralp), Tiejon (Filyos), Krateia (Gerede yakını) ve Hadrianopolis (Eskipazar). Eyalet İS 535-548 yılları arasında İmparator I. Iustinianus döneminde Paphlagonia ile birleştirilmiş ve "Praetor Iustinianeus Paphlagoniae" adıyla anılan bir yönetime dahil edilmiştir. Eyaletin özellikle güneydeki hinterland kısmı çok az tanınmaktadır ve 2000'li yılların başından beri yapılan bazı arkeolojik çalışmalarla bu kısım kısmen aydınlanmaya başlamıştır. Eyalet özellikle Bizans İmparatoru Herakleius'un İS 7. yüzyılın ilk çeyreğinde Araplara yaptığı mücadelelere konu olmuştur. Bu çalışmayla Honorias Eyaleti'nin tarihsel ve arkeolojik süreci özetlenecektir.

Anahtar Sözcükler: Anadolu, Karadeniz, Geç Roma/Erken Bizans, Honorias, Klaudiopolis.

HONORIAS AS AN ANATOLIAN PROVINCE

ABSTRACT

Honorias was a Late Roman-Early Byzantine province between Bithynia and Paphlagonia, at the hinterland of Paphlagonia, located in northwest Anatolia. The rulers of this province, whose capital was Klaudiopolis (Bolu), were called as 'praeses'. The state was founded in the rule of Byzantine Emperor Theodosius II and named Honorius, his uncle's name. The province covered the lands of Bithynia and Pontica *Dioceses* to the west, Galatia Prima to the south and some parts of Paphlagonia to the east. The central cities and metropolities in the province listed in *Synecdemus* are as follows: Heracleia Pontika (Black Sea Ereğli), Prousius (Duzce-Konuralp), Tiejon (Filyos), Krateia (near Gerede) and Hadrianoupolis (Eskipazar). The state was unified with Paphlagonia during the reign of Emperor Iustinianus between 535-548 AD and was included in a government called *et Praetor*

* Gönderim tarihi: 30.03.2019. Kabul tarihi: 17.04.2019

** Dr. Öğr. Üyesi, Gülseren KAN ŞAHİN, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, SİNOP. gksahin@sinop.edu.tr ORCID:

Iustinianeus Paphlagoniae. The hinterland, especially in the southern part of the province, is little known and has been partially illuminated by some archaeological work since the early 2000s. The province was particularly the subject of the Byzantine Emperor Herakleius's struggle against the Arabs in the first quarter of the 7th century AD. This study is aimed at reviewing the historical and archaeological process of Honorias.

Keywords: Anatolia, Black Sea, Late Roman/Early Byzantine, Honorias, Klaudiopolis.

Giriş

Sürekli gelişen ve değişen siyasi yapısıyla Roma İmparatorluğu, yönetim bakımından kendi içinde bağımsızlığa sahip belirli coğrafi sınırları bulunan eyalet (Latince: *provincia*, çoğul: *provinciae*) sistemi ile yönetilirdi. Bir Geç Roma eyaleti olan Honorias (Ὠνοριάς), Roma Dönemi'nde Pontus-Bithynia ve Galatia-Kappadokia eyaletlerinin¹ bazı bölümlerini kapsamaktadır (*Harita 1*)². Doğu ve batı arasında bir köprü vazifesinde olan Honorias, günümüzde kuzeybatı Anadolu'da yer alan Düzce, Bolu, Çankırı, Karabük illeri topraklarının bir kısmını, Zonguldak ilinin tamamını kapsar³. Derin vadiler ve nehirlerle bölünerek Sakarya'nın doğusundan başlayıp denize paralel uzanan dağların (Bolu, Köroğlu) varlığı bölgenin ticari ve sosyal hayatının şekillenmesine yardımcı olmuştur. Geç Roma Dönemi'nde batıda Sangarius (Sakarya) nehri ile Bithynia'dan; doğuda ise Parthenius (Bartın) nehri ile Paphlagonia'dan ayrılmaktadır⁴. Kuzeyde Karadeniz doğal sınırı oluşturmaktadır. Güneyde ise bölgenin iç Anadolu Bölgesi'ne geçit verdiği dalgalı bir arazi yapısı mevcuttur. Honorias'ın iç bölümleri sahil kesimine oranla daha az bilinmektedir⁵. Bölge oldukça zor bir coğrafyaya sahip olup ovalık alanları oldukça

¹ Bu durumda sınırları ve isimleri değişen eyaletlerin biraz daha küçüldüğü görülür: Klaus Belke, *Paphlagonien und Honorias, Tabula Imperii Byzantini*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 1996, Band 9, s. 66. Bu konu hakkında bkz. Dimitris P. Drakoulis, "Regional Transformations and the Settlement Network of the Coastal Pontic Provinces in the Early Byzantine Period", *The Black Sea, Paphlagonia and Phrygia in Antiquity, Aspects of Archaeology and Ancient History*, Ed. Gocha R. Tsetskhladze-Ergün Laflı-James Hargrave-William Anderson, British Archaeological Reports, International Series 2432, Oxford 2012, s. 82.

² John Bagnell Bury, "The Provincial List of Verona", *The Journal of Roman Studies*, S: 13, Londra 1923, s. 147; Joseph Bingham, *Origines Ecclesiasticae: or, the Antiquities of the Christian Church, and Other Works*, William Straker, Londra 1834, C: 2, s. 329; ve ayrıca Belke, *a.g.e.*, s. 66.

³ Eyaletin sınırları için bkz. Carl Georg Brandis, "Arrians Periplus Ponti Euxini", *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, J.D. Sauerländers Verlag, Köln 1896, C: 51, s. 117.

⁴ William Martin Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor: With Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, J. Murray, Londra 1824, s. 309; Bingham, *e.g.e.*, s. 329.

⁵ John Anthony Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor with a Map*, Oxford University Press, Oxford 1832, C: 1, s. 209. Bölgenin kırsalında Geç Roma/Erken Bizans Dönemi arkeolojik verileri için bkz.: Roger Matthews-Michael Metcalfe-Daniela Cottica, "Landscapes with Figures: Paphlagonia through the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods,

sınırlıdır. Seçilen yerleşim alanlarının bilhassa bölgeler arası yol ağları üzerinde veya denizcilik faaliyetlerine imkan tanıyan korunaklı alanlarda seçilmiş olması dikkate değerdir. Kentlerin konumunda hem askeri hem ekonomik özelliğinin ön planda tutulmasına ilişkin önerileri antik kaynaklar yanında arkeolojik çalışmalar da desteklemektedir⁶.

Diocletianus (İS 284-305) döneminde muhtemelen daha iyi bir mali, idari ve askeri yönetim için tüm Anadolu'da bölge sistemi ile ilgili bazı değişiklikler yapılmıştır⁷. Diocletianus reformları bölgelerin tekrar organize edilmesiyle ilgili

AD 330-AD 1453", *At Empires' Edge: Project Paphlagonia. Survey in North-Central Turkey*, Ed. R. Matthews-C. Glatz, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 44, Londra 2009, s. 190-199; Ergün Laflı-Alexander Zäh, "Archäologische Forschungen im byzantinischen Hadrianupolis in Paphlagonien", *Byzantinische Zeitschrift*, S: 101/2, Berlin 2008, s. 681-714 ve lev. XIII-XXVI; Ergün Laflı-Alexander Zäh, "Beiträge zur frühbyzantinischen Profanarchitektur aus Hadrianupolis-Blutezeit unter Kaiser Iustinian I.", *Byzantinische Zeitschrift*, S: 102, Berlin 2009, s. 639-659 ve lev. V-XIII; Ergün Laflı-Gülseren Kan Şahin, *Hadrianopolis III: Ceramic finds from southwestern Paphlagonia*, British Archaeological Reports, International Series 2786, Hadrian Books, Oxford 2016, s. 1-17; William Anderson, "Late Byzantine Occupation of the Castle at Tios", *Anatolia Antiqua*, S: 17, İstanbul 2009, s. 265-277; Sinan Altun-Sami Patacı, "Mosaics of Early Byzantine Church B in Paphlagonian Hadrianopolis and their Iconographic Analysis", *Arkeoloji Dergisi*, S: 19, İzmir 2014, s. 183-208; Aslı Cumalıoğlu-Gülseren Kan Şahin-Sami Patacı, "Hadrianopolis Çalışmalarının Paphlagonia Arkeolojisine Katkıları/ Contribution of Excavations at Hadrianopolis to the Regional Studies of Paphlagonia", *Arkeolojide Bölgesel Çalışmalar Sempozyumu Bildirileri/Regional Studies in Archaeology Symposium Proceedings*, 12-13 May 2011, Ankara, Ed. D.B. Erciyas-E. Sökmen, Ege Yayınları, İstanbul 2014, s. 187-208; Sami Patacı-Ali Kazım Öz-Ergün Laflı, "Paphlagonia Hadrianopolis'i Mozaik Buluntuları: Ön Değerlendirmeler", *Journal of Mosaic Research*, S: 5, Bursa 2012, s. 163-172; Sami Patacı, "Paphlagonia Hadrianopolis'i Hamam A ve A Kilisesi Mozaikleri", *Journal of Mosaic Research*, S: 4, Bursa 2011, s. 27-50.

⁶ Bölgede yapılan kazı ve yüzey araştırması faaliyetleri ile birlikte yerleşim arkeolojine katkı sağlayacak değerli bilgiler sağlanmıştır: Matthews-Metcalf-Cottica, *a.g.m.*, s. 190-199; Laflı-Zäh, *a.g.m.*, s. 681-713; Laflı-Zäh, *a.g.m.*, s. 639-659; Ergün Laflı, "Paphlagonia Hadrianopolis'i Arkeolojik Kazıları ve Onarım Çalışmaları 2008 Yılı Çalışma Raporu", *Arkeoloji ve Sanat*, S: 131, İstanbul 2009a, s. 39-62; Sümer Atasoy-Şahin Yıldırım, "Filyos-Tios 2009 Yılı Kazısı", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 32. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, Ed. A. Naci Toy-Haydar Dönmez-Ömer Özgün, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3267-4, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 147-4, Ankara 2011, C: 4, s. 1-16; Sümer Atasoy-Şahin Yıldırım, "Filyos-Tios 2010 Yılı Kazısı", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 23-28 Mayıs 2011, Malatya, Ed. Haydar Dönmez-Ömer Özgün, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 155-2, Ankara 2012, C: 2, s. 451-462; Şahin Yıldırım, "Tios-Tieion 2016 Yılı Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 22-26 Mayıs 2017, Bursa, Ed. A. Özme, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 178/2, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 3551/2, Ankara 2018, C: 3, s. 147-169.

⁷ John Bagnell Bury, *History of the Later Roman Empire: from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*, Dover Books, New York 2011, C: 2, s. 338 ve 341-346; bunun dışında Matthew Bunson, *Encyclopedia of the Roman Empire*, Revised Edition, Facts on File, New York 2002, s. 175-176.

genel ilkeler üzerine yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda Anadolu üç ayrı bölgeye (=Dioecesis) ayrılmış, araştırmamıza konu olan Honorias, *Pontica Dioecesis*'i sınırları içinde yer almıştır⁸. Yedi alt eyalete ayrılan bölge (Bithynia, Paphlagonia, Diospontus, Pontus Polemoniacus, Armenia Minor, Kappadokia ve Galatia) uzun süre varlığını sürdürmüştür⁹. Laterculus Veronensis veya Verona Listesi denilen bölgesel gruplara ayrılmış listelerde, İS 314-324 tarihleri arasındaki bu Roma eyaletlerinin isimleri yer almaktadır¹⁰. İS 5. yüzyıl başında ise II. Theodosius, *Pontica Dioecesis*'ini tekrar düzenlemiş ve İS 6. yüzyılda yaşamış Bizans coğrafyacısı Hierocles, adına atfedilen *Synecdemus* isimli eserinde belirtildiği üzere bölge toplam 11 (Bithynia, Honorias, Paphlagonia, Helenopontus, Pontus Polemoniacus, Armenia Prima ve Secunda, Kappadokia Prima ve Secunda, Galatia ve Galatia Salutaris) eyalete bölünmüştür¹¹. Bizans İmparatoru II. Theodosius (İS 408-450) döneminde kurulmuş olan Honorias eyaleti, ismini Theodosius'un amcası "Honorius"dan almıştır¹². Geç Roma İmparatorluğu'nun idari organizasyonu dışında tüm eski Roma sivil ve askeri görevlilerinin resmi listesi hakkında önemli bir bilgi kaynağı olan *Notitia Dignitatum*, doğu Bithynia ve batı Paphlagonia topraklarından oluşan bu yeni Honorias eyaletinin kuruluşu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır¹³. Buna göre *Pontica* bölgesindeki Honorias'ın, İS 384 ve 387 yılları arasında kurulduğu ifade edilmektedir¹⁴. Eyaletin adı, ismini almış olması nedeniyle Honorius'un İS 9 Eylül 384 tarihindeki doğumundan sonraya verilmektedir¹⁵. Bununla birlikte İmparator ailesinin onurlandırılmasıyla başlangıçtaki

⁸ Bury, *a.g.m.*, s. 132; Drakoulis, *a.g.m.*, s. 82; Alexander Kazhdan Ed., *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991, s. 1697.

⁹ Arnold Hugh Martin Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, Basil Blackwell, Oxford 1964, C: 1, s. 42-47; ve Drakoulis, *a.g.m.*, s. 82.

¹⁰ Bury, *a.g.m.*, s. 133 ve 147; Drakoulis, *a.g.m.*, s. 82; Timothy D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Mass. Harvard University Press, Cambridge 1982, s. 201-208.

¹¹ Hier. *Synecdemos*, 690-703; Yeni bir eyaletin kuruluşu hakkında bkz. Belke, *a.g.e.*, s. 65-68; Bingham, bu bölünmenin detaylarından bahsetmektedir: Bingham, *a.g.e.*, s. 256 ve 329; Ayrıca bkz. Ernest Honigmann Ed. *Le Synecdemos d' Hiérocles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Brüksel 1939; Drakoulis, *a.g.m.*, s. 82-84.

¹² Belke, *a.g.e.*, s. 66.

¹³ Otto Seeck, "Notitia Dignitatum in Partibus Orientis", *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula provinciarum*, repr. Frankfurt, Berlin 1876, s. 54-55, XXV. Ayrıca bkz. Drakoulis, *a.g.m.*, s. 82; Gilbert Dagron, *Naissance d'une Capitale: Constantinople et ses Institutions de 330 à 451*, Bibliothèque Byzantine, Études 7, Paris 1984, s. 75.

¹⁴ Michael Kulikowski, "The "Notitia Dignitatum" as a Historical Source", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, S: 49, C: 3, Stuttgart 2000, s. 372; John H. Ward, "The Notitia Dignitatum", *Latomus*, S: 33, C: 2, Leuven 1974, s. 407 ve 411.

¹⁵ Gabriele Wesch-Klein, "Der Laterculus des Polemius Silvius: Überlegungen zu Datierung, Zuverlässigkeit und historischem Aussagewert einer spätantiken Quelle", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, S: 51, C: 1, Stuttgart 2002, s. 67. Ayrıca Hermann Dieckmann, "Aus Theologischen Grenzgebieten", *Zeitschrift für katholische Theologie*, S: 49, No: 1, Österreich 1925, s. 157; Ward, *a.g.m.*, s. 411.

isminin değiştiği¹⁶ ya da Honorius'un Augustus unvanını aldığı İS 393'ten sonra kurulduğuna dair farklı bilgiler bulunmaktadır¹⁷. Başkenti Klaudiopolis (Bolu)¹⁸ olan bu eyaletin yöneticileri “*praeses*” sıfatını taşımakta idiler¹⁹. İS 7. yüzyıl sonuna kadar varlığını sürdüren eyalette hiyerarşik düzenin oluşturulması amacıyla bölgesel piskoposluk merkezleri oluşturulmuş, bölge politik olarak zayıflayınca kadar piskoposlukla ilgili özelliğini korumuştur. İS 535-548 yılları arasında İmparator I. Iustinianus (İS 527-565) döneminde, piskoposluk ortadan kaldırılarak bölge Paphlagonia ile birleştirilmiş ve Paphlagonia olarak anılmaya başlamıştır²⁰. İmparator I. Iustinianus tam bir revisyon girişimi içinde olmamakla birlikte Diocletianus ilkelerinden yola çıkarak küçük eyaletleri birleştirmek yolu ile büyük bir bölge oluşturmuştur²¹. İmparatorluğun güçlendirilmeye çalışıldığı bu dönemde sivil ve askeri otoriteyi elinde bulunduran kişi anlamında “*Praetor Iustinianeus Paphlagoniae*” adıyla anılan bir yönetime dahil edilmiştir²². Ancak sonuç tahmin edildiği gibi olmamış İS 548'den sonra bölgesel yönetimine geri dönmüştür²³. *Synecdemus*'da açıklandığı üzere bölgedeki idari bölünmeler İS 8. yüzyıl civarında Thema (θέμα, *théma*) denilen askeri yönetim sisteminin kurulmasına kadar devam etmiştir²⁴. Honorias, bu tarihten itibaren, merkezi Ankyra (Ankara) olan *Boukellarion* themasının bir parçası olmuştur²⁵. İS 7.-8. yüzyıllara ait arkeolojik veriler göz

¹⁶ John G.F. Hind, “The British 'Provinces' of Valentia and Orcades (Tacitean Echoes in Ammianus Marcellinus and Claudian)”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Stuttgart 1975, C: 4, S: 1, s. 107. Honorias için ayrıca bakınız: William Mitchell Ramsay, *The Geography of Asia Minor*, John Murray, Londra 1890, s. 197 ve 317. Honorias, İS 387'de yeniden isimlendirilmiştir (Libanius, Oratio XIX, 62).

¹⁷ Bury, *a.g.m.*, s. 147; bunun yanı sıra John Bagnell Bury, “The Notitia Dignitatum”, *The Journal of Roman Studies*, S: 10, Londra 1920, s. 136.

¹⁸ Bingham, *e.g.e.*, s. 329.

¹⁹ Jones, *a.g.e.*, s. 45-48.

²⁰ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 84, res. 7; Bury, *a.g.e.*, s. 341.

²¹ *Iust. Nov.* 29.1-4; Jones, *a.g.e.*, s. 280 v.d. Bu düzen değişikliği muhtemelen gereksiz harcamaların azaltılmasının yanında sivil ve askeri yetkililer arasındaki çatışmaları önlemek için tasarlanmış, sonucunda Diocletianus ve Konstantin tarafından inşa edilmiş hiyerarşik sistemde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Konu hakkında detaylı bilgi için: Bury, *a.g.e.*, s. 341. Bunun sonucunda piskopos valiler, sivil ve askeri güçlerin birleştirilmesi ile ilgili reformlar gerçekleştirilmiştir.

²² Drakoulis, *a.g.m.*, s. 84; Bury, *a.g.e.*, s. 341-342.

²³ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 84; Belke, *a.g.e.*, s. 68; Öztürk, *a.g.m.*, s. 488.

²⁴ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 84; bunun yanı sıra Belke, *a.g.e.*, s. 68. Thema sisteminin kurulması ve uygulanması için bkz. G. Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi* Çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990; Warren T. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, CA 1997; A. Pertusi, *Constantino Porphyrogenito: De Thematibus*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma 1952.

²⁵ Belke, *a.g.e.*, s. 74. Ayrıca Öztürk, Honorias eyaletine bağlı Tiejon ve Herakleia Pontika kentlerinin bu süreçteki durumlarından bahsetmiştir: Bülent Öztürk, “Tios/Tiejon (Zonguldak-Filyos) Antik Kenti Epigrafik Çalışmaları ve Tarihsel Sonuçları”, *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi Bildiri Kitabı*, 6-9 Ekim 2011, Sinop, Ed. Nuray Türker-Gülgün Köroğlu-Önder Deniz, Karabük 2013a, s. 488; Bülent Öztürk, “Herakleia Pontika (Zonguldak-Karadeniz Ereğli) Antik Kenti Epigrafik Çalışmaları ve Tarihsel Sonuçları”, *I. Uluslararası Karadeniz Kültür*

önünde bulundurulduğunda bölgedeki yerleşimlerin büyüklüğünde ve karakterinde değişiklikler olduğu, nüfusta bir azalma yaşandığı görülmektedir²⁶. Bu süreçte ortaya çıkan ve özellikle Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'i hedef alan Arap akınlarından en az zarar gören bölge Karadeniz sahili olsa da bu durum eyalette karışıklıklara ve bazı kentlerin işgal edilmesine sebep olmuştur²⁷. Emevi halifesi Muaviye dönemiyle karşılaştırıldığında daha az etkili olmakla birlikte, yaklaşık İS 703-704 yıllarında Abdülmelik bin Mervan'ın oğlu tarafından büyük bir ordu ile eyaletin kentlerinden Herakleia Pontika'ya yönelmiş ve burayı işgal etmiştir²⁸. Velid bin Abdülmelik zamanında (İS 705-715) Anadolu'ya düzenlenen bir seferde ise Eskişehir yakınlarında bir Bizans ordusu mağlup edilmiş ardından Herakleia Pontika'ya oradan Chrysopolis (Üsküdar)'a hareket edilmiştir²⁹. Bu süreçte thema sistemindeki kentlerin savunmaya yönelik mücadele etmelerine rağmen yaklaşık iki yüzyıl boyunca devam eden saldırılardan eyaletteki şehirlerin demografik değişikliğe uğradıkları açıktır³⁰. Eyaletin toprakları İS 9. yüzyıl ile birlikte Paphlagonia themasına dahil edilmiştir³¹.

Bölgenin Dini ve Ekonomik Gelişimi

Şimdiye kadar Karadeniz'in batı bölümü hakkında sınırlı sayıda arkeolojik ve epigrafik araştırma bulunmaktadır³². Bununla birlikte bu tarihsel süreçte, eyalet

Kongresi Bildiri Kitabı, 6-9 Ekim 2011, Sinop, Ed. Nuray Türker-Gülgün Koroğlu-Önder Deniz, Karabük 2013b, s. 509.

- ²⁶ Belke, *a.g.e.*, s. 73; Peter Charanis, "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, S: 29, Washington 1975, s. 3-4; bu döneme ait arkeolojik buluntular için: Lafli-Kan Şahin, *a.g.e.*, s. 5-16.
- ²⁷ Hélène Ahrweiler, "L'Asie Mineure et les invasions arabes (VII-IX siècles)", *Revue Historique*, S: 227, 1962, s. 9-10 ve 13 v.d.; John Haldon-H. Kennedy, "The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organisation and society in the borderlands", *Zbornik Radova Visantoloskog Instituta*, S: 19, 1980, s. 79-105.
- ²⁸ İlk baskınlar ve seferlerin bazıları Brooks tarafından listelenmiştir: E.W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic Sources", *The Journal of Hellenic Studies*, S: 18, 1898, s. 192-193.
- ²⁹ Şahin Uçar, *Anadolu'da Bizans-İslâm Mücadelesi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, s. 62 ve 104-108.
- ³⁰ J. Holdon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Routledge Taylor and Francis Group, London/New York, 1999, s. 174-175; Adam Izdebski, "The changing landscapes of Byzantine northern Anatolia", *Archaeologia Bulgarica*, S: 16, Sofya 2012, s. 57-58; Ahrweiler, *a.g.m.*, s. 13 ve 30; bunun yanı sıra Peter Charanis, "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, S: 29, 1975, s. 1-20; Lafli-Kan Şahin, *a.g.e.*, s. 428.
- ³¹ Micheal Angold, *A Byzantine Government in Exile, Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford University Press, Oxford 1975, s. 244; Öztürk, *a.g.m.*, s. 488.
- ³² Bu konuda yapılan en kapsamlı çalışma: Belke, *a.g.e.* Bunun dışında ayrıca bkz. İsmail Kaygusuz, *Gangra (Çankırı) Çevresinde Yeni Bulunmuş Grekçe Yazıtların Filolojik Değerlendirilmesi ve Bölgenin Eskiçağ Tarih ve Kültürüne Katkıları Yönünden İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980, s. 67-116 ve 151-161; İ. Kaygusuz, "Kimistine'den Yazıtlar", *TAD*, S: 26/2, 1983, s. 111-112; Chr. Marek, *Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, E. Wasmuth, Istanbul Forschungen, S: 39, Tübingen 1993, s. 92, 189-190 v.d.;

sınırları içinde bulunan kentlerin değişen idari yapısı, birbirleriyle olan etkileşimleri, ekonomik, sosyal ve siyasal hayatlarını günümüzdeki arkeolojik çalışmalarla açıklamak mümkündür³³. Bizans İmparatorluğu'nun idari bölünmelerine ve şehir-

Ergün Laflı-Eva Christof, "Der kaiserzeitliche Tempel von Asartepo/Kimistene in der Chora des paphlagonischen Hadrianopolis-Ergebnisse der Prospektion von 2005", *Istanbuler Mitteilungen*, S: 61, İstanbul 2011, s. 233-285; Ergün Laflı-Eva Christof, *Hadrianopolis I: Inschriften aus Paphlagonia*, British Archaeological Reports, International Series 2366, Oxford 2012.

- ³³ Bölgedeki kentler hakkında yapılan farklı araştırmalar: Laflı, *a.g.m.*, s. 39-62; Ergün Laflı, "Glass from Hadrianopolis (Paphlagonia)", *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, Ed. E. Laflı, Tübitak Yayınları, İzmir 2009b, s. 161-170; Ergün Laflı, "Archäologische Evidenzen zum Weinanbau im südwestlichen Paphlagonien in römischer und frühbyzantinischer Zeit", *Die Schätze der Erde, Natürliche Ressourcen in der Antiken Welt, Geographica Historica 28*, Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 10, 2008, Ed. Eckart Olshausen-Vera Sauer, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2012, s. 261-279; Ergün Laflı, "Frühbyzantinische Fresken aus Hadrianoupolis in Paphlagonien", *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil, Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (Association internationale pour la peinture murale antique)*, Ephesos, 13.-17. September 2010, Ed. N. Zimmermann, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Archäologische Forschungen 23, Denkschriften 468, Viyana 2014, s. 735-740; Laflı-Christof, *a.g.m.*, s. 233-285; Laflı-Christof, *a.g.e.*; Sylvia Fünfschilling-Ergün Laflı, *Hadrianopolis II: Glasfunde des 6. und 7. Jhs. aus Hadrianupolis, Paphlagonien [Türkei]*, Internationale Archäologie 123, VML Vlg Marie Leidorf, Rahden/Vestfalya 2012; Ergün Laflı-Gülseren Kan Şahin, "Hadrianopolis ve Çevresinden Geç Ortaçağ Sırlı Seramik Örnekleri", *Proceedings of the XIIIth Symposium of Medieval and Turkish Period Excavations and Art Historical Researches*, Denizli, 14-16 October 2009, Ed. Kadir Pektaş-Saim Cirtil-Selda Özgün Cirtil-G.K. Öztaşkın-H. Özdemir-E. Aktuğ-R. Uykur, Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, No. 1, İstanbul 2010, s. 427-432; Ergün Laflı-Gülseren Kan Şahin, "Terra Sigillata and Red-Slipped Ware from Hadrianopolis in Southwestern Paphlagonia", *Anatolica Antiqua*, S: 20, İstanbul 2012a, s. 45-120; Ergün Laflı-Gülseren Kan Şahin, "Pottery from southwestern Paphlagonia I: Terra Sigillata and Red-Slipped Ware", *Naturwissenschaftliche Analysen vor- und frühgeschichtlicher Keramik II*, Dritter und vierter internationaler Workshop für junge Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler in Hamburg am 9. Februar 2010 und 7. Februar 2011, Ed. Britta Ramminger-Ole Stilborg, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie aus der Abteilung Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Hamburg 216, Bonn 2012b, s. 171-208; Ergün Laflı-Gülseren Kan Şahin, "Pottery from southwestern Paphlagonia II: Unguentaria and Lamps", *Naturwissenschaftliche Analysen vor- und frühgeschichtlicher Keramik III. Methoden, Anwendungsbereiche, Auswertungsmöglichkeiten*, Ed. Britta Ramminger-Ole Stilborg-M. Helfert, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie aus der Abteilung Vor- und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Hamburg 238, Bonn 2013, s. 353-378; Ergün Laflı-Christopher Lightfoot-Max Ritter, "Byzantine Coins from Hadrianoupolis in Paphlagonia", *Byzantine and Modern Greek Studies*, S: 40/2, Birmingham 2016, s. 187-206; Laflı-Kan Şahin, *a.g.e.*, s. 431-438; Gülseren Kan Şahin-Ergün Laflı, "Roman and Late Roman-Early Coarse Ware from southwestern Paphlagonia", *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, Ed. Ergün Laflı-Sami Patacı (eds.), British Archaeological Reports, International Series 2750, Oxford 2015, s. 63-149; Laflı-Zäh, *a.g.m.*, s. 681-713; Laflı-Zäh, *a.g.m.*, s. 639-659; Anderson, *a.g.m.*, s. 265-277; Altun-Patacı, *a.g.m.*, s. 183-208; Cumaloğlu-Kan Şahin-Patacı, *a.g.m.*, s. 187-208; Patacı-Öz-Laflı, *a.g.m.*, s. 163-172; Patacı, *a.g.m.*, s. 27-50; Vedat Keleş-Ersin Çelikbaş, "Paphlagonia Hadrianoupolis'i'nde Bulunmuş Kapı Temalı Mezar Steli", *Turkish Studies/International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, S: 8/6, Ankara 2013, s. 365-376; Ersin Çelikbaş-Mevlüt Eliüşük, "Paphlagonia Bölgesinden Karı-Koca Büstlü, Eros ve Medusa'lı Bir Mezar Anıtı Üzerine Yeni Bir Değerlendirme", *Tarih Kültür ve*

lere ilişkin listeler sunan Hierocles'in *Synecdemus* isimli eserinde, başkent Klaudiopolis dışında³⁴, bölgede yer alan başlıca kentler ve metropolitlikler şunlardır: Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), Prousius ad Hypium (Düzce-Konuralp), Tieion (Filyos), Kratea (Gerede yakını) ve Hadrianoupolis (Eskipazar)³⁵. Diocletianus'ın idari reformlarından sonra gelişen piskoposluk düzeni ile birlikte, Honorias eyaletinde bu beş kent piskoposluk merkezi olarak zikredilmekte, fakat bu sayı *Notitia Dignitatum*'da altı olarak kabul edilmektedir³⁶. *Notitiae Episcopatum*'da

Sanat Araştırmaları Dergisi/Journal of History Culture and Art Research, S: 6(6), Karabük 2017, s. 593-612; Mevlüt Eliüyük-Ersin Çelikbaş, "Safranbolu'dan Alınlık Tipli Bir Mezar Steli/Pediment Type Grave Steles from Safranbolu", TÜBA-KED, Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi/Turkish Academy of Sciences Journal of Cultural Inventory, S: 18, İstanbul 2018, s. 33-47. Bunun dışında bölgede yapılan arkeolojik ve epigrafik çalışmalar için bkz. Michael Speidel, "Catafractarii clibanarii and the rise of the later Roman mailed cavalry. A gravestone from Claudiopolis in Bithynia", *Epigraphica Anatolica, Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens*, S: 4, Bonn 1984, s. 151-156; Friedrich Becker-Bertau, *Die Inschriften von Klaudiu Polis, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, R. Habelt, Bonn 1986, C: 31, s. 6-7, 138; Marek, *a.g.e.*, s. 59, 63-64, 77, 100-102 v.d.; Chr. Marek, "Die Phylen von Klaudiupolis, die Geschichte der Stadt und die Topographie Ostbithyniens", *Museum Helveticum*, S: 59, Basel 2002; Chr. Marek, *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien, Orbis provinciarum. Zaberns Bildbände zur Archäologie*, P. von Zabern, Mainz 2003; Siegfried Froriep, "Ein Wasserweg in Bithynien. Bemühungen der Römer, Byzantiner und Osmanen", *Antike Welt*, S: 2, Darmstadt 1986, s. 39-50; Durmuş Gür-Yaşar Yıldırım, "Paphlagonia Bölgesi'nde Geç Antik ve Erken Bizans Yerleşimi: Sora", *Journal of History Culture and Art Research*, S: 6(3), Karabük 2017, s. 757-780; Ali Kıpramaz-Şahin Yıldırım, "Herakleia Pontika (Kdz. Ereğli) Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C: 5, S: 1, Bartın 2018, s. 177-193; Şahin Yıldırım, "Tios-Tieion: Söylenecek Çok Önemli Bir Şeyi Olmayan Kent", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 7, S: 14, Edirne 2017, s. 206-242; Turgut Hacı Zeyrek-Gülbahar Baran-Çelik, *Prusias ad Hypium (Kieros) Anadolu'nun Kuzeybatısında Antik Bir Kent (Konuralp/Üskübü)*, Ege Yayınları, İstanbul 2005; Friedrich Karl Dörner, "Prusias ad Hypium", *RE*, S: 23, Stuttgart 1957; Bülent Öztürk, "Seyahatnamelerde ve Modern Literatürde Tios/Tieion ve Territoriyumu (Tios/Tieion and its Territorium in Historical Itineraries and Modern Literature)", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi/Mediterranean Journal of Humanities*, S: II/1, Antalya 2012, s. 161-176; Savaş Dinçer Lenger-Sümer Atasoy, "Tios Kazılarında Bulunan Sikkeler", *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios-2006-2012 Tios Kazılarının Sonuçları*, Ed. Sümer Atasoy-Şahin Yıldırım, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2015, s. 306-351; Sümer Atasoy-Şahin Yıldırım, "Recent Discoveries at Tios and its Territory", *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th century BC-10th century AD), Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities*, Belgrade, 17-21 September 2013, Ed. Gocha R. Tsetschladze-Alexandru Avram-James Hargrave, Archaeopress Publishing Ltd., Oxford 2015, s. 441-444; Bülent Öztürk, "The History of Tieion/ Tios (Eastern Bithynia) in the Light of Inscriptions", *Exploring the Hospitable Sea Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity Held in Thessaloniki*, 21-23 September 2012, Ed. M. Manoledakis, BAR International Series 2498, Oxford 2013c; s. 147-164.

³⁴ Hier. *Synecdemos*, 694-695; Klaudiopolis'den önce Herakleia'nın başkent olduğuna dair bir detay: Peter Laurent, *An Introduction to the Study of Ancient Geography*, Henry Slatter, Oxford 1830, s. 203.

³⁵ Hier. *Synecdemos*, 694-695; *Iust. Nov.* 28, 29. Ayrıca Jean Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Geographie Ecclesiastique de l'Empire Byzantin, Publications de l'Institut français d'études byzantines*, Paris 1981, C: 1, notice 3 ve notice 13.

³⁶ Bingham, *e.g.e.*, s. 329.

ise Klaudioupolis metropolitliği altında beş piskoposluk merkezinin adı geçmektedir³⁷. Ayrıca Psylla, Krenides, Sandarake, Oxinas, Aulia (Kilisecik), Kales, Elaios, Lilaios, Diospolis (Dereköy), Mantineion, Mandris (Çetikören) Honorias eyaletine bağlı onaltı kasaba ve köy ismine modern kaynaklarda değinilmektedir³⁸. Doğu eyaletlerinde piskoposlar, hukuk ve düzen savunmasında önemli sorumlulukları üstlenmiştir³⁹. Bölgedeki erken Hıristiyanlık hakkında oldukça sınırlı arkeolojik çalışma mevcut olmakla birlikte Hıristiyanlığın resmi din ilan edilmesiyle İS 4. yüzyıldan itibaren batı Karadeniz'in etkin dinsel hayatını yazılı kaynaklardan takip edebiliyoruz⁴⁰. En önemli kaynaklar ise Hıristiyanlığın ilk döneminden itibaren düzenlenen birden fazla kilise cemaatini etkileyen dini ve ahlaki sorunları çözmek amacıyla konsil adı verilen toplantılar ve meclislerdir.

Eyaletteki yol güzergahları hakkındaki verilerden ana yolların geçtiği şehirlere ait detaylara ulaşılsa da bazı şehirlerin isimleri çoğunlukla belirsizdir⁴¹. Ayrıca bölgenin dağlık ve ormanlık yapısı şehirlerin çok kalabalık nüfusa sahip olmasını engellemiş, nüfus yoğunluğunun kıyıda toplanmasına neden olmuştur. Bu topografik özelliği ile Honorias, barbarların yaşadığı Tuna sınırı ile doğuda yoğun saldırılarda bulunan Arap akınlarına kısmen uzak kalması bakımından korunaklı bir konumdadır. Bölgedeki dağ zincirlerinin uzunluğu ve kıyıya yakın ovaların olmaması gibi coğrafi kısıtlamalara rağmen erken dönemlerden beri süregelen yerleşim ve imar faaliyetleri Erken Bizans Dönemi'nde de devamlılığını sürdürmüştür. İS 6. yüzyıldan itibaren hem eyalet ve şehir yönetiminde hem de kent nüfuslarında önemli değişimler yaşanmıştır⁴². Piskoposlar tarafından idare edilen kentler, manastır sistemi sayesinde bölge ekonomisine katkı sağlamıştır. Özellikle kıyısız konumunun sağladığı avantajlarından dolayı hem siyasi hem de ekonomik önemini korumaya çalışan kentler, güç ve dengelerin değişmesi, Hıristiyanlığın kabulü ile de dini açıdan varlığını korumuştur⁴³. Örneğin Herakleia Pontika'da olduğu gibi idari, dini

³⁷ Darrouzès, *a.g.e.*, s. 41, notice 4.16.

³⁸ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 82.

³⁹ Peter Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity, Towards a Christian Empire*, The University of Wisconsin Press, Londra 1992, s. 151.

⁴⁰ Giorgio Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis I. Patriarchatus Constantinopolitanus*, The Catholic University of America Press, Padova 1988, s. 90-91, v.d.; Arnold Hugh Martin Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Second Edition, Oxford 1971, s. 537; Belke, *a.g.e.*, s. 264-266.

⁴¹ Cramer, *a.g.e.*, s. 209.

⁴² I. Justinianus döneminin sonunda Anadolu şehirlerinin durumu ile ilgili genel bir inceleme için bkz. Jones, *a.g.e.*, s. 28-225. İS 6. yüzyılda genel anlamda Bizans şehri ile ilgili olarak bkz. Dietrich Claude, *Die Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, Byzantinisches Archiv, S: 13, Beck, Münih 1969, s. 12 v.d.

⁴³ Karadeniz'in bu bölgesinde Roma ve Erken Bizans Dönemleri'ndeki ticari faaliyetler için bkz. Octavian Bounegru, "The Black Sea Area in the Trade System of the Roman Empire", *Euxeinos. Culture and Governance in the Black Sea Region*, S: 14, St. Gallen 2014, s. 9 ve 14-15; Izdebski, *a.g.m.*, s. 63-64; Adam Izdebski, "The Economic Expansion of the Anatolian Countryside in Late Antiquity: The Coast Versus Inland Regions", *Local Economies?: Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity (Late Antique Archaeology)*, Ed. Luke Lavan, Brill Academic Pub., Leiden 2015, s. 355.

ve ekonomik sermayeyi yöneten bir konuma sahip kentler bölgeyi canlandırmıştır⁴⁴.

Honorias eyaleti konum itibari ile Karadeniz, Doğu Akdeniz, Ege ve Yunanistan ile ekonomik bağları olan bir imparatorluğun iletişim ağını destekleyen bir konuma sahipti. Bölgenin Bizans yönetimindeki alanı küçülmüş, yolları daha batıya ve Karadeniz kıyılarına taşınmıştır. Kuzeybatı Anadolu bölgesinde Erken Roma Dönemi'nden itibaren kullanılan yollar, bölgenin kendine has coğrafi şartları sebebiyle, bu süreçte de ticari ve askeri sebeplerden dolayı kullanılmaya devam etmekle birlikte alternatiflerinin kullanılması gibi sebeplerle zaman zaman kapanmıştır⁴⁵. Ayrıca Bizans Dönemi'nde Anadolu'da karayollarının farklı standartları olduğu da bilinmektedir⁴⁶. Bu dönemde kuzey Karadeniz'den çıkan bir yol, Anadolu yakasından başlayarak Nikomedia, Herakleia Pontika, Tieion, Amasra ve Sinop'a bağlamaktadır. Özellikle Karadeniz'in batı ve kuzeyinde kentlerden elde edilen son arkeolojik veriler, Honorias'ın önemli liman bağlantılarını, konforlu, hızlı ve güvenli bir deniz ticaretine yönelik yol ağlarını desteklemektedir⁴⁷. İmparatorluk memurlarının trafik kontrolü ile ilgili Kırım'da bulunan bir mühür örneği, İS 7. yüzyıl sonları ile 8. yüzyıldaki Honorias'ın Konstantinopolis ve kuzey Karadeniz'le olan ticari ilişki trafiğinin göstergesi niteliğindedir⁴⁸. Erken Bizans Dönemi'nde iki yatay yol güzergahından birincisi, Konstantinopolis'den başlayarak kıyısız şeritten doğu yönünde devam eder⁴⁹. Bithynia ve Honorias kıyılarını geçerek Herakleia Pontika ve Tieion'a, oradan Paphlagonia üzerinden Amastris ve Ionopolis, Helenopontus'dan Sinope ve Amisos'a, sonrasında Pontus Polemoniacus'a, Trapezus'a uzanır⁵⁰. Başka bir yatay yol Klaudiopolis ile Hadrianoupolis'den sonra Sora ve Pompeipolis ile Neocaesarea'da son bulur⁵¹. Bölgede güneye doğru gidildiğinde

⁴⁴ Ilias Anagnostakis-Thibaut Boulay, "Les grands vignobles bithyniens aux époques romaine et protobyzantine", *Propriétaires et citoyens dans l'Orient romain*, Scripta Antiqua 84, Ed. F. Lerouxel-A.-V. Pont, Bordeaux 2016, s. 35-43; Joanita Vroom, "Ceramics", *The archaeology of Byzantine Anatolia: from the end of late antiquity until the coming of the Turks*, Ed. Philipp Niewöhner, Oxford University Press, New York 2017, s. 184; Vivien G. Swan, "Dichin (Bulgaria): the destruction deposits and the dating of Black Sea amphorae in the fifth and sixth Centuries A.D.", *Papab I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Varia Anatolica 21*, Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 avril 2006, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, İstanbul 2010, s. 118.

⁴⁵ Ian Booth, "The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia in Byzantine Defence in the 13th Century", *Byzantinische Forschungen*, S: 28, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam 2004, s. 60 v.d.

⁴⁶ Kuzeybatı Anadolu'daki Roma/Bizans karasal yol ağı planı için: Belke, *a.g.e.*, s. 118. Bizans Dönemi'nde Karadeniz'in ulaşımı hakkında ayrıca bkz. Anna Avramea, "Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, Ed. A.E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, C: 1, s. 74-75 ve 77.

⁴⁷ Anderson, *a.g.m.*, s. 265.

⁴⁸ Valentina S. Šandrovskaja, "Die Funde der Byzantinischen Bleisiegel in Sudak", *Studies in Byzantine Sigillography*, S: 3, Berlin 1993, s. 86-89, M-12458 ve 12458.

⁴⁹ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 90.

⁵⁰ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 90.

⁵¹ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 90. Bölgede yürütülen çeşitli arkeolojik araştırmalar Roma-Bizans Dönemleri yol güzergahları hakkında bilgi vermektedir: Marek, *a.g.e.*, s. 58; Gür-Yıldırım,

Krateia'dan Ancyra'ya ulaşan bir güzergah bulunmaktadır⁵². Kalkınma ve yerleşimlerin dağılımı açısından önemli bir etkiye sahip diğer bir yatay yol ağı ise Sinope'den başlar, Klaudiopolis-Neocaesarea'nın yatay ekseninde sona erer⁵³. Askeri amaçlar için daha önemli olduğu kabul edilen enine yolların gelişiminde topografik bir sınırlama olduğu yol kenarına inşa edilen birçok Geç Roma/Erken Bizans yerleşmesinin varlığı ile teyit etmek mümkündür. Tarihsel süreçte yol ağı işlemeye devam etmekle birlikte Arap akınları mevcut durumu etkilemiştir⁵⁴. Arap akınlarının İS 7. yüzyılda başlaması ile başlayan bu dönemden itibaren iki yüzyıl boyunca etkili olan karışıklıktan birçok şehir etkilenmiş yürütülen baskınlar Anadolu'da birçok yol güzergahının kontrolünün kaybedilmesine, yerleşim alanlarının sınırlarında karışıklığa ve nüfusta azalmaya sebep olmuştur⁵⁵. Bununla birlikte Anadolu'nun batı kıyısında ve Karadeniz kıyılarında baskı daha az hissedilmiş ve yol ağları çalışmaya devam etmiştir⁵⁶.

Honorias eyaletinde birçok nehir mal taşımacılığında su yolu olarak kullanılmakta, nehir ağzlarında kurulan kentler ise hem nehir taşımacılığı hem de deniz ticareti için önem arz etmektedir. Köroğlu dağlarından doğup Gerede havzasından küçük akarsu ve dere tarafından beslenen, bölgenin en uzun nehirlerinden biri (yaklaşık 330 km) *Billaios* (Βιλλαιός) Nehri bu amaçla kullanılmıştır⁵⁷. Denize döküldüğü yerde kurulan Tiejion kenti liman için elverişli konumu sebebiyle önemini korumuş, bu durum ticari ve sosyal gelişimine katkı sağlamıştır. Tiejion'da ele geçen yazıtlı eserlerin yanı sıra kent çevresinde bu nehirlerde ticari malları taşındığına ve canlı bir ticari hayatın varlığına ilişkin veriler elde edilmiştir⁵⁸. Bölgenin önemli bir diğer nehri Köroğlu dağlarından inen Ulusu, Gerede havzasına kadar ulaşır burada da Gerede Çayı adını alır. Bolu sınırları dışında Karabük'te Filyos Nehri'ne birleşir⁵⁹. Ayrıca Devrek (Ladon) nehrinin de tarihsel süreç içinde taşımacılık amacı ile kullanıldığı belirtilmiştir⁶⁰. Uzun mesafe ticaretine sağladığı katkıdan dolayı günümüzde de Karadeniz'in batı kıyısında hala kullanılmakta olan

a.g.m., s. 763 ve 774-775; Serkal Y. Yıldırım-Durmuş Gür, "Safranbolu'daki Roma ve Bizans Kalıntıları Üzerine Düşünceler", *Kesit Akademi Dergisi/The Journal of Kesit Academy*, S: 6, Elazığ 2016, s. 213-214 ve 216-217; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 214-215.

⁵² Drakoulis, *a.g.m.*, s. 90.

⁵³ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 90.

⁵⁴ Ahrweiler, *a.g.m.*, s. 8-10.

⁵⁵ Ahrweiler, *a.g.m.*, s. 1-32.

⁵⁶ Avramea, *a.g.m.*, s. 74; Ahrweiler, *a.g.m.*, s. 1-32; Yol ağları için bkz. Belke, *a.g.e.*, s. 127-132.

⁵⁷ Marek, *a.g.e.*, 40; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 211 ve 215; Bülent Öztürk, "Two new Milestones from Tios-Tiejion in the Karadeniz Ereğli Museum", *Philia: International Journal of Ancient Mediterranean Studies*, S: 2, İstanbul 2016, s. 84, dipnot 11.

⁵⁸ Bülent Öztürk, "2007-2012 yılları Tios Kenti Epigrafik Araştırmaları/Epigraphical researches of Tios between 2007-2012", *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios. 2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme*, Ed. Sümer Atasoy-Şahin Yıldırım, Ankara 2015, s. 73-81; Kentteki liman ve diğer buluntular için: Atasoy-Yıldırım, *a.g.m.*, s. 441-444.

⁵⁹ Belke, *a.g.e.*, s. 178. Ayrıca bkz. Drakoulis, *a.g.m.*, s. 81.

⁶⁰ Nalan Eda Akyürek Şahin-Sadi Uyar, "Ein neues Bleigewicht aus dem Territorium von Tios in Ostbithynien", *Gephyra*, S: 6, Antalya 2006, s. 137 ve 145-148; Ayrıca bkz. Belke, *a.g.e.*, s. 178.

yük taşımacılığı Antik Çağ'da sıkça tercih edilmiş ve önemini korumuştur⁶¹.

Roma ve Erken Bizans Dönemleri'nde kent ve kırsal yerleşmelerin birçoğu tarım toplumu niteliğindedir. Honorias'dan ele geçen özellikle vergi gelirleri hakkındaki yazıtlar sayesinde Anadolu'nun kırsal organizasyonuna yönelik bilgiler elde edilmiştir⁶². Bu dönemlerde tarım ve hayvancılık faaliyetleri için kıyı ve kıyıya yakın alanlarda düz araziler bulunduğu, ayrıca nehirlerle yakın geniş vadilerin üretim faaliyetlerine olanak sağladığı bilinmektedir. Honorias'da yetiştirilen tarımsal ürünler arasında tahıl, meyve ve fındık (*ponticae nuces*)⁶³, kıyı kesimlerde ise buğday ve üzüm yetiştiriciliği önemli yer tutar⁶⁴. Bölge ekonomisinde Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi) ve Tieion (Filyos) kentlerinin üzüm yetiştiriciliğine bağlı olarak şarap üretimi⁶⁵, tarımsal faaliyetler, deniz ticareti ve balıkçılık faaliyetleri⁶⁶ önemli ölçüde gerçekleştirilmiştir. Bölgenin iç kesimlerinin büyük bölümünün dağlık olması sebebiyle gemi yapımında ve ev inşa etmek amacıyla kullanılmak üzere odunculuk ve kereste ihracatı önemli bir aktivite olmuştur⁶⁷. Bir diğer üretim sektörü ise bakır ve mineral tuz çıkarılmasıdır⁶⁸. Üretim faaliyetlerinde hayvancılığın da önemli bir rol oynamasında büyük nehirlerin ve geniş vadilerin kullanılması etkili olmuştur.

⁶¹ Ahmet Bilir-Emre Okan, "Sikkeler Işığında Prusias ad Hypium'dan Pontos Euxeinos'a Nehir Taşımacılığı ve Ticari Faaliyetler", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, Çorum 2018, s. 908.

⁶² Peter. N. Bell, *Social Conflict in the Age of Justinian, Its Nature, Management, and Medistion*, Oxford University Press, Oxford 2013, s. 102, dipnot 241.

⁶³ Plin. *NH* 15.24.88; ve ayrıca Drakoulis, *a.g.m.*, s. 84.

⁶⁴ Ksep, *Anab.* 6.4.6; Karadeniz bölgesi ticari bağlantıları ve mataryelleri için: Sergey Гv Vnukov, "Overseas Trade in the Black Sea Region and the Formation of the Pontic Market from the First Century bce to the Third Century ce", *The Northern Black Sea in Antiquity*, Ed. Valeriya Kozlovskaya, Cambridge University Press, Cambridge 2017, s. 121-124; ve ayrıca Drakoulis, *a.g.m.*, s. 84.

⁶⁵ Herakleia Pontika'dan Trakya bölgesine şarap ihracatı için: Diana Dobrova, *Tra Oriente e Occidente: dinamiche commerciali in Moesia Inferior e Thracia in epoca romana e tardoantica. I dati dei contenitori da trasporto*, Antenor Quaderni, S: 42, Roma 2017. Karadeniz kıyıları boyunca özellikle bölgede yürütülen araştırmalar çeşitli batıkların ve ticari amphoraların belgelenmesine yardımcı olmuştur: Tatyana Mikhailovna Arsen'eva-Dominique Kassab Tezgör-Svetlana Naumenko, "Un depotoir d'atelier d'amphores a pate claire. Commerce entre Heraclee du Pont et Tanais a l'epoque romaine", *Anatolia Antiqua*, S: 5, İstanbul 1997, s. 187-188 ve 190; Dominique Kassab Tezgör-Séverine Lemaître-Dominique Pieri, "La collection d'amphores d'Ismail Karakan à Sinope", *Anatolia Antiqua*, S: 11, İstanbul 2003, s. 169-170; Emre Okan-Ahmet Bilir-Güzin Bilir, "Batı Karadeniz Kıyıları Sualtı Yüzey Araştırması/Underwater Survey of the Western Black Sea Shores", *TINA Maritime Archaeology Periodical*, İstanbul 2015, s. 64-71; Emre Okan-Ahmet Bilir- Muhammed Duman, "Batı Karadeniz Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırması: 2016 Yılı Çalışmaları", *TINA Maritime Archaeology Periodical*, İstanbul 2017, s. 49-63.

⁶⁶ Athen. *Deip.* VIII.331; Plin. *NH* 9.176-178.

⁶⁷ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 85; Belke, *a.g.e.*, s. 139.

⁶⁸ Drakoulis, *a.g.m.*, s. 85; Belke, *a.g.e.*, s. 145.

Eyaletin Önemli Kentleri

Hierocles'in *Synecdemos*'unda altı Honorias şehrinden biri olan Klaudiopolis⁶⁹, Nikomedia ve Krateia arasında bulunan⁷⁰ askeri amaçlarla kurulmuş bir şehirdir⁷¹. Theodosius zamanında Honorias'ın başkenti yapılan Klaudiopolis'in, Anna Comnena (s. 967) ve Leo Diaconus (s. IV.9)'dan zengin ve gösterişli bir kent olduğunu ve neredeyse tamamının bir depremle yıkıldığını öğreniyoruz⁷². Plinius, Tieion ve Herakleia Pontika'ya yaklaşık 61 km uzaklığında olduğuna dair bilgiler sunar⁷³. Baudrand ise Klaudiopolis'in Herakleia Pontika'dan 48 km uzaklıkta olduğundan bahseder⁷⁴. Eyaletin ortasında yer alan Klaudiopolis, Honorias'ın diğer kentlerine göre daha büyüktür⁷⁵. Roma ve Erken Bizans Dönemleri'nde Nikomedia'dan Krateia ve Gangra'ya oradan Neokaesarea'ya ulaşan hem ticari hem de askeri öneme sahip yol üzerinde yer alan kentten, Belke detaylı olarak bahseder⁷⁶. Kent, Antinous'un doğum yeri, Hadrianus'un favori şehri olarak bilinir⁷⁷. Önemli Roma yolları üzerinde yer alması sebebiyle önemini hiç kaybetmemiştir. Geç Roma Dönemi sonrasında eyalet sayısının çoğalması ile birlikte yetki sıralamasında yeni bir hiyerarşik düzenleme yapılmasına gidilmiş⁷⁸ ve buna göre eyaletler, piskoposluk kurumu altında bir araya getirilmiştir. Bizans Dönemi'nde de bölgenin piskoposluk merkezi halini almaya başlayan Klaudiopolis⁷⁹, Hıristiyan inanç esaslarının düzenlendiği konsillerin piskoposluk listelerinde başpiskoposluk merkezi olarak anılmaktadır. 7 Haziran 431 senesinde Efes Meryem Ana kilisesinde toplanan 3. Konsilde Konstantinopolis patrikhanesini temsilen Nestorius ile birlikte içlerinde Klaudiopolis piskoposu Olympius (Ὀλύμπιος)'un da katıldığı çok sayıda piskopos hazır bulunmuştur⁸⁰. Piskoposlar ve manastırların ilişkilerini düzenleyen İS 451'deki Khalkedon (Kadıköy) Konsili'nde Klaudiopolis'den Calogerus'un ismi geçmek-

⁶⁹ Kentin konumu hakkında bilgi için: Strab. 12.4.7.

⁷⁰ Hier. *Synecdemos*, 694-695; Günümüzde Bolu ilinde yer alır. Modern kaynaklarda Konstantinopolis'in yaklaşık 90 km doğu-güneydoğusunda bulunması ve Honorias'ın başkenti olmasından bahsedilmektedir: Belke, *a.g.e.*, s. 235-237.

⁷¹ Kent, Roma Dönemi öncesinde Bithynion olarak tanınmaktadır: Belke, *a.g.e.*, s. 235 v.d.; Marek, *a.g.m.*, s. 31-32.

⁷² Cramer, *a.g.e.*, s. 209-214.

⁷³ Kent ile ilgili bilgi için: Plin. *NH* 27.2.3. Bunun yanı sıra Cramer, *a.g.e.*, s. 209-214.

⁷⁴ Michaelis Antonii Baudrand, *Geographia ordine litterarum disposita*, Tomus secundus, Paris 1682, C: 1, s. 277.

⁷⁵ Bingham, *a.g.e.*, s. 329.

⁷⁶ Belke, *a.g.e.*, s. 235-237.

⁷⁷ Jean Baptiste Bourguignon D'anville, *Compendium of Ancient Geography*, Fransızcadan Çev. J. Horsely, Printed for J. Faulder, Londra 1810, C: 1, s. 302.

⁷⁸ Brown, *a.g.e.*, s. 146.

⁷⁹ Bu piskoposların muhtemel rolü hakkında: George Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, Washington 1959, C: 13, s. 52-61.

⁸⁰ Anna Crabbe, "The Invitation List to the Council of Ephesus and Metropolitan Hierarchy in the Fifth Century", *The Journal of Theological Studies*, New Series, Oxford 1981, C: 32, No: 2, s. 376 ve 384.

tedir⁸¹. Alınan kararlar arasında “Ülkenin ve şehrin rahipleri, piskoposun yargı yetkisi altındadır” ifadesi yer almaktadır⁸². Ayrıca 3. Konstantinopolis konsil listelerinde eyalet piskoposlarının isimleri ile karşılaşmaktayız⁸³. Pseudo-Epiphanius; İS 640 dolaylarına tarihlenen *Notitiae Episcopatum* isimli eserinde Klaudiopolis’ün başpiskopos olması dışında bölgede Herakleia Pontika, Prouusias, Tieon, Kratea ve Hadrianoupolis gibi beş merkezin varlığından söz eder⁸⁴. İS 787’de Nikaia (İznik) Konsilinin piskoposluk listelerinde ise Klaudiopolis piskoposu olarak Niketas’dan bahsedilir⁸⁵. Kentsel yaşamın İS 7. yüzyıldan itibaren kesintiye uğradığı düşünülse de bölgede güçlü bir Hıristiyan kitlenin varlığı *Notitiae Episcopatum*’da belgelidir⁸⁶. Zengin ovaları ve hayvancılık için olanak sağlayan arazisi ile Klaudiopolis, sürekli tehdit altında kalmıştır. Manuel Komnenos’un bir Türk saldırısından kurtarılmasının ardından İS 1180’de hala Bizans yönetiminde idi⁸⁷. Klaudiopolis kentinin ana yerleşim alanı, günümüzde olduğu Bolu kent merkezi çevresidir. Yapılan kurtarma kazılarında kentin kamusal yapılarına ve nekropol alanlarına ilişkin veriler elde edilmiştir⁸⁸. Bu buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla dağınık bir kent yapısına sahiptir. Bizans Klaudiopolis’i kalıntıları ise olasılıkla 12. yüzyılda Bolu’nun 6 km kuzeybatısında yer alan günümüzde Halı Hisar kalesi denilen alanda devşirilerek kullanılmaya devam etmiştir.

Antik kaynaklara göre Billaios Nehri’nin denize döküldüğü alanın batısında kurulan Tieion, günümüzde Zonguldak ilinde yer almaktadır⁸⁹. Liman kenti olmasının yanında Roma ve Bizans Dönemlerinde Klaudiopolis ile bağlanan yol güzere-

⁸¹ Richard Price-Michael Gaddis (Çev.), *The Acts of the Council of Chalcedon*, General Introduction Documents before the Council, Session I, Liverpool University Press, Liverpool 2005, C: 1, s. 224 ve 237.

⁸² Helen Robbins Bittermann, “The Council of Chalcedon and Episcopal Jurisdiction”, *Speculum*, Chicago 1938, C: 13, No: 2, s. 199.

⁸³ Heinz Ohme, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste, Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692*, Walter de Gruyter, Berlin/New York 1990, s. 254 ve 292-293.

⁸⁴ Darrouzès, *a.g.e.*, notice 3 ve notice 13.41; notice 4.16. *Eu hist. eccl.* III 1.1-2.

⁸⁵ Erich Lamberz, *Die Bischofslisten des VII. Ökumenischen Konzils (Nicaenum II)*, Verl. der Bayerischen Akad. der Wiss., Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse: Abhandlungen; N.F., 124., Münih 2004, s. 20, 43 v.d.

⁸⁶ Başpiskoposluk bölgeleri ve bölgesel ilişkilere yönelik bilgilere yer verilmiştir: Darrouzès, *a.g.e.*, s. 205. Honorias’da bulunan piskoposluk merkezi için bkz. Johann Elieser Theodor Wiltsch, *Handbook of the Geography and Statistics of the Church*, (Almancadan Çev. John Leitch), Bosworth and Harrison, Londra 1859, C: 1, s. 65, 161 ve 443.

⁸⁷ Clive Foss, “Byzantine Malagina and Lower Sangarius”, *Anatolian Studies*, S: 40, Ankara 1990, s. 173.

⁸⁸ Bedri Yalman, “Bolu Hisar-tepe Kazısında Bulunan Tapınak Kalıntısı”, *Kongreye Sunulan Bildiriler, IX. Türk Tarih Kongresi*, 21-25 Eylül 1981, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, C: 1, s. 435-450; Mustafa Y. Güneş, “Bolu İli, Merkez İlçe, Stadion Kurtarma Kazısı, 2008”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, 27-30 Nisan 2009, Sivas, Ed. Haydar Dönmez, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3248, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 145, Ankara 2010, s. 159-174.

⁸⁹ Marek 1993, 124-25

gâhı üzerinde yer alması sebebiyle önemini her zaman korumuştur⁹⁰. Honorias eyaletinde sayılan altı merkez arasında bulunan kent⁹¹ önemli bir piskoposluk merkezi olmuş⁹², ve bu özelliğini en azından İS 5. yüzyıldan İS 9. yüzyıla kadar devam etmiştir⁹³. Kentte görev alan piskopos isimlerine ve kentin önemli bir konuma sahip olduğunu *Notitiae Episcopatum* listelerinin dışında konsil listeleri ve kurşun mühürlerde rastlamaktayız⁹⁴. Bölge içinde stratejik açıdan öne çıkmasına bağlı olarak Bizans Döneminde tahıl ticareti açısından önemli bir tedarikçi sayılmaktadır⁹⁵. Fakat Arap saldırılarına bağlı olarak çeşitli değişimler yaşanmıştır. 2006 yılından bu yana devam eden arkeolojik kazı faaliyetleri sayesinde kentin Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nde dini merkez olarak varlığını sürdürmesinin yanı sıra bir finans merkezi olduğuna ilişkin verilere ulaşılmıştır⁹⁶.

Karadeniz sahilinde yer alan Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), nehirlerle sulanan verimli ovalara ve korunaklı bir limana sahiptir. Bölgede yetişen tarımsal ürünler özellikle tahıl, fındık, zeytin ve üzüm Antik Çağ'daki önemli geçim kaynakları arasındadır⁹⁷. Ayrıca balıkçılık faaliyetleri⁹⁸ ve canlı bir ticari yaşama sahip olması Karadeniz kıyısındaki diğer liman kentleri gibi Herakleia Pontika'nın gelişmesine katkı sağlamıştır. Konstantinopolis'ten Theodosiopolis'e ulaşan kara yolu üzerine yer alan kent⁹⁹, Konstantinopolis'in yaklaşık 100 km batısında yer almakta idi¹⁰⁰. Honorias'ın önemli piskoposluk merkezlerinden biri konumundayken¹⁰¹ İmparator I. Iustinianus zamanında (İS 535 yılında) Paphlagonia eyale-

⁹⁰ Marek, *a.g.e.*, s. 33-36.

⁹¹ *Iust. Nov.* 219. Ayrıca bkz. Bülent Öztürk, "Kuruluşundan Bizans Devri Sonuna Kadar Tios Antik Kenti", *Arkeoloji ve Sanat*, S: 128, İstanbul 2008, s. 70.

⁹² Öztürk, *a.g.m.*, s. 70; Anderson, *a.g.m.*, s. 265-266.

⁹³ Belke, *a.g.e.*, s. 276-278. İS 8. yüzyıldan İS 13. yüzyıla kadar Klaudiopolis (=Bolu) kentinin yardımcı piskoposu olduğu bilinmektedir: Öztürk, *a.g.m.*, s. 70; Öztürk, *a.g.m.*, s. 488.

⁹⁴ Belke, *a.g.e.*, s. 276. Öztürk, konsil listelerini detaylı biçimde aktarmaktadır: Öztürk, *a.g.m.*, s. 70; Öztürk, *a.g.m.*, s. 488; Öztürk, *a.g.m.*, s. 161.

⁹⁵ Karadeniz tahıl ticareti için: John L. Teall, "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025", *Dumbarton Oaks Papers 13*, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, Washington 1959, s. 125.

⁹⁶ Atasoy-Yıldırım, *a.g.m.*, s. 1-16; Atasoy-Yıldırım, *a.g.m.*, s. 451-462; Atasoy-Yıldırım, *a.g.m.*, s. 441-444; Sümer Atasoy, "Excavations at Tios: 2006-2015", *The Black Sea in the Light of New Archaeological Data and Theoretical Approaches: Proceedings of the 2nd International Workshop on the Black Sea in Antiquity Held in Thessaloniki*, 18-20 September 2015, Ed. Manolis Manoledakis, Archaeopress Publishing Ltd., Oxford 2016, s. 207-216; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 206-242; Yıldırım, *a.g.m.*, s. 147-169.

⁹⁷ Plin. *NH* 6.1, 27.2; Ksen. *Anab.* 6.5.1, 5.4.29, 6.4.6; Strab. 12.3.7.

⁹⁸ Strab. 7.6.2; Plin. *NH* 9.176-178.

⁹⁹ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, with maps and plans*, Dumbarton Oaks Studies, S: 20, Washington 1985, s. 18-19, 65 ve 67.

¹⁰⁰ Bryer-Winfield, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁰¹ Kent hakkında detaylı bilgi için: Belke, *a.g.e.*, s. 208-216. I. Iustinianus'un Paphlagonia ve Honorias bölgelerinin birleştirilmesine yönelik İS 535'teki bildirgesinde; Herakleia Pontika'nın adı Honorias Bölgesinde bulunan altı kent arasında görülmektedir (*Iust. Nov.* 219).

tinde yer almaya başlamıştır¹⁰². Herakleia Pontika kenti piskopos isimleri bazı konsil listelerinde görülmektedir¹⁰³. Herakleia Pontika'nın da dahil olduğu korunaklı limana sahip bazı batı Anadolu kentleri, Arapların neden olduğu karmaşaya rağmen yalnız varlıklarını korumakla kalmayıp, aynı zamanda ticaret ve sanayi merkezi olmayı da sürdürmüşlerdir¹⁰⁴. Kente özgü amphoraların tüm Karadeniz kıyısında ele geçmesi bu canlı ticaretin birer işaretidir. Günümüzde antik kentin, modern yerleşimin altında olması arkeolojik kazıların yapılmasını büyük ölçüde engellemektedir. Ancak kent hakkındaki çeşitli bilgilere tarihi kaynaklar, yazıtlı eserler¹⁰⁵, sikke ve mühürlerin yanı sıra sınırlı sayıda arkeolojik buluntu sayesinde ulaşılmaktadır¹⁰⁶. Ayrıca kent çevresindeki yürütülen yüzey araştırmaları dışında arkeolojik kurtarma kazıları kentin yayılım alanı hakkında bilgi vermektedir.

Başlangıçta Kieros olarak anılan Prusias ad Hypium (Düzce-Konuralp) kenti, ikinci kolonizasyon döneminde I. Prusias (İÖ. 229-182) tarafından tahkim edilerek kendi adı kente verilmiştir. Kentin benzer Prusias kentlerinden farklı olarak yakınındaki Hypios çayı ve dağından dolayı bu yeni kente Hypios kıyısındaki Prousius anlamına gelen Prousius ad Hypium denmiştir¹⁰⁷. Erken dönemlerden beri varlığını sürdüren kent, yakınındaki Dia Limanı'nı kontrol altında tutarak bölgedeki deniz ticaretinde rol oynamış¹⁰⁸, bu deniz ticaretinin emniyetli bir şekilde yürütülebilmesi için Roma İmparatorluğu tarafından bazı güvenlik tedbirleri alınması gerekmiştir. Geç Roma eyaleti Honorias'ın önemli bir kenti, Klaudiopolis'in yardımcı piskoposluk merkezidir. Prusias ad Hypium'un ekonomisi hemen yakınındaki verimli ovoidan elde edilen ürünlere dayanmakta idi. 2000'li yıllarda başlayan araştırma ve kazı çalışmaları özellikle Roma dönemine ait çeşitli taban mozaikine sahip villalar, tiyatro, su kemerleri, savunma duvarları, köprü gibi birçok yapının bilim dünyasına

¹⁰² Warren Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan, New York 2013, s. 140, dipnot 61.

¹⁰³ İS 451 Khalkedon Konsili'nde Theodore ismi geçmektedir: Price-Gaddis, *a.g.e.*, 224 ve 237; Belke, *a.g.e.*, s. 210-214. Burada kaldım

¹⁰⁴ Burada zikredilen şehirler ve diğerleri için bkz. Speros Jr. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Publications of the Center for Medieval and Renaissance Studies, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1971, s. 10 v.d.

¹⁰⁵ Kentin ismi için: Dörner, *a.g.m.*, st. 1131 v.d.; Ayrıca bkz. Wolfram Hoepfner, *Herakleia Pontike-Eregli: Eine baugeschichtliche Untersuchung*, Forschungen an der Nordküste Kleinasien, ErgB Tituli Asiae Minoris 2,1, Böhlau, Viyana 1966, s. 25 v.d.

¹⁰⁶ Kıpramaz-Yıldırım, *a.g.m.*, s. 177-193.

¹⁰⁷ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 39.

¹⁰⁸ Antik yazarlara göre Dia, Hypios nehri ağzında yer alan bir Pontos bölgesi kenti idi (Steph. Byz.). Kent muhtemelen yaklaşık 30 km içeride kalan Prusias ad Hypium kentinin limanıydı: G. Perrot-E. Guillaume, *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*, Firmin Didot frères, Paris, 1872, C: 1, s. 20. Bunun dışında kent hakkındaki farklı bilgiler için bkz. Dörner, *a.g.m.*, s. 1135-1136; Arnold Hugh Martin Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, The Clarendon Press, Oxford 1940, s. 17.

kazandırılmasına katkı sağlamıştır¹⁰⁹. İS 451'den sonra kent, Geç Roma-Bizans Dönemi'nin sonuna kadar zenginliğini kaybetmiştir¹¹⁰. Günümüze ulaşan korunmuş birçok mimari öge kentin ve bölgenin yerel özelliklerini taşımaktadır.

Eyaletin en doğusundaki Hadrianoupolis,¹¹¹ *Synecdemus* ve *Notitiae Imperii*'de bahsedildiği gibi Honorias şehirleri arasında sayılır¹¹². Marek tarafından coğrafi bağlantılarının detaylı biçimde aktarıldığı Hadrianoupolis¹¹³, günümüzde Eskipazar ilçe merkezinin 3 km batısında Budaklar Köyü ve bu köye bağlı Hacı Ahmetler, Çaylı ve Eleler mahalleri sınırları içinde yer almaktadır¹¹⁴. Konstantinopolis ile Karadeniz ve iç Anadolu'yu birbirine bağlayan coğrafi konumu ve yol ağları sayesinde gelişim göstermiştir. Hadrianoupolis bu önemli güzargahı kontrol altında tutan ve zengin tarımsal faaliyet alanına egemen, küçük fakat önemli bir iç bölge yerleşimi idi. Yüzey araştırmaları sonucunda, Roma ve Bizans Hadrianoupolis'inin çekirdek alanının Eskipazar-Mengen karayolu boyunca doğu-batı doğrultusunda 8 km ve kuzey-güney doğrultusunda 3 km'lik bir alanı kapsadığı tespit edilmiştir¹¹⁵. Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nde bölgenin kırsalında hem ekonomik hem de dini açıdan önemli bir kent konumunda olduğu, kentte önemli bir nüfus artışı yaşandığı arkeolojik buluntularla desteklenmektedir¹¹⁶. Heraklius döneminde (İS

¹⁰⁹ Zeyrek-Baran-Çelik, *a.g.e.*, s. 34-84; Nurperi Ayengin, "Prusias Ad Hypium Tiyatro Kazısı 2014 Yılı Çalışmaları", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 11-15 Mayıs 2015, Erzurum, Ed. Adil Özme, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3474-2, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 171-2, C: 2, s. 287-300; Emre Okan-Züleyha Kartal Önemli, "Akçakoca'da Bir Roma Dönemi Yapısı", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi/SDU Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*, S: 40, Mayıs 2017, s. 89-113.

¹¹⁰ Zeyrek-Baran-Çelik, *a.g.e.*

¹¹¹ Matthews-Metcalf-Cottica, 2009, *a.g.m.*, s. 182.

¹¹² Hier. *Synecdemus*, 1893, 695; Stephen Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor, The Rise of the Church*, C: 2, Clarendon Press, Oxford 1993, s. 121; ve bunun dışında Cramer, *a.g.e.*, s. 210; Belke, *a.g.e.*, s. 156.

¹¹³ Marek, *a.g.e.*, s. 118.

¹¹⁴ Kentin erken Bizans Dönemi hakkında bkz. Laflı-Zäh, *a.g.m.*, s. 694-699; Laflı-Zäh, *a.g.m.*

¹¹⁵ Laflı-Lightfoot-Ritter, *a.g.m.*, s. 187-191.

¹¹⁶ Laflı-Zäh, 2008, *a.g.m.*, s. 681-713; Laflı-Zäh, 2008, *a.g.m.*, s. 639-659; Anderson, *a.g.m.*, s. 265-277; Laflı-Kan Şahin, *a.g.e.*; Kan Şahin-Laflı, *a.g.m.*, s. 63-149; Altun-Patacı, *a.g.m.*, s. 183-208; Cumalıoğlu-Kan Şahin-Patacı, *a.g.m.*, s. 187-208; Patacı-Öz-Laflı, *a.g.m.*, s. 163-172; Patacı, *a.g.m.*, s. 27-50; Vedat Keleş-Ersin Çelikbaş-Alper Yılmaz, "Hadrianoupolis 2010 Yılı Çalışmaları (İlk Sezon)", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 23-28 Mayıs 2011, Malatya, Ed. Haydar Dönmez-Ömer Ötgün, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 155-1, Ankara 2012, C: 1, s. 39; Ersin Çelikbaş-Vedat Keleş-Ertuğ Ergürer, "Hadrianoupolis 2016 Yılı Çalışmaları", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 39. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 22-26 Mayıs 2017, Bursa, Ed. Adil Özme, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 178/3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 3551/3, Ankara 2018; C: 3, s. 646-654; Vedat Keleş-B. Nuri Kılavuz-Ersin Çelikbaş-Alper Yılmaz, "Hadrianoupolis 2013 Yılı Çalışmaları", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 36. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 02-06 Haziran 2014, Gaziantep, Ed. Haydar Dönmez, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3446-3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 167-3, Ankara 2015, C: 3, s. 660-671.

610-641) yaşamış Aziz Alypius Stylite (Ἀλύπιος ὁ Στυλίτης; İS 522-640), Hadrianoupolis¹¹⁷ dışında “ıssız bir alanda” antik pagan mezarlığında yaşamış bir aziz ve manastır kurucusu olarak bilinmektedir. Bu alan, 2006 yılında kazısı yapılan Bazilika A yapısı ile ilişkili olmalıdır¹¹⁸. Aynı kaynaklara göre, aynı aziz tarafından inşa edilmiş bir erkek ve bir kadın manastırının yanında “yıkılmaya yüz tutmuş pagan tapınağının yerleşim yerinde”,¹¹⁹ büyük Aziz Euphemia için bir bazilika daha bulunmakta idi. Aziz, sözde kilisenin yanında bir sütun inşa etmiş ve hayatının çoğunu bunun üstünde yaşamıştır¹²⁰. Yazılı kaynakların dışında oldukça büyük ve kaliteli mozaik zemine sahip çok sayıda dini yapı bu yerleşimin İS 6. ve 7. yüzyıllarda önemli bir dini merkez olabileceğini göstermektedir¹²¹. İS 550 civarında Hadrianoupolis, Paphlagonia’lı Stylianus’un doğum yeri olarak da bilinir¹²². Honorias eyaletinin önemli piskoposluk merkezlerinden biri konumuna ulaşmıştır¹²³. Hadrianoupolis kenti piskopos isimleri bazı konsil listelerinde görülmektedir¹²⁴. İS 451’de yapılan Khalkedon Konsilinde Theophilos¹²⁵, İS 787’de Nikaia (İzmit) Konsilinin piskoposluk listelerinde Niketas¹²⁶ ismi zikredilmektedir. İS 8. yüzyıl başlarında bölgenin Arap akınlarına maruz kalması¹²⁷, kentin nüfusunda azalmaya ve yerleşim alanında değişikliklere sebep olmuştur¹²⁸. Bununla birlikte kent pisko-

¹¹⁷ Jean Darrouzès, “Notes de littérature et de géographie ecclésiastiques”, *Revue des études byzantines* 50, Institut Français d’Études Byzantines, Peeters Publishers, Paris 1992, s. 92-94; Helen Saradi-Mendelovici, “Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and their Legacy in Later Byzantine Centuries”, *Dumbarton Oaks Papers* 44, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., Harvard University Press, Cambridge, MA 1990, s. 55 ve dipnot 91; bunun yanı sıra Hippolyte Delehay, *Les saints stylites, Subsidia Hagiographica* 14, Société des Bollandistes, Brüksel 1923, s. 193 v.d.; Florin Filimon, *Pillar of the Communities: The Lives of Alypius the Stylite*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Avrupa Üniversitesi, Ortaçağ Çalışmaları Bölümü, Budapeşte 2015, s. 8 v.d.

¹¹⁸ Hadrianoupolis, Aziz Alypius’un doğum yeri olarak anılmaktadır: Filimon, *a.g.e.*, s. 16. Ayrıca Delehay, *a.g.e.*

¹¹⁹ Belke, *a.g.e.*, s. 156. St. Euphemia için: François Halkin, *Euphémie du Chalcédoine. Légendes Byzantines*, Société des Bollandistes, Subsidia Hagiographica, no. 41, Brüksel 1965.

¹²⁰ Konu hakkındaki kapsamlı bir çalışma: H. Thurston, “Stylites (Pillar Saints)”, *The Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton Company, New York 1912, şurada: <<http://www.newadvent.org/cathen/14317b.htm>> (erişim tarihi: 02.03.2019). Ayrıca Hadrianoupolis’deki piskoposluk merkezi hakkında yeni bir araştırma için bkz. Ina Eichner, “Das Bischofsviertel von Hadrianoupolis-Standort für ein Martyrion des heiligen Alypius?”, *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 150, Ed. J.Drauschke-E. Kislinger-K.Kühtreiber-T. Kühtreiber-G. Scharrer-Liška-T. Vida, Mainz 2018, s. 679-688.

¹²¹ Hadrianoupolis’den Erken Bizans taban mozaikleri: Altun-Patacı, *a.g.m.*, s.183-208; Patacı, Öz-Laflı, *a.g.m.*, s. 163-172; Patacı, *a.g.m.*, s. 27-50.

¹²² Bununla birlikte Aziz Alypius Stylite ile Paphlagonia’lı Stylianus’un doğum tarihi ve doğum yerinin yanında Stylite” atribüsü ile “Στυλιανός” lakabı karıştırılmaktadır.

¹²³ Laflı-Lightfoot-Ritter, *a.g.m.*, s. 191; Laflı-Kan Şahin, *a.g.e.*, s. 10.

¹²⁴ Saradi-Mendelovici, *a.g.m.*, s. 55.

¹²⁵ Pride-Gaddis, *a.g.e.*, s. 224.

¹²⁶ Lamberz, *a.g.e.*, s. 65-66.

¹²⁷ Laflı-Kan Şahin, *a.g.e.*, s. 10-11.

¹²⁸ Belke, *a.g.e.*, s. 71.

posluk merkezi olma özelliğini İS 9. yüzyıla kadar korumuş olmalıdır¹²⁹. Yapılan arkeolojik çalışmalar sayesinde, kentın Geç Roma ve Bizans Dönemlerinde oldukça önemli bir konumda olduğu, uzun mesafeli değişim ağları üzerinde yer aldığı ve Anadolu'nun geç antik kırsalının ekonomik genişlemesinde de önemli bir rol oynamış olduğu sonuçlarına ulaşmak mümkün olmuştur.

Hadrianopolis'in 12 km kuzeydoğusunda bir tepüstü yerleşimi olan Kimistene¹³⁰, Geç Demir Çağı'ndan Orta Bizans Dönemi'ne kadar yerleşim görmüş bölge için önemli bir yerleşimdir¹³¹. Akropolis, Nekropolis 1, Nekropolis 2 ve sarnıç olmak üzere dört ana tepeden oluşan bir dağ zinciri üzerinde yer alan Kimistene'de, Akropolis'in kuzey yamacında yapay bir terasta Roma Dönemi'ne ait kırsal bir tepe üstü kutsal alanına ait kalıntılar yer almaktadır. Bu kutsal alanda, yerleşimin güneybatı yamacında esasen İS 3. yüzyılda inşa edilen ve İS 4. yüzyıl sonuna kadar kullanılmaya devam etmiş olması gereken Zeus Kimistenos'a adanmış Roma tapınağının temel izleri yer alır¹³². Aynı alanda Roma tapınağından çok sayıdaki devşirme bloklarla Akropolis'in kuzey ve batı yamaçlarında oluşturulan ilkel bir Orta Bizans savunma duvarı mevcuttur¹³³. Akropolisin zirvesinde seramik buluntuları yardımıyla İS 9. yüzyıl sonu-10. yüzyıl başından İS 11. yüzyıl sonu/12. yüzyıl başına tarihlenebilen, muhtemelen Ankyra'dan Amastris/Tios'a ulaşan yol güzergahının gözetlenmesi için kullanılan Orta Bizans Dönemi'ne ait bir gözetleme kulesi olmalıdır¹³⁴. Bu dönemde bölgede Bizans kontrolünün çökmesi, yüksek istikrarsızlık, Arap akınları gibi nedenlerden dolayı Hadrianopolis sakinleri, vadi tabanındaki kentlerini Kimistene antik yerleşiminde bulunan günümüzde "Asartepe" olarak adlandırılan bir yamaca taşımak zorunda kalmıştır¹³⁵. İS 9. yüzyıl sonu ve İS 10. yüzyıl başında Kimistene'de bulunan askeri karakol, küçük bir garnizon veya yerel tarım ürünlerinin depolandığı bir birim olarak kullanılmıştır¹³⁶. İS 11. yüzyılın sonu/İS 12. yüzyılın başından itibaren Güneybatı Paphlagonia'nın Yunanca konuşan Hıristiyan halkından kalanlar Eskipazar'ın yak. 46 km kuzeydoğusunda bulunan Safranbolu (Dadybra?)'ya taşınmış olmalıdır¹³⁷.

¹²⁹ Belke, *a.g.e.*, s. 156.

¹³⁰ Strabon (*Geographica* XII, 3, 41) tarafından "Kimiatene" veya "Kimiaata" (Κιμιστήνη) olarak da bahsedilir.

¹³¹ Kimistene'ye ilişkin detaylı bir açıklama: Laflı-Christof, *a.g.m.*, s. 235-241; Laflı-Zäh, *a.g.m.*, s. 713; ve Marek, 1993, *a.g.e.*, s. 124.

¹³² Laflı-Kan Şahin, *a.g.e.*, s. 14.

¹³³ Laflı-Christof, 2011, *a.g.m.*, s. 235.

¹³⁴ Laflı-Kan Şahin, *a.g.e.*, s. 14.

¹³⁵ Laflı-Kan Şahin, *a.g.e.*, s. 14.

¹³⁶ Benzer bu durum Galatia bölgesinde yer alan Pessinus için de geçerlidir: Frank Vermeulen, "Conclusions", *Excavations in Pessinus: The So-Called Acropolis. From Hellenistic and Roman Cemetery to Byzantine Castle*, Archaeological Reports, Ghent University 1, Ed. J. Devreker-H.Thoen-F. Vermeulen, Academia Press, Ghent 2003, s. 382-386. R.J. Matthews'un varsayımına göre "sürekli kırsal çöküş" İS 700 civarında başlamış ve Selçuklu fethinin sonunda bitmiştir, karşılaştırma için: Matthews-Metcalf-Cottica, *a.g.m.*, s. 192.

¹³⁷ Laflı-Kan Şahin, *a.g.e.*, s. 10; Belke, 1996, *a.g.e.*, s. 268. Safranbolu için: Belke, 1996, *a.g.e.*, s.187.

İç Anadolu'yu Batı Karadeniz'e bağlayan Roma Dönemi'nde Flavianopolis olarak da adlandırılan Krateia, günümüzde Gerede (Bolu)'de yer alır¹³⁸. Siyasi ve ticari üstünlüğü olmamakla birlikte Krateia, Klaudiopolis ve Ancyra yol güzergahı üzerinde, yaklaşık 38 km uzaklığındadır¹³⁹. Konstantinopolis'in iç Anadolu ile bağlantısını sağlayan yol güzergahında Krateia üzerinden Euchaita'ya kadar ulaşmaktadır. Billaios vadisindeki kentin piskoposluk merkezi olduğu, piskopos isimlerinin yazıldığı bazı konsil listelerinde aktarılmaktadır¹⁴⁰. Günümüzde kent merkezinden ele geçen bazı taş eserler dışında Asar Kale, Keçi Kalesi, Gerede çevresindeki Avşar Köyü, Ortaca Köyü gibi yerleşimlerde ele geçen arkeolojik kalıntı ve buluntular kentin lokasyonu ve yayılım alanına ışık tutmaktadır¹⁴¹.

Hororias'ın diğer yerleşimleri arasında bulunan Psylla yerleşimi, Çatalağzı nehri ve günümüzde Kilimli yakınında yer almaktadır¹⁴². Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nde küçük bir yerleşim olarak anılmaktadır. Diospolis, Bolu ilinin yaklaşık 56 km kuzeybatısında bir yerleşimdir. Bazı kaynaklar ise aynı yerleşimin Akçakoca yakınlarında bulunduğunu zikretmektedir¹⁴³.

Sonuç

Bu çalışmada bölgenin Geç Roma Dönemi'nden başlayarak Erken Bizans ve erken dini tarihi ile (yani İS 4. ve 8. yüzyıllarda) ilgili tarihsel ve arkeolojik veriler toplanmaya çalışılmıştır. Ayrıca batı Karadeniz bölgesinin tarihi coğrafya ve idari dönüşümlerine ait bilgilerine katkıda bulunmaya, Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'nde kültürel değişiminin ve iletişim ağının sosyal hayata olan yansımaları açıklanmaya çalışılmıştır. Kuzeybatı Anadolu coğrafyasında yönetsel değişikliklerin ve kültürel alışverişlerin yüzyıllara göre farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca eyaletin Roma Dönemi'nden Ortaçağ'a geçiş sürecindeki dini, sosyal, ekonomik ve kültürel değişimleri dışında tarihi topografyası özellikle 1990'lı yılların başından beri yapılan bazı arkeolojik çalışmalarla kısmen aydınlanmaya başlamıştır¹⁴⁴. Yakın zamanda gerçekleştirilen arkeolojik araştırma ve kazı faaliyetleri sayesinde elde edilen bilimsel sonuçlar da Karadeniz'in bu bölgesinin tarihsel ve arkeolojik öneme sahip olduğunu gösterir niteliktedir. Konstantinopolis'den doğu Karadeniz'e ve iç Anadolu'ya uzanan yol güzergahları üzerinde yer alan bölgenin doğal coğrafi yapısı, korunaklı liman olanakları, stratejik konumu gibi nedenlerden dolayı yerleşim arkeolojisi açısından ayrıca değerlendirilmelidir.

¹³⁸ D'anville, *a.g.e.*, s. 297; Marek, *a.g.e.*

¹³⁹ Hier. *Synecdemus*, 1893, 695; Cramer, *a.g.e.*, s. 210.

¹⁴⁰ Örneğin İS 451 Khalkedon Konsilinde Genethlius'in ismi zikredilmektedir: Pride-Gaddis, *a.g.e.*, s. 224.

¹⁴¹ *SEG*, 2002, 558.

¹⁴² Belke, *a.g.e.*, s. 266.

¹⁴³ Georges Perrot-Edmond Guillaume, *a.g.e.*, s. 20; Gustave Mendel, "Inscriptions de la Bithynie", *Bulletin de Correspondance Hellénique*, S: 25, Atina 1901, s. 49-55; Friedrich Karl Dörmer-Wolfram Hoepfner, "Vörlaufiger Bericht über eine Reise in Bithynien 1961", *Archäologischer Anzeiger*, Beiblatt zum Jahrbuch des deutscher archdologischen Instituts, Berlin 1962, s. 572-579.

¹⁴⁴ Honorias, tarihi ve filolojik kaynaklar ışığında K. Belke tarafından incelenmiştir: Belke, *a.g.e.* Ayrıca bkz. Matthews-Metcalf-Cottica, 2009, *a.g.m.*, s. 190-199.

KAYNAKLAR

1. Antik Kaynaklar

Athen. Deip. (Athenaios, Deipnosophistai), *The Deipnosophists*, Çev. C.B. Gulick, I-V, Londra/New York, 1927-1933, The Loeb Classical Library.

Eusebios, *Historia Ecclesiastica*, Eusèbe de Césarée, Histoire ecclésiastique, C. 3 Ed. G. Bardy, Paris, 1952-1958.

Iust. Nov. (Iustinianos, Novellae), *Novellae*, Ed. ve Çev. S.P. Scott, Cincinatti, 1932.

Ksen. Anab. (Ksenophon, Anabasis), *Anabasis*, Çev. C.L. Brownson, Cambridge Mass.-Lonra 1968, The Loeb Classical Library.

Plin. NH (Plinius Naturalis Historiae), *The Natural History*, Çev. H.B. Rackham, W.H.S. Jones, D.E. Eicholz), Cambridge, Mass.-London, 1938-1971, The Loeb Classical Library.

Strab. (Strabon, Geographika) *The Geography of Strabo*, Ed. H.L. Jones, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; Londra: William Heinemann, Ltd., 1924.

2. Modern Kaynaklar

AHRWEILER, Helene, “L’Asie Mineure et les Invasions Arabes (VIIe-IXe siècles)”, *Revue Historique*, S: 227/1, Brüksel 1962, pp. 1-32.

AKYÜREK ŞAHİN, Nalan Eda-UYAR, Sadi, “Ein neues Bleigewicht aus dem Territorium von Tios in Ostbithynien”, *Gephyra*, S: 6, Antalya 2006, pp. 137-148.

ALTUN, Sinan-PATACI, Sami, “Mosaics of Early Byzantine Church B in Paphlagonian Hadrianoupolis and their Iconographic Analysis”, *Arkeoloji Dergisi*, S: 19, İzmir 2014, ss. 183-208.

ANDERSON, William, “Late Byzantine Occupation of the Castle at Tios”, *Anatolia Antiqua*, S: 17, İstanbul 2009, pp. 265-277.

ANGOLD, Micheal, *A Byzantine Government in Exile, Government and Society Under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford University Press, Oxford 1975.

ANAGNOSTAKIS, Ilias-BOULAY, Thibaut, “Les grands vignobles bithyniens aux époques romaine et protobyzantine”, *Propriétaires et citoyens dans l’Orient romain*, Scripta Antiqua 84, Ed. F. Lerouxel-A.-V. Pont, Bordeaux 2016, pp. 25-50.

ARSEN’EVA, Tatyana Mikhailovna-KASSAB TEZGÖR, Dominique-NAUMENKO, Svetlana, “Un depotoir d’atelier d’amphores a pate claire. Commerce entre Heraclee du Pont et Tanais a l’epoque romaine”, *Anatolia Antiqua*, S: 5, İstanbul 1997, s. 187-198.

ATASOY, Sümer-YILDIRIM, Şahin, “Filyos-Tios 2009 Yılı Kazısı”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 32. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 24-28 Mayıs 2010, İstanbul, Ed. A. Naci Toy-Haydar Dönmez-Ömer Ötügen, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3267-4, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 147-4, Ankara 2011, C: 4, ss. 1-16.

ATASOY, Sümer-YILDIRIM, Şahin, “Filyos-Tios 2010 Yılı Kazısı”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 23-28 Mayıs 2011, Malatya, Ed. Haydar Dönmez-Ömer Ötgün, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 155-2, Ankara 2012, C: 2, ss. 451-462.

ATASOY, Sümer-YILDIRIM, Şahin, “Recent Discoveries at Tios and its Territory”, *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th century BC-10th century AD), Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities*, Belgrade, 17-21 September 2013, Ed. Gocha R. Tsetskhladze-Alexandru Avram-James Hargrave, Archaeopress Publishing Ltd., Oxford 2015, pp. 441-444.

ATASOY, Sümer, “Excavations at Tios: 2006-2015”, *The Black Sea in the Light of New Archaeological Data and Theoretical Approaches: Proceedings of the 2nd International Workshop on the Black Sea in Antiquity Held in Thessaloniki*, 18-20 September 2015, Ed. Manolis Manoledakis, Archaeopress Publishing Ltd., Oxford 2016, pp. 207-216.

AVRAMEA, Anna, “Land and Sea Communications, Fourth–Fifteenth Centuries”, *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century*, Ed. A.E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington 2002, C: 1, pp. 57-90.

AYENGİN, Nurperi, “Prusias Ad Hypium Tiyatro Kazısı 2014 Yılı Çalışmaları”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 11-15 Mayıs 2015, Erzurum, Ed. Adil Özme, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3474-2, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 171-2, C: 2, ss. 287-300.

BARNES, Timothy D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Mass. Harvard University Press, Cambridge 1982.

BAUDRAND, Michaelis Antonii, *Geographia ordine litterarum disposita*, Tomus secundus, C: 1, Paris 1682.

BECKER-BERTAU, Friedrich, *Die Inschriften von Klaudiu Polis, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, R. Habelt, C: 31, Bonn 1986.

BELKE, Klaus, *Paphlagonien und Honorias, Tabula Imperii Byzantini*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viyana 1996, Band 9.

BELL, Peter. N., *Social Conflict in the Age of Justinian, Its Nature, Management, and Medistion*, Oxford University Press, Oxford 2013.

BİLİR, Ahmet-OKAN, Emre, “Sikkeler Işığında Prusias ad Hypium’dan Pontos Euxeinos’a Nehir Taşmacılığı ve Ticari Faaliyetler”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 2, Çorum 2018, ss. 903-920.

BINGHAM, Joseph, *Origines Ecclesiasticae: or, the Antiquities of the Christian Church, and Other Works*, William Straker, Londra 1834, C: 2. Şurada: <<https://archive.org/details/originesecclesiast02bing/page/328>> (erişim tarihi: 28/12/2018).

BITTERMANN, Helen Robbins, “The Council of Chalcedon and Episcopal Jurisdiction”, *Speculum*, Chicago 1938, C: 13, No: 2, pp. 198-203.

BOOTH, Ian, “The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia in Byzantine Defence in the 13th Century”, *Byzantinische Forschungen*, S: 28, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam 2004, pp. 45-86.

BOUNEGRU, Octavian, "The Black Sea Area in the Trade System of the Roman Empire", *Euxeinos. Culture and Governance in the Black Sea Region*, S: 14, St. Gallen 2014, sp. 8-16.

BRANDIS, Carl Georg, "Arrians Periplus Ponti Euxini", *Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, J.D. Sauerländers Verlag, Köln 1896, C: 51, ss. 109-126.

BROWN, Peter, *Power and Persuasion in Late Antiquity, Towards a Christian Empire*, The University of Wisconsin Press, Londra 1992.

BRYER, Anthony-WINFIELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, with maps and plans*, *Dumbarton Oaks Studies*, S: 20, Washington 1985.

BROOKS, Ernest Walter, "The Arabs in Asia Minor (641-750) from Arabic Sources", *The Journal of Hellenic Studies*, S: 18, 1898, pp. 182-208.

BUNSON, Matthew, *Encyclopedia of the Roman Empire*, Revised Edition, Facts on File, New York 2002.

BURY, John Bagnell, "The Notitia Dignitatum", *The Journal of Roman Studies*, S: 10, Londra 1920, pp. 131-154.

BURY, John Bagnell, "The Provincial List of Verona", *The Journal of Roman Studies*, S: 13, Londra 1923, s. 127-151.

BURY, John Bagnell, *History of the Later Roman Empire: from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565)*, Dover Books, New York 2011, C: 2. Şurada: <https://books.google.com.tr/books?id=JxWifqPtUcC&pg=PA26&lpg=PA26&dq=History+of+the+Later+Roman+Empire+from+the+Death+of+Theodosius+I.+to+the+Death+of+Justinian&source=bl&ots=CD1DXsHFsh&sig=yWw4-6itc8_ZqcFYe37ft8OEwNM&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwjQxbn3-LbfAhWJCuwKHSFRDjgQ6AEwCXoECAEQAQ#v=onepage&q=diocletian&f=false> (erişim tarihi: 28/12/2018).

CHARANIS, Peter, "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, S: 29, Washington 1975, pp. 1-20.

CLAUDE, Dietrich, *Die Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, *Byzantinisches Archiv*, S: 13, Beck, Münih 1969.

CRABBE, Anna, "The Invitation List to the Council of Ephesus and Metropolitan Hierarchy in the Fifth Century", *The Journal of Theological Studies*, New Series, Oxford 1981, C: 32, No: 2, pp. 369-400.

CRAMER, John Anthony, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor with a Map*, Oxford University Press, Oxford 1832, C: 1. Şurada: <<https://archive.org/details/ageographicalan06cramgoog/page/n220>> (erişim tarihi: 28/12/2018).

CUMALIOĞLU, Aslı-KAN ŞAHİN, Gülseren-PATACI, Sami, "Hadrianoupolis Çalışmalarının Paphlagonia Arkeolojisine Katkıları/Contribution of Excavations at Hadrianoupolis to the Regional Studies of Paphlagonia", *Arkeolojide Bölgesel Çalışmalar Sempozyumu Bildirileri/Regional Studies in Archaeology Symposium Proceedings*, 12-13 May 2011, Ankara, Ed. D.B. Erciyas-E. Sökmen, Ege Yayınları, İstanbul 2014, ss. 187-208.

ÇELİKBAŞ, Ersin-KELEŞ, Vedat-ERGÜRER, Ertuğ, “Hadrianoupolis 2016 Yılı Çalışmaları”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 39. Kazı Sonuçları Toplantısı, 22-26 Mayıs 2017, Bursa*, Ed. Adil Özme, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 178/3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 3551/3, Ankara 2018; C: 3, ss. 645-654.

D’ANVILLE, Jean Baptiste Bourguignon, *Compendium of Ancient Geography* (Fransızcadan çev. J. Horsely), Printed for J. Faulder, Londra 1810, C: 1. Şurada: <<https://archive.org/details/compendiumofanci01anviiala/page/302>> (erişim tarihi: 28/12/2018).

DAGRON, Gilbert, *Naissance d’une Capitale: Constantinople et ses Institutions de 330 à 451*, Bibliothèque Byzantine, Études 7, Paris 1984.

DARROUZÈS, Jean, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, Geographie Ecclesiastique de l’Empire Byzantin, Publications de l’Institut français d’études byzantines*, C: 1, Paris 1981.

DARROUZÈS, Jean, “Notes de littérature et de géographie ecclésiastiques”, *Revue des études byzantines* 50, Institut Français d’Études Byzantines, Peeters Publishers, Paris 1992, pp. 87-112.

DELEHAYE, Hippolyte, *Les saints stylites, Subsidia Hagiographica 14*, Société des Bollandistes, Brüksel 1923.

DIECKMANN, Hermann, “Aus theologischen Grenzgebieten”, *Zeitschrift für katholische Theologie*, S: 49, No: 1, Avusturya 1925, s. 151-159.

DOBREVA, Diana, *Tra Oriente e Occidente: dinamiche commerciali in Moesia Inferior e Thracia in epoca romana e tardoantica. I dati dei contenitori da trasporto*, Antenor Quaderni, S: 42, Roma 2017.

DÖRNER, Friedrich Karl, “Prusias ad Hypium”, *RE*, S: 23, Stuttgart 1957.

DÖRNER, Friedrich Karl-HOEPFNER, Wolfram, “Vörlaufiger Bericht über eine Reise in Bithynien 1961”, *Archäologischer Anzeiger*, Beiblatt zum Jahrbuch des deutscher archdologischen Instituts, Berlin 1962, pp. 564-593.

DRAKOULIS, Dimitris P., “Regional Transformations and the Settlement Network of the Coastal Pontic Provinces in the Early Byzantine Period”, *The Black Sea, Paphlagonia and Phrygia in Antiquity, Aspects of Archaeology and Ancient History*, Ed. Gocha R. Tsetskhladze-Ergün Laflı-James Hargrave-William Anderson, British Archaeological Reports, International Series 2432, Oxford 2012, pp. 79-96.

EICHNER, Ina, “Das Bischofsviertel von Hadrianoupolis-Standort für ein Martyrium des heiligen Alypius?”, *Lebenswelten zwischen Archäologie und Geschichte Festschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*, Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 150, Ed. J.Drauschke-E. Kislinger-K.Kühtreiber-T. Kühtreiber-G. Scharrer-Liška-T. Vida, Mainz 2018, pp. 679-688.

FEDALTO, Giorgio, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis I. Patriarchatus Constantinopolitanus*, The Catholic University of America Press, Padova 1988.

FILIMON, Florin, *Pillar of the Communities: The Lives of Alypius the Stylite*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Avrupa Üniversitesi, Ortaçağ Çalışmaları Bölümü, Budapeşte 2015.

FOSS, Clive, “Byzantine Malagina and Lower Sangarius”, *Anatolian Studies*, S: 40, Ankara 1990, pp. 161-183.

FRORIEP, Siegfried, “Ein Wasserweg in Bithynien. Bemühungen der Römer, Byzantiner und Osmanen”, *Antike Welt*, S: 2, Darmstadt 1986, pp. 39-50.

FÜNFSCHILLING, Sylvia-LAFLI, Ergün, *Hadrianopolis II: Glasfunde des 6. und 7. Jhs. aus Hadrianupolis, Paphlagonien [Türkei]*, Internationale Archäologie 123, VML Vlg Marie Leidorf, Rahden/Vestfalya 2012.

HALKIN, François, *Euphémie du Chalcédoine. Légendes Byzantines*, Société des Bollandistes, Subsidia Hagiographica, No: 41, Brüksel 1965.

HIND, John G.F., “The British 'Provinces' of Valentia and Orcades (Tacitean Echoes in Ammianus Marcellinus and Claudian)”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Stuttgart 1975, C: 4, S: 1, pp. 101-111.

HOEPFNER, Wolfram, *Herakleia Pontike-Eregli: Eine baugeschichtliche Untersuchung*, Forschungen an der Nordküste Kleinasien, ErgB Tituli Asiae Minoris 2,1, Böhlau, Viyana 1966.

HONIGMANN, Ernest Ed. *Le Synekdemos d' Hiérocles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Brüksel 1939.

GÜNEŞ, Mustafa Y., “Bolu İli, Merkez İlçe, Stadion Kurtarma Kazısı, 2008”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 18. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 27-30 Nisan 2009, Sivas*, Ed. Haydar Dönmez, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3248, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 145, Ankara 2010, ss. 159-174.

GÜR, Durmuş-YILDIRIM, Yaşar, “Paphlagonia Bölgesi'nde Geç Antik ve Erken Bizans Yerleşimi: Sora”, *Journal of History Culture and Art Research*, S: 6(3), Karabük 2017, ss. 757-780.

IZDEBSKI, Adam, “The changing landscapes of Byzantine northern Anatolia”, *Archaeologia Bulgarica*, S: 16, Sofya 2012, pp. 47-66.

IZDEBSKI, Adam, “The Economic Expansion of the Anatolian Countryside in Late Antiquity: The Coast Versus Inland Regions”, *Local Economies?: Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity (Late Antique Archaeology)*, Ed. Luke Lavan, Brill Academic Pub., Leiden 2015.

JONES, Arnold Hugh Martin, *The Greek City from Alexander to Justinian*, The Clarendon Press, Oxford 1940.

JONES, Arnold Hugh Martin, *The Later Roman Empire, 284-602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, C: 1, Basil Blackwell, Oxford 1964.

JONES, Arnold Hugh Martin *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford University Press, Second Edition, Oxford 1971.

KAN ŞAHİN, Gülseren-LAFLI, Ergün, “Roman and Late Roman-Early Coarse Ware from southwestern Paphlagonia”, *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, Ed. Ergün Laflı-Sami Patacı, British Archaeological Reports, International Series 2750, Oxford 2015, pp. 327-437.

KAYGUSUZ, İsmail, *Gangra (Çankırı) Çevresinde Yeni Bulunmuş Grekçe Yazıtların Filolojik Değerlendirilmesi ve Bölgenin Eskiçağ Tarih ve Kültürüne Katkıları Yönünden İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1980.

KASSAB TEZGÖR, Dominique-LEMAÎTRE, Séverine-PIERI, Dominique, “La collection d’amphores d’İsmail Karakan à Sinope”, *Anatolia Antiqua*, S: 11, İstanbul 2003, pp. 169-200.

KAZHDAN, Alexander Ed. *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1991.

KELEŞ, Vedat-KILAVUZ, B. Nuri-ÇELİKBAŞ, Ersin-YILMAZ, Alper, “Hadrianoupolis 2013 Yılı Çalışmaları”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 36. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 02-06 Haziran 2014, Gaziantep, Ed. Haydar Dönmez, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 3446-3, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 167-3, Ankara 2015, C: 3, ss. 661-671.

KELEŞ, Vedat-ÇELİKBAŞ, Ersin-YILMAZ, Alper, “Hadrianoupolis 2010 Yılı Çalışmaları (İlk Sezon)”, *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 33. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 23-28 Mayıs 2011, Malatya, Ed. Haydar Dönmez-Ömer Ögün, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 155-1, Ankara 2012, C: 1, ss. 39-52.

KIPRAMAZ, Ali-YILDIRIM, Şahin, “Herakleia Pontika (Kdz. Ereğli) Geç Roma-Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, C: 5, S: 1, Bartın 2018, ss. 177-193.

KULIKOWSKI, Michael, “The “Notitia Dignitatum” as a Historical Source”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, S: 49, C: 3, Stuttgart 2000, pp. 358-377.

LAFLI, Ergün, “Paphlagonia Hadrianoupolis’i Arkeolojik Kazıları ve Onarım Çalışmaları 2008 Yılı Çalışma Raporu”, *Arkeoloji ve Sanat*, S: 131, İstanbul 2009a, ss. 39-62.

LAFLI, Ergün, “Glass from Hadrianoupolis (Paphlagonia)”, *Late Antique/Early Byzantine Glass in the Eastern Mediterranean*, Ed. E. Laflı, Tübitak Yayınları, İzmir 2009b, ss. 161-170.

LAFLI, Ergün, “Archäologische Evidenzen zum Weinanbau im südwestlichen Paphlagonien in römischer und frühbyzantinischer Zeit”, *Die Schätze der Erde, Natürliche Ressourcen in der Antiken Welt, Geographica Historica 28*, Stuttgarter Kolloquium zur Historischen Geographie des Altertums 10, 2008, Ed. Eckart Olshausen-Vera Sauer, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2012, pp. 261-279.

LAFLI, Ergün, “Frühbyzantinische Fresken aus Hadrianoupolis in Paphlagonien”, *Antike Malerei zwischen Lokalstil und Zeitstil, Akten des XI. Internationalen Kolloquiums der AIPMA (Association internationale pour la peinture murale antique)*, Ephesos, 13.-17. September 2010, Ed. N. Zimmermann, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Archäologische Forschungen 23, Denkschriften 468, Viyana 2014, pp. 735-740.

LAFLI, Ergün-CHRISTOF, Eva, “Der kaiserzeitliche Tempel von Asartepel/Kimistene in der Chora des paphlagonischen Hadrianoupolis-Ergebnisse der Prospektion von 2005”, *Istanbul Mitteilungen*, S: 61, İstanbul 2011, pp. 233-285.

LAFI, Ergün-CHRISTOF, Eva, *Hadrianopolis I: Inschriften aus Paphlagonia*, British Archaeological Reports, International Series 2366, Oxford 2012.

LAFI, Ergün-KAN ŞAHİN, Gülseren, “Hadrianopolis ve Çevresinden Geç Ortaçağ Sırlı Seramik Örnekleri”, *Proceedings of the XIIIth Symposium of Medieval and Turkish Period Excavations and Art Historical Researches*, Denizli, 14-16 October 2009, Ed. Kadir Pektaş-Saim Cirtil-Selda Özgün Cirtil-G.K. Öztaşkın-H. Özdemir-E. Aktuğ-R. Uykur, Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, No. 1, İstanbul 2010, ss. 427-432.

LAFI, Ergün-KAN ŞAHİN, Gülseren, “Terra Sigillata and Red-Slipped Ware from Hadrianopolis in Southwestern Paphlagonia”, *Anatolica Antiqua*, S: 20, İstanbul 2012a, ss. 45-120.

LAFI, Ergün-KAN ŞAHİN, Gülseren, “Pottery from southwestern Paphlagonia I: Terra Sigillata and Red-Slipped Ware”, *Naturwissenschaftliche Analysen vor- und frühgeschichtlicher Keramik II*, Dritter und vierter internationaler Workshop für junge Wissenschaftlerinnen und Wissenschaftler in Hamburg am 9. Februar 2010 und 7. Februar 2011, Ed. Britta Ramminger-Ole Stilborg, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie aus der Abteilung Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Hamburg 216, Bonn 2012b, pp. 171-208.

LAFI, Ergün-KAN ŞAHİN, Gülseren, “Pottery from southwestern Paphlagonia II: Unguentaria and Lamps”, *Naturwissenschaftliche Analysen vor- und frühgeschichtlicher Keramik III. Methoden, Anwendungsbereiche, Auswertungsmöglichkeiten*, Ed. Britta Ramminger-Ole Stilborg-M. Helfert, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie aus der Abteilung Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie der Universität Hamburg 238, Bonn 2013, pp. 353-378.

LAFI, Ergün-KAN ŞAHİN, Gülseren, *Hadrianopolis III: Ceramic finds from southwestern Paphlagonia*, British Archaeological Reports, International Series 2786, Hadrian Books, Oxford 2016.

LAFI, Ergün-LIGHTFOOT, Christopher-RITTER, Max, “Byzantine Coins from Hadrianopolis in Paphlagonia”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, S: 40/2, Birmingham 2016, pp. 187-206.

LAFI, Ergün-ZÄH, Alexander, “Archäologische Forschungen im byzantinischen Hadrianopolis in Paphlagonien”, *Byzantinische Zeitschrift*, S: 101/2, Berlin 2008, pp. 681-714 ve lev. XIII-XXVI.

LAFI, Ergün-ZÄH, Alexander, “Beiträge zur frühbyzantinischen Profanarchitektur aus Hadrianopolis-Blutezeit unter Kaiser Iustinian I.”, *Byzantinische Zeitschrift*, S: 102, Berlin 2009, pp. 639-659 ve lev. V-XIII.

LAMBERZ, Erich, *Die Bischofslisten des VII. Ökumenischen Konzils (Nicaenum II)*, Verl. der Bayerischen Akad. der Wiss., Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse: Abhandlungen; N.F., 124., Münih 2004.

LAURENT, Peter, *An Introduction to the Study of Ancient Geography*, Henry Slatter, Oxford 1830.

LEAKE, William Martin, *Journal of a Tour in Asia Minor: With Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, J. Murray, Londra 1824.

LENGER, Savaş Dinçer-ATASOY, Sümer, “Tios Kazılarında Bulunan Sikkeler”, Zonguldak’ta Bir Antik Kent: Tios-2006-2012 Tios Kazılarının Sonuçları, Ed. Sümer Atasoy-Şahin Yıldırım, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2015, ss. 306-351.

MAREK, Chr., *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*, E. Wasmuth, Istanbul Forschungen, S: 39, Tübingen 1993.

MAREK, Chr., “Die Phylon von Klaudiupolis, die Geschichte der Stadt und die Topographie Ostbithyniens”, *Museum Helveticum*, S: 59, Basel 2002, pp. 31-50.

MAREK, Chr., *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien, Orbis provinciarum. Zaberns Bildbände zur Archäologie*, P. von Zabern, Mainz 2003.

MATTHEWS, Roger-METCALFE, Michael-COTTICA, Daniela, “Landscapes with Figures: Paphlagonia through the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, AD 330-AD 1453”, *At Empires’ Edge: Project Paphlagonia. Survey in North-Central Turkey*, Ed. R. Matthews-C. Glatz, British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 44, Londra 2009, pp. 190-199.

MENDEL, Gustave, “Inscriptions de la Bithynie”, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, S: 25, Atina 1901, s. 49-55.

MITCHELL, Stephen, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, The Rise of the Church, C: 2, Clarendon Press, Oxford 1993.

OKAN, Emre-BİLİR, Ahmet-BİLİR, Güzin, “Batı Karadeniz Kıyıları Sualtı Yüzey Araştırması/Underwater Survey of the Western Black Sea Shores”, *TINA Maritime Archaeology Periodical*, İstanbul 2015, ss. 64-71.

OKAN, Emre-BİLİR, Ahmet-DUMAN, Muhammed, “Batı Karadeniz Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırması: 2016 Yılı Çalışmaları”, *TINA Maritime Archaeology Periodical*, İstanbul 2017, ss. 49-63.

OKAN, Emre-ÖNEMLİ, Züleyha Kartal, “Akçakoca’da Bir Roma Dönemi Yapısı”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi/SDU Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences*, Mayıs 2017, S: 40, ss. 89-113.

OSTROGORSKY, George, “Byzantine Cities in the Early Middle Ages”, *Dumbarton Oaks Papers*, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, Washington 1959, C: 13, pp. 52-61.

OSTROGORSKY, George, *Bizans Devlet Tarihi* (Çev. F. Işıltan), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.

OHME, Heinz, *Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste, Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692*, Walter de Gruyter, Berlin/New York 1990.

ÖZTÜRK, Bülent, “Kuruluşundan Bizans Devri Sonuna Kadar Tios Antik Kenti”, *Arkeoloji ve Sanat*, S: 128, İstanbul 2008, ss. 63-78.

ÖZTÜRK, Bülent, “Seyahatnamelerde ve Modern Literatürde Tios/Tieion ve Territoryumu (Tios/Tieion and its Territorium in Historical Itineraries and Modern Literature)”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi/Mediterranean Journal of Humanities*, S: II/1, Antalya 2012, ss. 161-176.

ÖZTÜRK, Bülent, “Tios/Tieion (Zonguldak-Filyos) Antik Kenti Epigrafik Çalışmaları ve Tarihsel Sonuçları”, *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi Bildiri Kitabı*, 6-9 Ekim 2011, Sinop, Ed. Nuray Türker-Gülgün Köroğlu-Önder Deniz, Karabük 2013a, ss. 485-504.

ÖZTÜRK, Bülent, “Herakleia Pontika (Zonguldak-Karadeniz Ereğli) Antik Kenti Epigrafik Çalışmaları ve Tarihsel Sonuçları”, *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi Bildiri Kitabı*, 6-9 Ekim 2011, Sinop, Ed. Nuray Türker-Gülgün Köroğlu-Önder Deniz, Karabük 2013b, ss. 505-527.

ÖZTÜRK, Bülent, “The History of Tieion/Tios (Eastern Bithynia) in the Light of Inscriptions”, *Exploring the Hospitable Sea Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity Held in Thessaloniki*, 21-23 September 2012, Ed. M. Manoledakis, BAR International Series 2498, Oxford 2013c, pp. 147-164.

ÖZTÜRK, Bülent, “2007-2012 yılları Tios Kenti Epigrafik Araştırmaları/ Epigraphical researches of Tios between 2007-2012”, *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios. 2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme*, Ed. Sümer Atasoy-Şahin Yıldırım, Ankara 2015, ss. 73-81.

ÖZTÜRK, Bülent, “Two new Milestones from Tios-Tieion in the Karadeniz Ereğli Museum”, *Philia: International Journal of Ancient Mediterranean Studies*, S: 2, İstanbul 2016, pp. 83-91.

PATACI, Sami, “Paphlagonia Hadrianoupolis'i Hamam A ve A Kilisesi Mozaikleri”, *Journal of Mosaic Research*, S: 4, Bursa 2011, pp. 27-50.

PATACI, Sami-ÖZ, Ali Kazım-Laflı, Ergün, “Paphlagonia Hadrianoupolis'i Mozaik Buluntuları: Ön Değerlendirmeler”, *Journal of Mosaic Research*, S: 5, Bursa 2012, pp. 163-172.

PERROT, G.-GUILLAUME, E., *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*, Firmin Didot frères, Paris, 1872, C: 1. Şurada: <<http://1886.u-bordeaux-montaigne.fr/items/show/76316>> (erişim tarihi: 28/12/2018).

PERTUSI, A., *Constantino Porphyrogenito: De Thematibus*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma 1952.

PRICE, Richard-GADDIS, Michael (çev.), *The Acts of the Council of Chalcedon*, General Introduction Documents before the Council, Session I, Liverpool University Press, Liverpool 2005.

RAMSAY, William Mitchell, *The Geography of Asia Minor*, John Murray, Londra 1890.

SARADI-MENDELOVICI, Helen, “Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and their Legacy in Later Byzantine Centuries”, *Dumbarton Oaks Papers 44*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C., Harvard University Press, Cambridge, MA 1990, pp. 47-61.

SEVİN, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

SEECK, Otto, "Notitia Dignitatum in Partibus Orientis", *Notitia Dignitatum, accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula provinciarum*, repr. Frankfurt, Berlin 1876, pp. 1-103.

SPEIDEL, Michael, "Catafractarii clibanarii and the rise of the later Roman mailed cavalry. A gravestone from Claudiopolis in Bithynia", *Epigraphica Anatolica, Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens*, S: 4, Bonn 1984, pp. 151-156.

SWAN, Vivien G., "Dichin (Bulgaria): the destruction deposits and the dating of Black Sea amphorae in the fifth and sixth Centuries A.D.", *Patabs I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea, Varia Anatolica 21*, Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 avril 2006, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, İstanbul 2010, pp. 107-118.

ŠANDROVSKAJA, Valentina S., "Die Funde der Byzantinischen Bleisiegel in Sudak", *Studies in Byzantine Sigillography*, S: 3, Berlin 1993, pp. 85-98.

TEALL, John L., "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025", *Dumbarton Oaks Papers 13*, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, Washington 1959, pp. 87-139.

THURSTON, H., "Stylites (Pillar Saints)", *The Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton Company, New York 1912. şurada: <<http://www.newadvent.org/cathen/14317b.htm>>(erişim tarihi: 02.03.2019).

TREADGOLD, Warren T., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford University Press, Stanford, CA 1997.

TREADGOLD, Warren T., *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan, New York 2013.

VERMEULEN, Frank, "Conclusions", *Excavations in Pessinus: The So-Called Acropolis. From Hellenistic and Roman Cemetery to Byzantine Castle*, Archaeological Reports, Ghent University 1, Ed. J. Devreker-H.Thoen-F. Vermeulen, Academia Press, Ghent 2003, pp. 382-386.

VNUKOV, Sergey Г, "Overseas Trade in the Black Sea Region and the Formation of the Pontic Market from the First Century bce to the Third Century ce", *The Northern Black Sea in Antiquity*, Ed. Valeriya Kozlovskaya, Cambridge University Press, Cambridge 2017, pp. 100-138.

VROOM, Joanita, "Ceramics", *The archaeology of Byzantine Anatolia: from the end of late antiquity until the coming of the Turks*, Ed. Philipp Niewöhner, Oxford University Press, New York 2017, pp. 176-193.

VRYONIS, Speros Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Publications of the Center for Medieval and Renaissance Studies, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1971.

WARD, John H., "The Notitia Dignitatum", *Latomus*, S: 33, C: 2, Leuven 1974, pp. 397-434.

WESCH-KLEIN, Gabriele, "Der Laterculus des Polemius Silvius: Überlegungen zu Datierung, Zuverlässigkeit und historischem Aussagewert einer spätantiken Quelle", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, S: 51, C: 1, Stuttgart 2002, pp. 57-88.

WILTSCHE, Johann Elieser Theodor, *Handbook of the Geography and Statistics of the Church*, (Almanca'dan çeviren John Leitch), C: 1, Bosworth and Harrison, Londra 1859.

YALMAN, Bedri, "Bolu Hisartepede Kazısında Bulunan Tapınak Kalıntısı", *Kongreye Sunulan Bildiriler, IX. Türk Tarih Kongresi*, 21-25 Eylül 1981, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, C: 1, ss. 435-450.

YILDIRIM, Şahin, "Tios-Tieion: Söylenecek Çok Önemli Bir Şeyi Olmayan Kent", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 7, S: 14, Edirne 2017, ss. 206-242.

YILDIRIM, Şahin, "Tios-Tieion 2016 Yılı Kazısı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 39. Kazısı Sonuçları Toplantısı*, 22-26 Mayıs 2017, Bursa, Ed. A. Özme, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayın No: 178/2, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayın No: 3551/2, Ankara 2018, C: 3, ss. 147-169.

YILDIRIM, Serkal Y.-GÜR, Durmuş, "Safranbolu'daki Roma ve Bizans Kalıntıları Üzerine Düşünceler", *Kesit Akademi Dergisi/The Journal of Kesit Academy*, S: 6, Elazığ 2016, ss. 210-241.

ZEYREK, Turgut Hacı-BARAN-ÇELİK, Gülbahar, *Prusias ad Hypium (Kieros) Anadolu'nun Kuzeybatısında Antik Bir Kent (Konuralp/Üskübü)*, Ege Yayınları, İstanbul 2005.

Resim 1: Honoria Eyaleti Haritası.

OSMANLI MAHKEMESİ: TRABZON ÖRNEĞİNDE (1557-1558)*

*Sibel KAVAKLI KUNDAKÇI***

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin en önemli kaza merkezlerinden biri Trabzon'dur. Trabzon kazasında kurulan mahkemenin tarihi mevcut kaynaklara göre 1557 yılına kadar geriye götürülebilmektedir. Bu çalışma, 1557-1558 tarihleri için Trabzon mahkemesi özelinde XVI. yüzyıldaki bir Osmanlı mahkemesini konu almaktadır. Çalışmada mahkeme görevlisi olarak kadı ve kadının bağımsızlığı, mahkemenin aleniliği ile birlikte muhakemeye katılanlar, mahkeme görevlileri, yeri, mahkemenin çalışma düzeni ile mahkeme salonu kuralları değerlendirilerek bu konular üzerinden Osmanlı mahkemesinin işleyişine açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Yine sözü edilen yıllar içinde Trabzon mahkemesinde görülen davalar işlenerek davalar, konusuna göre sınıflandırılacaktır. Çalışmada kadının taraflar hakkında karar almasında etkili olan ispat vasıtalarından şahitlik, kefillik ve ikrar üzerinde durularak yine davalarla ilgili olarak vekillik hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Mahkeme, Kadı, Şahitlik, Kefillik, İkrar, Vekillik.

OTTOMAN COURT: IN THE CASE OF TRABZON (1557-1558)

ABSTRACT

Trabzon is one of the most important district centers in the Ottoman Empire. The history of the court established in Trabzon traces back to 1557 according to the historical documents. This study explores the activities of an Ottoman court in the 16th century between 1557-1558. The study deals with the Qadi as the judge of the court and his independence, the publicity of the court, the officers, the place, the working order and the courtroom rules to reveal the functioning of the Ottoman court. Then the cases will be evaluated to give further information about the witness, guarantor, confession and attorney, which have critical role in the decision-making processes of the Qadi at the time.

Keywords: Trabzon, Court, Qadi, Witness, Guarantor, Confession, Attorney

* *Gönderim tarihi: 19.02.2019. Kabul tarihi:18.04.2019*

** *Dr. Öğr. Üyesi., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KASTAMONU. skavakli@kastamonu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8125-3549*

Giriş

Yargılama faaliyetleri, bir devletin en önemli hizmetleri arasında yer almaktadır. Toplumda adalet, mahkemede gerçekleştirilen bu yargılama faaliyetleri sayesinde temin edilebilmektedir. Mahkeme hakkında ilk akla gelen, davaların görüşülüp karara bağlandığı yer olmasıdır. Adaletli bir hukuk sistemi olan Osmanlı Devleti'nde ise mahkeme, kadının davalara baktığı ve diğer görev ve sorumluluklarını yerine getirdiği makamın adıdır.

İslam'ın ilk dönemlerinde Kur'an ve sünnette mahkeme kelimesi yer almadığı için mahkeme terimi yerine onu karşılayan "bâbü'l-kâdî", "meclisü'l-kâdî" gibi kavramlar kullanılmıştır¹. İslam hukuku geleneğinin bir devamı olarak Osmanlı hukukunda da aynı durum geçerliliğini koruyarak, özellikle klasik dönem olarak adlandırılan ve Tanzimat'a kadar gelen süreçte "meclis-i şer", "mahfil-i şer" gibi kavramlar mahkeme kelimesini karşılamıştır². 1557-1558 tarihleri için Trabzon özelinde de mahkeme yerine "meclis" kelimesinin kullanıldığını gözlemek mümkündür³.

Öte yandan mahkemede davalara bakma ve hükme bağlama işini yerine getiren kadının yetki ve sorumlulukları, beledî, mülkî, malî ve askerî alanlardaki iş yükleri ile birleşince oldukça çeşitlilik kazanmaktadır. Dolayısıyla mahkeme görevlisi olan kadı; nikâh, miras taksimi, vasi tayin ve azli, vakıfların teftişi ve işlemleri, cürüm ve cinayet, reaya ile askerî sınıf arasındaki ihtilafların çözümü gibi şer'î ve hukukî işlerinin yanında çarşı ve pazarların, satılan malların kontrolü, hayvan sevki, asker toplanması gibi beledî hizmetleri de yerine getirmekle yükümlüdür. Merkezden verilen emirler doğrultusunda bulunduğu kazanın idarî işlerini düzenlemek de kadının görev ve sorumlulukları alanına girmektedir⁴. Bu iş çeşitliliğine bağlı olarak mahkemede görülen konular da birbirinden çok farklı olabilmekte ve zenginlik gösterebilmektedir. Davalardan çeşitli konularda ikrara, şahitliğe, görevli tayinine kadar kazayı ve kaza halkını ilgilendirebilecek her türlü konu mahkemeye yansımıştır. Bunlar da şer'îye sicilleri adı verilen defterlere kaydedilmiştir. Siciller, kadıların kendilerine gelen hüküm ve fermanları ve bunlara verilen cevapları ve gördükleri çeşitli davalara dair vermiş oldukları hükümleri kaydettikleri defterlerdir⁵. Muhtevaları ile ait oldukları kazanın idarî, askerî, sosyal ve ekonomik tarihine ışık tutmaktadırlar. Hepsinden önemlisi hukuk tarihi açısından değerleri son derece fazladır. Bu sebeple de Osmanlı mahkemesi en iyi mahkemede tutulan sicillere göre anlatılabilir⁶. En erken tarihli siciller, Bursa, Edirne, Rodosçuk ve Trabzon kazalarına aittir. Çalışmanın konusu erken dönem Osmanlı mahkemesi olması sebebiyle, Trabzon'un ilk defteri olan 1815 numaralı şer'îye sicili çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Defter 92 varak olup, varak sayısı az olma-

¹ Fahreddin Atar, "Mahkeme", *DİA*, C. XXVII, 2003, s. 338.

² M. Akif Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Mahkeme", *DİA*, C. XXVII, 2003, s. 341.

³ *Trabzon Şer'îye Sicili*, Defter No: 1815, Sayfa No: 17, Hüküm No: 3.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 108-109.

⁵ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 109.

⁶ Ahmet Akgündüz, *Şer'îye Sicilleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990, s. 12-17; Fethi Gedikli, "Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer'îye Sicilleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 2003, s. 190-195.

sına rağmen defterde 871 kayıt tespit edilmiştir. Bu durumda her varağa 9-10 kayıt düşmektedir. Kayıtlar, H. 962-966 yılları arasındadır. H. 962 tarihli 6, H. 963 tarihli 9, H. 964 tarihli 200, H. 965 tarihli 615, H. 967 tarihli bir kayıt vardır. Buna göre defter, H. 964-965 M. 1557-1558 tarihleri için düzenlenmiştir⁷. Bu sebeple çalışmada, 1557-1558 yılları için Trabzon mahkemesi özelinde bir Osmanlı mahkemesi anlatılmaya çalışılacaktır. Mahkemeye yansıyan konular, mahkemenin çalışma düzeni, işleyişi ve yeri ile davalar, şahitlik, kefillik ve ikrar çerçevesinde değerlendirilecektir.

Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethi ile Bizans İmparatorluğu'na son verdikten sonra birçok aile İstanbul'dan Trabzon'a sığınmıştır. Bizans ile ilgili her türlü teşekkülü ortadan kaldırmayı hedefleyen Fatih, 15 Ağustos 1461 tarihinde Trabzon'u fethetmiş ve şehrin kısa sürede Türkleşmesi ve İslamlaşması sağlanmıştır⁸.

Şer'iyye sicilleri kullanılarak yapılan çalışmalar genellikle ait oldukları kazanın sosyal, ekonomik ve idari tarihi ile ilgilidir. Bu belgeler kullanılarak Osmanlı mahkemesi hakkında yapılan çalışmalar biraz sınırlıdır. Ekrem Buğra Ekinci tarafından hazırlanan mahkeme ve kadılık ile ilgili literatür çalışmasından anlaşıldığına göre mahkeme hakkında yapılan çalışmalar da daha çok hukuk ve kadı üzerinedir⁹. Bunlardan farklı olarak bu makalede, Trabzon mahkemesinde tutulan kayıtlar değerlendirilerek kazada kurulan bir Osmanlı mahkemesinin hukuki değil, özellikle idari işleyişi anlatılmaya çalışılacaktır.

⁷ 1815 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicili'nin transkripsiyonu ve hukukî değerlendirilmesi Prof. Dr. Fethi Gedikli danışmanlığında Ali Turan tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Ali Turan, *1815 Numaralı Trabzon Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Hukukî Değerlendirmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014. Aynı yazar tarafından aynı sicil kullanılarak kadınlara ilgili bir çalışma yapılmıştır. Ali Turan, "1815 Numaralı Trabzon Şer'iyye Siciline Göre Hukukî Hayatta Kadın (1554-1558)", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, C: 1, 2015, s. 379-428.

⁸ Trabzon'un fethi için bkz. M. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon Rum İmparatorluğu'nun Fethi", *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, yay. haz. İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, s. 54-58; Kenan İnan, "Trabzon'un Fethi", *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon'un Fethi*, yay. haz. İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, s. 106-117; Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK, Ankara 2002, s. 6-7, Heath W. Lowry-Ferideun Emecen, "Trabzon", *DİA*, C. XXXXI, İstanbul 2012, s. 296-301; Trabzon'un İslamlaşma ve Türkleşmesi için bkz. Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005. Trabzon hakkında bkz. Kenan İnan, "I. Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)", *Osmanlı Araştırmaları*, 18 (18), 1998, s. 161-186; Kenan İnan, *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından: Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2013. Trabzon mahalleleri için bkz. Turan Açık, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies*, 9 (5), 2017, s. 25-56.

⁹ Osmanlı mahkemeleri ve kadı hakkında yapılan literatür çalışması için bkz. Ekrem Buğra Ekinci "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 2005, s. 417-439; Osmanlı mahkemesi hakkında yapılan başka bir çalışma için bkz. Abdullah Demir, *Medeni Yargılama Hukuku Osmanlı Mahkemesi*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2010.

1. Kadı ve Mahkeme

1.1. Kadı

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren mahkemeler genelde tek hâkimli ve tek dereceli faaliyette bulunmuş ve bu durum Osmanlı mahkemesinde de geçerliliğini korumuştur¹⁰. Osmanlı mahkemesinde hâkim olarak mahkeme görevlisi kadıdır. Başka bir ifade ile kadının çalışma yeri ya da makamı mahkemedir. Bundan dolayı kadı ile mahkeme kavramları o kadar bütünleşmiştir ki, mahkemeyi anlatırken kadıyı; kadıyı anlatırken mahkemeyi anlatmak gerekmektedir. Dolayısıyla mahkemenin anlatımı için kadının bulunduğu kazada hangi işlere baktığı, ne tür sorumluluklar ve görevler yüklendiği önem kazanmaktadır. Mahkemede, davalara bakan, tarafları dinleyen, tarafların delillerine göre davayı hükme bağlayan kadıdır. Buna rağmen yukarıda da ifade edildiği gibi kadının yetki ve sorumluluklarının son derece geniş olması mahkemenin iş yükünü artırmaktadır. Kadının adlî görevlerinin yanı sıra beledî, mülkî, malî ve askerî alanlardaki yetki ve sorumlulukları düşünüldüğünde bu durum, onu en geniş yetkilerle donatılmış tek “*Osmanlı memuru*” olarak düşünmemize sebep olabilmektedir¹¹. Haliyle Osmanlı'da kadı, mahkeme görevlisi olmasının yanı sıra, ayrıca görev yaptığı kazanın belediye başkanıdır. Çarşı ve pazarları denetleyen muhtesipten, kazanın güvenlik ve asayişinden sorumlu subaşı ve asesbaşı gibi görevlilere kadar kazada görev yapan memurlardan sorumludur. Yine vakıfların teftişi kadıya aittir ve kazanın noterlik işlerine de bakan kadıdır. Öte yandan kadı, merkezden gelen emir ve fermanlara göre hareket eder ve merkezin kazadan isteklerini yerine getirirdi. Bu bağlamda merkez-kaza ilişkisini gerçekleştirir bir fonksiyonu üstlenmiştir¹².

Söz konusu tarihler için Trabzon mahkemesine yansıyan konular sınıflandırıldığı vakit, Trabzon kadısı özelinde bir Osmanlı kadısının davalar dışında birbirinden ne kadar farklı ve çeşitli konularla meşgul olduğu görülebilir. Buna göre Trabzon mahkemesine yansıyan belgelerin yarısından fazlası çeşitli konularda tarafların yaptıkları ikrar ile ilgilidir. Hatta borç ikrarları bunların başında gelir. Belgelerde, ikinci sırada davalar yer almaktadır. Davalar ise sırasıyla borç, miras ve mülk davalarıdır. Diğer kayıtlar, sırasıyla kefalet, vekâlet ve taraflar arasında barışın sağlandığı sulh ile ilgilidir. Kamu düzenini ilgilendiren tımar, çarşı ve pazarın denetlenmesi ve vergi ile ilgili kayıtların yanı sıra kaimmakam tayini, mültezim değişikliği gibi konular da mahkemede işlenmiştir. Yine aile hukuku ile ilgili vasi tayini, nafaka, evliliğe icazet, hul', nikâh, nişan, gibi konularla birlikte vakıfların teftişi belgelerin içeriği ile ilgili diğer konulardır. Ayrıca, bitişik komşu evinin satılmasından dolayı aynı para ile bu evi satın alma hakkı üstünlüğüne sahip olma anlamına gelen ahd-ı şefi' ile ilgili kayıtların sayısı da bir hayli fazladır. Bu

¹⁰ Aydın, *a.g.m.*, s. 341.

¹¹ İlber Ortaylı, “Osmanlı Devleti'nde Kadı”, *DİA*, C: XXIV, 2001, s. 69-70.

¹² Kadının görev ve yetkileri için bkz. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s. 11; Fahreddin Atar, “Kadı”, *DİA*, C: XXIV, 2001, s. 66-69; Feda Şamil Arık, “Osmanlılarda Kadılık Müessesesi”, *OTAM*, S. 8, 1997, s. 1-71.

konu mülk davaları içinde değerlendirilebileceği gibi ayrıca da ele alınabilir. Görüldüğü gibi, kişinin ve kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerinden; kişinin merkezle olan ilişkilerine kadar hemen hemen her konu mahkemeye yansımıştır. Ayrıca yine ehl-i örf ve ehl-i şer'in birbirleriyle ilişkisi ya da bunların merkezle olan ilişkileri de kadı tarafından yerine getirilmektedir. Bu konuda özellikle tımarların işleyişine göre meydana gelen “*sipahi-reaya*” ya da “*sipahi-sipahi*” ilişkisi daha çok dikkati çekmektedir.

Böylesine geniş yetki ve sorumluluklarına bağlı olarak kadının tayini de belli bir tahsil düzeni ve hiyerarşik bir geçiş işlemine bağlı idi. Hepsinden öte kadı, medrese tahsilini ve hukuk bilgisini kazanmış olmak zorunda idi¹³. Padişah beratı ile tayin edilir; tayin ve azil işlemleri Anadolu ve Rumeli Kazaskerlikleri tarafından yapılırdı. Kadıların atanma süreleri XVI. yüzyılda üç yılken; XVII. yüzyıl sonları ve XVIII. yüzyıl başlarında bu süre 20 aya kadar düşmüştür. Görev süresini tamamlayan kadı, mâzül olarak görevi bırakır ve yerine sırada bekleyen bir başkası tayin olurdu. Müddetini dolduran kadı İstanbul'a gelerek her Çarşamba günü kazasker dairesine gitmek koşuluyla sırasını beklerdi. Kadıların belirli maaşları olmayıp mahkemede baktıkları iş başına ücret alırlardı¹⁴.

1.2. Kadının Bağımsızlığı

Osmanlı Devleti'nin adil bir hukuk sistemine sahip olduğu daha önce dile getirilmişti. Bu durum, kadının yani yargının diğer erklerden bağımsız olmasını gerektirir. Mahkemede kadı tarafından alınan kararlar, ehl-i örfün ve hatta hükümdarın emirlerinden dahi bağımsızdır. Bunun temel sebebi, kadının bir hukuk adamı olarak ve şer'î hâkim olarak daima bağımsız ve yargı işlerinde hükümdarın mutlak yetkiye sahip vekili olmasıdır. Buna göre kadı hükmü olmadan hiç kimse ehl-i örf tarafından cezalandırılmaz ve yine infaz hiçbir şekilde kadı hükmü olmadan yapılamazdı¹⁵. Yargının bağımsızlığı kadar tarafsızlığı da önemlidir. Kadının, kendi yargı bölgesi olan kaza dâhilinde çıkan olaylarda ve mahkemeye yapılan müracaatlarda (her kim müracaat ederse etsin) davaya bakmaktan veya olayın aydınlanması için gerekli teftişi yapmaktan kaçınması yasaktır¹⁶. Bu konuda merkezden kazaya sürekli fermanlar gönderilerek az sonra anlatılacak örnekte de görüleceği gibi adaletin yerine getirilmesi için görevini layıkıyla yapmayan kadılar sürekli uyarılmıştır. Ayrıca hukuksuz bir durumla karşılaşan reayanın da şikâyetini doğrudan Divan-ı Hümayuna götürme hakkı da bulunmaktadır¹⁷. Sicillerde, oğlunun haksız bir şekilde idam edilmesine itiraz eden Bula adlı bir kadının yaptığı

¹³ Ortaylı, *a.g.m.*, s. 71.

¹⁴ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 94; M. Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 77-78.

¹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 81; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 80-81; Aydın, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁶ İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, C: 30, 1975, s. 125.

¹⁷ Halil İnalçık, “Adalet, Şikâyet Hakkı: Arz-i Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 123.

şikâyet üzerine, Trabzon kadısının merkez tarafından ihtara maruz kaldığı saptanmıştır. Kadıdan konuyla ilgili mahkemenin derhal kurulması ve olayın teftiş edilmesi istenmiştir. Söz konusu olayda Bula, oğlu Davud'un zindandan kaçtığı gerekçesiyle [kayıtta, "bilâ-emr ve bilâ-ma'ğrifeti'l-kâdî"]-elinde kadı emri olmadan eski subaşı Derzioğlu Mehmed tarafından asıldığını iddia etmiş ve bu durumu Divan'a şikâyet etmiştir. Trabzon kadısına gönderilen fermanla olayın bir an önce araştırılması ve mahkemenin İmaret-i Amire Camii'nde kurulması istenmiştir. Ferman üzerine kurulan mahkemede, Bula ile birlikte diğer oğulları Mehmed ve İbrahim de Derzioğlu Mehmed'den şikâyetçi olmuşlardır. Duruşmada davacılar, Davud'u Derzioğlu'nun öldürdüğüne dair kanıt istenmiş ve davacılar kanıt getirmeleri için 10 gün zaman verilmiştir. İlk duruşma tarihi, H. 2 Muharrem 965/M. 25 Ekim 1557'dir¹⁸. Sadece söz konusu bu örnek üzerinden bile, kadı izni olmaksızın, haksız yere idam edilen reaya için, bir subaşının merkeze şikâyet edilebileceği görülmektedir.

Kadılar, yargı görevini bölgelerindeki idarecilerden bağımsız olarak; yöneticilerin kendilerine müdahaleleri olmadan bizzat yürütmüşlerdir. Yargının yürütmeden bağımsız olmasının sonucu olarak kadılarla beylerbeyi, sancakbeyi gibi ehl-i örf birbirleriyle işbirliği içerisinde olan fakat bağımsız olarak çalışan birer kamu görevlisidir¹⁹. Hukuk, Osmanlı kadısının bağımsızlığını öngörse bile, bunu tesis etmek kimi zaman oldukça zor olabiliyordu. Kadının bağımsızlığına, kazadaki mülki amirler olmasa bile, zaman zaman mahalli halkın önde gelenlerinin gölge düşürdüğü söylenebilir. XVI. yüzyılda şehir ve kasabalardaki bazı müteferrika ve dergah-ı âlî çavuşlarının mahkemelerin işine sık sık müdahale edip, bu yolla halka zulüm ve eziyetlerini artırıp fukarayı tehdit ettikleri ve soydukları bilinmektedir²⁰. Bu durumun XVII. yüzyılda da örneklerine rastlanmaktadır. Merkezden 1657 tarihinde Amasya müftüsü, kadısı, kethüdayeri ve serdarına yazılan bir buyruldu kaydından, Amasya'da cemiyetlerin birlik olup; müftü ve kadıyı taşıyıp kazada kötü olaylara sebep olduklarından bahsedilmektedir. Olayın neden ve nasıl çıktığını teftiş etmesi için merkezden Süleyman Ağa gönderilmiştir²¹. Burada cemiyetler ile kastedilen mahalli halktır. Kayıttan eşrafın kadıyı neden taşıladıkları belli olmasa da; onların istemedikleri bir kadı hakkında kendi "yaptırım güçlerini" kullanabildiklerini göstermesi açısından önemlidir. Yine kadının bağımsız çalışmasını önleyen yerel güçlere örnek, Taşköprü Yazı köylü Nuh ve Yılanoğlu isimli eşkıyalar olmuştur. Taşköprü kaza ve köy reayasının merkeze bizzat giderek aynı zamanda kaza kadısının ise merkeze mektupla bildirdiği şikâyetlerini içeren 1708 tarihli ferman kaydından bu eşkıyaların Taşköprü'de kadıları kendilerine tabi kılarak kendi istekleri doğrultuda kararlar almaya yönlendirmiş oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca kendilerine tabi olmayan kadıları, adamları vasıtasıyla tehdit ederek korkutmuşlardır. Hatta Taşköprü'ye atanan üç kadının görevlerini yapmalarına izin verme-

¹⁸ TŞS, 1815, 29, 1; 33, 1; 38, 1.

¹⁹ Aydın, a.g.e, s. 78-79.

²⁰ Ortaylı, a.g.m., s. 124-125.

²¹ Amasya Şer'iyeye Sicili, Defter No: 12, Sayfa No: 71, Hüküm No: 1.

mişlerdir. Kısacası kazada, adaletin işleyişine engel olmuşlardır²². Görüldüğü gibi Anadolu’da farklı coğrafya ve zamanlarda kadının işlerini yapmasına engel olan yerel eşraf, adalet mekanizmasının işlemesine gölge düşürebilmişlerdir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi kadı kararı olmadan hiç kimse cezalandırılmazdı. Bu konuya yine güzel bir örnek Trabzon kalesi azebelerinden İlyas ile ilgilidir. İlyas, sarhoş halde bev庄 Süleyman’ı dövüp, “dinine ve imanına küfredmiş” ve suçu kesinleşince de zindana atılmıştır. İçki içtiği için hukuken verilecek 80 değnek hadd cezası “kadının izni” ile Murad Ağa tarafından mahkemede uygulanmıştır²³. Burada hem hadd cezasının bizzat mahkemede uygulanması, hem de kayıta kadı izninin özellikle belirtilmesi önemlidir.

1.3. Mahkemenin Açıklığı: Bilirkişi (Ehl-i vukûf, Ehl-i hibre), Şahitler ve Şuhûdü’l-hâl, Arabulucular (Muslihûn)

Duruşmaların hukuka uygun ve adil bir şekilde cereyan etmesi için en büyük teminat, mahkemenin açıklığıdır. Mahkemenin açıklığı yani aleniliği ise; “yargılama işlemlerinin herkese açık olması; duruşmada bulunması gerekli şahıslardan başka şahısların da hazır bulunabilme olanağı” anlamına gelir. Duruşmaların herkes tarafından izlenebilmesi, duruşmaların halk tarafından kontrolü olanağını sağlar²⁴. Bu durum, yargılamanın kamu önünde yapılması ve kadının açık bir haksızlığı göze alamayacağı söz konusu olduğu için kişilerin adalete ve adalet dağıtan kadıya inancını pekiştirir. Ayrıca duruşmayı izleyebilecek kimseler, kadının takdirine bağlı olmadığı gibi, belli niteliklere sahip olmayan sıradan kimseler de olabilirdi. Buradan, mahkemeye katılımın belirli bir meslek ya da statüye sahip kimselere hususi bir yer olmadığı anlaşılabilir. Bu sebeple duruşmaya katılanlarla ilgili belli bir kaide ve kural yoktur. Dileyen herkes duruşmaları izleyebilir. Duruşmalara katılan, takip eden, izleyen kişiler belgelerde, “şuhûdü’l-hâl”, “ehl-i vukûf”, “ehl-i hibre”, “muslihûn” ve “bî-garez” gibi ifadelerle geçtiği gibi, bu dinleyicilerin kimlikleri veya sayısının fazlalığı yine belgelerdeki diğer ifadelerden rahatlıkla anlaşılabilir. Söz gelimi, “cemâat-ı kesîr”, “ayan-ı vilâyet ve cem-i kesîr huzurlarında emr-i âlişân muktezâsınca teftîş ve tefahhus olundukda”, “Müslümanlar mahzarlarında”, “ehl-i hibre olan bî-garez kimesneler üzerine varup gördüklerinde” şeklinde geçen ifadelerden mahkemeye katılımın haylice geniş bir kesim tarafından yapıldığı düşünülebilir²⁵. Anlaşıldığı gibi, şahitler, belli bir konuda uzmanlaşmış kişiler, arabulucular, garezi olmayan tarafsız kişiler, vilayet ayanları vb. kişiler mahkemelerde şahit, bilirkişi, şuhûdü’l-hâl olarak hazır bulunuyorlardı.

1.3.1. Bilirkişi (Ehl-i vukûf, Ehl-i hibre)

Yukarıda da ifade edildiği gibi dileyen herkes duruşmalara katılabilirdi. Duruşmalarda bu tarz farklı kesimlerden kişilerin bulunması hem kadının işini

²² Kastamonu Şer’iyye Sicili, Defter No: 5653, Sayfa No: 72; Hüküm No: 130.

²³ TŞS, 1815, 11, 1; 13, 1.

²⁴ Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü”, *Belleten*, LXV/244, 2001, s. 976.

²⁵ TŞS, 1815, 37, 2; 38, 1; 80, 2.

kolaylaştırmakta; hem de davacı ve davalıya güven vermektedir²⁶. Çünkü kadı, mesleğinin gerektirdiği genel ve hukukî bilgi ile çözülmesi pek de olanaklı olmayan konularda çözümü; uzmanlığı, özel veya teknik bilgiyi gerektiren hallerde, duruşma salonunda bulunan kişilerin görüş ve onayına başvurarak bulurdu. Bu yolla kadı, duruşmada daha sağlıklı kararlar verebilirdi. Bu çerçevede duruşmaya konu olan olayın çözüme kavuşturulması bakımından önemli olan ve açıklığa kavuşturulması ya da tespiti uzmanlığı, özel ve teknik bilgiyi gerektiren hususlarda kadı tarafından görüşüne başvuru bu kişilere “*bilirkişi*” denilebilir. Bilirkişinin en önemli özelliği belli bir konuda uzmanlığa sahip olmasıdır. Belgelerde, kadının bilirkişi olarak mahkemede bulunan kişilerden faydalandığı, onların “raporları” ile duruşmaları karara bağladığı örnekler son derece fazladır.

Konuyla ilgili olarak, Lefter, Vasil ve Pirişkeva²⁷ isimli gayrimüslimlerin kendilerine bozuk havyar sattığını iddia ettikleri yine bir gayrimüslim olan Sava ile ilgili davaları örnek olarak sunulabilir. Mahkemede havyarın bozuk olduğu teşhisini, uzman ve tarafsız kimseler koymuştur (belgenin dili ile “*ehl-i hibre olan bî-garez kimesneler üzerine varup gördüklerinde*”²⁸). Yine, bir gayrimüslim olan Zerboli'nin sünnet olduğu konusunda çıkan dedikodunun doğru olup olmadığı hususunda, Zerboli hakkında dava açılmış ve sünnet olup olmadığını Sinan Odabaşı, Hacı Mehmed ve Ahmed isimli “*cerrahlar*” tespit etmiş ve mahkemede Zerboli'nin sünnet olduğuna şahitlik etmişlerdir²⁹.

Duruşma devam ederken duruşmanın konusuna göre bilirkişinin görüşlerine başvurduğu bu durumlar dışında kadı, ispat vasıtası olarak bilirkişinin şahitliğiyle yetinmeyip özellikle keşif yapılmasını istediği durumlar da olabiliyordu. Bu durumda, mahkemenin oluşturduğu keşif heyetinde konusuna göre mutlaka bilirkişi bulunurdu. Örneğin, Mahmud Ağa Evkafı Câbisi Davud, mahkemeye başvurarak, evkaftan Aşağıhisar'da bulunan hamamın tamir edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine mahkemece naip ve “*ehl-i vukuf*” (bilirkişi) hamama gönderilerek onların keşif yapmaları istenmiştir. Bilirkişilerin incelemesi sonucunda hamamın harabe olduğu belirlenmiş ve vakıf malından karşılanmak üzere hamamın tamirine mahkemece izin verilmiştir³⁰. Yine aynı şekilde Sultan Mehmed Han Cami Evkafı'ndan Kale Hamamı'nın mukataacısı İskender, evkafın câbisi Şeyhi'yi mahkemeye çağırarak hamamın suyollarının yarıldığı bu sebeple de tamir edilmesi gerektiğini söylemiştir. Mahkemece yine “*ehl-i vukuf*” (bilirkişi) hamamın olduğu yere gönderilerek onlardan keşif yapılması istenmiştir. Hatta sadece onların gözlemiyle de yetinilmeyerek, hamamın çevresinde oturanlara da danışılmış ve hamamın suyollarının tamirine mahkemece izin verilmiştir³¹. Bu konuda şu örnek de dikkat çekicidir. Sefer mühimmatı için Rumeli'den Trabzon İskelesi'ne gelen ve

²⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 439.

²⁷ Sicilin tanskiripsiyonu yapılan tezde isim Bereşkova olarak okunmuştur. Bkz. A. Turan, *a.g.t.*, s. 185.

²⁸ *TŞS*, 1815, 2, 3.

²⁹ *TŞS*, 1815, 7, 1.

³⁰ *TŞS*, 1815, 45, 5.

³¹ *TŞS*, 1815, 51, 5.

Terekepazarı taraflarında beş adet mahzene konulan mirî arpanın bir kısmı satılmış ve bir kısmı da İstanbul'a gönderilmiştir. Kalan arpanın çürüdüğünü söyleyerek mahzenlerin kendisine teslimini isteyen Fili isimli gayrimüslimin talebi üzerine mahkeme, mahzenlerin kontrolü için mir-i arpanın dağıtımı ile görevli olan Ali Bey ve adamlarını bilirkişi olarak görevlendirmiştir. Onlar da mahzenlerde tutulan arpaya bakmışlar ve çürük olduğuna kanaat getirmişlerdir. Ali Bey ve adamlarının mahkemeye sundukları rapor doğrultusunda mahkemece arpanın ihracına ve mahzenlerin Fili'ye teslimine karar verilmiştir³². Görüldüğü gibi, mahzenlerin denetimi için sıradan bir kişi değil; “*ehl-i vukuf*” (bilirkişi) olarak duruşma konusuyla ilgili bir görevli olan Ali Bey gönderilmiştir.

Örneklerden anlaşıldığı üzere, mahkemece gerçekleştirilen keşifler dahi kamuya açıktı ve keşiflere herkes dâhil olabilirdi. Hatta bazı durumlarda mahkeme bizzat keşif mahallinde kurulur ve sorgulama orada yapılırdı. Örneğin, Lefter bahçesinde bir ceviz ağacına asılı halde bulununca, Lefter'in komşuları Murad ve Yani mahkemeye başvurarak, ölüm olayı ile ilgili keşif yapılmasını istemişlerdir. Trabzon Mirlivası Hasan Bey tarafından bu husus için görevlendirilen adamı Muzaffer Çavuş ile birlikte “*cemâat-i kesîre*” olarak adlandırılan kişilerle birlikte olay yerine gidilmiştir. Lefter'in asılı olduğu tespit edilmiş ve varisler sorgulanarak onun kendi kendini astığı anlaşılmıştır³³. Keşif heyetinin keşif yapılacak yere cemaatle birlikte gitmesi ve keşfin herkese açık olması mahkemenin nasıl aleni bir şekilde çalışmış olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir.

1.3.2. Şahitler ve Şuhûdü'l-hâl

Kadırlara mahkemede yargılamada yardımcı olacak görevliler arasında şahitler ve şuhûdü'l-hâl yer almaktadır. Bunlar, hem kadının karar almasında hem de mahkemenin aleniliği konusunda önemli rol üstlenmektedirler. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi havyarın bozuk olduğu ya da bir gayrimüslimin sünnet olup olmadığı konularında uzman kişilerin görüşleri ya da şahitlikleri ile kadı duruşmayı hükme bağlamıştır. Bu örnekler dışında bir de davalarda tarafların iddialarının doğru veya yanlış olduğuna yönelik görüş beyan eden şahitler de vardı. Bunlar, dava konusuyla ilgili haberdar oldukları bilgiyi mahkemede paylaşmaktadırlar. Örneğin, Danyel isimli bir gayrimüslimin yine başka bir gayrimüslim Kalviro³⁴ hakkında açtığı davada, Danyel tasarruf ettiği zeytinliğin dokuzda bir hissesine sahip olmasına rağmen Kalviro'nun kendisine engel olduğunu iddia etmektedir. Kalviro ise Danyel'in zeytinlikte hiçbir hissesinin olmadığını söylemiştir. Danyel'den delil istendiğinde konudan haberdar olan arkadaşları Yani ve Paskal'ı şahit göstererek “*Danyel'in dava konusu olan zeytinlikte babasının dokuzda bir hissesi olduğunu ve hissenin babasından Danyel'e miras kaldığını*” kanıtlamıştır³⁵. Yine bu konuda Abdurrahim Çelebi'nin kölesi Yusuf'un kale mus-

³² TŞS, 1815, 67, 1.

³³ TŞS, 1815, 75, 4.

³⁴ Sicilin transkripsiyonu yapılan tezde isim “Kaloyero” olarak okunmuştur. A. Turan, *a.g.t.*, s. 457.

³⁵ TŞS, 1815, 77, 4.

tahfizlarından Ramazan'la olan davası örnek olarak gösterilebilir. Yusuf'un iddiasına göre, Ramazan sarhoş bir vaziyette onun üzerine yürümüş ve elindeki bıçakla sol omzunu yaralamıştır. Yusuf iddiasını kanıtlamak için mahkeme huzurunda yaralı omzunu açıp herkese göstermiştir. Buna rağmen Ramazan inkâr edince Yusuf'tan Ramazan'ın kendisini yaraladığına dair kanıt istenmiş, o da Muharrem ve Süleyman'ı şahit göstermiştir³⁶.

Duruşmalara katılanlar arasında belki de en önemli grup, şuhûdü'l-hâl listesinde yer alan şahitlerdir. Adı geçen listedeki bu şahitler, kadının verdiği her hükmün altında şahit olarak isimleri yazılı bulunan kimselerdir. Buradan da anlaşıldığı üzere, duruşma sırasında şahitlik yapanlar ile şuhûdü'l-hâl listesinde yer alan şahitler farklı kişilerdir. Bu şahitler, mahkemeye intikal eden hukukî ihtilafın şahitleri değil, mahkemede yapılan yargılamanın gözlemcileridir. Bunlar, mahkemenin işleyişine veya karara herhangi bir şekilde müdahale etmez, sadece kadıların adil karar vermesinde varlıklarıyla dolaylı olarak etkili olurlar. Kadının şuhûdü'l-hâl listesinde adı geçen kişilerle duruşma ile ilgili istişare yapması söz konusudur³⁷. Bu durumda, bunlar, kadıyı hukuk konularından çok; ticaret, zanaat, maliye ve arazi ile ilgili daha özel sorunlarda mahallî uygulama veya örfî hukuk ve gelenekler konusunda aydınlatmışlardır³⁸. Şahitler, tarafların beyanlarının doğru veya yanlış olduğuna yönelik şahitlik yaparken; şuhûdü'l-hâl olan kişiler ise yargılamanın usulüne uygun ve adaletli bir şekilde yapılması için gözlemci olarak katılan kişilerdir³⁹. Bu kişiler bazen bilirkişilerden oluşabilirken; bazen de konuyla hiçbir ilgisi olmayan kişilerden de oluşabilirdi. Örneğin yukarıda yer verilen Danyel ve Kalviro arasındaki davada, duruşmada şahit olarak dava konusundan haberdar olan Yani ve Paskal'ın dışında; şuhûdü'l-hâl listesinde adı geçen şahitler ise Yori, Paskal, Yani Yori, Yori ve Kalviro'dur. Şuhûdü'l-hâl listesinde adı geçenler, büyük bir ihtimalle konudan haberdar olmayan, ancak Danyel'in iddiasını şahitler ile ispatlamasından sonra duruşmanın gözlemcileridir.

Değerlendirilen belgelere göre, şuhûdü'l-hâl listesinde en çok adı geçenler, naip ve kâtipler ile birlikte imam ve müezzinlerin yanı sıra; kazaz, hallaç, sarraç ve kasaplardır. Dolayısıyla toplum nazarında saygın bir yeri olanlar ile davaların konusuna göre zanaat erbapların da şahitler listesinde yer aldığı söylenebilir⁴⁰. Çoğu zaman şuhûdü'l-hâl, duruşmanın konusuna göre de oluşturulurdu. Örneğin, Trabzon'da ikamet eden Soflehto, aynı kazadan Girgor ile Kefe'de bulunan terekesini İstanbul'a getirme konusunda bir buçuk akçeden 700 akçe navlon (gemi kirası) üzerine anlaşmış ve 1.000 akçe peşin aldığını ikrar etmek için mahkemeye gelmiştir. Bu hükmün şuhûdü'l-hâlî; Kâtip Rüstem, Kâtip Abdurrahman, Kosta Reis, Ferman Reis ve Yori

³⁶ TŞS, 1815, 47, 2.

³⁷ Aydın, *a.g.e.*, s. 84.

³⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 74; Hülya Taş, "Osmanlı Kadı Mahkemesindeki "Şuhûdü'l-hâl" Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilig*, S: 44, 2008, s. 37-38.

³⁹ Aydın, *a.g.e.*, s. 84.

⁴⁰ R.Jennings, "Kadi, Court and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri", *Studia Islamica*, 48, 1978, s. 142-148.

Reis'dir⁴¹. Muhakkak ki, Soflehto'nun Girgor'dan aldığı gemi kirasının uygun olup olmadığı konusunda kadı, reislerle bir münazara yapmış olmalıdır. Yine Debbâğ Mehmed'in, vefat eden Debbâğ Hüseyin'in terekesi olan debbâğ sermayesinde 3.000 akçe kendi hakkı olduğu iddiası ile vasi Mahmud ile varis İskender'e açtığı davada, Mahmud ve İskender'in 3.000 akçeyi inkâr etmesi üzerine Debbâğ Mehmed, Debbâğ Hüseyin ve Hacı Süleyman'ı şahit göstermiştir. Bu davanın şuhûdü'l-hâl listesinde ismi geçenler Debbâğ İbrahim ile Kâtip Abdurrahman Çelebi'dir⁴². İki debbâğ arasında geçen davada, hem tarafların beyanlarının doğruluğuna şahitlik yapan hem de şuhûdü'l-hâlde ismi bulunanlar yine debbâğlar olmuştur.

1.3.3. Arabulucular (Muslihûn)

Mahkemeye katılan cemaat, belgelerde geçen şekliyle “*muslihûn*” sıfatıyla, davaların sulh yoluyla son verilmesinde, yani tarafların uzlaşarak davayı sonlandırmada da kadıya yardımcı olabilirlerdi. Bu kişilere “*arabulucular*” adı da verilebilir. Arabuluculuk, duruşmalarda yer alan bağımsız ve tarafsız kişiler eşliğinde yürütülen esnek bir anlaşmazlık çözüm sürecidir. Bu sayede uyuşmazlıkların çözümünde kadıya bir alternatif sunularak davaların barışçıl, hızlı ve ekonomik bir şekilde çözülmesi amaçlanmıştır. Aslında İslam Hukuku'nda da, her sebeple mahkemeye gitmenin hem kişiye pahalıya mal olacağına, hem de toplumu yoracağına dikkat çekilerek sulh teşvik edilmiştir⁴³. Değerlendirilen sicillerde arabulucular yoluyla sulhla sonuçlanan birçok dava örneği vardır. Trabzon mahkemesinde özellikle borç, miras ile hul', mehir ve nafaka davalarının sulhla sonuçlandığı söylenebilir. Tarafların çoğunlukla belli bir miktar para karşılığında anlaşmaya vardıkları görülmektedir. Örneğin, Liyos ile İskender arasındaki at satışından kalan 700 akçe para davasından 50 akçeye sulh olmuşlardır⁴⁴. Emine vekili İbrahim Bey aracılığıyla mahkemeye başvurup babasından kalan ve erkek kardeşleri ile ortak kullandıkları evden hissesini dava ettiğinde erkek kardeşleri ile 1.000 akçeye sulh olmayı kabul etmiştir⁴⁵. Pirişkevi⁴⁶, boşandığı eşine açtığı mehir ve nafaka davasında, dört altınlık halka küpe, elli altın değerinde bir kuşak ve 30 akçeye sulh olmuştur⁴⁷.

1.4. Mahkeme Görevlileri: Naip, Kâtip, Muhtesip

Duruşmalara katılan şuhûdü'l-hâl, ehl-i vukûf ve muslihûn dışında, mahkemede kadının aslı yardımcılarının başında naipler gelmektedir. Kadının vekili olan naiplerin tayini, teftişi ve görevden alınması yine kadı tarafından yapılırdı⁴⁸. Kadılar tarafından çeşitli işler için görevlendirilirlerdi. Örneğin, daha önce bahsedilen örnekte Mahmud Ağa Evkâfi'ndan olan ve Aşağıhisar'da bulunan hamamın tamire

⁴¹ TŞS, 1815, 34, 2.

⁴² TŞS, 1815, 56, 4.

⁴³ Fahreddin Atar, “Sulh”, *DİA*, C: XXXVII, 2009, s. 481.

⁴⁴ TŞS, 1815, 53, 1.

⁴⁵ TŞS, 1815, 92, 2.

⁴⁶ Sicilin transkripsiyonu yapılan tezde, isim “Bereşkovi” şeklinde okunmuştur. A. Turan, *a.g.t.*, s. 436.

⁴⁷ TŞS, 1815, 71, 4.

⁴⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 82.

ihtiyacının olup olmadığının tespiti için mahkeme tarafından naip ile birlikte bilirkişi gönderilerek keşif yapılması istenmiştir⁴⁹. Yine, Mustafa ile kız kardeşinin oğlu Osman'ın vasisi olan Ramazan ile aralarındaki boz yer konusundaki davalarında tarafların talebi üzerine naiple birlikte dava konusu olan yere gidildiği ve mahkemenin burada kurulduğu kayıttan anlaşılmaktadır⁵⁰. Trabzon mahkemesinde şuhûdü'l-hâl listesinde Naip Abdülgani ismi en çok geçenler arasındadır.

Duruşmalarda kadının önemli bir yardımcısı da mahkeme kâtipleridir. Kadının vermiş olduğu kararları, belirlenmiş bir usule göre deftere geçiren bu görevlilerdir⁵¹. Değerlendirilen dönemin Trabzon mahkemesi kâtipleri, Abdurrahman, Yakup Çelebi, Rüstem, Hasan Çelebi'dir. Şuhûdü'l-hâl listesinde isimleri naiplerden daha fazla geçmektedir.

Konunun başında da söylendiği gibi kadının görevleri arasında narh koymak, çarşı ve pazarı, satılan malları, bu mallarda bulunması gereken özellikleri ve fiyatları kontrol etmek gibi beledî görevleri de mevcuttu⁵². Bu görevleri yerine getirirken de kadının en büyük yardımcısı muhtesiptir⁵³. Değerlendirilen dönem için bu tür konularda kadıya yardımcı olan Muhtesip Osman Çelebi'dir. Hem bizzat kendisi hem de mahkemeye gönderdiği Mustafa isimli adamı ile ihtisapla ilgili işler mahkemece yerine getirilmiştir. Örneğin, bizzat Osman Çelebi sandal başına 15 akçe narh parası vermeyen Dimitri isimli gayrimüslim ile ve diğer balık tutanları mahkemeye vererek dava etmiştir. Oysa kanunnameye bakılarak sandal başına 5 akçe narh ücreti vermeleri gerektiği tespit edilmiştir⁵⁴. Yine Osman Çelebi'nin adamı Mustafa'nın talebi ile mahkemede Ekmekçi Sava'nın bir akçelik ekmeğinin 25 dirhem eksik olduğu belirlenmiştir⁵⁵. Bakkal Bayezid, batmanı bir buçuk akçelik armuttan 200 dirhem eksik satmaktadır⁵⁶. Bu türden örnekleri çoğaltmak mümkündür.

1.5. Mahkemenin Yeri

Bilindiği gibi, Osmanlı kentlerinde mahkemeye özel bir binanın kurulması çok sonraları devletin kurumsallaşmaya başladığı 19. yüzyıllarda olmuştur. O zamana kadar mahkeme için kullanılan bir binadan bahsetmek mümkün değildir. Aynı durum 1557-58 tarihlerinde Trabzon için de geçerlidir. Örneklerden anlaşıldığı üzere özel bir takım durumlar dışında mahkemenin nerede kurulduğu tespit edilememektedir. Sözelimi, oğlu Davud'u haksız yere astığını düşündüğü eski şehir subaşı Derzioğlu Mehmed ile ilgili şikâyetini Divan'a kadar ulaştıran Bula isimli kadınla ilgili ferman kaydından merkezin konuyla ilgili mahkemeyi İmaret-i Amire Cami'inde kurulmasını istediği ve bunun üzerine de mahkemenin ismi geçen

⁴⁹ TŞS, 1815, 45, 5.

⁵⁰ TŞS, 1815, 20, 4.

⁵¹ Aydın, *a.g.e.*, s. 85.

⁵² *A.g.e.*, s. 82.

⁵³ Ziya Kazıcı, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 1998, s. 143.

⁵⁴ TŞS, 1815, 58, 4.

⁵⁵ TŞS, 1815, 55, 4.

⁵⁶ TŞS, 1815, 77, 1.

camide kurulduğu bilgisi tespit edilmiştir⁵⁷. Bu örnek üzerinden Trabzon kazası için şehrin en büyük camilerinden birinin mahkeme kurulması için tercih edildiği söylenebilir. Ancak mahkemenin camide kurulması gibi kesin bir kural da yoktu. Önemli olan, insanların kolayca ulaşabilecekleri bir yerde mahkeme kurulmasıdır. Kadının, kendi evini de mahkeme olarak kullandığı bilinmektedir. Bu durumda evi özel mesken olmaktan çıkar resmî bir kurum haline gelir. Ancak nerede kurulursa kurulsun mahkemenin aleniliği her zaman için ön planda tutulmuştur. Bu sebeple de kadı, evinde veya başka bir mekânda da yargılama yapsa kapı hep açık tutulurdu⁵⁸.

Bazen taraflar, mahkemenin dava konusu olan yere gelmesi talebinde de bulunabilirdi. Örneğin, Çilingir Ali ile Serkez arasındaki Kâfir Meydanı Mahallesi'ndeki ev yeri konusundaki davalarında, mahkeme tarafların talepleri ile dava konusu olan yer olan Kâfir Meydanı Mahallesi'ne gitmiştir⁵⁹.

1.6. Mahkeme Salonu Kuralları

Duruşmanın sağlıklı yürütülebilmesi için duruşma sırasında düzen ve disiplin bozulmaması gerekir. Bunun için mahkeme salonunda önceden belirlenmiş bir düzen vardır ve tüm işlemler belli kurallar çerçevesinde gerçekleşir. Duruşma sırasında gülmek, konuşmak yasaktır. Yine aynı şekilde davalı ve davacı da duruşmanın seyrini bozup karşılıklı tartışamaz ve birbirine laf atamazdı. Hatta böyle yapan taraflar kadı tarafından cezalandırılabilirdi⁶⁰. Çoğunlukla bu kurallara uyulmuş aksi davranışlar ise yine kayıtlara konu olmuştur. Örneğin, Şirvanlı Derviş, Gulam-ı şahî Mehmed Bey'i atını aldığı gerekçesi ile dava etmiştir. Mehmed Bey, mahkemede "*hem senin atını ben almadım hem de senin bu davan için çok uzaklardan geldim*" diyerek "*mecliste kalkıp*" Derviş'i tutup yüzüne tokat atmıştır⁶¹. Kayıttan, "*mecliste kalkıp*" ifadesi tarafların duruşmalara oturarak katıldığı izlenimini verebilir. Bilindiği üzere taraflar kadının bulunduğu yerden en aşağı iki arşın aşağıda yer alacak ve ifade sırasında ayakta duracaklardır⁶². Çırac ile davası olan Süleyman, mahkemede dava görülürken bir anda "*seni boğazından asacağım*" şeklinde Çırac'a küfür etmiştir⁶³.

Mahkemede borç teslim edilebiliyor, para hesabı yapılabiliyor ve hatta bir örnekte olduğu gibi bakamadığı bir yaşındaki bebek mahkemeye getirebiliyordu. Örneğin, Şaban'ın vefat eden Menteşe'ye kul parası üzerinden 1.200 akçe borcu vardır. Menteşe'nin yetimlerine vasi olan Yahya, borcu tahsil etmek için Şaban'a dava açmış ve Şaban da 100 akçe harç parası dışında kalan ve borcu olan 1.100 akçeyi mahkemede vasi Yahya'ya teslim etmiştir⁶⁴. Vefat eden Yunuszâde Mehmed Çelebi'nin miri için tahsil ettiği paranın hepsi kâtibi Mehmed'in talebi ile mahke-

⁵⁷ TŞS, 1815, 29, 1.

⁵⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 67-71.

⁵⁹ TŞS, 1815, 61, 2.

⁶⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 74.

⁶¹ TŞS, 1815, 3, 4.

⁶² Ortaylı, *a.g.e.*, s. 74.

⁶³ TŞS, 1815, 27, 3.

⁶⁴ TŞS, 1815, 31, 1; 2.

meye getirilip mahkemede bulunan “*cemaatin*” huzurunda sayılmış ve tahsil edilen paranın 65 sikke flori ile 370 akçe olduğu tespit edilmiştir⁶⁵. Yine Ortahisar erenlerinden Pir Veli'nin tımarı hâsılatından olup Rüstem ile dava konusu olan 100 akçe üç gün mahkemede bekletilmiş ve üç günün sonunda Rüstem gelmeyince Pir Veli'ye teslim edilmiştir⁶⁶. Yine ilginç bir örnek kundaktaki bebeğini alıp bakmadığı gerekçesiyle Yomra'nın köyünden Trabzon mahkemesine gelen İskender ile ilgilidir. Kayıtta “*tahminen bir yaşında oğlancığını meclis-i şer'a getirüp*” şeklinde geçmektedir. Eşini kaybeden İskender, çocuğa bakamayınca alıp onu mahkemeye gelmiştir. Kadı çocuğun velayetini mahkemede bulunan Emir Hüseyin'e vermiştir. Belgeden, İskender'in çocuğun velayeti konusunda Emir Hüseyin ile daha önce görüşüp görüşmediği belli değildir⁶⁷.

1.7. Mahkemenin Çalışma Düzeni

Osmanlı mahkemesi için belirlenmiş bir gün veya saatten bahsetmek pek mümkün değildir. Mahkemeler haftanın her gününde ve her saatinde davalara bakabiliyordu. Daha sonraları davalar çoğaldıkça kadılar kendilerine vakit ayırmak ve ilmî faaliyetlerle uğraşmak için bir günü mahkemenin tatil günü (halî) olarak kabul etmişlerdir⁶⁸. Trabzon mahkemesinde de Şevvâl 964 ile Cemâziye'l-âhir 965 yaklaşık 9 aylık bir zaman zarfında kadının çalışma takvimi ve günleri belirlenmiştir. Aşağıdaki tablo, aylara ve günlere düşen kayıt sayısını göstermektedir. Trabzon kadısının iş yükü tabloya işlenmiştir.

Aşağıdaki tablo, H. 24 Şevvâl 964/M. 20 Ağustos 1557 ile H. 29 Cemâziye'l-âhir 965/M. 18 Nisan 1558 tarihleri arasında Trabzon mahkemesinin çalışma takvimini göstermektedir. Tablodaki halî günlere bakıldığında Zi'l-kâde ayı içerisinde 5 gün, Zi'l-hicce'de 3 gün, Muharrem ayında 4 gün, Safer ayında 5 gün, Rebû'l-evvel'de 1 gün, Rabû'l-âhir'de 2 gün, Cemâziye'l-evvelde ayın son günü 1 gün halî olmak üzere mahkemenin çalıştığı söylenebilir. Her ayın farklı günlerinde mahkemenin halî olması, bu konuda ortak bir verinin elde edilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak, Zi'l-kâde ayı dışında her ayın halî günleri arasında Perşembe gününün olması ve özellikle rebû'l-evvel ile rebû'l-âhir ayının halî günlerinin perşembeye denk gelmesi mahkemenin halî gün için Perşembe gününü seçmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir. Yine tablodan anlaşıldığına göre mahkemenin en yoğun ayı da 1558 yılının Cemâziye'l-evvel ayıdır.

⁶⁵ TŞS, 1815, 37, 2.

⁶⁶ TŞS, 1815, 15, 2.

⁶⁷ TŞS, 1815, 87, 2.

⁶⁸ Atar, *a.g.m.*, s. 341.

Tablo 1. Trabzon Mahkemesinin Aylara Göre Çalışma Düzeni

	Şevval	Zilkade	Zilhicce	Muharrem	Safer	Rebü'l-evvel	Rebü'l-âhir	Cemaziye'l-evvel	Cemaziye'l-âhir
1		4	2	3	1	5	2	4	
2			2	3			4	8	
3		9	2	3		5	5	7	3
4			4	3	1	2	9	4	5
5		1		4	4	1	2	4	4
6		4	1	2	3	1	6	7	10
7		1	6		4	2		2	3
8		1	6	3	1	3	7	4	
9		10	3	1	3	3	5	2	
10		6		4	7	2	2	6	
11		11	4	4	3	1	6	6	7
12		5	5	9	2	4	4	3	3
13		5	3	5	9	4	2	4	
14			1	1		4		3	3
15		2	2	4	3	6	4	3	2
16		4	2	3	2	1	3	4	5
17			8	2	3	2	6	13	3
18		2	5	7	2	6	3	3	1
19		3	1		1	3	5	5	2
20		5		4	5	4	7	8	2
21		2	2	2	2	4	4	10	6
22		1	2	3	2	6	2	9	3
23			13	1	7	3	1	7	3
24	4	8	3			2	8	5	
25	2	6	4	2	3	2	2	13	
26	7	2	2	1		8	1	9	
27	4	1	6	1	6	3	6	3	
28	2	2	3	11	2	10	4	1	6
29	1	2	1		2	2	3		4
30		1		1		5	3		
	20	98	93	86	78	104	116	155	75

2.Trabzon Mahkemesinde Görülen Davalar

2.1. Davaların Konusu

Trabzon mahkemesini meşgul eden dava konularına bakıldığında, ilk sırayı *borç davalarının* aldığı görülmektedir. İnsanların birlikte yaşama ve birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılama isteğinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan borç alıp-verme olayı, mahkemenin dolayısıyla da kadının iş yükünün büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu borç alıp verme ya da bir alış-veriş sonrasında kalan paranın tahsili ile ilgili açılan davaların sayısı oldukça fazladır. Bu konuyla ilgili olarak kayıtlarda borç miktarı veya satışı yapılan malın hangi fiyata satıldığı ve borcun ne kadar kaldığı ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Trabzon mahkemesinde görülen tipik bir borç davasına örnek olarak, Sozoro⁶⁹ isimli bir gayrimüslimin vekâletini alan Bendazi'nin, mahkemeye başvurarak yine bir başka gayrimüslim Liyos'u dava etmesi gösterilebilir. Davada Sozoro ile Liyos arasındaki alışveriş konusu olan malın “balık” olduğu, iddia edilen borç miktarının “21.525 akçe” tahsilâtı içerdiği detaylı bir şekilde ifade edilmiştir⁷⁰.

Trabzon mahkemesine göre duruşmalarda en çok işlenen ikinci konu ise *mülk davalarıdır*. Bazen mülk satışından doğan bir anlaşmazlık bazen de mirastan kalan mülkün tasarrufunda meydana gelen husumet, mülk davalarının temel konusunu oluşturmaktadır. Bu tür bir dava konusuna Derzi Mahmud ile Mehmed arasındaki satış işlemi örnek olarak gösterilebilir. Mahmud, Pazarkapısı Mescidi Mahallesi'nde Mehmed'e ait bir evi, 2.200 akçe karşılığında almak konusunda anlaşmış ve parasını ödemiş olmasına karşılık; söz konusu evi Mehmed'den teslim alamadığı gerekçesiyle dava açmıştır. Mehmed ise evin satış işleminin gerçekleşmediği gerekçesiyle evini teslim etmeye yanaşmamış ve hatta satışı inkâr etmiştir. Dava, davacı Dürzî Mahmud'un evi satın alıp, ödemeyi yaptığını şahitler göstererek ispatlamasıyla kendi lehine neticelenmiştir⁷¹.

Raiyyet anlaşmazlıkları, Trabzon mahkemenin işlem yoğunluğuna göre üçüncü sırayı alan davlardır. Bu anlaşmazlıklar, sipahi-reaya, sipahi-sipahi ve sipahi-devlet arasındaki ilişkilerin belirlenmesini sağlayan önemli dava konuları arasındadır. Sicil değerlendirildiğinde bu türden anlaşmazlıkların çoğunlukla sipahi ile sipahi arasında meydana geldiği tespit edilmiştir. Bu davalar ise daha çok reayanın hangi sipahinin reyası olduğu veya tımar mahsulü ile tımar hissesi konularını içermektedir. Sicilden hareketle bu anlaşmazlıklara örnek vermek gerekirse; Sipahi Ömer ile Sipahi Hüseyin arasındaki Sava isimli gayrimüslim reayanın kimin reyası olduğu konusundaki dava ele alınabilir⁷². Davada kadı, tahrir defterlerine bakılarak Sava'nın Hüseyin'in raiyyeti olduğuna hükmetmiştir. Konuyla ilgili bir başka örnek, Sipahi Yusuf ile Sipahi Ali arasındaki tımar hissesi davasıdır. Buna göre, Yusuf kendi tımar hissesinden 1.200 akçeyi Ali'nin aldığını

⁶⁹ Sicilin transkripsiyonu yapılan tezde isim “Sozro” olarak yazılmıştır. Bkz. A. Turan, *a.g.t.*, s. 395.

⁷⁰ *TŞS*, 1815, 60, 2.

⁷¹ *TŞS*, 1815, 53, 4.

⁷² *TŞS*, 1815, 63, 2.

iddia etmiştir. Mahkeme, Yusuf'un elinde bulunan berata ve deftere bakarak Yusuf'un lehine karar vermiştir.

Trabzon mahkemesinde yoğun olarak işlenen başlıca bu üç konu dışında, miras, darp, emanet para ile eşya ve çocuk velayeti davaları mahkemeyi meşgul eden diğer dava konuları olmuştur. Dava konuları arasında ilginç olabilecek bir başka konu da bir alışveriş sonrasında alıcı ve satıcı arasında geçen davalardır. Bu tür davalarda kadının hak ve adalet üzerine nasıl karar verdiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili iki dava göze çarpmaktadır. Bu davalardan ilkinde mahkemenin tüketici yani alıcı, ikincisinde ise satıcı lehine karar verildiği görülmektedir. Tüketici lehine hüküm verilen ilk dava, Lefter, Vasil ve Pirişkeva isimli gayrimüslimlerin yine bir başka gayrimüslim Sava'dan kantarı 410 akçeden dört kantar "havyar" satın almalarına ilişkindir. Lefter, Vasil ve Pirişkeva pazardan aldıkları havyarın bozuk olduğunu anlayınca hemen mahkemeye gelerek satıcı Sava'yı dava etmişlerdir. Sava, havyarın bozuk olduğunu bilmediğini söylemiştir. Mahkemede incelenen havyarın bozuk olduğu kokusundan anlaşılınca; mahkeme havyarın Sava'ya tekrar teslimine ve Lefter, Vasil ve Pirişkeva'ya parasının iade edilmesine karar vermiştir (23, 1). Mahkemenin satıcı lehine hüküm verdiği başka bir dava ise Ali'nin, Süleyman adındaki bir satıcıdan "*Dımaşkî cinsi bir kılıç*"⁷³ alması ve karşılığında 200 akçe ödemesi ile ilgilidir. Ali aldığı kılıcı ustalara gösterdiğinde kılıcın Dımaşkî cinsi olmadığını öğrenmiş ve onu geri vermek için mahkemeye gelerek Süleyman'ı dava etmiştir. Öte yandan Süleyman ise kılıcı satılı bir yıl olduğunu ve Ali'nin kılıcı bilerek ve görerek aldığını söylemiştir. Kadı, Ali'ye kılıcın Dımaşkî olmadığını öğrendikten sonra kullanıp kullanmadığını sormuş, o da bir kez kullandığını söyleyince kadı, kılıcın satıcı Süleyman'a tekrar verilemeyeceğine ve artık Ali'ye satıldığına hükmetmiştir⁷⁴. Bu iki örnekten kadının, alışveriş sırasında alıcı ve satıcının haklılığını hesaba katarak sosyal adaleti tesis etmeye çalıştığı çarpıcı bir şekilde görülmektedir.

2.2. İspat Vasıtaları

2.2.1. Şahitlik

Duruşma esnasında tarafların beyanları ve bu beyanların doğruluğu açısından ispat vasıtaları önem taşıyan bir husustur. Suç sayılan fiilin kim tarafından ve nasıl işlendiğinin ve yine mahiyetinin ortaya konulması için başvuru yollarının tümüne,

⁷³ "Dımaşkî cinsi kılıç", Batılıların "Damascus" veya "Damasquince" ismini verdikleri ve Arapça kaynaklarda "Firind", Farsça kaynaklarda ise "Ferend" diye geçen ve nihayet Türkçe'de "Şam kılıcı" olarak adlandırılan bir kılıç türüdür. Kılıcın namlusunun Farsça'da "Perend" adı verilen dalgalı görünümlü bir kumaş desenine benzemesi nedeniyle kendisine özgün adını alan bu kılıcın ayırt edici özelliği, ham maddesinin özel bir "pota çeliği alaşımı"na dayanması ve deseninin ustalar tarafından sır gibi saklanan bir teknolojiye sahip olmasıdır. 17. yüzyılda Portekiz ve İspanyol demirciler ve Fransız fizikçiler kılıcı metalografik açılardan inceleseler de; bu kılıç Batı'da hiçbir zaman yapılamamıştır. Ali Fathalizade, "Ortaçağ'da, Yakındoğu'da Demir Çelik Üretimi ve Kılıç Yapımı", *Metalürji Mühendisleri Dergisi*, 158, 2010, s. 34-36. Yukarıdaki örnekte bir dava konusu olması da, kılıcın değeri üzerinden düşünülebilir.

⁷⁴ *TŞS*, 1815, 82, 2.

sicillerde geçen şekliyle “*beyyine*” adı verilmiştir. Bu yollardan, öncelikli ve en sık olanı şahitlik olup bunu ikrar, yemin, yeminden nükûl, bilirkişi, kadının kanaati, keşif, yazılı belge, lian, kasame ve karine takip etmektedir⁷⁵. Kadı, tarafların bulunduğu bu beyyinelere göre davaları sonlandırmaktadır. Bu sebeple tarafların mahkemeye sunacağı beyyineler, davanın tarafların leh veya aleyhine sonuçlanmasında etkili birer araçtır. Trabzon sicilinde, dava görülürken beyyine sunamayan davacıya, beyyine sunması ve bu yolla iddiasını kanıtlaması için belirli bir süre verildiği görülmektedir. Bu süre davanın selameti açısından çoğunlukla kısa tutulmuştur. Örneğin, Yomra subaşı, vekili Ahmed aracılığı ile kendisini dövdüğünü iddia ettiği bir gayrimüslim olan Avakonik’e dava açmıştır. Avakonik iddiayı inkâr edince Ahmed’den Avonik’in kendisini dövdüğüne dair kanıt istenmiş ve kanıt sunamayan Ahmed’e kadı tarafından kanıt getirmesi için sadece “*üç gün*” süre verilmiştir. Hatta bu sırada Avakonik de “*üçüncü gün içinde mahkemeye gelmezse; suçum sabit olsun*” diyerek yemin etmiştir⁷⁶.

Bir başka davada ise dava konusuna bağlı olarak belirlenen sürenin mahkeme tarafından “beş gün” olarak tespit edildiği görülmektedir. Kalviro ve Eleni arasındaki mülk satışıyla ilgili davada; kadı, Eleni’den kanıt istemiş ve Eleni konuyla ilgili elinde hüccet olduğunu ve beş güne kadar mahkemeye getirmemezse evi Kalviro’ya bırakılabileceğini kabul etmiştir⁷⁷. Görüldüğü gibi, kadının davayı hükme bağlamasında oldukça önemli olan ispat vasıtasının mahkemeye sunulması için kadı tarafından taraflara davanın ehemmiyetine bağlı olarak çeşitli süreler verildiği görülmektedir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere, kadının takdir ettiği süre zarfında kanıtın davaya sunulmaması; karşı tarafın sorumlu sayılmaması için önemli bir eşik anlamına gelebilmiştir.

Mahkeme tarafından en sık başvurulanan beyyinelerden biri şahitliktir. Şahitliğin, İslam hukukunda ve doğal olarak Osmanlı hukukunda bir ispat aracı olarak kabul edilmesi bu olanağı sağlamıştır. Şahitlikten anlaşılan ise “sözlü delil”dir. Yazılı delilin tahrifi veya sahtekârlığı her zaman mümkün olabildiği için yazılı delil, mahkeme tarafından çoğunlukla bir ispat aracı olarak kabul edilmiştir. Hatta mahkemeye sunulan yazılı bir delilin beyyine olarak kabul edilmesi için iki kişinin şahitliğine ihtiyaç duyulmuştur. Bu yazılı delilin doğruluğunun yine “sözlü” olarak tasdik edilmesi gerekirdi⁷⁸. Trabzon mahkemesinde böyle bir örnek, Şahpaşa’nın vefat eden babası Kazzaz Yakup’un mirasından pay almak amacıyla bu mirasa tek başına el koyan kardeşleri İbrahim ve Mehmed’i davasıdır. Duruşmada, İbrahim ve Mehmed kız kardeşleri Şahpaşa ile aralarında miras paylaşımı konusunda öncesinden sulh olduklarını ispat etmek için mahkemeye hüccet sunmuş ve bu hüccet, Hacı Mustafa ve İmam Mevlana Mehmed’in sözlü şahitlikleri vasıtasıyla ancak bir delil olarak kabul edilebilmiştir⁷⁹.

⁷⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslamiyye ve İstilah-ı Fıkhiyye Kamusu*, C: II, 1985, s. 118.

⁷⁶ TŞS, 1815, 20, 5.

⁷⁷ TŞS, 1815, 7, 6.

⁷⁸ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁹ TŞS, 1815, 70, 1.

Davalarda ispat vasıtası olarak en çok kullanılan şahitlik, dolayısıyla kadının davayı hükme bağlamasında önemli bir etkidir. Davalı kişi, hakkındaki tüm iddiaları inkâr etse bile, davacı iddiasını kadı huzuruna getireceği iki şahidin sözlü beyanlarıyla ispat edebilir; kadının davacı lehine karar verdiği görülmektedir. Bu konuyla ilgili Trabzon mahkemesinden bir veraset davası örnek olarak sunulabilir. Hasan, Akçaabad Kazası beytül-mâlî ile vesair mahsulâtını mukataaya tutan Hüseyin hakkında dava açmıştır. Hasan, vefat eden Karagöz'ün amcaoğlu olduğunu ve verasetinin kendisine kaldığını ancak Hüseyin'in verasete beytül-mâl diyerek el koyduğunu iddia ederek hakkını talep etmek istemiştir. Kayıtta, “*şer'le hakkımı talep iderin deyü dava ittikte*” şeklinde geçmektedir. Hüseyin, veraseti inkâr edince, mahkeme Hasan'dan kanıt istemiştir. Bu durum, belgede, “*mezkûr Hüseyin müdde-i mezkûrun verasetini inkâr idüp mezkûr Hasan'dan alâ-sıdk da'vâya beyyine taleb olundukda*” şeklinde yazılıdır. Belgenin devamında Solak İskender ile Pehlivan Hamza'nın Hasan'ın davasına şahitlik ettikleri ve şahitliğin kabul edilmesi ile Hasan'ın bu durumda doğru söylediğine ve Karagöz'ün amcaoğlu olarak vârisi olduğuna hüküm verildiği anlaşılmaktadır. İlgili ifadeler sicilde: “... *nâm kimesneler li-eclî'ş-şehâde hâzırân olup mezkûr müddeinin da'vâsına muvâfik edâ-yı şehâdet-i şer'iyeye ittiklerinde şehâdetleri ba'de't-ta'dil hayyız kabûlde vâki olup mezkûr Hasan'ın bu bâbda sıhhatine verâsetine hükm olunup*” şeklinde geçmektedir. Görüldüğü gibi Hasan'ın haklılığı duruşma sırasında iki şahidin şahitlikleri ile kabul edilmiş ve duruşma Hasan'ın lehine sonuçlanmıştır⁸⁰.

Trabzon mahkemesinde şahitlik, çoğunlukla bu şekilde kullanıldığı gibi aynı zamanda dava olmaksızın bazı kişilerin bazı durumları ispatlamak amacı ile de kullanılabilirdi. Örneğin içki içen reayası İsmail'in içki içtiğini mahkemeye onaylatmak isteyen Zaim Derviş, bu durumu Yusuf ve Şaban'ın şahitlikleri ile ispatlayarak mahkemeye onaylatmış eline resmî bir vesika almıştır⁸¹. Yine vefat eden Hızır'ın çocuklarına vasi olan Hüseyin, mirastan kalan tarlanın ancak yılda dokuz kilo buğdaya kiraya verilebileceğini Musa ve Yani isimli iki şahit ile ispatlamıştır⁸². Bu duruşma Hüseyin'in talebi ile kayıt altına alınmıştır.

Kadı, şahitlerin şahadetlerine göre, taraflar hakkında lehte veya aleyhte karar verdiğine göre, şahitlerin söylediklerinin kadı tarafından doğru olarak kabul edildiği tespiti yapılabilir. Burada üzerinde durulması gereken nokta, her şahidin söylediğinin doğru olarak kabul edildiği ancak herkesin şahitlik yapamamasıdır. Çünkü şahitlik yapmanın fıkıh kitapları ve fetvalarla belirlenmiş belli şartları ve kuralları vardı. Örneğin Ebussuud Efendi'nin fetvasında; “*şâhid ne vechile olmak gerekir ki şehâdeti kabûl oluna? Elcevâb: kebâirden ictinâb edip ve sagâire musır olmayup hayrı şerrine gâlip olmak gerekir*” şeklindeki ifadeyle; şahidin şahitliğinin kabul edilebilmesi için, günahlardan sakınan ve hayrı şerrinden daha fazla olan bir kişi olması gerektiği dile getirilmiştir. Yine Ebussuud Efendi'nin fetvalarına göre, namaz kılmayanın, gammazlık yapanın, Cuma namazına gitmeyenin, tavla oynayanın

⁸⁰ TŞS, 1815, 14, 3.

⁸¹ TŞS, 1815, 12, 1.

⁸² TŞS, 1815, 83, 6.

şahitlikleri kabul edilmezdi⁸³. Bu şartlar, şahitlik yapmak isteyen kişide olması gereken temel ve hukukî şartlardır. Bu şartlar dışında şahitlik için bir kişinin mahallesinde veya köyünde iyi veya kötü olarak tanınmasının da önemli bir rolü vardır⁸⁴. “İyi hal” den anlaşılan ise suç işlememiş veya isnat olunmamış, kendisinden zarar gelmeyen, camiye giden, namazını kılan, yalan söylemeyen bir kişinin anlaşılması gerekir. Dolayısıyla kişinin bu haline de yaşadığı mahalle ve köyündeki kişiler şahitlik edebileceklerdir. Bu şahitlik mahkemenin mahalleliye ve köylüye yüklediği ilk sorumluluk olarak değerlendirilebilirken; bir diğer sorumluluk ise kefilliktir⁸⁵.

2.2.2. Kefillik

En eski şahsî teminat akitlerinden biri olan kefillik (kefalet), “*bir hakkın güvenceye bağlanması amacıyla bir kimsenin asıl borçlunun alacaklı karşısındaki sorumluluğuna katılması veya bir kimsenin teslimini üstlenmesi*” anlamında kullanılan bir fıkıh terimidir⁸⁶. Meşru bir hakkın güvence altına alınmasının sağlanması anlamına gelmektedir. Pratik anlamda Osmanlı mahkemesinde, bir kişinin iyi veya kötü olarak bilinmesinde veya kendisinin yüklendiği sorumluluğu yerine getirip getirmeyeceğinin belirlenmesinde ve hatta suçlu olup olmadığının tespitinde son derece önemlidir. Kefillik, kadının şahitlik kadar başvurduğu ispat vasıtalarından biridir. Kadının davayı hükme bağlamasında şahitlik ne derece önemli ise tarafların kendilerine kefil bulmaları da o derece önemlidir. Konuya Trabzon mahkemesinden Çömlekçi mahallesinin mahallelerinde bulunan meyhaneciler hakkında yaptıkları şikâyet örnek olarak verilebilir. Mahalleli meyhanelere gelip gidenlerden o kadar şikâyetçilerdir ki mahallelerinde meydana gelebilecek herhangi bir suç için meyhanecilerden kendilerine kefil bulmalarını istemişlerdir. Meyhanecilere hiç kimse kefil olmayınca kadı tarafından mahalledeki meyhanelerin kapatılmasına karar verilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre meyhaneciler mahalleli tarafından kötü tanındıkları ve mahallede bir suçu engelleyecek veya bir suç meydana geldiğinde zararı üstlenecek bir görüntü sunamadıkları için kendilerine kefil bulamamışlardır ve kefil bulamadıkları için de meyhaneleri kapatılmıştır. Buradan hareketle, Trabzon mahkemesinde kefilliğin iki türü olan şahsa ve mala olmak üzere kefilliğin örneklerinin mevcut olduğu tespiti yapılabilir. Anlatılan örnekte meyhanecilerin kayıtlarda geçen ifade ile “*nefsine*” şahsına kefil istenmiştir.

Kefil istenen kişinin alacaklı ile karşılıklı mahkemede hazır bulundurulması anlamına geliyordu. Meyhanecilere kefil olunması, kendilerinden kaynaklanan bir suç durumunda mahalleliye teslim edilmeleri veya mahkemede hazır olmaları demektir.

⁸³ Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebusuud Efendi Fetvaları Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 172-173.

⁸⁴ Leice Peirce, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı, İstanbul 2005, s. 176, 150.

⁸⁵ Sibel Kavaklı Kundakçı, “Mahalle Baskısı Bağlamında Osmanlı Taşrasında Cinsel Suçlar”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 54, 2017, s. 153-170.

⁸⁶ Yunus Apaydın, “Kefalet”, *DİA*, C: XXV, 2001, s. 170.

Bir suçun işlenip işlenmediği, suç isnat edilen kişinin nefesine yapılan kefillik ile belirlenebilmektedir. Böyle bir durumda, kefil olma mahkemede kadının karar verme sürecini etkilemektedir. Konuya Trabzon mahkemesinden bir örnek vermek gerekirse, çalınan kilise şamdanı için töhmet altında olan Suhte Abdi'ye İskender Paşa Cami Müezzini İbrahim, Zaim-i şehir Vanlı Derviş ve Müderris Mevlana Hasan Efendi kefil olmuşlardır⁸⁷. Toplumda önemli bir statüye sahip olan kişilerin kendisine kefil oldukları Abdi'nin çalınan kilise şamdanı davasından beraat ettiği söylenebilir. Konuyla ilgili Trabzon mahkemesinden başka bir örnek, kaybolan oğlunu öldürdüğünü düşündüğü Mahmud'un nefesine kefil isteyen gayrimüslim bir kadın Eleni hakkındadır. Eleni mahkemede Mahmud'a kefil istemiştir. Mahmud'un nefesine Musa kefil olmuştur. Böylece Mahmud, Eleni'nin oğlunu âkibeti ortaya çıkıncaya kadar zan altındadır. Hâlihazırda oğlundan gelen mektup ile oğlunun yaşadığını öğrenen Eleni, Musa'yı kefaletten ihraç etmiştir⁸⁸.

Yukarıdaki örneklerden farklı olarak bir borcun ödenmesine dair kefil istemek de, başka bir kefillik teminatı olarak görülmektedir. Bu teminatlar daha çok borç alıp verme işi ile ilgilidir. Örneğin Trabzon sicilindeki bir kayda göre, Osman Çelebi, Hacı Mustafa'ya 3600 akçe borç vermiştir. Hacı Mustafa'dan borcunun 1000 akçesini alan Osman Çelebi, borcun geriye kalan miktarının ödeneceğine dair kefil talep etmiştir. Hacı Mustafa'nın geriye kalan 2600 akçe borcunu beş ay içinde ödeyeceğine dair Nurullah Çelebi kefil olmuştur⁸⁹. Borç konusundan farklı olarak bir ev ve bağ satışında da kefaletin nasıl kullanıldığı Yori isimli bir gayrimüslimin Trabzon mahkemesine başvurması ile ortaya konulabilir. Ali Reis, hapiste olan Davud'un Debbaghane Mahallesi'ndeki evini ve bağını, Yori'ye 2.000 akçeye satmıştır. Ancak Yori, Davud'un hapiste değil Kefe'de olduğunu öğrenince telaşlanarak satışın feshinden ve parasının Ali Reis'te kalacağından korkmuştur. Bu korkuyla mahkemeye gelen Yori, kefil talep etmiştir. Mahkemede hazır bulunan Süleyman ve Hallaçoğlu Hamza, Davud Kefe'den gelip evi ve bağı Yori'den alırsa ve Ali Reis mahkemeye gelmezse 2000 akçeye kefil olduklarını söylemişlerdir⁹⁰. Böylece Yori, ev için ödediği 2000 akçe için bir güvence sağlamış olmaktadır. Neticede parasını Ali Reis'ten alamazsa kefillerden talep etme hakkına sahiptir. Buradan hareketle kefaletin bir yaptırım gücü olduğunu göstermesi açısından Trabzon mahkemesinden gayrimüslim Yanigomiç'in yine bir gayrimüslim Sozoro hakkında açtığı dava örnek olarak sunulabilir. Yanigomiç, Kostandin'e 500 akçe borç vermiş ve borcunu alamayınca da onu dava etmiştir. Sozoro ise araya girerek: "bir yıl daha sabret, ben kendisine kefilim" deyince; Yanigomiç davadan feragat etmiştir. Ancak borcunu teslim etmeden Kostandin ölünce Yanigomiç, bu defa da 500 akçe parasını kefil olan Sozoro'dan talep etmek için mahkemeye gelmiştir. Sozoro ise mahkemede Kostandin'e kefil olduğunu inkâr etse de Yanolu ve Yani,

⁸⁷ TŞS, 1815, 5, 3.

⁸⁸ TŞS, 1815, 6, 3.

⁸⁹ TŞS, 1815, 1, 3.

⁹⁰ TŞS, 1815, 65, 1.

Yanıgomiç'in davasına şahitlik etmişlerdir⁹¹. Böylece Yanıgomiç, 500 akçeyi Sozoro'dan tahsil edebilmiştir.

Bu örnekler dışında, Trabzon mahkemesinden gözlemlendiğine göre bazen de mahkemece soruşturulmanın sürdürülmesi veya delillerin getirilmesi için de kadı tarafından kefil talep edilebiliyordu. Örneğin, Ömer Çelebi ile Erzurum'da öldürülen kardeşi Mehmed'in ölümüyle ilgili davası olan Veli'nin, Erzurum'a gidip olayı soruşturup, olayla ilgili bilgiler aldıktan sonra Trabzon'a dönüp Ömer Çelebi'yi dava ettiğinde Ömer Çelebi'nin mahkemede hazır bulunması için mahkemece nefsine kefil talep edilmiştir. Veli'nin Erzurum'dan dönüp Ömer Çelebi'yi dava ettiği duruşmada Ömer Çelebi'nin, hazır bulunacağına dair 40 gün süreyle nefsine Batumî Hayreddin Bey kefil olmuştur⁹². Konuyla ilgili başka bir örnek de bir gayrimüslim olan Kuyumcu Manol'un yine bir gayrimüslim olan Hırsto ile davasında, Manol'un pazar günü şahidini getireceğini söylemesi üzerine mahkemece nefsine kefil istenmiş ve Aleksî kefil olmuştur⁹³.

Kefillikle ilgili özellikle üzerinde durulması gereken bir nokta da kendisine kefil bulamayanların toplumdaki dışlanabilmesidir. Bu durum daha önce de ifade edildiği gibi iyi veya kötü halin tespitinde kefilliğin oynadığı rol ile ilgilidir. Bu konuda, mahallelerine sonradan gelen ve mahallede kiracı olan Abraham ve Hacer isimli Ermeni karı-kocadan sadece huzursuz oldukları için haklarında kefil isteyen Ayavasil Mahallesi'nin Trabzon mahkemesine başvurusu son derece önemlidir. Mahalleye sonradan dâhil olmak zaten mahallelice kabul görmeyi zorlaştırdığı gibi bir de haklarındaki bilinmezlik ya da mahalleliye açık olmamak mahalleli arasında huzursuzluğa davetiye çıkarıyor gibidir. Böyle bir durumda mahalleli, kendisini güvence altına almak, karı-kocadan gelecek zararı engellemek adına mahkemeden karı-koca hakkında kefil talebinde bulunmuşlardır. Mahkemede, mahalleli kefil bulamadıkları takdirde Ermeni karı-kocanın mahalleden ihracını istemişlerdir. Mahkemece kendilerine kefil bulamayan bu karı-kocanın mahalleden ihracını karar verilmiştir⁹⁴. Görüldüğü gibi, kefilliğin toplumsal bir işlevi de bulunmaktadır.

2.2.3. İkrar ve İtiraf

İspat vasıtaları arasında yer alan bir başka konu da ikrardır. Hukuk terimi olarak ikrar, kişinin kendisi aleyhine başkasına ait bir hakkı haber vermesi yani itiraf etmesi demektir. İslam hukukunda ikrarın hukukî bir delil olarak meşruiyeti Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyasa dayanmaktadır. Bu noktada hukukçuların çoğu, şüphe ve töhmeti giderici olması sebebiyle ikrarın şahadetten daha kuvvetli bir delil olduğunu belirtmişlerdir. Bundan dolayı davalı, dava konusu olan hakkı itiraf ederse onun üzerine şahit dinlenilmeye gerek duyulmaz. Ayrıca, ikrar, kendi başına bir hüküm ifade eder ve kadının davayı sonlandırması için bir delil niteliği taşır⁹⁵.

⁹¹ TŞS, 1815, 64, 1.

⁹² TŞS, 1815, 32, 4.

⁹³ TŞS, 1815, 54,2.

⁹⁴ TŞS, 1815, 12, 2.

⁹⁵ Ferhat Koca, "İkrar", *DİA*, C: XXII, 2000, s. 38.

Duruşma sırasında bir tarafın ileri sürdüğü iddianın kadı önünde karşı tarafça ikrar edilmesi, artık o iddia taraflar arasında çekişmeli olmaktan çıkmış demektir ve bunun sonucu olarak kişinin ikrarı ispatı gerektirmez. Osmanlı mahkemesinde davaların büyük bir bölümü ikrarla hükme bağlandığı için dolayısıyla Trabzon sicilinde de çok sayıda genel ve özel ikrar örneği vardır. Trabzon mahkemesinden ikrara bir örnek vermek gerekirse, Salzane isimli gayrimüslim kadının vefat eden dedesi Pirişkeva ile ortak tasarruf ettikleri mülklerinden oluşan mirasın taksim edilmediğini ve oğlu Girgor'un mülklere tasarrufuna engel olduğunu ve tek başına tasarruf etmek istediğini söyleyerek akrabası Girgor hakkında davacı olmuştur. Girgor ise tek başına tasarruf etmek istediği mülklerin babası Brişko'dan kaldığını ve mirasın henüz taksim edilmediğini itiraf etmiştir. Bunun üzerine kadı, duruşmayı Salzane'nin lehine sonlandırmıştır⁹⁶. Görüldüğü gibi Girgor, Salzane'nin kendisi hakkındaki iddiasını itiraf ettiği için tekrar şahit dinlenmeye ihtiyaç hissedilmeden kadı, Salzane'nin lehine karar vermiştir.

Mahkemede kadı huzurunda taraflar veya vekilleri tarafından yapılan ikrar, deftere geçirildikten ve altında şuhûdü'l-hâlin adı yazıldıktan sonra, ikrar konusu artık dava konusu olmaktan çıkmıştır. Bu durumda, o konu ikrar edildiği gibi kabul edilir ve ispat edilme durumundan çıkarılır. Trabzon mahkemesinde tutulan kayıtlarda da görüldüğü gibi insanların yaptıkları veya söylediklerinin hukuken bir geçerliliğinin olması ancak onların mahkemeye gelerek yaptıkları veya söyledikleri ile ilgili ikrarda bulunmaları ile mümkün olmaktadır. Bu tür ikrarlar yukarıda da örnek verildiği gibi duruşmada davalının hakkındaki suç töhmetini itirafı şeklinde oluşan ikrarlardan farklıdır. Trabzon mahkemesinden konuyla ilgili bir örnekte, Hacı Muslihiddin kendi isteği ile mahkemeye gelerek Osman Çelebi'ye 3.600 akçe borcu olduğunu ikrar etmiştir⁹⁷. Böylece Hacı Muslihiddin, Osman Çelebi'den aldığı borcun miktarını tartışma veya dava konusu olmaktan çıkarmış ve bu borç alma işlemine bir resmiyet kazandırmıştır. Yine Debbağ İskender, eşi Rabia'nın bir çift altın bileziği ve yüzüğünü rehin vererek Musa Kethüda'dan borç aldığını ikrar etmiştir⁹⁸. Debbağ İskender gelecekte bir gün borcunu ödediğinde rehin olarak verdiği eşinin eşyalarını almak istediğinde Musa Kethüda'nın bu eşyaları inkâr etme durumunu bertaraf etmiş olmaktadır. Başka bir örnekte, gayrimüslim Bakkal Yori, yine bir gayrimüslim olan Ekseni'den dükkânına sermaye olması için aldığı 1.000 akçenin 300 akçesini ödediğini mahkemeye gelerek ikrar etmiştir⁹⁹. Bu örneklerin aksine Hüseyin, gayrimüslim Sozoro'u zorla mahkemeye getirterek Hüseyin'e 800 akçe borcu olduğunu kadı huzurunda ikrar ettirmiştir¹⁰⁰. Hüseyin, Sozoro'un 800 akçe borcunu inkâr etmesi yolunu kapatmıştır.

Trabzon mahkemesine yansıyan ikrarlar içerisinde en yoğun işlenen konu borç olmuştur. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi borçla ilgili ikrar örnekleri

⁹⁶ TŞS, 1815, 29, 3.

⁹⁷ TŞS, 1815, 10, 3.

⁹⁸ TŞS, 1815, 69, 2.

⁹⁹ TŞS, 1815, 59, 1.

¹⁰⁰ TŞS, 1815, 10, 2.

rinin sayısı oldukça fazladır. Yine alış-veriş konusu içeren ikrarlar da vardır. Örneğin, gayrimüslim Vasil mahkemeye gelerek, başka bir gayrimüslim Dimitri'ye saburu 38 akçeden üç sabur şıra sattığını ikrar etmiştir¹⁰¹.

Miras konusu, insanların ikrarda bulunmak için mahkemeye gelme nedenlerinin ikincisidir. Trabzon mahkemesinde, Şahpaşa, kızı Aynışah'ın mirasından kendisine düşen 800 akçeyi eşi Halil'den aldığını ikrar etmek için mahkemeye gelmiştir¹⁰². Yine Sinan vefat eden kardeşi İskender'in mirasından kendisine düşen haktan feragat ettiğini ikrar etmek için kadı huzuruna gelmiştir¹⁰³. Bu iki örnekte, Şahpaşa ve Sinan mahkemeye gelerek akrabalarından kalan mirası yaptıkları ikrarlar neticesinde ilerleyen zamanlarda tartışma veya dava konusu olmaktan çıkarmışlardır.

Mülk satışları ve anlaşmazlıkları da ikrarın baş konuları arasındadır. Konuya Trabzon mahkemesinden gayrimüslim Sozoro ile Ayşe arasındaki mülk davası örnek olarak sunulabilir. Sozoro mahkemede Ayşe'nin hâlihazırda oturduğu ev konusunda aralarında husumetin olduğunu söylemiştir. Ayşe mahkemeye Sozoro'un evi, eşi Hüseyin'e 350 akçeye sattığını beyan eden bir hüccet sunmuştur. Sozoro, bunun üzerine satışı ikrar etmiştir¹⁰⁴. Başka bir örnekte Mehmed, evini Yori isimli gayrimüslime 5.000 akçeye sattığını ikrar etmek için mahkemeye gelmiştir¹⁰⁵.

Sipahinin tımarından aldığı mahsul ücreti de ikrarların en önemli konuları arasındadır. Bu konuya örnek vermek gerekirse Sipahi Ahmed, Trabzon mahkemesinde Sipahi Hasan'ın tımar hissesinden yanlışlıkla bir buçuk yıllık mahsulünden 520 akçe aldığını ikrar etmiştir¹⁰⁶.

Nikâh ve boşanma da Trabzon mahkemesinde ikrara yansayan konular arasındadır. Sicilde, nikâh ve boşanma dışında nişanlanma, nişandan ve nikâhtan vazgeçme ile ilgili örnekler vardır. Buna göre, Rabia mahkemeye gelerek mihr ve nafaka hakkından feragat ederek eşi Debbağ İskender'den boşandığı ikrarında bulunmuştur¹⁰⁷. Yine Mustafa, Ayşe'yi 10.000 akçe mihr ile nikâhladığını ikrar etmiştir¹⁰⁸. Kostantil isimli gayrimüslim yine bir gayrimüslim olan Yori hakkında mahkemeye gelerek kızını oğluyla evlendirmek için Yori'ye bir altın yüzük verdiğini ancak kızını evlendirmekten vazgeçtiğini söyleyerek Yori'den yüzüğü talep etmiştir. Yori de yüzüğün kendisinde olduğunu ikrar etmiştir¹⁰⁹. Böylece Kostantil, mahkemeye gelerek hem nişandan feragat ettiğini beyan etmiş hem de nişan sırasında takılan yüzüğü istemiştir.

Trabzon sicilinde suçlarla ilgili ikrarlar da vardır. Örneğin, Pervane, Arab ve Liyos, birlikte bir akşam oturup içki içerlerken sarhoş halde Hacı Ali'nin evine girip

¹⁰¹ TŞS, 1815, 66, 4.

¹⁰² TŞS, 1815, 70, 1.

¹⁰³ TŞS, 1815, 75, 1.

¹⁰⁴ TŞS, 1815, 25, 5.

¹⁰⁵ TŞS, 1815, 46, 2.

¹⁰⁶ TŞS, 1815, 32, 2.

¹⁰⁷ TŞS, 1815, 75, 2.

¹⁰⁸ TŞS, 1815, 84, 5.

¹⁰⁹ TŞS, 1815, 12, 2.

bazı eşyasını çaldıklarını mahkemeye gelerek ikrar etmişlerdir¹¹⁰. Başka bir örnek, Bac-ban olan gayrimüslim Pirişkeva ile ilgilidir. Kendisi Abacı Süleyman'ın gece dükkânından çalınan abaların kendi evinden çıktığını ikrar etmek için mahkemeye gelmiştir¹¹¹. Bu ikrarlar onların suçlu olduklarının büyük bir göstergesidir.

2.3. Vekillik

Davalar anlatılırken vekillik (vekâlet) meselesine de açıklık getirmek gerekmektedir. Mahkemede şahıslar adına davaya katılan kimselere vekil adı verilmiştir. Bazı sebeplerden dolayı mahkemeye gelmeyen veya gelemeyen kişiler başvurularını vekiller aracılığı ile yapabilirlerdi. Mahkemede vekil aracılığı ile temsil edilme konusunda herhangi bir sınırlama yoktur. Kişiler hukukla ilgili tüm konularda kendilerini vekâleten temsil ettirebilirlerdi¹¹². Trabzon sicilinden anlaşıldığına göre vekillik, genel anlamda tek bir konunun mahkemeye aktarılması için olabileceği gibi genel işler için de olabirdi. Örneğin, Salzane isimli gayrimüslim kadın, Trabzon mahkemesinde eşi Krako'yu kendisiyle ilgili her husus için diyerek vekil tayin etmiştir¹¹³. Ayrıca hukuki manada bir vekilin müvekkili ya da müvekkilesi tarafından mahkemede atanması veya vekilliğinin tescil edilmesi gerekiyordu. Örneğin, Şahpaşa babası Kazzaz Yakup'un mirasına el koyan erkek kardeşlerini, vekili eşi Hacı Hüseyin'in vekâletiyle dava etmiştir. Kayıtta “*Şahpaşa binti Kazzaz Yakup kibelinden sâbitü'l-vekâle müseccel-i vekil olan zevci Hacı Hüseyin bin Ali*” şeklinde geçmektedir¹¹⁴. Bu örnek, vekilliği daha önce tescil edilen ve tek bir konu veya dava için vekil kullanımını göstermektedir. Bir diğeri de yine bir dava veya birkaç dava için mahkemeden atanan vekillik ile ilgilidir. Trabzon mahkemesinden bu konuya, Eleni isimli gayrimüslim kadının bizzat mahkemeye başvurarak eşi Lefter'den kalan mirasını dava ve talep etmeye Kostandil'i vekil tayin etmesi örnek olarak gösterilebilir¹¹⁵.

Kişilerin başvurusu üzerine mahkeme tarafından atanan vekiller ile ilgili kayıtlar değerlendirildiğinde erkeklere göre çoğunlukla kadınların mahkemede kendilerini temsil etmeleri için vekile ihtiyaç duydukları görülmektedir. Kadınlar tarafından daha çok eş başta olmak üzere baba, kardeş ve kaynata vekil olarak tercih edilmiştir. Daha çok miras işleri, satış, boşanma davaları için vekil kullanılmıştır. Trabzon mahkemesinden vekillik ile ilgili örnekler vermek gerekirse örneğin, Cemile babasının mirasından kalan hissesini dava ve talep etmek için eşi Bali'yi mahkemede vekil atamıştır¹¹⁶. Manostiye isimli gayrimüslim kadın, eşinin mirasından hissesini dava ve talep etmek için yine bir gayrimüslim olan Lefter'i vekil kılmıştır¹¹⁷. Yine Şahpaşa kendisiyle ilgili olan hırsızlık davası için Nalband

¹¹⁰ TŞS, 1815, 49, 1.

¹¹¹ TŞS, 1815, 6, 5.

¹¹² Abacı, *a.g.e.*, s. 122.

¹¹³ TŞS, 1815, 86, 2.

¹¹⁴ TŞS, 1815, 70, 4.

¹¹⁵ TŞS, 1815, 81, 5.

¹¹⁶ TŞS, 1815, 46, 4.

¹¹⁷ TŞS, 1815, 48, 5.

Hüseyin'i vekil tayin etmiştir¹¹⁸. Abide eşinden boşanmak için babası Rüstem'i vekil atamıştır¹¹⁹. Konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Sonuç

Mahkeme tutanakları olan şer'iyeye sicilleri, Osmanlı hukuku ya da mahkeme gibi konuların aydınlatılmasında ilk başvurulacak belgeler arasındadır. Çalışmada, erken dönem Osmanlı mahkemesi işlenmek istendiği için Trabzon'un bir numaralı şer'iyeye sicili çalışmanın ana kaynağı olarak kullanılmıştır. Makale iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde kadı ve mahkeme başlığı altında genel olarak Osmanlı kadısının görevleri, atanma usulü ve bağımsızlığı ile birlikte mahkemeye katılanlar açısından mahkemenin aleniliği, mahkeme görevlileri, mahkemenin yeri, çalışma düzeni ve mahkeme salonu kuralları ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Trabzon mahkemesinde görülen davalar üzerinden davaların konusu, ispat vasıtaları ve vekillik anlatılmıştır.

Kadının en önemli görevi davalara bakmak iken yüklendiği görev ve sorumluluklarına binaen meşgul olduğu konuların çeşitliliği Trabzon mahkemesine yansıyan kayıtların konu bakımından sınıflandırılması ile tespit edilmiştir. Kadının bağımsızlığı konusunda, Osmanlı Devleti'nde kadının bağımsız ve sadece merkeze bağlı çalışması öngörülüyorken kadının yargı bölgesindeki bir takım yerel güçlerin bunu engellemeye yönelik faaliyetlerde bulunduğu örneklerle anlatılmıştır. Bununla birlikte bu başlık altında kadı emri olmadan kimsenin cezalandırılmayacağı ve idam edilemeyeceği özellikle belirtilmiştir. Adaletli bir hukuk sistemine sahip olmanın en önemli şartlarından biri yargılamanın aleni yapılmasıdır ki mahkemenin aleniliği kısmında duruşmaların herkese açık olduğu ve dileyenin duruşmaları takip etme hakkı olduğu söylenmiştir.

Yine mahkemede bulunanlar, hem mahkemenin aleniliğini sağlarken hem de kadının sağlıklı karar vermesinde ve görevini ifa etmesinde kendisine yardımcı olmuşlardır. Mahkemeye katılanlar, belgelerde sık sık “*şuhûdü'l-hâl, ehl-i vukûf, ehl-i hibre, muslihûn*” şeklinde zikredilmişler ve sahip oldukları fonksiyonlara göre duruşmalarda kadının karar almasında aktif rol oynamışlardır. Özellikle kadının aldığı her kararın altında “*şuhûdü'l-hâl*” adı verilen şahitler listesinin olması onun her duruşmayı şahitler ile istişare yaparak gerçekleştirdiğini düşündürmüştür. Mahkemeye katılan bu kişiler dışında kadının aslî yardımcıları olarak nâip, kâtip ve muhtesip hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. XIX. yüzyıla kadar mahkeme için kurulmuş bir resmî binadan bahsetmek mümkün olmadığına göre aynı durum Trabzon mahkemesi için de geçerlidir. Kayıtlardan mahkemenin nerede kurulduğu ile ilgili ipuçları kullanılarak bir takım çıkarımlarda bulunulmuş ve şehrin en büyük camilerinden birinin bir davada mahkeme yeri için tercih edildiği tespiti yapılmıştır. Mahkeme salonunda tarafların ve dinleyicilerin nasıl davranmaları gerektiği konusunda belli kural ve kaideler vardır ve bu kurallara uymayanlar cezalandırılıbiliyordu. Mahkemenin çalışma takvimi değerlendirildiğinde kadının hangi

¹¹⁸ TŞS, 1815, 50, 3.

¹¹⁹ TŞS, 1815, 59, 3.

günü tatil günü olarak seçtiği tespit edilememiştir. Mahkeme haftanın her gününde ve günün her saatinde çalışılabildi.

Mahkemenin en önemli işlevi, davalara bakmaktır. Trabzon mahkemesine yansıyan davalar konularına göre sınıflandırılmıştır. İlk üç sırada borç, mülk ve raiyyet davaları yer almaktadır. Davalarda kadının karar almasında ispat vasıtaları son derece önemlidir. Özellikle şahitliğin ispat vasıtası olarak çok sıklıkla kullanıldığı söylenebilir. Kefillik ve ikrar da önemli deliller arasındadır. Davalar için önemli olan bir diğer konuda vekilliktir. Dileyen her konuda mahkemede kendisini temsil etmesi için vekile müracaat edebilirdi. Erkeklerle göre daha çok kadınların vekilleri aracılığı ile mahkemeye katıldıkları ve vekil olarak da daha çok akrabalarını tercih ettikleri tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Amasya Şer'iyye Sicili, Defter No: 12.

Kastamonu Şer'iyye Sicili, Defter No: 5653.

Trabzon Şer'iyye Sicili, Defter No: 1815.

Kitap ve Makaleler

ABACI, Nurcan, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)*. Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 2001.

AÇIK, Turan, "Fetihten 19. Yüzyıla Kadar Trabzon Şehri'nin Mahalleleri", *History Studies*, 9 (5), 2017, ss. 25-56.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Şer'iyye Sicilleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1990.

ARIK, Feda Şamil, "Osmanlılarda Kadılık Müessesesi", *OTAM*, S. 8, 1997, ss. 1-71.

ATAR, Fahrettin, "Kadı", *DİA*, C. XXIV, 2001, ss. 66-69.

ATAR, Fahrettin, "Mahkeme", *DİA*, C. XXVII, 2003, ss. 338-341.

ATAR, Fahrettin, "Sulh", *DİA*, C. XXXVII, 2009, ss. 481-485.

APAYDIN, Yunus, "Kefalet", *DİA*, C. XXV, 2001, ss. 168-177.

AYDIN, Mehmet Akif, "Osmanlı Devleti'nde Mahkeme", *DİA*, C. XXVII, 2003, ss. 341-344.

AYDIN, Mehmet Akif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta, İstanbul 2017.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukûk-ı İslamiyye ve Istılah-ı Fıkhiyye Kamusu*, C: II, 1985.

BOSTAN, Hanefi, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK, Ankara 2002.

DEMİR, Abdullah, *Medeni Yargılama Hukuku Osmanlı Mahkemesi*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2010.

DÜZDAĞ, Ertuğrul, *Şeyhülislâm Ebusuud Efendi Fetvaları Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü”, *Belleten*, LXV/244, 2001, ss. 959-1005.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, “Osmanlı Devleti’nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 2005, ss. 417-439.

FATHALİZADE, Ali, “Ortaçağda, Yakınoğu’da Demir Çelik Üretimi ve Kılıç Yapımı”, *Metalürji Mühendisleri Dergisi*, 158, 2010, ss. 34-43.

GEDİKLİ, Fethi, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Şer’iyye Sicilleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3 (5), 2005, ss. 187-213.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

İNALCIK, Halil, “Adalet, Şikâyet Hakkı: Arz-i Hal ve Arz-ı Mahzarlar”, *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

İNAN, Kenan, “I. Kadı Sicillerine Göre Trabzon Şehrinin Fiziki Yapısı (1643-1656)”, *Osmanlı Araştırmaları*, 18 (18), 1998, ss. 161-186.

İNAN, Kenan, “Trabzon’un Fethi”, *Öncesi ve Sonrasıyla Trabzon’un Fethi*, Yay. Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, ss. 106-117.

İNAN, Kenan, *Mahmiye-i Trabzon Mahallâtından: Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Sosyal ve İktisadî Hayat*, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Trabzon 2013.

JENNİNGS, Ronald, “Kadi, Court and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri”, *Studia Islamica*, 48, 1978, ss. 133-172.

KAVAKLI KUNDAKÇI, Sibel, “Mahalle Baskısı Bağlamında Osmanlı Taşrasında Cinsel Suçlar”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S: 54, 2017, ss. 153-170.

KAZICI, Ziya, “Hisbe”, *DİA*, C: XVIII, 1998, ss. 143-145.

KOCA, Ferhat, “İkrar”, *DİA*, C: XXII, 2000, ss. 38-40.

LOWRY, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

LOWRY, Heath W.; EMECEN, Feridun, “Trabzon”, *DİA*, C: XXXXI, İstanbul 2012, ss. 296-301.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, C: 30, 1975, ss. 117-128.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı Devleti’nde Kadı”, *DİA*, C: XXIV, 2001, ss. 69-73.

ORTAYLI, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik, İstanbul 2017.

PEİRCE, Leice, *Ahlak Oyunları 1540-1541 Osmanlı’da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, Çev. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı, İstanbul 2005.

TAŞ, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şuhûdü’l-hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilig*, S: 44, 2008, s. 25-44.

TEKİNDAĞ, M. Şehabeddin, “Trabzon Rum İmparatorluğu’nun Fethi”, *Öncesi ve Sonrastıyla Trabzon’un Fethi*, yay. haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2001, ss. 54-58.

TURAN, Ali, *1815 Numaralı Trabzon Şer’iye Sicilinin Transkripsiyonu ve Hukuki Değerlendirmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

TURAN, Ali, “1815 Numaralı Trabzon Şer’iye Siciline Göre Hukuki Hayatta Kadın (1554-1558)”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, C: 1, 2015, ss. 379-428

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.

KAFKASYA’DA RUS İDARİ YAPILARI (1785-1845)*

*Tekin Aycan TAŞCI***

ÖZ

16. yüzyılda Kafkasya’ya nüfuz eden Rus Devleti’nin bölgedeki ilk idari yapıları 18. yüzyıldan itibaren burada inşa edilen kaleler ile ortaya çıktı. Bu kaleler, Rus Kazakları ile Rusya’ya bağlılık bildiren halkların yönetimini üstlendi. Rusya’nın, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Kuzey Kafkasya’daki hâkimiyetini hukuki boyuta taşıması ve 1783’te Gürcistan’ın himayesini üstlenerek Güney Kafkasya’ya nüfuz etmesi Kuzey Kafkasya’da imparatorluk taşra idaresinin kurulmasını zaruri hale getirdi. Böylece, ülke genelinde uygulamaya konulan II. Yekaterina’nın guberniya reformu kapsamında, Kuzey Kafkasya, Rus idare sistemine dâhil edildi. Fakat bölgede kurulan idari yapı kalıcı olmadı. İlk önce taşra teşkilatına dair imparatorluk genelinde yapılan yeni düzenleme, ardından da Rusya’nın sınırlarını Güney Kafkasya’ya genişletmesine bağlı olarak Kafkasya’daki Rus idaresinde değişikliklere gidildi. 1845 yılına kadar Kafkasya’da uygulanan idari yapılar, bazı istisnalar dışında genel itibarıyla yerel şartlar göz ardı edilerek imparatorluk taşra idaresinin bölgede tatbiki şeklinde kendini gösterdi. 1785-1845 yılları arasında Kafkasya’daki Rus idari yapılarının ele alındığı bu çalışmada Rusça arşiv belgeleri başta olmak üzere birinci el kaynaklar ve tetkik eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Rusya, Kafkasya, Rus Taşra İdaresi, Namestnik, Guberniya

THE RUSSIAN ADMINISTRATIVE STRUCTURES IN THE CAUCASUS (1785-1845)

ABSTRACT

The first administrative headquarters used by the Russian State, which permeated the Caucasus in the 16th century, appeared with the emergence of castles built here after the 18th century. These castles undertook the administration of the Russian Cossacks and the Russian peoples who declared their loyalty. Russia’s legalization of the Northern Caucasus with the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774 and its penetration of the South Caucasus through to take over the protection of Georgia in 1783 made it necessary to establish an imperial provincial administration in the North Caucasus. Thus, the North Caucasus was included in the Russian administration system within the framework of Yekaterina II’s nationwide implementation of guberniya reform.

* *Gönderim tarihi: 02.08.2019. Kabul tarihi:18.09.2019.* Bu makale yazarın “Kafkasya’da Namestniklik Kurumu (1845-1854)” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** *Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KAYSERİ. aycantt@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6340-035X*

However, the administrative headquarter established in the region was not permanent. Changes were made to the Russian administration in the Caucasus due to the new empire-wide regulations of the provincial organization and Russia's expansion of its borders to the South Caucasus. The administrative centrals in the Caucasus until 1845 were mere reflection of the imperial provincial administration in the region despite certain local factors. This study, using first-hand sources, mainly Russian archive documents and various surveys, examined the Russian administrative headquarters erected in the Caucasus between 1785-1845.

Keywords: Russia, Caucasus, Russian Provincial Administration, Namestnik, Guberniya

Giriş

IV. İvan (1547-1584) döneminde 1552'de Kazan ve 1556'da Astarhan (*Astrahan*) hanlıklarını ele geçiren Moskova merkezli Çarlık Rusya'sı, bu kazanımları sonrasında doğu ve güneydoğu istikametinde kararlı ilerleyişini sürdürerek Kuzey Kafkasya önlerine kadar ulaştı.¹ Bu durum, Osmanlı-İran rekabetinin gölgesindeki Kafkasya'da Rus nüfuzunun kendisini göstermesini sağladı. Karadeniz'in kuzeyinde alternatif güç olarak beliren Rus devleti, Kafkasya halkları için gerek komşu kabilelere ve siyasi teşekküllere, gerekse Osmanlı Devleti-Kırım Hanlığı ve İran'a karşı bir denge unsuru olarak algılanmaya başladı. Öyle ki bu dönemde kimi Kafkasya halkları, Moskova'ya temsilciler gönderip Çar'dan hamilik taleplerinde bulundu. Bunlardan Küçük Kabardey beyi Temrük ile kurulan ilişkiye istinaden Ruslar, 1567'de Sunja Nehri'nin Terek Nehri'ne döküldüğü yerde Terek Kalesi'ni, 1568'de de Sunja Kalesi'ni² inşa ettiler.³ Böylece Rus Devleti, Kuzey Kafkasya'ya girerek⁴ Osmanlı sınırına ve nüfuz alanına yaklaşmış oldu.⁵

16. yüzyıl ortalarında Rus Devleti'nin Kafkasya halklarıyla kurduğu ilişkiler geçici dostluk ve ittifak niteliği taşımaktaydı. Fakat Moskova nezdinde, kendisinden hamilik ve yardım talep eden halkların Rusya hakimiyetinde olduğu algısı

¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar*, TTK, Ankara 2010, s.152-153; Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkiler (1437-1552)*, TTK, Ankara 2013, s.252; Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar (1800-1830)*, Gökkuşbu, İstanbul 2008, s.25-26; Osman Yorulmaz, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK, Ankara 2013, s. 51-52; Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshaki, TTK, Ankara 2009, s.135-138.

² Sunja Kalesi, 1818'de yerini Grozni Kalesi'ne bırakmıştır.

³ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.155-156; Tavkul, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s.88-89; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara 2010, s.28-29; A. Kulikov-V. Runov, *Vse Kavkazskie voyny Rossii. Samaya polnaya entsiklopediya*, İzd.: Eksmo, Moskva 2013, s.5-6, 14-15.

⁴ Rusların Kafkasya topraklarında ilk görülmesi 10. yüzyılda Kiev Rusya'sı döneminde olmuştur. 985'te Knez Svyatoslav, Taman Yarımadası'nın bir kısmını ele geçirerek burada Tmutarakan Knezliği'ni kurmuştur. Bkz. Kadir Natho, *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*, Çev. Ö. Aytek Kurmel, Kaf-Dav Yayınları, Ankara 2009, s.180; Kurat, *Rusya Tarihi*, s.25.

⁵ Kurat, *a.g.e.*, s.156.

gelişmeye başladı.⁶ Buna karşın IV. İvan döneminde Kuzey Kafkasya'ya giren Çarlık Rusya'sı yaklaşık iki asır boyunca bölgede kendi taşra idaresini kurmaya yönelik hiçbir niyet sergilemedi. Rusya'nın Kafkasya'yı kendi idari sistemine dâhil etme süreci I. Pyotr'ın⁷ (1689-1725) güvenlik ve kontrol amacıyla 1724 yılında bölgede Kutsal Haç Kalesi'ni⁸ inşa etmesiyle başladı. Kutsal Haç Kalesi, askeri işlevlerin yanı sıra bölgedeki Rus Kazakların⁹ yönetimlerini üstlendi ve onların idari-adli merkezine dönüştü. Böylece Rusya'nın Kafkasya'da oluşturduğu ilk yönetim sistemi Kazak yerleşimlerine yönelik oldu. 1735 yılında Kizlyar Kalesi'nin¹⁰ inşasıyla Kazaklar net askeri idari yapıya sahip Kizlyar Birliği çatısı altında birleştirildi. Kizlyar Komutanı, Kuzey Kafkasya Kazak birlikleri için idari mercii haline geldi.¹¹

II. Yekaterina (1762-1796) döneminde Rus idaresinin Kuzey Kafkasya'daki hâkimiyet alanını genişletme fikri kuvvetlendi. Kazaklar dışında Kafkasya halklarını da gönüllülük esasıyla bölgedeki kaleler üzerinden Rus askeri idarisine bağlama girişimleri başladı. Dolayısıyla kalelerin askeri idare fonksiyonları daha da önem kazandı. Bu konuda 1763'te kurulan ve 1765'te Kizlyar gibi sürekli garnizon ve komutanlık idaresine kavuşan Mozdok Kalesi¹² ile önemli bir adım atıldı. Mozdok Kalesi'nin inşası bölge toplulukları üzerinde Rusya'nın siyasi, ekonomik, kültürel ve dini anlamda etkisini güçlendirdi.¹³ Öte yandan Astrahan *Gubernatoru*'na¹⁴

⁶ Rusça kaynaklar ve Çar Boris Godunov'un kullandığı unvan örnek alındığında Rusya'nın Çerkeslerle olan ilişkileri hakimiyet olgusuyla değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Godunov'un unvanı "Dağlı prenslerin, Çerkeslerin, Kabardey ülkesinin hükümdarı" ifadesi geçerken, dönemin kaynaklarında zikredilen halklara ilaveten "Abazinler ve Nogay kavminin" de Rusya hakimiyeti altında olduğu belirtilmekteydi. Bkz. Natho, *a.g.e.*, s.148-149.

⁷ *Petro*.

⁸ Rusça *Svyatoy Krest* olarak adlandırılan kale Kuzey Kafkasya'nın doğusundadır.

⁹ Don, Volga ve Ural bölgelerinde 13.-15. yüzyıl arasındaki Moğol-Türk hakimiyeti sonrası ortaya çıktıkları varsayılan bu atlı savaşçı topluluklara Rusça literatürde *Kozak* da denilmektedir. Moskova Devleti'nin hakimiyetinden kaçan Rus köylüleri ile Tatar ve Çerkes topluluklardan meydana geldikleri düşünülmektedir. Kazaklar, zamanla güçlenen Rus Devleti'nin egemenliğini kabul ederek hükümete bağlı kolonistlere ve askeri birliklere dönüşmüşlerdir. Rusya'nın 16. yüzyılda Kuzey Kafkasya'ya girip konuşlanmasında da önemli rol oynamışlardır. Bkz. John F. Baddeley, *Rusya'nın Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, 2. Baskı, Çev. Sedat Özden, Kayhan Yayınevi, İstanbul, s.36-39, 44; Abdullah Temizkan, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 13, Sayı 2 (Kış 2013), s.315-316; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu, (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, TTK, Ankara 2011, s.52-53; A. Surov, "Kazakı", *Entsiklopedičeskiy slovar*, İzdатели: F.A. Brokgauz i İ.A. Yefron, Tom XIII A, S.Peterburg 1894, s.883.

¹⁰ Dağıstan'da Terek nehrinin Hazar Denizi'ne döküldüğü mevkiye inşa edilmiştir.

¹¹ Z.M. Bliyeva, *Sistema upravleniya na Severnom Kavkaze v kontse XVIII-pervoy polovine XIX v.: Uçebnoe posobie*, İzd. SOGU, Vladikavkaz 1992, s.15.

¹² Bugünkü Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti'nin kuzey kısmında Terek nehrinin sol kıyısında yer almaktaydı.

¹³ Tekin Aycan Taşçı, "İnguş-Oset Çatışmasının Tarihinde Rusya'nın Rolü", *V. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu: Tarihi ve Güncel Siyasal Konular, Görüşler ve Öneriler*, Giresun 2012, s. 396.

bağlı olan Kizlyar Kalesi Komutanı; Mozdok ve diğer kale komutanlarının amiri, dolayısıyla tüm Kafkasya düzlüklerinin idarecisi konumunu devam ettirdi. Bu haliyle Kizlyar Komutanı, doğrudan Petersburg'dan emir almakta ve diğer kale komutanlarının Astrahan Gubernatoru ve Petersburg'daki hükümet kurumları ile yazışmalarına aracılık etmekteydi.¹⁵

II. Yekaterina döneminde kale komutanlıkları dışında bölgedeki Rus idari hâkimiyetinin genişlemesinde ve yönetim sisteminin gelişiminde 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan *pristavlık* müessesesi de önemli rol üstlendi. Dışişleri *Kollegyası*¹⁶ (Bakanlığı)'na bağlı Rus askeri memurlardan oluşan pristavlar, Rusya'ya tabiiyeti kabul eden yerel halkların başına atanmaktaydı. Pristavların görevi, sorumluluklarına verilen halkların içişlerine müdahale etmeden onlar üzerinde askeri kontrol ve dolaylı yönetimi sağlamaktı. Bu uygulamayla Kafkasya halkları ile mevcut ikili ilişkilerin düzenli idari ilişkilere dönüştürülmesi amaçlandı.¹⁷

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya İmparatorluğu, Kuzey Kafkasya'da sınırlarını Terek Nehri'nin Hazar'a döküldüğü yerden Mozdok hizasında kuzeybatı yönünde Azak'a doğru genişletti. Böylece Büyük-Küçük Kabardey, Oset ve İnguş topraklarını kapsayan Orta Kafkasya hukuki olarak Rusya hâkimiyetine geçti. Bu kazanım, pristavlık sisteminin yaygınlaştırılması önünde engel teşkil eden 1739 Belgrad Antlaşması hükümlerini bertaraf etti.¹⁸ Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası Petersburg Hükümeti, ele geçirilen topraklar için ilk aşamada özel bir idare kurmak yerine buraların sorumluluğunu Astrahan, Azak, Novorossiya *Namestniği*¹⁹ (Genel Gubernatoru) Grigoriy Aleksandroviç Potyomkin'e

¹⁴ Latince kökenli “guberniya” ve “gubernator” kavramları Türkçeye “vilayet” ve “vali” olarak çevirmek mümkündür.

¹⁵ Bliyeva, *a.g.e.*, s.16-17.

¹⁶ “Heyet”, “kurul” anlamlarına gelen kollegyalar dönemin bakanlıkları konumundaydı. İlk Rus imparatoru I. Pyotr (1689-1725) tarafından merkezi idari teşkilatında gerçekleştirdiği reformlar çerçevesinde kurdu. Bunlar 8 (20) Eylül 1802'de bakanlıklara dönüştürdü. Bkz. *İnstitut general-gubernatorstva i namestniçestva v Rossiyskoy imperii*, Ed. V.V. Çerkesova, Tom 1, İzd. Yuridiceskiy Tsentr Press, S.Peterburg 2003, s.88; Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ), Sobraniye 1, Tom 27, No: 20406.

¹⁷ V.N. Maltsev-A.Yu. Çirg, “İnstitut pristavstva na Kavkaze: Sozdanie, deyatelnost, Evolyutsiya (vtoraya polovina XVIII veka-1860 god)”, *Vestnik Adigeyskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Regionovedenie - filozofiya, İstoriya, sotsiologiya, yurisprudentsiya, politologiya, kulturologiya*, Vıpusk 2 (93), 2012, s. 89-90.

¹⁸ Bliyeva, *a.g.e.*, s.18. Belgrad Antlaşması çerçevesinde Kuzey Kafkasya'nın orta kesimlerini içine alan Büyük ve Küçük Kabardey bölgesi bağımsız olarak kabul edilmiş ve Osmanlı Devleti ve Rusya arasında tampon bölge ilan edilmişti. Bkz. A.B. Şirokevad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kıran Osmanlı-Rus Savaşları. Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s.125.

¹⁹ Namestnik kavramı etimolojik açıdan 12. yüzyılda “yerine” anlamındaki “vmesto” kelimesinden türemiştir ve “yönetimi Büyük Knez yerine gerçekleştiren” manasına gelmekteydi. Bu haliyle “namestnik” ve “namestniklik” (*namestniçestvo*) kelimelerini Türkçeye “nâip” ve “nâiplik” olarak çevirmek mümkündür. Buna karşın Osmanlı devlet teşkilatındaki naiplik kurumuyla sahip olduğu farklılık göz önünde bulundurularak çalışmada söz konusu kavramın orijinaline sadık kalınmıştır.

vermeyi tercih etti.²⁰ Bu tarihten itibaren bölge halkları Rusya hâkimiyetine girmeye başladı.

İmparatorluk sınırları içine alınan topraklarda Rusya'nın egemenliğini sağlamlaştırmak için 1777'de G.A. Potyomkin'in sunduğu plan doğrultusunda Kafkasya Hattı inşasına başlandı. Bu hat kapsamında yeni kaleler, şehirler ve köyler kuruldu. Buralara Rusya içlerinden Kazaklar ve Rus köylüleri getirilip yerleştirildi. Böylece bölgede Rus nüfusu arttırıldı. Tüm bu gelişmeler Kuzey Kafkasya'da özel bir idari yapının kurulması ihtiyacını doğurdu.²¹ Petersburg Hükümeti'nin bu konuda harekete geçmesi ise 1783 Georgiyevsk Antlaşması sonrasında oldu.

Bu çalışmada 1785-1845 yılları arasında Kafkasya'da sırasıyla kurulan namestniklik, guberniya, baş yöneticilik²² ve yeniden namestniklik idareleri, başta Rus arşiv belgeleri olmak üzere Rusça birinci el kaynaklar ve araştırma eserleri etrafında incelenecektir. Böylece Kafkasya'daki Rus idaresinin zaman içerisinde uğradığı değişiklikler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Kafkasya Namestnikliği (Genel Gubernatorluğu) İdaresi (1785-1796)

24 Temmuz (4 Ağustos)²³ 1783'te imzalanan Georgiyevsk Antlaşması çerçevesinde Rusya, Kral II. Erekle'nin talebiyle Kartli-Kaheti Krallığı'nı²⁴ himayesi altına aldı.²⁵ Rusya'nın söz konusu siyasi başarısı onun askeri varlığını Güney Kafkasya'ya taşımasını sağladı.²⁶ Bu durum ise Rusya ile Kartli-Kaheti Krallığı ile arasındaki ulaşımın güvenliği meselesini önemli hale getirdi. Nitekim Orta Kafkasya'daki Daryal Geçidi üzerinden Rusya'yı Kartli-Kaheti Krallığı'na bağlayan Gürcü Askeri Yolu tahkim edildi ve yol üzerinde güvenliğin sağlanması için yeni istihkâmlar kuruldu.²⁷ Bu sırada Rusların bölgedeki askeri faaliyetleri Kuzey

²⁰ A.S. Kondraşeva, "Kavkazskoe namestniçestvo i ego deyatelnost na Severnom Kavkaze (2-ya polovina 40-h gg. -naçalo XX vv.)", Severo-kavkazskiy gosudarstvenniy tehniçeskiy universitet, (Yayınlanmamış doktora tezi), Stavropol 2003, s.23.

²¹ A.V. Fadeyev, *Rossiya i Kavkaz v pervoy treti XIX veka*, İzd. AN SSSR, Moskva 1960, s.37-38; Kondraşeva, *a.g.t.*, s.23-24; Bliyeva, *a.g.e.*, s.20.

²² *Glavnoupravlayuşiy*.

²³ Sovyet öncesi döneme ait Rusça arşiv belgelerinde ve eserlerde belirtilen tarihler Jülyen takvimine göre yazılmaktadır. Jülyen takvimi ile günümüzde kullanılan Miladi takvim arasında yüzyıllara göre gün farkı değişmektedir. Biz çalışmamızda Jülyen takvimi hesabıyla belirtilen tarihlerin Miladi takvime göre karşılıklarını parantez içinde belirteceğiz.

²⁴ Doğu Gürcistan.

²⁵ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 21, No: 15835, s.1014, 1015. Georgiyevsk Antlaşması hakkında ayrıca bkz. Özgür Türker-Abdolvahid Soofizadeh, "Gürcistan'ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması'ndan Ağa Muhammed Han'ın Tiflis Seferi'ne", *History Studies*, C: VII, S: 3, Eylül 2015, s. 149-165.

²⁶ A.A. Tsutsiyev, *Atlas etnopolitiçeskoj istorii Kavkaza (1774-2004)*, İzd. Yevropa, Moskva 2006, s.11.

²⁷ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No: 16194, s.390. Gürcü Askeri Yolu'nun Rusya için önemi hakkında bkz. B.P. Berozov, *Pereselenie osetin s gor na ploskost (XVIII-XX vv.)*, İR, Orconikidze 1980, s.30; N. Danilevskiy, *Kavkaz i ego gorskiye jiteli v nneşnem ix polojenije*, Moskva 1846, s.18-19.

Kafkasya'da Mansur²⁸ liderliğinde ilk ciddi direniş hareketinin ortaya çıkmasına neden oldu.²⁹

Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken merkezde ise II. Yekaterina'nın devlet teşkilatına ve idari yapısına dair reform çalışmaları yürütülmekteydi. Bu reform çalışmaları çerçevesinde İmparatoriçe tarafından 7 (18) Kasım 1775'te yayınlanan "Tüm Rusya İmparatorluğu Guberniyalarının Yönetimi için Yasalar" uyarınca imparatorluk toprakları birkaç guberniyayı bünyesinde toplayan genel gubernatorluklara taksim edildi. Bu genel gubernatorluklara aynı zamanda namestniklik denildi. İmparatorluk topraklarını namestnikliklere bölen yeni düzen 13 (24) Haziran 1781 tarihli kararnameyle uygulamaya konuldu. Böylece 40 guberniyadan 39'u (biri gubernator idaresinde bırakıldı) 19 genel gubernatorun (namestnik) sorumluluğuna verildi.³⁰

Gerek Kafkasya'daki gelişmeler gerekse imparatorluk genelindeki idari taksimat reformu, Rus hâkimiyeti altındaki Kuzey Kafkasya topraklarında yeni idari düzenlemeyi gerekli hale getirdi. Bu doğrultuda Şubat 1784'te Kafkasya idaresinin merkezileştirilmesi ve bölge yönetiminin imparatorluk geneliyle tek tipleştirilmesi amacıyla bölgede namestniklik idaresinin kurulması kararı alındı.³¹ Aralık 1784'te Knez Grigoriy A. Potyomkin'in kuzeni Kafkasya Hattı Komutanı General Pavel Sergeevič Potyomkin, Kafkasya Namestnikliği'nin kurulması meselesiyle alakalı olarak Petersburg'a çağırıldı.³² P.S. Potyomkin'in tasarısı doğrultusunda 1775 Guberniyalar Yasası temel alınarak 5 (16) Mayıs 1785'te Kafkasya Namestnikliği'nin oluşturulması hakkında kararname yayınlandı.³³

Kafkasya Namestnikliği, Kafkasya ve Astrahan bölgelerini kapsamaktaydı. Yeni düzenlemeye göre Astrahan Guberniyası; Astrahan, Krasnoyarsk, Yenotaevsk, Çernoyarsk *uyezdlerinden*³⁴ müteşekkil *oblasta*³⁵ dönüştürüldü. Kafkasya toprakları

²⁸ Rusların Kuzey Kafkasya'da kurmaya başladığı Kafkasya Savunma Hattı ve bu hat etrafına Kazakları iskan etmesi, yerli halkların tepkilerine neden oldu. Bu tepki, 1780'lerin başında Çeçenistan'da Mansur liderliğinde Ruslara karşı ilk organize direniş hareketini başlattı. 1783'te "imam" unvanı alan Mansur, Mart 1785'te Rus işgaline karşı Kafkas halklarını cihada çağırdı. Çeçenistan'da başlayan direniş hareketi bir müddet sonra batıya, Çerkes topraklarına sıçradı. Mansur'un başlattığı hareket ancak 1791'de onun esir alınmasıyla sonlandırılabilirdi. Bkz. N.A. Smirnov, *Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vekah*, İzd. Sotsialno-ekonomičeskaya literatura, Moskva 1958, s.134, 138, 141; Tarık Cemal Kutlu, *Çeçen Direniş Tarihi*, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s.129-141.

²⁹ John F Baddeley, *Rusya'nın Kafkasya'ya İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, 2. Baskı, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, s.72; Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Çev. Doğan Yurdakul, Birinci Baskı, Sabah Kitapları, İstanbul 1999, s.35-36.

³⁰ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 20, No: 14392; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No: 15171.

³¹ Blijeva, *a.g.e.*, s.20; V.A. Potto, *Dva veka Terskogo kazaçestva (1577-1801 gg.)*, Tom 2, Vladikavkaz 1912, s.147.

³² N. Dubrovin, *İstoriya voyni i vladiçestva Russkih na Kavkaze*, Tom II, S.Peterburg 1886, s. 99.

³³ *Rossiyskiy gosudarstvenny istoričeskiy arhiv (RGIA)*, Fond 1286, Opis 1, Delo 237, s.10a, 20a-21a.

³⁴ Genel olarak araştırmacıların Türkçeye "kaza" olarak çevirdiği *uyezd*, guberniyaların alt idari birimleridir.

üzerinde ise Kafkasya Guberniyası kuruldu. Guberniya toprakları Yekaterinograd, Kizlyar, Mozdok, Georgiyevsk, Aleksandrovsk, Stavropol şeklinde altı uyezde taksim edildi.³⁶ Astrahan Oblastı'nın merkezi Astrahan şehri olurken Yekaterinograd şehri hem Kafkasya Guberniyası'nın hem de Kafkasya Namestnikliği'nin merkezi seçildi. Namestniklik sınırlarının daha sonra komşu bölgelerdeki idari amirlerle yapılacak mülahazalar neticesinde belirlenmesi uygun görüldü. Kafkasya Namestnikliği'nin başına, P.S. Potyomkin atandı.³⁷ 9 (20) Mayıs 1785'te P.S. Potyomkin'e verilen kararnameyle 21 Nisan (2 Mayıs) 1785 tarihli Şehir Tüzüğü'nün³⁸ Kafkasya Namestnikliği bünyesindeki Kizlyar ve Mozdok gibi askeri amirler tarafından yönetilen şehirlerde uygulamaya konulması emredildi.³⁹ Bu şekilde tamamen askeri yönetim altındaki bölge şehirlerinde sivil yapıya geçildi.⁴⁰ 9 (20) Mayıs'ta yayınlanan bir diğer kararnameyle namestniklik idaresinin kadrosu Rusya genelindeki namestniklikler (genel gubernatorluklar) ile aynı şekilde belirlendi.⁴¹ Namestnikliğin açılışı Şeyh Mansur'un başlattığı direniş hareketi sebebiyle ancak 18 (29) Ocak 1786 tarihinde gerçekleştirildi.⁴² Böylece imparatorluk yerel yönetim birimine dönüştürülen Kafkasya, ilk kez Rus idare sistemine dahil edilmiş oldu.

Rusya genelindeki diğer tüm namestnikler gibi sadece İmparatoriçe'ye karşı sorumlu tutulan Kafkasya Namestniği, askeri-sivil alanda geniş yetkilerle donatıldı ve tüm yerel idare ve yargı teşkilatı üzerinde genel denetim yetkisine sahip oldu.⁴³ Fakat bu genel denetim yetkisi, namestniklerin işlevleri hakkındaki kanuni belirsizlikten dolayı çoğu kez yöneticilik halini aldı.⁴⁴ Kafkasya Namestniği,

³⁵ Oblastlar, guberniyalar ile aynı statüye sahip idari birim olup, bölge şartlarına göre kurumsal açıdan guberniyalardan farklılıklara sahipti.

³⁶ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No: 16193, s.388.

³⁷ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No: 16193, s.388; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No: 16194, s.389. Kafkasya Namestnikliği'nin merkezi 30 Nisan (11 Mayıs) 1790 tarihinde Kafkasya Guberniyası'nın idari merkezi Yekaterinograd'dan Astrahan'a taşındı. Yekaterinograd uyezdi toprakları komşu uyezdlar arasında pay edildi. Böylece Kafkasya Namestnikliği'nin merkezi Astrahan'a taşınmış oldu. Bkz. PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 23, No: 16858, s.253.

³⁸ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No: 16188, s.358-384.

³⁹ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No: 16194, s.389.

⁴⁰ Dubrovin, *İstoriya voyni i vladıçestva Russkih na Kavkaze*, Tom II, s.224.

⁴¹ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No: 16195, s.392; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 44, Çast 2, No: 17494, s.253-268

⁴² Dubrovin, *İstoriya voyni i vladıçestva Russkih na Kavkaze*, Tom II, s.99, 223, 225-227; Yuriy Asadov, *Glavnonaçalstvuyuşıye na Kavkaze. Oçerki*, İzd. Bekskiy Dom, Pyatigorsk-Moskva 2004, s.3-4; Smirnov, a.g.e., s.131.

⁴³ Ya.R. Gacıeva, *Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta*, Seriya 2: Obşestvennie nauki, No: 2, 2005, s.25; N.P. Yeroşkin, *İstoriya gosudarsvennih uçrejdeniy dorevolıyutsionnoy Rossii*, İzd. Vışşaya şkola, Moskva 1968, s.130.

⁴⁴ 1775 Guberniyalar Yasası, namestniklerin görev ve yetkileri konusunda önemli boşluklar bırakmıştı. Bu durum imparatorluk genelinde namestnikliklerin yönetimiyle ilgili sorunların çıkmasına neden olmuştu. Bkz. *RGİA*, Fond 1167, Opis 1, Delo 141, s.2a, 3b-5b, 58b-61a; L.F. Pisarkova, *Gosudarstvennoe upravlenıye Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka. Evolyutsiya byurokratiçeskoj sistemi*, İzd. ROSSPEN, Moskva 2007, s.411-412; *İnstitut general-gubernatorstva i namestniçestva*, s.104.

kendisine bağlı memurların sorumluluklarının belirlenmesi, görevden alınması, onlara maaş bağlanması, yeni kanuni düzenleme gerektirmeyen tüm meselelerin çözümü konularında yetki sahibiydi. Ayrıca kendisine bağlı guberniya ve oblast idarelerinin kararlarını bozabilmekteydi.⁴⁵ Bu haliyle Kafkasya Namestnikliği, imparatorluğun diğer bölgelerindeki namestnikliklerle genel anlamda aynı yönetim anlayışına sahipti.⁴⁶

Kafkasya Namestnikliği döneminde Kabardeylerin, Osetlerin, Çeçen ve İnguşların doğrudan yönetimi için özel bir idari kurum ve sistem oluşturulmadı. Bu halkların yönetiminden coğrafi konumuna göre Kizlyar, Mozdok ve Vladikavkaz gibi kalelerin komutanları sorumlu tutuldu.⁴⁷ Petersburg Hükümeti, adı geçen halkların kendilerine sunulacak idari, adli ve ticari avantajlardan dolayı gönüllü olarak Rusya idaresine bağlanacaklarını düşünmekteydi. Bunun için onları Rus idaresine yakınlaştıracak önlemler alınmasını gerekli gördü. Bu doğrultuda Potyomkin'den dağılı halklara yakın şehirler kurulması, bu halklarla ilişkilerde baskı ve zorlamadan kaçınması ve onların içişlerine müdahale etmemesi istendi. Namestniğin bölgeye yönelik faaliyetleri bunlarla sınırlı tutuldu.⁴⁸

Kafkasya Namestnikliği'nin varlık gösterdiği 11 yıl içerisinde beş yönetici değişikliği yaşandı. Potyomkin'den sonra Kafkasya Namestnikliği görevine sırasıyla Pyotr Abramoviç Tekeli (1787-1788), İvan Petroviç Saltıkov (1788), Anton Bogdanoviç De Balmen (1788-1790) ve en son İvan Vasilyeviç Gudoviç (1790-1796) getirildi.⁴⁹ II. Yekaterina'nın ardından tahta çıkan I. Pavel (1796-1801), 12 (23) Aralık 1796'da yayınladığı "Devletin Gubernatorluklara Yeni Taksimatı Hakkında Kararname" ile namestniklik kurumunu kaldırdı.⁵⁰ Bunun yerine ülke toprakları daha geniş sınırlara sahip guberniyalara taksim edildi.⁵¹ Yeni reform kapsamında Kafkasya Namestnikliği de ilga edildi ve Kuzey Kafkasya topraklarını içine alacak şekilde Astrahan Guberniyası'na dönüştürüldü.⁵²

⁴⁵ D.A. Malahov, "İstoričeskie analogii v voprose i roli instituta namestničestva na Severnom Kavkaze", *Naučnaya misl Kavkaza*, No: 3 (63), 2010, s.108.

⁴⁶ *Administrativnaya praktika Rossiyskoy imperii na Tsentralnom Kavkaze c kontsa XVIII v. Do 1870 g.* (na materiale Osetii). Sbornik dokumentov, Der. Ye.İ. Kobahidze, İzd. İPO SOİGSİ, Vladikavkaz 2012, s. 19.

⁴⁷ Bliyeva, *a.g.e.*, s.23, 25.

⁴⁸ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No: 16194, s.388-392.

⁴⁹ Asadov, *a.g.e.*, s.8-12.

⁵⁰ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 24, No: 17634, s.229-230; *RGİA*, Fond 1167, Opis 1, Delo 141, s.61b.

⁵¹ S. Tarhov, "İzmenenie administrativno-territorialnogo deleniya Rossii v XIII-XX. vv.", *Logos*, No: 1 (46), 2005, s. 66-67.

⁵² 12 (23) Aralık 1796 tarihli kararnameyle (ukaz) imparatorluk genelindeki namestnikliklere (genel gubernatorluklara) son verilmesine rağmen ne söz konusu kararnamede ne de I. Pavel tarafından yeni yerel idari düzenlemelere dair yayınlanan diğer kararnamelerde genel gubernatorluk ya da namestniklik görevinin tasfiyesine değinilmemiştir. Gubernatorlar için başta "guberniya amiri" olmak üzere yeni görev adları kullanılmıştır. Namestnikler için ise ilk başta "namestniklik yöneticileri", daha sonraları ise "genel gubernator" adları kullanılmıştır. Bkz. *İnstitut general-gubernatorstva i namestničestva*, Tom 1, s.77-78; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 24, No: 17634, s.229-230; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 24, No: 17702, s.269.

2. Astrahan Guberniyası İdaresi (1796-1800)

12 (23) Aralık 1796'da Kafkasya Namestnikliği'nin yerine Kafkasya bölgesini de kapsayacak şekilde kurulan Astrahan Guberniyası'nın başına Kafkasya Tümeni Müfettişi⁵³, Astrahan Askeri Gubernatoru ve Sivil İdare Başkanı unvanlarıyla askeri memur atandı.⁵⁴ Yeni düzenlemede başta Kumuk, Kabardey ve Nogaylar olmak üzere Astrahan Guberniyası ve Kafkasya Savunma Hattı sınırları içinde kalan yerli halkların idaresi Astrahan Askeri Gubernatoru'na verildi. Dolayısıyla söz konusu halkların yönetimi konusunda etkin bir şekilde kullanılan pristavlık sistemi doğrudan Astrahan Askeri Gubernatoru'na bağlandı. Pristav atamaları askeri memurlar arasından Astrahan Askeri Gubernatoru'nun seçimi ve Senato'nun⁵⁵ onayı esasıyla gerçekleştirildi.⁵⁶

1797 yılında pristavlıklar, Dışişleri Kollegyası bünyesinde kurulan Asya Masası'na bağlandı. Böylece söz konusu makam kurumsal bir kimliğe kavuştu. Buna karşın pristavların görev ve işlevlerinde bir değişikliğe gidilmedi. Pristavlar, daha önce olduğu gibi bölgede Rusya'ya karşı herhangi bir düşmanca tavrın ortaya çıkmasını engellemek için yerli halklar üzerinde onların iç işlerine müdahale etmeden kontrol sağlamakla görevlendirildiler. İşlevleri bakımından ise hakimiyet altındaki dağılı halklar ile Petersburg Hükümeti arasında aracı konumlarını sürdürdüler.⁵⁷

2 (13) Mart 1799'da Astrahan Guberniyası'nın başına Kafkasya Tümeni Müfettişi ve Astrahan Askeri Gubernatoru unvanlarıyla General Karl Fyodoroviç Knorring atandı.⁵⁸ Onun döneminde, Ağustos 1800'de Dışişleri Kollegyası kararıyla baş pristavlık makamı kuruldu. Buna bağlı olarak Astrahan Guberniyası ile Kafkasya Hattı sınırları içinde yaşayan yerli halkların⁵⁹ idaresi, Astrahan Askeri Gubernatoru Knorring'in elinden alınıp baş pristava devredildi. Bu halklardan sorumlu pristavlar da aynı şekilde baş pristavın emrine verildi. Pristav atamaları baş pristavın seçimi ve Dışişleri Kollegyası'nın onayına tabi kılındı. İlk baş pristavlık görevine sivil memur Makarov⁶⁰ atandı.⁶¹

⁵³ *İnspektor.*

⁵⁴ *Administrativnaya praktika*, s.28.

⁵⁵ 1711 yılında kurulan Hükümet Senatosu, 200 yıldan fazla bir süre varlığını sürdürmüş olup, yüksek idari-adli, kontrol ve teftiş organı olarak çeşitli görevleri yerine getirmiştir. Bkz: B.K. Tebiyev, "Senatorskoe rassledovaniye deyatelnosti Generala A.P. Yermolova na Kavkaze", *Vestnik İnstituta Drujbi Narodov Kavkaza*, No: 4, 2015, s.17.

⁵⁶ Bliyeva, a.g.e., s.28-29.

⁵⁷ G.G. Lisitsina, "Grajdanskoe upravleniye kraem, samoe trudnoe", *Kavkaz i Rossiyskaya imperiya: Proyekt, idei, illyuzii, realnost. Naçalo XIX-naçalo XX vv.*, Sost.: Ya.A. Gordin, V.V. Lapin, G.G. Lisitsina i dr., İzd. Zvezda, S. Peterburg 2005, s.207.

⁵⁸ *Administrativnaya praktika*, s.22; Bliyeva, a.g.e., s.28; N. Dubrovin, *İstoriya voym i vladıçestva Russkih na Kavkaze*, Tom III, S.Peterburg 1886, s.249.

⁵⁹ Kalmuklar, Kabardeyler, Kafkasya Türkmenleri, Nogaylar ve diğer *Asyalı* halklar.

⁶⁰ Makarov'un kimliği hakkında bilgi yoktur. Atama yazısında da sadece soyadı zikredilmektedir. Bkz. *Aktı, Sobranniye Kavkazskoy Arheografıçeskoj Komissiyey (AKAK)*, Tom I, Tiflis 1868, No: 1072, s.727-731. Bazı eserlerde Makarov'un ismi "K.S." şeklinde verilmekteyse de bu onun resmi evrakta geçen memuriyet unvanının (*kollejskiy sovetnik*) kısaltılmışıdır. Bkz. A.H. Abazov, *Narodı tsentralnogo Kavkaza v sudebnoy sisteme Rossiyskoj imperii v kontse XVIII-*

Kuzey Kafkasya yerel halklarına dair meseleler, baş pristav aracılığıyla guberniya kurumlarında çözülmekteydi. Bu haliyle yerel halklar ile Rus idaresi arasında aracı konumunda olan baş pristav, aynı zamanda yerli halklar ile Rus ahali arasındaki anlaşmazlıkların çözümünden de sorumluydu.⁶² Dışişleri Kollegyası tarafından atanan ve doğrudan ona bağlı olan baş pristav, öncelikli olarak İmparator kararnameleleri ve Dışişleri Kollegyası'nın verdiği talimatnameler doğrultusunda hareket etmekle yükümlüydü. Göçmen kabileler hakkında Petersburg'a aylık rapor sunmakta ve Astrahan Askeri Gubernatoru'nu bilgilendirmekteydi.⁶³ Yerli halkların yönetiminde yapılmasını gerekli gördüğü yeni düzenlemeleri doğrudan Dışişleri Kollegyası'na sunmaktaydı. Kafkasya Hattı Komutanı'na ise sadece dağlı halklara yönelik alınması gereken askeri tedbirler için başvurmakta idi.⁶⁴

Merkezin Baş Pristav için belirlediği yetkiler ve ilişki düzeni, yerelde Astrahan Askeri Gubernatoru (Kafkasya Hattı Komutanı) General K.F. Knorring ile guberniya idaresinin tepkisine neden oldu.⁶⁵ Nitekim yeni düzende yerel halklar, kendilerinden sorumlu pristavlar aracılığıyla baş pristava bağlı kılınırken, kimi konularda Kafkasya Hattı Komutanı'nın iznine başvurmak zorundaydı. Bununla birlikte kale komutanları ve dolayısıyla onların denetimi altındaki yerel halklar ise doğrudan Kafkasya Hattı Komutanı'na bağlıydı. Diğer taraftan Baş Pristav da bir yandan yerel halklar üzerinde askeri idarenin yetkilerini kısıtlarken bir yandan da yetkisini aşan tüm meseleleri Dışişleri Bakanlığı'na taşımaktaydı. Bu haliyle Baş Pristavlık makamının Dışişleri Kollegyası'na olan bağlılığı ve yerel halkların yönetiminde yarattığı çift başlılık yetki karmaşasına ve bürokrasiye neden olmaktaydı. Knorring, bu konudaki şikayetlerini gerekçeleriyle birlikte defalarca I. Aleksandr'a ve ilgili kollegyalara iletmesine rağmen Baş Pristavlık makamı kaldırılmadı.⁶⁶

12 (24) Eylül 1801'de yayınlanan manifesto ile Kartli-Kaheti Krallığı'nın ilhak kararı alındı. Bu karar, Petersburg Hükümeti'nin Kafkasya politikası ve buradaki Rus idari yapısı açısından bir dönüm noktası oldu. Bu önemli gelişme, Gürcistan'da Rus yönetiminin kurulmasını gerekli kılarken, Kafkasya genelinde idari teşkilatın yeniden düzenlenmesi ihtiyacını ortaya çıkardı. Manifesto ile birlikte

naçale XX v., İzd. Peçatnyy Dvor, Nalçik 2016, s.20; Hanuma Sergejevna Vartanyan, "Problemi integrirvaniya gortsev tsentralnogo i severo-vostoçnogo Kavkaza v gosudarstvenno-pravovoe pole Rossiyskoy imperii v XVIII v.", *İstoriçeskie, filozofskie, političeskie i yuridiçeskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosi teorii i praktiki*, No: 12 (86), Çast 2, 2017, s.55. Söz konusu şahsın isminin "İ.M." olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. *Sotsialno-ekonomiçeskoe političeskoe i kulturnoe razvitie narodov Karaçaevo-Çerkesii (1790-1917)*, Sost. V.P. Nevskaya-İ.M. Şamanov-S.P. Nesmaçnaya, İzd. Rostovskiy Universitet, Rostov 1985, s.26.

⁶¹ *AKAK*, Tom I, Tiflis 1868, No: 1072, s.727-731; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 19536, s.280; Bliyeva, *a.g.e.*, s.28-29; Vartanyan, *a.g.m.*, s.55.

⁶² Bliyeva, *a.g.e.*, s.28-29.

⁶³ Gulbanu İzbasarova-Sergey Lyubiçankovskiy, "Pristavstva na okrainah Rossiyskoy imperii v XVIII- polovine XIX v.: Ot administrativnogo litsa k sisteme upravleniya", *Russkaya İstoriya*, No: 2, 2018, s.17.

⁶⁴ Bliyeva, *a.g.e.*, s.28-29; Maltsev-Çirg, *a.g.m.*, s.91.

⁶⁵ Lisitsina, *a.g.m.*, s.208.

⁶⁶ Bliyeva, *a.g.e.*, s.30-31.

yayınlanan “Gürcistan Yönetiminin Kurulması Hakkında Kararname”, yeni idare biçiminde Kafkasya yönetiminin tek elde toplanmasını amaçladı. Bu doğrultuda bölgede baş yöneticilik idaresinin kurulmasına karar verildi.

3. Baş Yöneticilik İdaresi (1801-1845)

3.1. Knorring Dönemi (1801-1802)

12 (24) Eylül 1801’de yayınlanan manifesto ve “Gürcistan Yönetiminin Kurulması Hakkında Kararname” ile Kartli-Kaheti Krallığı ilhak edilip Gürcistan Guberniyası’na dönüştürüldü. Aynı manifestoyla General K.F. Knorring, Kuzey Kafkasya ve Gürcistan idaresinin başına başkomutan ve baş yönetici statüsüyle bölgenin en yüksek askeri ve sivil idare yetkilisi olarak atandı.⁶⁷ Gürcistan Guberniyası, Kartli ve Kaheti şeklinde iki *provintsiyaya*⁶⁸ ayrıldı. Bunlardan Kartli provintsiyası Gori, Lori ve Duşeti şeklinde üç; Kaheti provintsiyası ise Telavi ve Signahi şeklinde iki uyezde taksim edildi.⁶⁹ Guberniyanın genel yönetimi; baş yönetici ve ona bağlı *Gürcistan İdarecisi*⁷⁰ ile Yüksek Gürcistan Hükümeti’nden oluşturuldu.⁷¹ Bunda bölge şartlarının gerektirdiği bazı değişikliklerle birlikte imparatorluk genelindeki guberniyaların yönetimleri örnek alındı.⁷²

Aynı zamanda Başkomutan unvanını taşıyan baş yönetici, özünde genel gubernatorlar ile aynı vasıflara sahipti. Buna bağlı olarak belli meseleleri kendi inisiyatifiyle çözmeye; üçüncü dereceye kadar tüm memurları görevden alma; soy, şehir ve *zemskiy*⁷³ meclislerini dağıtma gibi yetkilere sahipti.⁷⁴ Gürcistan İdarecisi, sivil idareden sorumluydu. Bu göreve sivil memur atandı. Bu memur vazife ve sorumluluklar bakımından baş yöneticinin yardımcısı ve vekili konumundaydı.⁷⁵ Onun, baş yöneticinin talimatlarıyla hareket etmesi ve baş yönetici ile iletişimin mümkün olmadığı durumlarda inisiyatif alabilmesi öngörüldü.⁷⁶ Yüksek Gürcistan Hükümeti; baş yönetici, Gürcistan İdarecisi ve yürütme işleri, hazine-mali işler,

⁶⁷ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.781-786; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20008, s.786; *AKAK*, Tom I, Tiflis 1868, No: 543, s.425-431; *AKAK*, Tom I, Tiflis 1868, No: 547, s.432-433; *AKAK*, Tom I, Tiflis 1868, No: 548, s.433-436; *AKAK*, Tom I, Tiflis 1868, No: 549, s.436-437; Hayri Çapraz, “Gürcistan’da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)”, *OAKA*, C: 1, No: 1, 2006, s. 68; Dubrovin, *İstoriya voym i vladıçestva Russkih na Kavkaze*, Tom III, s.419, 430.

⁶⁸ *Provintsiya*, Latince kökenli bir kelime olup, 1719’dan itibaren Çarlık Rusya’sında guberniyaların alt idari birimi olarak devlet teşkilat literatürüne girmiştir. Bkz. “Provintsi”, *Bolşoy Entsiklopedičeskiy slovar*, Baş redaktör A.M. Prohorov, İzd. Sovetskaya entsiklopediya, Moskova 1991, s.1065.

⁶⁹ *RGİA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.5a; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.784.

⁷⁰ *Pravitel Gruzii*.

⁷¹ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.784.

⁷² *RGİA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.5a.

⁷³ Seçime dayalı kırsal yerel yönetim organı.

⁷⁴ L.T. Çihladze, “Nekotoriye aspekti upravleniya v vostoçnoy Gruzii na XIX v.”, *Vestnik RUDN*, No: 2, 2000, s.199.

⁷⁵ *RGİA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, Çast 1, s.5a.

⁷⁶ *RGİA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.4b-5b; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20009, s.786-787.

ceza davaları ve hukuk (mülki) davaları ile ilgilenen dört *ekspeditsiyadan*⁷⁷ meydana getirildi. Bunlardan yürütme ekspeditsiyası, guberniya yönetimiyle ilgili genel işlevleri yerine getirmekteydi.⁷⁸ Hazine ekspeditsiyası, mali ve iktisadi yönetimden; ceza ve hukuk davaları ekspeditsiyaları ise adli idareden sorumluydu.⁷⁹ Bu şekilde Yüksek Gürcistan Hükümeti nezdinde bölge idaresi dört yerel yönetim organına ayrıldı ve bunlar arasında yetki paylaşımı yapıldı.

Ekspeditsiyalar tüm meseleleri kolektif şekilde çözmekteydi. Yürütme ekspeditsiyası, Guberniya İdaresi'ne⁸⁰ dair kurallara göre hareket etmekteydi diğer ekspeditsiyalar imparatorluk genel kanunlarına göre faaliyetlerini yürütmekteydi.⁸¹ Bölge şartlarının gerektirdiği idari değişiklikler, baş yönetici tarafından Gürcistan İdarecisi ile istişare sonrası İmparator onayına sunulmaktaydı.⁸² Yürütme ekspeditsiyasının başkanlığı görevi Gürcistan İdarecisi'ne verildi. Bununla birlikte diğer tüm ekspeditsiyaların başına Rus memurlar atandı. Ekspeditsiya başkanlarına yardımcı olmaları için danışmanlar görevlendirildi. Bunlar Gürcü prens ve soylular arasından seçildi.⁸³ Başkanlar dahil yeni oluşturulan kurum ve birimlere memur seçimi baş yönetici ve Gürcistan İdarecisi'nin ortak kararına bırakıldı. Belirlenen memurların atanması Senato onayına bağlandı.⁸⁴

Hükümet bünyesinde ayrıca Umumi Meclis oluşturuldu. Yüksek Gürcistan Hükümeti Umumi Meclisi, ekspeditsiyaların temyiz mercii konumundaydı.⁸⁵ Mecliste kararlar oy çokluğuyla alınmaktaydı.⁸⁶ Yüksek Gürcistan Hükümeti ve Umumi Meclis, ekspeditsiya başkanları ve onların danışmanlarından meydana gelmekteydi.⁸⁷ Hükümet ve meclise baş yönetici başkanlık etmekteydi. Onun yokluğunda bu görevi Gürcistan İdarecisi üstlenmekteydi.⁸⁸ Guberniya yönetimine ait diğer kurumlar ve uyezd yönetimleri imparatorluk iç guberniyaları ile aynı şekilde kuruldu. Türk ve Gürcü kökenli halkların başına Gürcü prenslerden pristavlar atandı. Onların yardımcıları ise Rus memurlardan seçildi. Yönetimde imtiyaz tanınan Karabağ'daki Ermenilerin amirliği ise yerli meliklerde bırakıldı.⁸⁹

⁷⁷ Devlet kurumları ve onların kaçırlılarına ait daireler, şubeler.

⁷⁸ *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, Pod redaktsiyey V.A. Potto, Tom XII, Tiflis, 1901, s.31.

⁷⁹ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.784.

⁸⁰ İfadenin orijinali *Gubernskoye Pravleniye* olup *pravleniye* kelimesi “idare, yönetim, yönetim kurulu ve müdürlük” gibi anlamlara gelmektedir. Çalışmada söz konusu kelime büyük harfle “İdare” şeklinde belirtilmiştir.

⁸¹ *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.31-32.

⁸² PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.785.

⁸³ Yürütme Ekspeditsiyası Başkanı için biri Rus diğer Gürcü iki danışman atandı. Bkz. PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.784.

⁸⁴ *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.4b-5b.

⁸⁵ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.785.

⁸⁶ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.785.

⁸⁷ *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.32.

⁸⁸ *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.4b-5b.

⁸⁹ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.785.

Yargı, Gürcistan'da kurulan yeni yönetim sisteminin en önemli kısmıydı. Rusların getirdiği düzende hukuk ve ceza davaları tüm mahkemelerde imparatorluk genelinde geçerli olan kaideler çerçevesinde görülmeye başlandı. Fakat diğer taraftan hukuk davalarında kararlar yerel adetlere ve Kral VI. Vahtang kanunlarına göre verilmekteydi. Bunun eksik kaldığı yerlerde imparatorluk kanunlarına başvurulmaktaydı. Ceza davaları ise sadece imparatorluk kanunlarına göre karara bağlanmaktaydı.⁹⁰ Ceza davaları kapsamında prens ve soyluların idamı ya da itibarsızlaştırılması (soyluluk unvanının ellerinden alınması) hakkındaki meseleler özel önem arz etmekteydi. Bunlarla ilgili mahkeme kararları, ceza davaları ekspeditsiyası tarafından baş yöneticiye arz edilmekte, baş yönetici ise kendi görüşleriyle birlikte konuyu İmparator onayına sunmaktaydı.⁹¹ Bunun dışında baş yöneticiye İmparator'un onayını almak şartıyla yerel şartları gözeterek Rus kanunlarının uygulanışında değişiklikler yapma yetkisi verildi.⁹²

Gürcistan'da kurulan bu yapı, imparatorluk genelindeki guberniya yönetimleriyle iki açıdan farklılık göstermekteydi. Bunlardan biri Yüksek Gürcistan Hükümeti ekspeditsiyalarına atanan danışmanların bir kısmının Rus memurlardan, bir kısmının ise Gürcü prens ve soylularından seçilmesi idi. Diğerisi ise söz konusu ekspeditsiyalardaki amir ve danışmanların baş yönetici ya da Gürcistan İdarecisi başkanlığında "Yüksek Gürcistan Hükümeti Umumi Meclisi" adında özel bir yönetim organı oluşturmalarıydı.⁹³ Bunun dışında Gürcistan yönetimi ilk zamanlar Senato denetiminden muaf tutuldu ve buraya savcılar gönderilmedi. Senato'nun denetim görevini Yüksek Gürcistan Hükümeti Genel Meclisi, Gürcistan İdarecisi ve baş yönetici üstlendi. Bu farklılıkların sebebi, Gürcistan'ın Rus idari ve adli yapısına geçiş sürecini yumuşatmak ve Rus kanunlarını yerel şartlara göre esnetmek için ilhak öncesi Gürcistan'daki devlet mekanizmasının göz önünde bulundurulmasıydı.⁹⁴

8 (20) Mayıs 1802'de Gürcistan Yüksek Hükümeti ve ekspeditsiyalardan oluşan yönetim teşkilatı faaliyetlerine başladı. Mayıs-Haziran ayları içerisinde de diğer kurumların ve uyezd idarelerinin açılışı gerçekleşti.⁹⁵ Fakat Gürcistan'da kurulan idari ve adli sistem yerel halka yabancı geldi ve benimsenmedi. Bunun en başlıca sebebi yeni adli kurumların ve Rus ceza kanununun yarattığı rahatsızlıktı. Hızlı ve pratik yargı sürecine alışkın halk, kendilerine yabancı birçok adli merciden,

⁹⁰ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.785; AKAK, Tom I, Tiflis 1868, No: 548, s.433-436; AKAK, Tom I, Tiflis 1868, No: 550, s.433-436; *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.33.

⁹¹ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.785.

⁹² PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No: 20007, s.785; AKAK, Tom I, Tiflis 1868, No: 548, s.433-436; AKAK, Tom I, Tiflis 1868, No: 550, s.433-436; *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.33.

⁹³ *RGİA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.5a, 6a, 6b. Not: Önceden yetkileri geniş tutulan Yüksek Gürcistan Hükümeti Umumi Meclisi'nin faaliyet alanı daha sonra sadece soylularla ilgili meselelerle sınırlandırıldı. Bak: *RGİA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.6a-6b.

⁹⁴ Bliyeva, a.g.e., s.32; *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.39.

⁹⁵ AKAK, Tom I, Tiflis 1868, No: 551, s.439; Dubrovin, *İstoriya voynı i vladıçestva Russkih na Kavkaze*, Tom III, s.444, 447; Esadze, a.g.e., s.53-54; *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.33.

formaliteden ve yargı sürecinin ağırlığından dolayı müşkül duruma düştü. Bununla birlikte Gürcistan idaresinin Senato denetiminden muaf tutulup, kendi yerel yönetim organlarının denetimine bırakılması, görevi kötüye kullanma vakalarına yol açtı. Gürcistan'da kurulan idaredeki aksaklıklar ve halkı rahatsız edici unsurların yanı sıra Knorring ve Gürcistan İdaresi'nin başına atanan sivil memur Pyotr İvanoviç Kovalenskiy'in yanlış politikaları bölgedeki durumu daha da ağırlaştırdı. Bütün bu olumsuzluklar karşısında yerli halkın memnuniyetsizliği, ayrıcalıkları ellerinden alınan soyluların da tahrikiyle kısa süre içerisinde isyanlara dönüştü.⁹⁶ Böylece bölgede kurulan Rus idaresi yaklaşık bir yıl gibi kısa bir sürede krize neden oldu. Bu da değişimi zorunlu hale getirdi.

8 (20) Eylül 1802'de Knorring görevden alındı ve onun yerine bölgeye Gürcistan Baş Yöneticisi, Kafkasya Hattı Müfettişi, Astrahan Askeri Gubernatoru ve Sivil İdare Yöneticisi unvanlarıyla General Knez Pavel Dmitrieviç Tsitsianov atandı.⁹⁷ Tsitsianov'un baş yöneticilik görevine atanmasıyla Kafkasya yönetimine dair reform süreci başladı.⁹⁸

3.2. Tsitsianov Dönemi (1802-1806)

Tsitsianov, bölgede yaptığı incelemeler neticesinde kaleme aldığı raporu 13 (26) Şubat 1804'te imparatora sundu. Tsitsianov'un önerdiği değişikliklerden biri adli idareden sorumlu hukuk ve ceza ekspeditsiyalarının hazine giderlerini azaltmak maksadıyla az nüfuslu guberniyalardaki gibi birleştirilmesiydi.⁹⁹ Diğer önerisi ise yargıdaki aksaklıkların başlıca sebeplerinden biri olarak gördüğü uyezd amirlerinin statüsüyle alakalıydı. Tsitsianov'un tespitine göre "kanunlara değil, kişiye tabi olmaya alışkın" Gürcüler, ihtilafa düştükleri meseleleri en yüksek idari amir aracılığıyla çözmek istiyorlardı. Buna bağlı olarak davalarının karara bağlanması için uyezdlerde ilgili mercilere değil, doğrudan baş yöneticiye başvurmayı tercih ediyorlardı. Baş yöneticinin onları uyezd mahkemelerine yönlendirmesi ise bir işe yaramıyordu. Dolayısıyla yeni uygulamaya konulan Rus mahkeme usulü, halkın yargı konusunda alışlagelmiş beklentilerini karşılayamıyordu.¹⁰⁰ Buna istinaden Tsitsianov, uyezd amirlerinin statüsünü yükselterek onları okrug amirlerine dönüştürmeyi ve hazine ekspeditsiyasına bağlı uyezd defterdarlığı dışında uyezdlerdeki tüm kurum ve görevlilerin onun emrine verilmesini önerdi. Okrug amirlerinin idarede ve halk nezdinde nüfuzunu kuvvetlendirmek için bu makama belli derecelerde askeri memurların atanmasını gerekli gördü. Buna göre uyezddeki komutanlar, emniyet amirleri ve mahkemeler kurmay subaylardan oluşacak okrug amirlerine bağlanacaktı. Tsitsianov'un önerdiği okrug amirliği görevi imparatorluk taşra idaresi için istisnai bir durumdu.¹⁰¹ Tsitsianov, bunların dışında yerel yönetimde

⁹⁶ *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.38-39, 44.

⁹⁷ *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 1, s.3; Dubrovin, *İstoriya voyn i vladıçestva Russkih na Kavkaze*, Tom IV, S.Peterburg 1886, s.7.

⁹⁸ Çihladze, *a.g.m.*, s.199.

⁹⁹ *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 65, s.46.

¹⁰⁰ *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 65, s.46.

¹⁰¹ Çihladze, *a.g.m.*, s.199; *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.46.

bürokrasiyi arttıran ve imparatorluk genelinde örneği bulunmayan Yüksek Gürcistan Hükümeti Umumi Meclisi'nin yetkilerini kısıtlamak istedi.¹⁰² Tüm yerel kurum ve görevlilerin baş yöneticinin verdiği emirleri harfiyen yerine getirmelerini gerekli görünürken bu emirlerin kanuna aykırı olması durumunda ise İçişleri Bakanlığı'na durumu bildirmeleri yönünde bir düzen arz etti.¹⁰³

Petersburg Hükümeti, uyezdlerin başına askeri memurlardan okrug amirlerinin atanmasını kabul etti, fakat onlara Tsitsianov'un belirttiği ölçülerde geniş yetkiler verilmesine sıcak bakmadı. Hükümete göre uyezd yönetimlerinde tüm yetkinin amire verilmesi; yürütme, yargı ve yargı ekspeditsiyalarının sorumluluk alanını daraltacaktı.¹⁰⁴ Bunun dışındaki Tsitsianov'un önerileri genel anlamda kabul edildi. Onun raporu esas alınarak 13 (25) Mayıs 1805'te onaylanan kararname ile 12 (24) Eylül 1801 tarihli Gürcistan Yönetiminin Kurulması Hakkında Kararname'de bazı değişikliklere gidildi ve yeni kurallar getirildi.

13 (25) Mayıs 1805 tarihli kararname uyarınca Yüksek Gürcistan Hükümeti bünyesindeki hukuk ve ceza ekspeditsiyaları birleştirildi. Uyezdlere okrug amiri atamaları Yüksek Gürcistan Hükümeti'nin teklifi ve baş yöneticinin onayına bağlandı. Uyezd mahkemeleri, şehir ve uyezd emniyet amirleri ve komutanlar okrug amirlerinin emrine verildi. Dolayısıyla adli yetkilerle donatılan okrug amirleri, yargı kararlarının uygulayıcısı olan yönetim organlarını da kendisine bağladı. Diğer taraftan Tiflis'te emniyet amiri ve komutanlar baş yöneticiye bağlı kaldı. Diğer uyezdlerde ise komutanlara acil durumlarda doğrudan Gürcistan İdarecisi'ne ya da baş yöneticiye başvurma yetkisi verildi. Okrug amirleri, zemskiy ve şehir polisi ile ilgili konularda yürütüme ekspeditsiyasına, gelirlerle ilgili meselelerde ise hazine ekspeditsiyasına bağlandı.¹⁰⁵ Dolayısıyla okrug amiri başkanlığındaki uyezd yönetimi üzerinde eksiden olduğu gibi Yüksek Gürcistan Hükümeti ekspeditsiyaları temyiz ve teftiş mercii olmayı sürdürdü. Böylece uyezd idareleri eskisine göre statü ve yetkiler bakımından daha güçlü amirlerin elinde toplanırken, bunların yetkileri sınırlı şekilde genişletilmiş oldu. Kararnameyle ayrıca yargı sürecinin hızlandırılması için mahkemeye başvuru prosedürü değiştirildi. Yerli ahalinin kendi dilinde mahkemeye müracaatta bulunmasına izin verildi. Rus idaresiyle yerli halk arasındaki iletişimi sağlıklı hale getirmek için tercümanlık müessesesi, teşkilatın bir parçası haline getirildi.¹⁰⁶ Bu şekilde yönetimde yerel halkta memnuniyetsizlik yaratan bürokrasi sadeleştirilmeye çalışıldı.

Rusya, Doğu Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra Karadeniz ve Hazar Denizi istikametinde ilerleyerek Güney Kafkasya'daki sınırlarını genişletmeye başladı. Bu şekilde 1804-1810 yılları arasında Gürcistan'dan Karadeniz istikametinde İmereti Krallığı ve ona bağlı Megrelya, Guria, Abhazya prensliklerini ve 1804-1813 yılları arasında Hazar Denizi istikametinde Güney Kafkasya'nın doğusundaki ise Derbent,

¹⁰² Çihladze, *a.g.m.*, s.200.

¹⁰³ *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 65, s.46.

¹⁰⁴ *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.46.

¹⁰⁵ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 28, No: 21753, s.1043.

¹⁰⁶ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 28, No: 21753, s.1043-1044.

Dağıstan, Car-Balaken Lezgileri, İlisu Sultanlığı ve Türk hanlıklarını ele geçirdi. Güney Kafkasya'da ele geçirilen topraklarda idari düzen ve taksimat eskiden var olan sınırlar çerçevesinde belirlendi.¹⁰⁷ Buraların idaresinde Doğu Gürcistan'dakinden farklı bir politika izlendi. Öyle ki söz konusu Hıristiyan ve Müslüman siyasi teşekküllerden Rusya'ya karşı direniş gösterenler işgal sonrası tamamen ortadan kaldırılırken savaşız ele geçirilenler imparatorluk sınırları içinde mevcut idari yapılarıyla korundu.¹⁰⁸ Buralarda Rus idari yapısına geçiş için uygun şartların oluşması beklendi.

Tsitsianov'un baş yöneticiliğı döneminde Güney Kafkasya dışında Kuzey Kafkasya'daki yönetim sorunlarına karşı da adımlar atıldı. Bununla ilgili ilk olarak 17 (29) Ekim 1802'de kabul edilen kararnameyle Kuzey Kafkasya idaresinde önemli yere sahip pristavlıkların bağı bulunduğı kurum değıştirildi. Buna göre Kafkasya Hattı sınırları içindeki dağılı halkların idaresi ve onlardan sorumlu pristavlar, baş pristavın emrinden çıkarılıp tekrar baş yöneticinin emrine verildiler. Baş pristava ise sadece Astrahan Guberniyası'ndaki (Kafkasya Hattı sınırları dışındaki) göçebe halkların idaresi bırakıldı.¹⁰⁹ Böylece Kafkasya Hattı içinde kalan söz konusu halkların idaresi Dışişleri Bakanlığı'ndan bölgedeki askeri idareye geçti. Bu sayede Rusya ile Gürcistan arasında ulaşımın sağlandığı merkezi Kafkasya'daki halkların denetimi doğrudan baş yöneticiye geçmiş oldu.¹¹⁰

Tsitsianov döneminde Kuzey Kafkasya idaresine yönelik bir diğere önemli düzenleme, I. Aleksandr'ın merkezi ve yerel idare sistemine yönelik reform çalışmalarının bir yansıması olarak gerçekleşti. 8 (20) Eylül 1802'de I. Pyotr döneminden kalma kollegyaların yerine bakanlıklar kuruldu. Bu değışimin ardından gubernatorlar doğrudan bağılandıkları İçişleri Bakanlığı'nın memurlarına dönüştüler. Ayrıca önceden gubernatorların yönetimindeki birçok mesele de bakanlıklara devredildi.¹¹¹ Diğere taraftan I. Pavel'in geniş bölgeleri kapsayacak şekilde kurduğı

¹⁰⁷ Tsutsiyev, *a.g.e.*, s.17.

¹⁰⁸ Savaşla ele geçirilen Gence Hanlığı 1804'te ve Bakü hanlığı 1806'da işgal sonrası ortadan kaldırılıp Rusya İmparatorluğu'nun yerel idari birimlerine dönüştürüldü. Rusya hakimiyetine girmeyi kabul eden Şeki Hanlığı 1819'a kadar, Şirvan Hanlığı 1820'ye kadar, Karabağ Hanlığı 1822'ye kadar, Taliş Hanlığı 1826'ya kadar, Nahçıvan Hanlığı 1840'a kadar, İlisu Sultanlığı 1844'e kadar ve Tarku Şamhallığı 1860'lı yılların başına kadar Rusya İmparatorluğu sınırları içinde varlığını sürdürdü. Kartli-Kaheti Krallığı dışında Rusya'ya kendi rızasıyla tabii olan Megrelya ve Guria prensliklerinin yönetimi mevcut yerel iktidara bırakıldı. Aynı durum 1810'a kadar İmereti Krallığı için de geçerli oldu. Fakat krallığın başındaki II. Solomon'un Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne yanaşması üzerine 1810'da krallık işgal edildi. Oblasta dönüştürülen eski krallıkta Gürcistan benzeri bir idari yapı oluşturuldu. Buranın yönetimi de üst mertebede Gürcistan Baş Yöneticisi'ne bağılandı. Bkz. *Kolonialnaya politika Rossiyskogo tsarizma v Azerbaycane v 20-60-h gg. XLX v.*, Çast 1, Sos. N.G. Bogdanova i Ya.M. Pritkin, İzd. Akademiya Nauk SSSR, Moskva-S.Peterburg 1936, s.8; Esadze, *İstoriçeskaya zapiska*, Tom 1, s.59; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 31, No: 24597.

¹⁰⁹ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 27, No: 20468, s.321-313.

¹¹⁰ Bkz. *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 5, s.7-10.

¹¹¹ Yu.P. Zlobin, "General-gubernatorstva v sisteme Rossiyskogo regionalnogo upravleniya v XIX-naçale XX veka", *Vestnik OGU*, No: 7 (168), Temmuz 2014, s.124; Yeroşkin, *a.g.e.*, s.166, 180-181.

guberniyalarda ortaya çıkan yönetsel sorunlara mevcut guberniyaları birkaç parçaya bölerek veya kimi yerde yenilerini kurarak çözüm üretilmeye çalışıldı.¹¹² I. Aleksandr'ın imparatorluk genelinde gerçekleştirdiği guberniya reformu ışığında dokuz uyezdden oluşan Astrahan Guberniyası, 15 (27) Kasım 1802'de yayınlanan kararnameyle eskisi gibi Astrahan ve Kafkasya şeklinde iki ayrı guberniyaya bölündü.¹¹³ Astrahan Guberniyası dört uyezdden, Kafkasya Guberniyası ise Kizlyar, Mozdok, Georgiyevsk, Aleksandrovska ve Stavropol şeklinde beş uyezdden oluşturuldu.¹¹⁴ Bu iki guberniya askeri ve sivil idarede Kafkasya Hattı Müfettişi ve Gürcistan Baş Yöneticisi'ne bağlandı. Baş yöneticinin unvanı yeni düzenlemeyle Astrahan ve Kafkasya Askeri Gubernatoru şeklinde değişti. Kuzey Kafkasya, Astrahan ve Gürcistan'ın genel yönetim merkezi Georgiyevsk şehri olarak belirlendi. Fakat gereklilik halinde baş yöneticinin Astrahan ya da Gürcistan'da da bulunabileceği belirtildi.¹¹⁵

Astrahan ve Kafkasya'daki guberniya idareleri, tüm Rusya guberniyaları için geçerli olan genel tüzük temelinde oluşturuldu. Her iki guberniyada da ceza ve hukuk mahkemeleri kamaralarının birleştirilmesine karar kılındı. Kafkasya Guberniyası'nda idari kurumları açma, bu kurumlara Senato onayıyla memurlar tayin etme, ağır ceza ve hukuk mahkemeleri kamaralarını tek bir çatı altında birleştirme görevleri Tsitsianov'a verildi.¹¹⁶ Astrahan ve Kafkasya guberniyalarının başına sivil idare üzerinde tam yetkili sivil gubernatorlar atandı. Bununla birlikte Kafkasya Guberniyası'nda askeri idarenin sorumluluğu Kafkasya Hattı Komutanı'na verildi. Bu şekilde askeri ve sivil idare birbirinden ayrı tutuldu. Astrahan Gubernatoru ise askeri ve siyasi meselelerde baş yöneticiye başvurmakla yükümlü kılındı. Bu sivil ve askeri amirlerin tümü tamamen baş yöneticiye bağlandı. Diğer taraftan Astrahan ve Kafkasya sivil gubernatorlarına baş yöneticinin bu guberniyalarda bulunmadığı zamanlarda Senato ve bakanlıklar ile doğrudan irtibat kurma yetkisi verildi.¹¹⁷ Bu yazışmaların içeriği hakkında ise baş yöneticiyi bilgilendirmekle yükümlü kılındılar.¹¹⁸ Böylece 15 (27) Kasım 1802 kararnamesiyle Astrahan

¹¹² Zlobin, *a.g.m.*, s.125.

¹¹³ Bu kararda Astrahan Guberniyası'nın topraklarının genişliği ve coğrafi konumu ile sahip olduğu limanın ona kazandırdığı ticari önem göz önünde bulunduruldu. Dolayısıyla kararın alınmasında Kafkasya idaresinden ziyade Astrahan'a atfedilen önemin rolü büyük oldu. Bkz. *RGIA*, Fond 1286, Opis 1, Delo 237, s.5b-6b.

¹¹⁴ Astrahan Guberniyası'nın yeniden taksimatına dair proje 8 Eylül 1802'de I. Aleksandr'a sunulmuş ve onun tarafından onaylanmıştır. Bu projede mevcut guberniya yerine eskisi gibi Astrahan Guberniyası ile Kafkasya Oblastı'nın oluşturulması öngörülmüştür. Çıkan yasada ise Kafkasya'da kurulan idari yapı *guberniya* olarak belirlenmiştir. Bkz. *RGIA*, Fond 1286, Opis 1, Delo 237, s.1b, 6b.

¹¹⁵ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 27, No: 20511, s.363; *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 1889, s.919.

¹¹⁶ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 27, No: 20511, s.363-364; *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 1889, s.920.

¹¹⁷ 8 Eylül 1802'de I. Aleksandr'a sunulan ve onun onayını alan projede Astrahan Gubernatoru'na, günlük ve sivil idareye dair işlerde genel gubernatorlar gibi Senato'nun yanı sıra imparatora da doğrudan başvurabilme ayrıcalığının verilmesi öngörülmüştür. Fakat bunun 15 (27) Kasım 1802 Kararnamesi'ne yansımadağı gözükmemektedir. Bkz. *RGIA*, Fond 1286, Opis 1, Delo 237, s.6b-7a.

¹¹⁸ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 27, No: 20511, s.363-364; *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 1889, s.919-920; Bliyeva, *a.g.e.*, s.32.

ve Kafkasya gubernatorları, Kafkasya Hattı Komutanı ve Gürcistan İdarecisi askeri ve sivil idarede hiyerarşik olarak baş yöneticiye bağlandılar.¹¹⁹ Bu suretle Kafkasya'nın kuzey ve güney kısmında idare baş yönetici nezdinde tek elde toplandı.

I. Aleksandr, bölgenin Petersburg ile uzaklığını göz önünde bulundurarak belli konularda acil kararların alınmasını kolaylaştırmak için Tsitsianov'a merkezden onay beklemeden hareket etme yetkisi verdi. Bu konuyla ilgili Tsitsianov'a yazdığı resmi mektuplarda İmparator, kendisini bilgilendirmesi şartıyla olağanüstü durumlarda onu tamamen serbest bıraktığını defalarca bildirdi.¹²⁰ Fakat diğer taraftan Astrahan ve Kafkasya guberniyalarının başına Petersburg'dan atanan sivil gubernatorlara sivil ve günlük işler hakkında Senato ve bakanlıklarla doğrudan ilişki kurma yetkisinin verilmesi, baş yöneticinin yerel idare üzerindeki otoritesini ve kontrolünü zayıflattı. Ayrıca I. Aleksandr'ın merkezi ve yerel idareye yönelik yaptığı reformlar neticesinde hükümet organlarının Kafkasya idaresi üzerinde denetim kurma yetkisinin artması, Kafkasya'ya dair işlerde merkezi kurumların iradesini baskın hale getirdi. Bu durum Kafkasya yönetimini aşırı derecede merkeze bağımlı kıldı. Dolayısıyla da söz konusu teşkilat biçiminde Kafkasya idaresinin tek elde toplanması tam anlamıyla başarılı olamadı.

15 (27) Kasım 1802 kararnameinde ve sonrasında düzenlemelerde en büyük eksiklik, askeri ve sivil erkler başta olmak üzere yönetim organları arasında yetki ve sorumluluk paylaşımının netleştirilmemiş olmasıydı. Bu belirsizlik, askeri ve sivil idarenin birbirinden ayrıldığı Kafkasya Guberniyası'nda önemli yönetim sorunlarına yol açtı.¹²¹ Nitekim baş yönetici emrinde askeri idareden sorumlu Kafkasya Hattı Komutanı ile sivil idareden sorumlu Kafkasya Sivil Gubernatoru arasındaki yetki çatışmaları Petersburg Hükümeti'nin gündemini oluşturacak derecede yönetimin işleyişini tıkadı.¹²² Bu sorunu çözmek adına bölgede yapılan incelemeler neticesinde Kafkasya Oblastı sivil idaresinin Kafkasya Hattı Komutanı'na verilmesi yönünde adımlar atıldı.¹²³ Gürcistan'da benzer durumun yarattığı sorun karşısında Tsitsianov, 20 Ekim (1 Kasım) 1803'te söz konusu guberniyanın başına askeri memur atanması ve bu şekilde hem askeri hem de sivil idarenin tek elde birleştirilmesi önerisinde bulundu. I. Aleksandr, Tsitsianov'un bu önerisini kabul etti ve Gürcistan Guberniyası'nın başına sivil memur (devlet müşaviri)

¹¹⁹ A.İ. Omarov, "Stanovlenie Rossiyskogo upravleniya na severo-vostochnom Kavkaze v kontse XVIII-naçale XIX veka", *İzvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A.İ. Gertsena*, No: 93 (2009), s.30; Bliyeva, a.g.e., s.33.

¹²⁰ *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 10, s.16; *AKAK*, Tom II, No: 30, s.28; *AKAK*, Tom II, Tiflis 1868, No: 32, s.28.

¹²¹ Bliyeva, a.g.e., s.36-37.

¹²² 1802 kararnamesi ve sonrasında düzenlemelerin uygulamada ortaya koyduğu bu olumsuz durumun aksine 25 Ağustos 1808 tarihli imparator emrinde Kafkasya Hattı Komutanı ile Kafkasya Sivil Gubernatoru'nun işbirliği yaparak yönetimde baş yöneticiye yardımcı olmaları öngörülmektedir. Bkz. *AKAK*, Tom III, Tiflis 1869, No: 113, s.59-60; *AKAK*, Tom VIII, Tiflis 1881, No: 683, s.792.

¹²³ Bliyeva, a.g.e., s.37-38.

Kovalenskiy'in yerine Ekim 1803'te General Dmitriy Mihail Volkonskiy'i atadı.¹²⁴ Fakat sivil ve askeri idare arasında yetki ve görev ayrımının netleştirilmemiş olması nedeniyle Kuzey ve Güney Kafkasya'da mevcut sorun giderilemedi.¹²⁵

Kafkasya'da yönetim teşkilatına dair reform talepleri 19. yüzyılın ilk çeyreği boyunca gelmeye devam etti. Fakat 1804-1813 yılları arasında İran, 1806-1812 yılları arasında Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlar Kafkasya idaresine yönelik reform çalışmalarının önünde engel teşkil etti.¹²⁶ İdari reform çalışmalarına ancak savaşların ardından devam edilebildi. Özellikle 12 (24) Mayıs 1816 tarihli kararnameyle Kafkasya idaresinin başına atanan General Aleksey Petroviç Yermolov'un baş yöneticiliği döneminde (1816-1827) bölgede Rus idaresinin yerleştirilmesi süreci yeni bir döneme girdi.

3.3. Yermolov ile Paskeviç Dönemleri (1816-1831)

1812'de Osmanlı ile imzalanan Bükreş Antlaşması ve 1813'te İran ile imzalanan Gülistan Antlaşması neticesinde Rusya'nın Kafkasya'daki sınırları önemli ölçüde genişledi. Fakat bölgede hakimiyetin sağlanması için askeri kontrolün kurulması ve idari aksaklıkların giderilmesi gerekmektedir. Bu konuda başarı sağlanamamıştı. Dolayısıyla göreve başladığında Yermolov'un önünde çözmesi gereken iki sorun vardı. Yermolov, her ne kadar Kuzey Kafkasya halklarının tepki ve nefretine neden olsa da baş yöneticiliği süresince ortaya koyduğu strateji ve sert uygulamalarla bölgede büyük ölçüde Rus askeri hakimiyetini kurmayı başardı. Kafkasya idaresindeki aksaklıkları gidermek içinse fikirlerini İmparator'a ve Petersburg Hükümeti'ne benimsetmesi gerekiyordu. Bunun için göreve başladıktan bir ay sonra görüş ve taleplerini İmparator'a iletti.

Yermolov, İmparator'a sunduğu raporunda bölge yönetimindeki aksaklıkların temel sebebi olarak baş yöneticilik idaresinin merkezi hükümet organlarına olan bağıllığını gösterdi. Bu sebeple söz konusu aksaklıkların giderilmesi ve Kafkasya'da her alanda Rus hakimiyetinin yerleştirilebilmesi için baş yöneticiye özel yetkiler verilmesi, bu suretle bölge idaresinin merkezden daha özerk hale getirilmesi gerekmektedir. Bunun için Gürcistan, Astrahan ve Kafkasya guberniyalarındaki tüm yönetim birimleri doğrudan baş yöneticinin idaresine verilmeli, buna bağlı olarak bakanlıkların bu birimlerle ancak baş yönetici üzerinden ilişki kurmalarına izin verilmeliydi. Ayrıca Kafkasya idaresine mensup tüm memurların kadro işlemlerinde baş yönetici karar mercii olmalı, Kafkasya bölgesini ve onun idarisini ilgilendiren yeni karar ve kanunlar ancak baş yönetici ile istişare sonrası kabul edilmeliydi. Bu şekilde bölgede tüm iktidar baş yöneticinin elinde toplanmalıydı.¹²⁷ Böylece Yermolov, baş yöneticinin özel yetkilerle donatılması ve

¹²⁴ Tsitsianov, göreve atandıktan sonra hakkında şikayetler bulunan Gürcistan İdarecisi P.İ. Kovalenskiy'i Ağustos 1803'te görevden alınıp mahkemeye sevk etmişti. Bkz. *AKAK*, Tom 2, Tiflis 1868, No: 52, s.36; *AKAK*, Tom 2, Tiflis 1868, No: 53, s.36.

¹²⁵ Bliyeva, *a.g.e.*, s.37-38.

¹²⁶ Bliyeva, *a.g.e.*, s.35, 38.

¹²⁷ *RGIA*, Fond 1286, Opis 2, Delo 15, s.5a-8a, 12a-b.

bu haliyle Kafkasya idaresine dair köklü değişikliklere gidilmesi talebinde bulunan ilk amir oldu.¹²⁸ Fakat Yermolov'a karşı güven sorunu yaşayan İmparator, onun taleplerine temkinli yaklaştı.¹²⁹ Öyle ki böylesi geniş yetkiler verilecek kişinin İmparator'un güven duyacağı biri olması gerekmektedir. Diğer taraftan merkezi-yetçi Petersburg bürokrasisi de Kafkasya idaresine Yermolov'un arzu ettiği özerkliği verme konusunda istekli değildi. Yine de Kafkasya idaresine dair idari reform zaruruydu ve bu konuda önemli adımlar atıldı.

24 Temmuz (5 Ağustos) 1822'de onaylanan kararnameyle Karadeniz Kazak Birliği'nin Kafkasya Hattı ve Gürcistan amirinin emrine verildi. Kafkasya Guberniyası oblasta dönüştürüldü. Oblast merkezi Georgiyevsk'ten bölgede tek şehre benzeyen ticari merkez niteliğindeki Stavropol'e taşındı. Uyezd sayısı Stavropol, Georgiyevsk, Mozdok ve Kizlyar şeklinde okruğa dönüştürülerek beşten dörde indirildi.¹³⁰ Kafkasya Guberniyası'nın oblasta dönüştürülmesine bağlı olarak yönetim özel tüzükle askeri idarenin başı olan Kafkasya Hattı Komutanı'na verildi ve sivil gubernator unvanı "oblast amiri" olarak değiştirildi. Oblast amiri doğrudan baş yöneticiye bağlandı.¹³¹ Kafkasya'da askeri ve sivil idarenin oblast amirliği çatısı altında birleştirilmesi neticesinde 15 (27) Kasım 1802'den beri bölge yönetiminde devam eden iki başlılığa son verildi. Diğer taraftan guberniyadan oblast idaresine geçilmesi, Kuzey Kafkasya yönetiminde imparatorluk taşra idare sisteminin dayalı olduğu 1775 Guberniyalar Yasası'ndan feragat edilmesi anlamına geliyordu. Buna bağlı olarak askeri yönetim anlayışını temsil eden yeni idari yapı için 1775 Yasası dışında "Kafkasya Oblastı Yönetimi Yasası" adıyla özel bir yasa hazırlandı.¹³² 6 (18) Şubat 1827 tarihli bu yasa, Yermolov'un yerine atanan General İvan Fyodoroviç Paskeviç'in baş yöneticiliği döneminde uygulamaya konuldu.¹³³

1827 Kafkasya Oblastı Yönetimi Yasası'nın yürürlüğe girmesiyle Kuzey Kafkasya'da 1775 Guberniyalar Yasası'na tabi idare biçimine son verildi. Yeni özel yasa uyarınca Kafkasya Oblastı, eskiden olduğu gibi Gürcistan ile birlikte aynı baş yönetimin idaresi ve denetimi altında kaldı. Fakat baş yönetim merkezi Stavropol'den Tiflis'e taşındı. Böylece yaklaşık 25 yıl sonra Kafkasya genel yönetimi kuzeyden güneye kaydırıldı ve Kuzey Kafkasya idari ve askeri anlamda Tiflis'ten yönetilir hale geldi.¹³⁴ Oblast yönetimi hiyerarşik olarak Tiflis merkezli baş yönetim; Stavropol merkezli oblast yönetimi; Stavropol, Georgiyevsk, Mozdok ve

¹²⁸ V.V. Degoev, *Bolşaya igra na Kavkaze: İstoriya i sovremennost*, İzd. Russkaya panorama, Moskva 2001, s.167.

¹²⁹ RGIA, Fond 1286, Opis 2, Delo 15, s.54a-54b.

¹³⁰ PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 38, No: 29138, s.568; AKAK, Tom VI, Çast 2, Tiflis 1875, No 989, s.621-622; Blijeva, a.g.e., s.42.

¹³¹ Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF), Fond 677, Opis 1, Delo 511, s.7a-b; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 38, No: 29138, s.568

¹³² PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 877, s.107; PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 878, s.108

¹³³ General İ.F. Paskeviç, 28 Mart (9 Nisan) 1827'de Yermolov'un yerine atandı. Bkz. AKAK, Tom VII, Tiflis 1878, No: 2, s.1

¹³⁴ Blijeva, a.g.e., s.44; *Administrativnaya praktika*, s.33.

Kizlyar merkezli okrug yönetimleri ve okrugların bölündüğü *volost*¹³⁵ yönetimleri şeklinde dört kademe ayrıldı.¹³⁶

Senato'ya bağlı baş yöneticinin Kafkasya yönetimi üzerindeki yetki ve görevleri denetim ve izin çerçevesinde şekillendirildi. Bu doğrultuda baş yönetici; Kafkasya Oblastı yönetiminin faaliyetleri ve yürüttüğü işler üzerinde denetimde bulunma, kanunların uygulanışındaki problemleri çözme, iktisadi meseleleri inceleme gibi sorumluluklar üstlendi. Baş yönetimye oblastta iktisadi meselelere dair alınan tedbirlerin ve kanuna aykırı gördüğü mahkeme kararlarının uygulanmasını durdurma yetkisi verildi. Fakat bunların iptali için Senato'ya ya da onunla birlikte ilgili bakanlığa müracaat etmesi gerekmektedir. Polisle ilgili meselelerde yürütmeyi durdurma ve alınan tedbiri iptal etme yetkilerini elinde bulundur-maktaydı. Fakat karşılaşılan sorunlara yönelik yeni kurallar koyma yetkisine sahip değildi. Sadece uygulamada kolaylık sağlayacak yol ve yöntemleri belirlemekteydi. Olağan üstü hallerde herhangi bir sorunun bertaraf edilmesi için üst makamlardan izin beklemeden hareket etmekle yetkiliydi. Bununla birlikte aldığı karar hakkında daha sonra ilgili makamları bilgilendirmekle yükümlüydü. Baş yönetici; yeni kanun koyma, kararname çıkarma ya da bölgede yürürlüğe konulmasını uygun görmediği herhangi bir yasayı, kararnameyi ya da emri iptal etme yetkilerine sahip değildi. Ancak bölge şartlarıyla uyumsuz olduğunu düşündüğü yasa, kararname ve emirlerin uygulamasını durdurma ve bunların iptali için ilgili üst makamlara başvurma hakkını taşımaktaydı. Bu durumlarda söz konusu makamlardan alacağı cevaba göre hareket etmek zorundaydı.¹³⁷ Dolayısıyla baş yöneticinin yasama yetkisi yoktu, ama kısmi olarak yargıda söz sahibiydi.

1827 Yasası'na göre Kafkasya Oblastı yönetimi tüm birimiyle doğrudan baş yöneticiye bağlıydı. Fakat posta idaresi gibi özel birimler üzerinde baş yöneticinin yetkileri denetimle sınırlandırıldı. Bu özel birimlerle ilgili tespit edilen aksaklıkların düzeltilmesi, buralardaki memurların görevden alınması ve mahkemeye sevki söz konusu birimlerin bağlı olduğu bakanlıkların yetkisindeydi. Ancak acil ve önemli durumlarda baş yöneticinin karar alıp bunu uygulama yetkisi vardı. Baş yönetici, bu durum hakkında ilgili bakanlığı bilgilendirmekle yükümlüydü.¹³⁸ Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda oblast ve onun alt birimleri üzerinde karar mercii haline gelen baş yönetici, genel gubernatorlar ile aynı konuma sahip oldu.

Baş yönetici, Müstakil Kolordu Komutanı olarak bölgedeki tüm birliklerin baş amiriyken Kafkasya oblastı amiri ise tümen komutanı yetki ve sorumluluklarıyla Kafkasya Hattı Birlikleri Komutanı konumundaydı. Buna bağlı olarak oblasttaki tüm birlikler onun emrine verildi. Oblast amiri, Kafkasya Hattı içindeki Kazaklar ve "iç yabancılar" olarak nitelendirilen yerli halklar ile baş yöneticinin

¹³⁵ *Volost*, birkaç köyü içine alan idari birimdir. Türkçeye nahiye olarak tercüme edilmektedir. Bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s.184; P.S. Boçkarev, *Voyenny turetsko-russkiy slovar*, İzd. Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannih i natsionalnih slovarey, Moskva 1940, s.147, 327, 364, 439.

¹³⁶ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 878, s.108.

¹³⁷ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 878, s.109, 137-139.

¹³⁸ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 878, s.123.

belirlediği Kafkasya Hattı gerisindeki¹³⁹ “dış yabancılar” olarak nitelendirilen halkların idaresinden sorumlu tutuldu. Buna dayanarak Kafkasya Oblast Amiri, söz konusu halkların başına özel pristavlar atama yetkisi kazandı. Baş pristavlık görevine atamalar ise oblast amirinin seçimi ve İçişleri Bakanlığı’nın onayına tabi tutuldu. Bununla birlikte baş pristav, oblast amirinin emrine verildi.¹⁴⁰

1827 Yasası çerçevesinde Kafkasya Oblastı yönetimi; oblast genel yönetimi ve oblast özel yönetimi olarak ikiye ayrıldı. Oblast genel yönetimi; oblast amiri ve onun başkanlığındaki Oblast Kurulu’ndan oluşturuldu. Kurul üyeleri ise Oblast İdaresi Başkanı, Hazine Dairesi Başkanı, Oblast Mahkemesi Başkanı, Oblast Soylular Reisi, baş pristav ve savcıdan terkip edildi. Baş yönetici, Kafkasya Oblastı üzerindeki yetkilerini oblast amiri ve kurulu üzerinden gerçekleştirdi. Oblast özel yönetimi; Oblast Polis İdaresi, Hazine Kamarası, Oblast Mahkemesi’nden oluşturuldu. Oblast genel yönetimi doğrudan baş yöneticiye tabi kılınırken oblast özel idareleri doğrudan oblast genel yönetimine bağlandı. Kafkasya Oblastı’nın taksim edildiği dört okrugun yönetimi oblast gibi genel ve özel yönetime ayrıldı. Okrug genel yönetimi; okrug amiri ve Okrug Kurulu’ndan oluşturuldu. Okrug Özel Yönetimi ise Okrug Mahkemesi, Zemskiy Mahkemesi ve Okrug Hazine İdaresi’nden terkip edildi.¹⁴¹ Oblast ve okrug kurulları, Kafkasya Oblastı Yönetimi Yasası’nı 1775 Guberniyalar Yasası’ndan ayıran temel özelliklerden biri oldu. Bu kurullar, askeri memurlardan atanan oblast amiri ve okrug amirlerinin yabancı olduğu sivil idareye dair meselelerin yürütülmesi açısından önem arz etti.¹⁴² Baş yöneticinin teklifi ve İmparator emriyle askeri memurlardan atanan okrug amirleri hem kale komutanı hem de okrug şehrinin başıydı. Okrug amirleri, Kafkasya Oblastı Amiri’ne bağlandılar.¹⁴³

Oblast İdaresi Başkanlığı makamı, oblast amirine sivil idare işlerinde yardımcı olması ve yokluğunda ona vekillik etmesi için oluşturuldu. Bu göreve askeri memur atandı. Maaş bakımından oblast amiri sivil gubernatorlara, Oblast İdaresi Başkanı ise gubernator vekillerine eş tutuldu. Baş yönetici gibi oblast amiri ile Oblast İdaresi Başkanı’nın atanma ve görevden alınma işlemleri doğrudan İmparator kararnamesiyle gerçekleştirildi. Hazine Dairesi ve Oblast Mahkemesi başkanlarının ataması, bakanların teklifi doğrultusunda İmparator kararnamesine; oblast savcısının ataması Adalet Bakanı kararnamesine bağlandı. Oblast İdaresi ve oblast mahkemesi danışmanlarının atanma ve görevden alınma işlemleri oblast amirinin teklifi ve baş yöneticinin onayına bağlandı. Oblast soylu reislerinin seçimi, baş yöneticinin onayına tabi kılındı.¹⁴⁴

1827 Yasası’na göre oblast amiri, Oblast İdaresi, hazine kamarası ve oblast mahkemesi Senato ve bakanlıklardan doğrudan emir almakta olup merkezden talep ettikleri bilgi ve dosyaları da doğrudan onlara iletmekteydi. Fakat gerekli izinleri

¹³⁹ Terek ve Malka nehirlerinin sağ tarafında kalan bölge.

¹⁴⁰ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 878, s. 110, 121, 123, 146.

¹⁴¹ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 878, s.110, 112, 114, 116, 121, 123, 139.

¹⁴² AKAK, Tom VIII, Tiflis 1881, No: 683, s.792.

¹⁴³ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 878, s. 114-116, 123, 124.

¹⁴⁴ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 878, s.107, 124.

almak için oblast alt birimleri oblast amirine, oblast amiri de baş yöneticiye müracaat etmek zorundaydı. Bununla birlikte oblast yönetimi bünyesindeki kişi ve kurumlar, diğer guberniyalarda eş pozisyonundaki kişi ve kurumlarla doğrudan ilişki kurabilmektelerdi. Kendilerinden yüksek kişi ve makamlarla ise oblast amiri aracılığı ile ilişki kurmak zorundalardı. Bu durum okrug yönetimleri için de geçerliydi. Her okrug volostlara taksim edildi. Volostların yönetimlerine sivil memurlar atandı. Fakat bunlar, komutanlar tarafından yönetilen okruglara bağlı oldukları için yine de dolaylı olarak askeri yönetime tabi oldular.¹⁴⁵

I. Aleksandr'ın başlattığı ve I. Nikolay'ın nihayete erdirdiği çalışmalar neticesinde ortaya çıkan 1827 Yasası, Kuzey Kafkasya'nın kendine özgü şartları gözetilerek azami ölçüde 1775 Guberniyalar Yasası maddelerinin değiştirilmesi ya da bölgeye uyumlu hale getirilmesiyle oluşturuldu. Bununla birlikte yerel şartlar gereği değiştirilmesine ihtiyaç duyulmayan imparatorluk guberniyalarına dair genel yasa maddeleri Kafkasya Oblastı'nda olduğu gibi uygulamada bırakıldı.¹⁴⁶ Netice itibarıyla yapılan düzenlemeyle Kafkasya Oblast idaresi hakkındaki kurallar, tüm kurum ve amirlerinin yetki, görev ve sorumlulukları, dolayısıyla bölgedeki yönetim sistemi ilk kez netleştirilmeye çalışıldı.¹⁴⁷ Yasanın getirdiği en önemli düzenleme Kuzey Kafkasya'da askeri ve sivil idarenin oblast ve okrug amirlerinin elinde toplanması oldu. Böylece baş yönetici ile oblast ve okrug amirlerinin hepsi askeri ve sivil yetkilerle donatıldı. Bu haliyle yasa Kuzey Kafkasya'daki Rus idari sisteminin temel taşlardan biri oldu.

Petersburg Hükümeti, 1827 Yasası'nda askeri idarenin yetkilerini sivil idareyi de kapsayacak şekilde genişletmek suretiyle askeri ve sivil idare arasındaki çatışmaların önüne geçmeyi, imparatorluğun güney sınırlarında güvenliği daha etkili şekilde temin etmeyi, yönetimde azami ölçüde merkezileşmeye giderek stratejik hedeflere ulaşmayı amaçladı.¹⁴⁸ Gelecekteki idari düzenlemeler için temel teşkil edecek olan yasanın en önemli eksik yanı ise hükümetin bölge idaresi üzerindeki yönetim ve denetim işlevlerini kuvvetlendirmesi ve Kafkasya'daki sivil yönetimle ilgili sorunlara çözüm getirmekte zayıf kalması oldu.

Paskeviç döneminde Kuzey Kafkasya ile ilgili düzenlemeler bununla sınırlı kalmadı. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde Kuzey Kafkasya'nın tümünde fiili hâkimiyet henüz sağlanabilmiş değildi. Buna ilaveten Yermolov'un uyguladığı şiddete dayalı sert politikalar, bölgede Rus idaresine karşı Müridizm çatısı altında yerel halkların silahlı direnişinin örgütlenmesine vesile olmuştu. Paskeviç kuzeyde hâkimiyeti sağlamlaştırmak için Kafkasya Hattı'nı 1830'da yeniden düzenledi. Buna göre Kafkasya Hattı'nı Sağ Kanat, Merkez, Sol Kanat ve Vladikavkaz Komutanlığı şeklinde dört askeri idareye ayırdı. Sağ Kanat, Karadeniz kıyılarından başlayıp Kuban Nehri hizasında Ust-Labin Kalesi'ne kadar ki alanı kapsadı ve Karadeniz Kazak Birliği ve Karadeniz kıyı kesiminin bir kısmını içine aldı. Merkez;

¹⁴⁵ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 878, s.120-121, 142.

¹⁴⁶ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 877, s.107.

¹⁴⁷ Bliyeva, *a.g.e.*, s.10.

¹⁴⁸ Bliyeva, *a.g.e.*, s.46.

Karadeniz sınırından yukarıya doğru Kuban, Malka ve Terek nehirleri hizasında Mozdok şehrine kadar ki alanı kapsadı. Sol Kanat, Mozdok'tan Hazar Denizi'ne kadar uzanan toprakları kapsadı. Şamhallık ile birbirinden Sulak Nehri ile ayrıldı. Vladikavkaz Komutanlık idaresi ise Askeri Gürcü Yolu'nu içine alacak şekilde Vladikavkaz'ın kuzeyindeki Ardon karakolundan dağ geçidindeki Kobi köyüne kadar ki alanı kapsadı. Bu haliyle Kafkasya Hattı'nın merkez ve kanatlara taksimi savaş meydanındaki hareket ordusunu andırdı.¹⁴⁹

1828 Türkmençay ve 1829 Edirne antlaşmalarıyla Güney Kafkasya'daki Rus hâkimiyetinin hukuki olarak İran ile Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmesi, bölgede idari düzenlemelere yönelik çalışmalar için uygun ortamı oluşturdu.¹⁵⁰ Bu iki zaferin ardından Baş Yönetici Paskeviç, Kafkasya'da sivil idareye yönelik yeni proje hazırlığına başladı. 1830'lu yıllara gelindiğinde Güney Kafkasya'da Rus idaresine dair yapısal sorunlar devam etmekteydi. Bunun en başlıca sebepleri; bölgede bulunan Gürcistan Guberniyası ile özerk yapıdaki Hıristiyan - Müslüman siyasi teşekküller ve münferit yerli halkların her birinin özel idari, adli ve mali yönetim biçimlerine sahip olmaları, Rus idaresine mensup yöneticiler ve kurumların yetki ve sorumluluklarındaki belirsizliklerin, vergilerdeki eşitsizliğin ve mali idaredeki düzensizliğin devam etmesiydi.¹⁵¹ Bütün bunlara istinaden Paskeviç, yerel şartlara bakmaksızın Güney Kafkasya'nın her yerinde genel Rus guberniya yönetiminin kurulması ve imparatorluk kanunlarının uygulamaya konulması gerektiğine inanmaktaydı.¹⁵² Nitekim bölgede eski yönetim şekillerinin ve yerel adetlerin varlıklarını koruması, buradaki halkların kendilerini imparatorluğun geri kalan tebaasından ayrı ve farklı hissetmelerine yol açmaktaydı. Kafkas halklarının imparatorluğun geri kalan kısmıyla olan yabancılığını azaltmak için de onların ortak kanunların himayesi altına alınmaları ve aynı genel ayrıcalıklardan istifade ettirilmeleri gerekmekteydi.¹⁵³ Bölge yönetiminin bu minvalde düzenlenmesi önerisinde bulunan ilk Baş Yönetici, Paskeviç oldu. Bu yöndeki projesini İmparator'a sundu.¹⁵⁴

Paskeviç'in sunduğu tasarıda Güney Kafkasya'nın Tiflis merkezli 10 uyezdli Gürcistan Guberniyası, Şamahı ya da Bakü merkezli Müslüman ahaliden mürekkep 8 uyezdli bir başka guberniya ve 1828'de kurulan Ermeni Oblastı¹⁵⁵ şeklinde üç idari birime taksim edilmesi öngörülmekteydi. İmparatorluk iç guberniyaları örneğinde kurulacak olan bu idari birimlerde Rusya genelindekilerle aynı isim ve

¹⁴⁹ V. Potto, *Kavkazskaya voyna v otdelnyh oçerkah, epizodah, legendah i biografiyah*, Tom 5, Tiflis 1889, s.296-297; F.A. Şerbina, *Istoriya Kubanskago Kazacıyago voyska*, Tom II, Yekaterinodar 1913, s.141.

¹⁵⁰ *RGIA*, Kolleksiya peçatnıh zapisok. No: 2941 "Materialı po Kavkazu", s.16.

¹⁵¹ *RGIA*, Fond 1268, Opıs 1, Delo 671a, s.14b; *GARF*, Fond 677, Opıs 1, Delo 511, s.7b.

¹⁵² *RGIA*, Fond 1268, Opıs 1, Delo 671a, s.13a-14b; Rossiyskiy gosudarstvennyy voyenno-istoričeskiy arhiv (RGVIA), Fond 400, Opıs 1, Delo 2093, s.17b; AKAK, Tom VII, No: 47, s.35-36, 37.

¹⁵³ *RGIA*, Kolleksiya peçatnıh zapisok. No: 2941 "Materialı po Kavkazu", s.15.

¹⁵⁴ *RGIA*, Fond 1268, Opıs 1, Delo 671a, s.13b-14a; Potto, *Kavkazskaya voyna*, Tom 5, s.13.

¹⁵⁵ Ermeni Oblastı, 1828 yılında Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay Barış Antlaşması neticesinde Rusya'nın eline geçen Revan ve Nahçıvan hanlıkları toprakları üzerinde kurulmuştur.

yapıda devlet kurumları açılacaktı. Tüm guberniya ve uyezd kurumlarında sadece Rusya genel kanunları geçerli kılınacak ve hukuk davaları askeri mahkemelerden alınacaktı.¹⁵⁶ Bu suretle Kafkasya idaresini imparatorluğun geri kalan kısımlarından ayrı kılan askeri yönetimden sivil idareye geçilecekti.¹⁵⁷ Paskeviç'in projesi 13 (25) Eylül 1831'de onun yerine Kafkasya'ya atanan Baron Grigoriy Vladimiroviç Rozen döneminde ele alınabildi.¹⁵⁸

3.4. Rozen ile Golovin Dönemleri ve Baron Gan'ın Reformu (1831-1842)

Merkezi bürokrasi, Kafkasya'ya atanan Rozen döneminde Paskeviç'in projesini gündeme almakta aceleci davranmadı. Bu sırada bölge yönetimine dair bazı önemli düzenlemelere gidildi. Bu düzenlemelerden biri Astrahan Guberniyası'na yönelik oldu. Astrahan Guberniyası'nın genel idaresi 15 (27) Kasım 1802'den beri Kuzey ve Güney Kafkasya kıyısı ile birlikte baş yöneticiye bağlıydı. Fakat Güney Kafkasya'da imparatorluk sınırlarının genişlemesi ve buna müteakip baş yönetim merkezinin Stavropol'den Tiflis'e taşınması neticesinde mesafeye bağlı olarak Astrahan Guberniyası üzerindeki denetim iyice zorlaştı. Diğer taraftan sorumlu olduğu coğrafyanın büyümesi sebebiyle söz konusu guberniyaya ait işler, baş yönetici üzerinde fazladan meşguliyet doğurmaya başladı. Tüm bu gerekçeler göz önünde bulundurularak 6 (18) Ocak 1832'de Astrahan Guberniyası'nın genel idaresi Kafkasya Baş Yöneticisi'nin elinden alındı ve doğrudan Senato ve bakanlıklara bağlandı.¹⁵⁹ Bu dönemde dikkat çeken bir diğer düzenleme 1827 Yasası ile Kuzey Kafkasya'da kurulan Oblast İdaresi Başkanlığı'nın yaşadığı işlevsel soruna yönelik oldu. Söz konusu yasaya göre Oblast İdaresi Başkanı, oblast amirinin yokluğunda yönetimi vekaleten devralmakla yükümlüydü. Fakat ekseriyetle sivil işlerle meşgul olan Oblast İdaresi Başkanı, askeri işlerde ortaya çıkan aksaklıkları giderme konusunda zayıf kalmaktaydı.¹⁶⁰ Dolayısıyla hem askeri hem de sivil idareye dair üzerine düşen görevleri hakkıyla yerine getirememekteydi. Bu aksaklığı gidermek için Oblast İdaresi Başkanlığı, 12 (24) Kasım 1834 kararnamesiyle sivil gubernatorluk görevine dönüştürüldü. Bu değişime müteakip ceza kararlarının oblast amiri yerine istisnasız şekilde sivil gubernatora gönderilmesine, oblast amirinin bu hukuki sürece hiçbir şekilde müdahil olmamasına karar verildi. Sadece askeri mahkemeler oblast amirine bağlı bırakıldı. Sivil yönetime dair diğer meseleler üzerinde ise oblast amirinin askeri gubernator yetkilerine sahip olması uygun bulundu.¹⁶¹ Böylece Kafkasya Oblastı'nda sivil idare ile askeri idare birbirinden ayrılmış oldu.

¹⁵⁶ Diğer taraftan tasarıda Müslüman bölgeleri kapsayan ikinci guberniyada ve Ermeni Oblastı'nda yerli halkın dini inançları ve adetleri göz önünde bulundurularak adli idarede bazı düzenlemelerle genel mevzuattan tavizler verilmesi öngörüldü. Bkz. AKAK, Tom VII, No: 47, s.37-38.

¹⁵⁷ GARF, Fond 677, Opis 1, Delo 511, s.8a-8b.

¹⁵⁸ Bu görev değişikliği, Paskeviç'in Polonya Çarlığı Namestnikliği'ne atanması neticesinde gerçekleşmiştir.

¹⁵⁹ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 7, No: 5060, s.4-5.

¹⁶⁰ AKAK, Tom VIII, No:683, s.792.

¹⁶¹ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No: 7541, s.163.

Güney Kafkasya yönetimine dair Paskeviç'in 1831'de sunduğu tasarı ancak 1833'te İmparator'un müdahalesiyle işleme alındı.¹⁶² Buna müteakip Güney Kafkasya Krayı'nın yeniden düzenlenmesine dair tasarıların incelenmesi için 11 (23) Temmuz 1833'te Savaş, Maliye, İçişleri ve Adalet bakanlarından özel Güney Kafkasya Krayı'nı Düzenleme Komitesi oluşturuldu.¹⁶³ Komite çatısı altında yürütülen çalışmalar neticesinde Paskeviç'in önerisini esas alarak Güney Kafkasya'nın Karadeniz ve Hazar guberniyaları ile Ermeni Oblastı'na bölünmesini uygun görüldü. Buna göre Karadeniz Guberniyası'nın uyezdlardan oluşan üç oblasta, Hazar Guberniyası'nın okruglardan oluşan iki oblasta taksim edilmesi teklif edildi. Bu guberniya, oblast ve uyezd yönetimlerinde bazı yerel değişikliklerle birlikte 1775 Guberniyalar Yasası'nın geçerli kılınması; Güney Kafkasya'nın bütününde Rus kanunlarının uygulamaya konulması ve bununla birlikte adet ve yerel kanunların işlerliğine dokunulmaması gerekli görüldü.¹⁶⁴

Kafkasya idaresine dair tasarının, gerekli bilgilerden binlerce kilometre uzaklıktaki Petersburg'da hazırlanmış olmasını yadırgayan Rozen, Güney Kafkasya'nın her yerinde, özellikle de Müslüman yerleşimlerinde Rus genel kanunlarının ve guberniya yönetim sisteminin uygulamaya konulması teklifini eleştirdi. Rozen'e göre askeri yönetim yerine kurulması planlanan sivil yönetim, bürokrasiyi arttıracığı gibi bölgede memnuniyetsizliği de şiddetlendirirdi. Bölgede yönetim sisteminin reforma tabi tutulması zaruruydu, fakat bu aşamalı şekilde gerçekleştirilmeliydi. Bazı yerlerde askeri yönetimlere kesinlikle dokunulmamalıydı.¹⁶⁵ Kafkasya'daki yönetim sisteminin bölgeye ve bölge halklarına has özellikler dikkate alınarak düzenlenmesi gerekmektedir. Nitekim Rozen, bu görüşü doğrultusunda Kafkas halkları için uygun olmadığını düşündüğü Paskeviç döneminde kurulan genel Rus kanunlarına bağlı sivil idari ve adli kurumları ilga etmişti. Rozen, her biri farklı gelişmişlik seviyesine sahip Kafkasya halklarının tek tip bir yönetim altında birleştirilmesinin imkansız olduğunu savunmaktaydı. Bu sebeple ona göre hedef, yönetimin tek tipleştirilmesi ve kurumların imparatorluk genelindeki örnekleriyle bütünleştirilmesi olmamalıydı. Yapılması gereken; tüm yönetim birimleri üzerinde iktidarı tek elde, yani baş yöneticinin elinde toplayarak iktidarda bütünlüğü sağlamak ve askeri-sivil idareyi ayırmadan bir bütün olarak bölgedeki amirlere vermektir. Böyle bir düzenlemenin yapılabilmesi için ise gerekli çalışmaların Petersburg'da değil, bizzat bölgede yürütülmesi gerekmektedir.¹⁶⁶

¹⁶² M.A. Korf, *Zapiski*, İzd.: Zaharov, Moskva, 2003, s.314.

¹⁶³ *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 1a, s.1a-b, 159a. Söz konusu Komite'nin kuruluş amacı, "Güney Kafkasya Krayı'nın yeni oluşumuna dair tasarıları incelemek" olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda 28 Nisan 1831'den itibaren ilgili belgelerin hepsi söz konusu Özel Komite'ye devredilmiş, yeni belgeler ise artık bu komiteye gönderilmeye başlanmıştır. Bkz *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 1a, s.2a-3a.

¹⁶⁴ Korf, *a.g.e.*, s.316-317.

¹⁶⁵ *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.15a; Lisitsina, "Grajdanskoje upravleniye kraem, samoe trudnoe", s.217; Korf, *Zapiski*, s.317.

¹⁶⁶ *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 3, s.98a-101b; AKAK, Tom VIII, Tiflis 1881, No: 612, s.714-715; AKAK, Tom VIII, No: 709, s.830-831.

Petersburg bürokrasisi, Rozen'in uyarı ve önerilerini çok dikkate almadı. Fakat idari reform çalışmaları için bölgeye bir komisyon göndermeyi kabul etti. Komisyondan eski ya da mevcut sistemi revize etmesi değil, yeni yönetim şeklini ortaya koyması istendi. Komisyonun başına Senatör Baron Pavel Vasilyeviç Gan atandı.¹⁶⁷ Onun başkanlığındaki komisyon, Temmuz 1837'de Tiflis'e ulaştı ve faaliyetlerine başladı.¹⁶⁸ Böylece Kafkasya'daki idari düzenlemeler sürecinde yeni bir etaba girildi.¹⁶⁹ Senatör Gan, Paskeviç ve Petersburg bürokrasisi gibi Kafkasya'da vakit kaybetmeden imparatorluk idari sistemine geçilmesi gerektiğini savunuyordu. Kafkasya'nın kendisine has şartlarını göz önünde bulundurarak bu yaklaşıma karşı çıkan Rozen'in görevden alınması ve yerine Kafkasya hakkında hiçbir fikri olmayan General Yevgeniy Aleksandroviç Golovin'in atanması ile bölge Rus genel kanunlarına dayalı sivil idarenin kurulması önünde en büyük engeli ortadan kaldırdı.¹⁷⁰ Bu minvalde Gan tarafından hazırlanan Güney Kafkasya Krayı Yönetimi Yasası, 10 (22) Nisan 1840'ta İmparator onayından geçti ve 3 (15) Mayıs 1840'ta Senato tarafından ilan edildi.¹⁷¹

1840 Yasası uyarınca Güney Kafkasya'nın idari taksimatı Gürcü-İmeret Guberniyası ile Hazar Oblastı şeklinde düzenlendi.¹⁷² Buna göre Gürcü-İmeret Guberniyası, Gürcü krallıkları ve prenslikleri kendi çatısı altında birleştirilerek şekilde 11 uyezdden oluşturuldu.¹⁷³ Hazar Oblastı ise yedi uyezd halinde tüm Müslüman topraklarını kapsadı. Bununla birlikte Hazar Oblastı uyezdlerinden ikisini kapsayacak şekilde oblasta bağlı Derbent Askeri Okruğu kuruldu. Yeni taksimat düzeninde uyezdler daha küçük idari birim olan *uçastoklara* (bucak) bölündü. Güney Kafkasya Krayı, hiyerarşik olarak Baş Yönetim, guberniya ve oblast yönetimi, uyezd yönetimi şeklinde üç yönetim kademesinden oluşturuldu. Guberniya ve oblast yönetimleri bünyesinde makam ve kurumlar Rusya iç guberniyaları örnek alınarak oluşturuldu. Buralardaki memurların atanması, azli ve aralarındaki hiyerarşik ilişkiler guberniya yönetimi hakkındaki genel kurallara göre belirlendi. Yönetim gubernator ve guberniya idaresi tarafından gerçekleştirilen Gürcü-İmeret Guberniyası ile oblast amiri ve oblast idaresi tarafından yönetilen Hazar Oblastı'nda imparatorluk genelindeki guberniyalar örnek alınarak sivil gubernatorluk yönetimi uygulamaya konuldu.¹⁷⁴ Bu şekilde Güney Kafkasya için kurulan yönetim sisteminde askeri gubernator idaresi sadece Tiflis şehriyle sınırlı

¹⁶⁷ *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s. 15a-15b; Korf, *Zapiski*, s.320, 322.

¹⁶⁸ Esadze, *a.g.e.*, s.68.

¹⁶⁹ Korf, *a.g.e.*, s.320.

¹⁷⁰ A.P. Berje, *Kavkazskaya starina* (Sost. N.V. Markelov), İzd. SNEG, Pyatigorsk 2011, s.286; Ya. Gordin, *Kafkas Atlantisi. 300 Yıl Süren Savaş*, Çev. Uğur Yağanoğlu, CSA Global Publishing, İstanbul 2014, s.145-146; Esadze, *a.g.e.*, s.71.

¹⁷¹ *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.15b-16a; Korf, *a.g.e.*, s.327; PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 15, Çast 1, No: 13368, s.237-261.

¹⁷² Bu suretle 1828 yılında kurulan Ermeni Oblastı ilga edildi ve Gürcü-İmereti Guberniyası'nın bir uyezdine dönüştürüldü.

¹⁷³ Çapraz, *a.g.m.*, s.79.

¹⁷⁴ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 15, Çast 1, № 13368, s.237-239, 244, 245.

tutulurken krayın geri kalanı sivil gubernatorların idaresine verildi. Tüm idari taksimat birimlerinde hukuk davaları bazı küçük istisnai kaideler dışında genel Rus hukuk mevzuatına tabi kılındı. Müslümanların ailevi meselelere dair davalarının şeriat mahkemelerinde görülmesine müsaade edildi.¹⁷⁵

Baş yönetim; baş yönetici, Tiflis Askeri Gubernatoru ve Baş Yönetim Kurulu'ndan meydana getirildi. Baş yönetici, Müstakil Kafkasya Kolordusu Komutanı ve Baş Yönetim Kurulu Başkanı olarak askeri ve sivil işlerin, ayrıca sınır işleri ile dış ilişkilerin yürütülmesinden sorumlu tutuldu. Onun sivil yönetimle ilgili görevleri, sorumlulukları yetkileri ve ilişkileri iç guberniyalardaki genel gubernatorlar ile bir tutuldu. Askeri idare, sınır işleri ve dış ilişkiler ile ilgili faaliyetleri ise özel talimatnamelere bağlandı. Bununla birlikte bölgenin merkezden uzaklığı ve sahip olduğu özel şartlar göz önünde bulundurularak baş yöneticiye bazı konularda kısmi ayrıcalıklar tanındı. Örneğin; sebepleriyle birlikte Senato ve ilgili bakanlıkları bilgilendirmek şartıyla baş yöneticiye gerekli gördüğü hallerde guberniya hükümet kurumlarının genel yasalar temelinde aldığı kararları iptal etme, bu kararlar yerine kendi emirlerini uygulamaya; guberniya yönetimine ve kendisine bağlanan gümrük, eğitim ve posta gibi özel idarelere mensup memurları görevden uzaklaştırma; olağanüstü hallerde merkezden gerekli izinleri beklemeden elindeki tüm imkanlarla hareket etme yetkileri verildi.¹⁷⁶

Baş Yönetim'in kıdemli üyesi olan Tiflis Askeri Gubernatoru'nun atanması ve azli baş yönetici gibi İmparator emrine bağlandı. Onun görev ve yetkileri, ilişki ve sorumlulukları askeri gubernatorlar hakkındaki genel yasalara göre belirlendi. Baş yöneticinin yokluğunda kray yönetimini vekaleten Tiflis Askeri Gubernatoru üstlendi. Baş Yönetim Kurulu, baş yöneticinin başkanlığında Tiflis Askeri Gubernatoru ve İmparator tarafından tayin edilen memurlardan oluşturuldu. Yürütme yetkisinden mahrum olan Baş Yönetim Kurulu; işlerin gidişatı üzerinde denetleme, kanunların uygulanışındaki karışıklıkları çözme, sınıflar arası hak ve ayrıcalıkları belirleme gibi özel inceleme ve değerlendirme gerektiren meselelerden sorumluydu. Baş Yönetim Kurulu, faaliyetlerinde doğrudan Senato'ya bağlı tutuldu. Ancak Kurul'un yüksek kurum ve kişilerle ya da diğer kurumlarla sadece baş yönetici aracılığıyla ilişki kurmasına izin verildi.¹⁷⁷

Güney Kafkasya Krayı'nda yeni sivil idari yapının kurulmasına dair 10 (22) Nisan 1840'ta İmparator tarafından onaylan projelerin başarılı şekilde uygulamaya geçirilmesi için 24 Nisan (6 Mayıs) 1840'ta İmparator emriyle 1833'te kurulan Özel Komite'nin yerine aynı isimle yeni komite kuruldu.¹⁷⁸ Yeni komiteye Güney Kafkasya Krayı'nda öngörülen sivil yönetimin başarılı şekilde kurulması için yüksek kontrol yetkisi verildi. Buna göre tüm ilgili emirler burada toplanacak ve

¹⁷⁵ Korf, *a.g.e.*, s.326-327.

¹⁷⁶ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 15, Çast 1, No: 13368, s.239-240.

¹⁷⁷ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 15, Çast 1, No: 13368, s.240, 241, 243, 244.

¹⁷⁸ Yeni komite; Savaş Bakanı A.İ. Çernışev başkanlığında Maliye Bakanı Graf Ye.F. Kankrin, İçişleri Bakanı Graf A.G. Stroganov, Adalet Bakanı Graf Panin, Devlet Mülkleri Bakanı Graf P.D. Kiselyov, Devlet Konseyi Kanunlar Departmanı Başkanı Graf D.N. Bludov ve M.P. Pozen'den oluşturuldu.

bölgede sivil yapı kurulana kadar Güney Kafkasya Baş Yönetimi tarafından süreçle ilgili tüm bilgi akışı komiteye sağlanacaktı.¹⁷⁹

Gan'ın projeleri temelinde Güney Kafkasya Krayı'nda sivil yönetimin kurulmasına yönelik çalışmalar devam ederken 7 (19) Mayıs 1840 tarihinde Kafkasya Oblastı idaresiyle ilgili önemli bir karar alındı. Buna göre Kafkasya Oblastı ve Karadeniz'in Tiflis ile uzaklığı ve iletişim zorluğu göz önünde bulundurularak buradaki idari işlerin başarılı şekilde yürütülmesi amacıyla Kafkasya Oblastı Amiri'ne baş yöneticinin görev ve yetkileri verildi. Böylece Kafkasya Oblastı ve Karadeniz'in sivil yönetimi, Kafkasya Baş Yöneticisi'nden alınıp aynı zamanda Kafkasya Hattı ve Karadeniz Birlikleri Komutanı ve Karadeniz Kazak Birliği Nakazlı Atamanı¹⁸⁰ olan Kafkasya Oblastı Amiri'ne verildi.¹⁸¹ Bu düzenleme, Kafkasya Oblastı'nda askeri ve sivil idareyi tek elde toplayarak yürütmenin merkezileşmesini sağlarken oblast sivil yönetimini Güney Kafkasya Krayı'ndan büyük oranda ayırdı. Baş yöneticinin Müstakil Kafkasya Kolordusu Komutanı olarak Kafkasya Oblastı üzerindeki başkomutanlık yetki ve sorumlulukları ise devam etti.¹⁸²

Güney Kafkasya Krayı Yönetimi Yasası, planlandığı gibi 1 (13) Ocak 1841'de uygulamaya konuldu. Fakat yerel şartlarla kesinlikle uyuşmayan yeni yasa bölgede idari, adli, mali işlerde, sınıflar arası ilişkilerde ve mülkiyet meselelerinde büyük aksaklıklara, hoşnutsuzluklara neden oldu ve kısa bir süre sonra bölgede isyanları tetikledi.¹⁸³ Böylece 10 yıldır devam eden idari reform çabalarının 1840 Yasası ile başarılı bir şekilde sonuçlandırıldığı düşüncesi, projenin hayata geçirilmesinin ardından bir yıl içinde yerini hayal kırıklığına bıraktı. Bu sırada Rusya'nın Kuzey Kafkasya'da hakimiyetini her alanda (askeri, idari, adli, mali) tesis etmek için ciddi girişimlerde bulunması ve Yermolov'un bu hedef uğruna sert politikalara başvurması neticesinde Çerkesya ve Dağıstan ile Çeçenistan'da 1829'dan itibaren ortaya çıkan bağımsızlık savaşı, 1840'lı yıllara doğru şiddetini arttırmıştı. Bu savaşta yaşanan askeri hezimetler ve maddi-manevi kayıplar, yeni yasanın bölgede yarattığı sorunlara tuz biber oldu.¹⁸⁴ Bu durum, Güney Kafkasya Krayı yönetiminde yeni bir revizyon sürecine kapıyı araladı. I. Nikolay, Golovin'in yerine Aleksandr İvanoviç Neydgardt'ı atadıktan sonra Ocak 1842'de Güney Kafkasya Krayı'nı Düzenleme Komitesi Başkanı (Savaş Bakanı) Aleksandr İvanoviç Çernişev ile *Stats-Sekreter*¹⁸⁵ Mihail Pavloviç Pozen'i incelemelerde ve gerekli çalışmalarda bulunmaları için bölgeye gönderdi.

¹⁷⁹ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 15, Çast 1, No: 13413, s.301.

¹⁸⁰ Kelimenin orijinali *Nakaznyy Ataman*'dir. Nakaznyy Atamanlar, seçilmiş atamanlardan farklı olarak bizzat imparator tarafından atanmaktadır.

¹⁸¹ Kafkasya Oblastı'nda hat gerisinde yaşayan yerli halkların ("dış yabancı") idaresi doğrudan baş yöneticinin emrinde bırakıldı.

¹⁸² *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.56a; PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 15, Çast 1, No: 13450, s.322-323.

¹⁸³ *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.26b-27a; Esadze, *a.g.e.*, s.77, 80-81.

¹⁸⁴ Korf, *a.g.e.*, s.327, 330.

¹⁸⁵ İmparator sekreterliği, müsteşarlık.

3.5. Neydardt Dönemi ve Çernişev ile Pozen'in Reformu (1842-1845)

İmparator'un emri üzerine 1842 Şubat sonu Pozen, 2 Nisan'da ise Çernişev Tiflis'e geldi. Bunların başkanlığında yürütülen çalışmalar neticesinde 30 Ağustos (11 Eylül) 1842 Kararnamesi ortaya çıktı.¹⁸⁶ Bu kararnameyle Petersburg'da Güney Kafkasya Krayı'nı Düzenleme Komitesi yerine Güney Kafkasya Krayı İşleri Komitesi adında özel bir komite ile İmparator Özel Kançılıryası bünyesinde Güney Kafkasya İşlerinden Sorumlu Geçici 6. Daire kuruldu.¹⁸⁷ Eski komitenin yetki, görev ve işlevleri bu iki kuruma devredildi. Buna göre Güney Kafkasya Krayı İşleri Komitesi, bölge idaresine dair İmparator iznine tabi tüm işleri inceleyip ön karara bağlamakla; Geçici 6. Daire ise Komite işlerini yürütmek ve idari reformlar hakkında tüm yeni teklifleri değerlendirip gerekli yasaları hazırlamakla görevlendirildi. Kararnameye göre bakanlar ve birim baş yöneticileri Güney Kafkasya meseleleri üzerinde yasa ve tüzüklerle kendilerine verilen yetkileri korumakla birlikte, yeni yasa tedbirleri gerektirmeyen ve yetkilerini aşan yürütmeye ait meseleleri söz konusu Komite aracılığıyla İmparator iznine sunacaklardı. Yeni yasa gerektiren tüm işlerin icrasına dair meseleler ise 6. Daire'de toplanacak, burada İmparator kontrolünde işlemden geçirildikten sonra onun emriyle konunun içeriğine göre ya nihai karar için, ya da karar öncesi ön mülahazalarda bulunulup Devlet Konseyi'ne iletilmesi için Komite'ye iletilecekti. Böylece yasama işlerinde öncelik 6. Daire'ye verilerek konunun ele alınış ve çözümü İmparator'un gözetimine bırakıldı. Bununla birlikte Güney Kafkasya Krayı hakkında İmparator buyruğu gerektiren meseleler için Bakanlar Komitesi'ne, adli ve ihtilaf davaları için Hükümet Senatosu'na başvurulması istendi.¹⁸⁸

Geçici 6. Daire'nin yürüttüğü çalışmalar neticesinde ortaya çıkan Güney Kafkasya Krayı Baş Yönetimi Yönetmeliği¹⁸⁹, İmparator tarafından 12 (24) Kasım 1842'de onaylandı. 1842 Yönetmeliği uyarınca Güney Kafkasya Krayı Baş Yönetimi, 10 (22) Nisan 1840 Yasası ve buna ek olarak imparatorluk genelindeki guberniya baş amirleri hakkında yayınlanan kararnameler ve kurallara bağlandı.¹⁹⁰ Yönetmelik çerçevesinde Güney Kafkasya Krayı Baş Yönetimini oluşturan baş yönetici, sivil yönetim amiri ve Baş Yönetim Kurulu'nun görevleri, yetkileri, ilişkiler düzeni ve bunların faaliyetlerindeki temel amaçları 1840 Yasası'nda bırakılan boşluklar da doldurularak belirlenmeye çalışıldı.¹⁹¹

1842 Yönetmeliği'ne göre Güney Kafkasya Krayı Baş Yönetimi, yerel

¹⁸⁶ Korf, *a.g.e.*, s.337, 341.

¹⁸⁷ Yeni komitenin üyeleri Savaş Bakanı Knez Çernişev başkanlığında Büyük Knez Aleksandr Nikolayeviç Romanov, Maliye Bakanı, İçişleri Bakanı, Adalet Bakanı, Devlet Mülkleri Bakanı, Devlet Konseyi Kanunlar Departmanı Başkanı, İmparator Kançılıryası Geçici 6. Daire Yöneticisi'nden oluşturuldu. 6. Daire'nin başına ise Pozen atandı. Bkz. PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 17, Çast 1, No: 16008, 30.08.1842, s.891-892; *Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze*, s.302.

¹⁸⁸ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 17, Çast 1, No: 16008, s.892.

¹⁸⁹ *Nakaz*.

¹⁹⁰ *RGIA*, Fond 1268, Opis 1, Delo 671a, s.37a.

¹⁹¹ PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 17, Çast 2, No: 16205, s.113.

yönetimin başı ve tüm sivil yapı üzerinde yüksek yürütme mercii olarak kendisine bağlı tüm birimlerin kanun ve yönetmelikleri harfiyen uygulamaya geçirmesinden sorumluydu. Bunun için kendisine bağlı tüm yönetim birimlerinin faaliyetlerini kontrol etmekle görevliydi. Doğrudan İmparator'a bağlı olan baş yönetici ise baş yönetimin başkanı konumundaydı ve Güney Kafkasya Krayı'ndaki tüm askeri ve sivil yönetim birimleri emri altında toplamaktaydı. Dolayısıyla bölgedeki tüm idari kurum ve kişiler, baş yöneticinin emir ve talimatlarını harfiyen uygulamak zorundaydı. Yeni yönetmelik çerçevesinde baş yönetici, 1840 Yasası ve gubernatorlar hakkındaki genel imparatorluk kanunlarıyla belirlenen tüm görev ve yetkileri korudu. Askeri alanda ve dış ilişkilerde ise doğrudan İmparator tarafından kendisine verilen yönerge çerçevesinde hareket etmekle yükümlü kılındı. Baş yöneticinin öncelikli hedefi, bölgedeki yerel sivil yaşamı Rusya İmparatorluğu'nun monarşi ilkeleri çerçevesinde şekillendirmek ve imparatorluk vatandaşlarının sahip olduğu tüm kazanç ve avantajlardan bölge halklarının her kesiminin istifade etmesini sağlamak şeklinde belirlendi.

1842 Yönetmeliği ile krayın sivil idare işlerinde baş yöneticiye yardımcı olması için sivil idareden sorumlu askeri gubernatorlarla eşit statüde sivil yönetim amirliği görevi oluşturuldu. Bu şekilde Tiflis Askeri Gubernatoru unvanı kaldırılıp, tüm sivil yönetimin idaresi baş yöneticinin emri ve denetimindeki Güney Kafkasya Krayı Sivil Yönetim Amiri'ne verildi.¹⁹² Sivil yönetim amiri, baş yöneticinin vekili olarak konumlandırıldı. Baş yöneticinin kray üzerinde denetimi bizzat ve Güney Kafkasya Krayı Sivil Yönetim Amiri aracılığı ile sağladığı belirtildi. Güney Kafkasya Krayı'na dair tüm sivil idare işlerin baş yöneticiye sivil yönetim amiri aracılığıyla iletilmesi şeklinde bir düzen belirlendi. Güney Kafkasya Krayı Baş Yönetim Kurulu, 10 (22) Nisan 1840 tarihli yasada belirtilen faaliyet alanını korumakla birlikte baş yönetim için belirlenen işleri koordine etmekle görevlendirildi. Öğretim, gümrük ve postane gibi özel birim yöneticileri kurulda yer aldı.

1842 Yönetmeliği'nin önem arz eden kısmı bakanlıkların bölge idaresi üzerindeki yeklleriyle alakalıydı. Yönetmeliğe göre bakanlıklar, Güney Kafkasya Krayı'nda kendi sorumluluk alanına giren işlerin gidişatı üzerinde yüksek kontrole sahipti. Buna bağlı olarak Güney Kafkasya Krayı Baş Yönetimi'nin yetkisi dışında kalan tüm meselelerde bakanlıklar karar merciiydi. Dolayısıyla bu durumlarda baş yönetici, bakanlara başvurmak zorundaydı. Yönetmelikte ayrıca "Güney Kafkasya Krayı için de geçerlidir" ibaresi ile yayınlanan Senato kararnamelelerinin ve bakanlık emirlerinin, bölgede doğrudan uygulamaya konulmasının zorunlu olduğu belirtildi. Böyle bir ibarenin bulunmadığı kararname ve emirlerin ise Güney Kafkasya Krayı'nda uygulanıp uygulanamayacağına karar verme yetkisi baş yöneticiye verildi. Baş yönetici, kararının olumsuz olması halinde bunu nedenleriyle birlikte Senato ve ilgili bakanlığa bir ay içerisinde bildirmekle yükümlü kılındı.

¹⁹² Güney Kafkasya Krayı Sivil Yönetim Amirliği görevinin oluşturulmasına müteakip 21 Kasım 1842'de Tiflis Askeri Gubernatorluğu unvanının kaldırıldığına dair kararname kabul edildi. Kararname 5 Aralık'ta yayınlandı. Bkz. PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 17, Çast 2, No: 16244, s.151.

1842 yılında yapılan hukuki düzenlemelerle bir yandan baş yöneticinin bölge yönetimindeki rolü kuvvetlenirken bir yandan da baş yönetim, üst düzey yerel yönetim kategorisine yükseldi.¹⁹³ Güney Kafkasya Krayı İşleri Komitesi ise Güney Kafkasya Krayı'na dair işlerdeki aracı kurum niteliği kazandı. Bununla birlikte bazı konularda karar merciine dönüştü. Böylece bölge idaresine dair meselelerde Kafkasya yönetiminin bir parçası haline geldi. Yönetmelikte Kafkasya halklarının imparatorluk vatandaşı statüsünde değerlendirilmesi, bu dönemde Maliye Bakanı Ye.F. Kankrin'in temsil ettiği Kafkasya'nın Hindistan ya da Amerika gibi pazar ve hammadde kaynağı bir koloni olarak görülmesi fikrinin¹⁹⁴ reddedildiğini, aksine bu bölgenin Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası olduğuna dair kesin kanaat getirildiğini gösterdi.

Uygulamaya konulduktan bir müddet sonra 1842 Yönetmeliği'nin Kafkasya idaresindeki aksaklıkları giderme ve ihtiyaçları karşılama noktasında yetersiz kaldığı ortaya çıktı. Yeni düzendeki en önemli eksiklik, baş yöneticinin Senato ve bakanların emri altında bırakılmasıydı. Bu durum, onun bölge yönetimi üzerindeki yetkilerinin önemli ölçüde kısıtlanmasına sebep oldu.¹⁹⁵ Buna ek olarak Güney Kafkasya Krayı İşleri Komitesi ve İmparator Özel Kaçılıryası Geçici 6. Dairesi'nin birlikte varlık göstermesi, bölgenin merkezi yönetiminde ikiliğin doğmasına yol açtı.¹⁹⁶ Neticede 1842 yılındaki düzenlemeler Kafkasya'nın yönetiminde arzu edilen başarıyı getirmede.

Kafkasya'da sağlam ve kalıcı bir idari yapının kurulması adına 19. yüzyılın başından itibaren devam eden düzenleme çalışmaları, 1840'lı yıllara kadar bir türlü beklenen sonucu veremedi. Petersburg Hükümeti, uygulamada başarısızlıkla sonuçlanan her projenin ardından çoğu kez sil baştan yeni çalışmalar başlatmak zorunda kaldı. Kısır bir döngü halini alan bu süreç, merkez ile taşra teşkilatı arasındaki yetki-görev dağılımı konusunda İmparator ve yüksek hükümet organlarının yaşadığı çıkmazların da etkisi altında kaldı. Nitekim merkezîyetçi üst düzey bürokratların muhalif tavırları sebebiyle Kafkasya idaresinin başındaki amirin yerel şartların gerektirdiği şekilde yetkilendirilmesi, bölge yönetiminin imparatorluk genel kanunları dışında istisnai kurallara bağlanması ve merkezle ilişkilerinin bu ilkeler çerçevesinde belirlenmesi bir türlü mümkün olmadı. Baş yöneticinin yetkilerine getirilen sınırlamalar ise Kafkasya idari teşkilatının yönetimdeki zafiyetlerin aşılmasına mani oldu.

Kafkasya'da imparatorluk idaresinin kuruluşuna dair çalışmaları olumsuz yönde etkileyen bir diğer unsur 1830'lu yıllarda yükselişe geçen ve Rusya aleyhine gittikçe şiddetlenen Kafkasya Savaşı'ydı. Yerli halkların 1829 yılından itibaren

¹⁹³ *RGIA*, Kolleksiya peçatnıh zapisok. No: 263 “İstoriçeskaya spravka o hode organizatsii vissego grajdanskogo upravljeniya Kavkazskogo kraya”, s.13; *RGVIA*, Fond 400, Opis 1, Delo 2093, s.21a; Kondraşeva, *a.g.t.*, s.49.

¹⁹⁴ *RGIA*, Fond 1268, Opis 26, Delo 1, s.78b.

¹⁹⁵ Kondraşeva, *a.g.t.*, s.50.

¹⁹⁶ A.T. Uruşadze, “Kavkazskiy komitet i kavkazskiy namestnik: formirovanie i osobennosti vzaimootnoşeniı v 1845-1854 gg.”, *Vestnik Yujnogo nauçnogo tsentra RAN*, Tom 7, No: 4 (2011), s.97.

Kuzey Kafkasya'nın doğu ve batı kesimlerinde başlattıkları bağımsızlık savaşı, 1840'lı yıllara gelindiğinde artık Rusya aleyhine bir durum aldı. Öyle ki 1840-1844 arası dönemde Dağıstan ve Çeçenistan tamamen Şeyh Şamil'in eline geçti ve Rusya'nın Kafkasya'daki hakimiyet alanı birden daraldı. Batı Kafkasya'da ise yerli halkların bağımsızlık mücadelesi karşısında art arda mağlubiyetler yaşayan Rusya, Karadeniz kıyısındaki birkaç istihkâmını kaybetti. En üstten en alt dereceye kadar bölgede görev yapan memur kadrosunun kifayetsizliği ise bölgedeki sorunları daha da derinleştirdi. Bu durum, Kafkasya idaresiyle ilgili krizi büyüttü.

1844 yılına gelindiğinde Petersburg Hükümeti, gerek Kafkasya Savaşı'nın, gerekse bölge yönetimindeki başarısızlıkların ve sorunların yarattığı maddi-manevi külfet altından kalkamaz duruma geldi. I. Nikolay, son umut olarak 1844 yılı sonuna doğru Kafkasya yüksek idare düzeninde önemli bir dönüşüme gitme kararı aldı. Öyle ki Kafkasya'da nihai hedeflere ulaşmak için burada ülke genelindeki sivil yönetim yapısını kurulmaya çalışmanın faydasız olduğu artık yadsınamaz bir geçek olarak ortaya çıkmıştı. Bu sebeple İmparator, Kafkasya'da yönetim sistemini ülke genelindeki idari düzenden ayırarak, işleyişi genel kuralların dışında tutacak, merkezi yüksek kurumların müdahalelerine karşı askeri ve sivil idarenin başındaki amire olağanüstü yetkiler ve serbestlik verecek yeni bir idari yapının gerekli olduğunu kanaat getirdi.¹⁹⁷

I. Nikolay döneminde gerçekleştirilen imparatorluk yerel yönetim reformu kapsamında ülke genelinde toplam 13 genel gubernatorluk muhafaza edilmişti. Bunlardan ayrı olarak Rusya'nın hâkimiyet kurmakta ve imparatorluk idaresini yerleştirmekte zorluk çektiği, dolayısıyla da genel mevzuattan ayrı özel yasa ve nizamnamelerle yönetmeye mecbur kaldığı Polonya'da 1815 yılında namestniklik idaresi kurulmuştu. Yerli halkların bağımsızlık savaşı nedeniyle olağanüstü hal bölgesi durumundaki Kafkasya için de en uygun yönetim şekli namestniklik olarak görüldü. Bu doğrultuda İmparator, Kafkasya'da merkezîyetçi yönetimden ödün verip buradaki baş amirin statüsünü "Çar Namestniği" derecesine yükselterek bölgede namestniklik idaresini kurmaya karar verdi. Buna bağlı olarak Neydgardt'ı görevden aldı ve sonsuz güven duyduğu General Mihail Semyonoviç Vorontsov'u 1845 yılı başında Kafkasya Namestniği ve Müstakil Kafkasya Kolordusu Başkomutanı unvanlarıyla bölgeye atadı.¹⁹⁸ Kafkasya Namestniği'nin görev ve yetkilerinin tanımlanması, merkez ile Kafkasya idaresi arasındaki ilişkiler düzeninin belirlenmesi ve namestnik başkanlığında yönetimi gerçekleştirecek olan kurumsal yapının oluşturulması için hukuki düzenlemeler Vorontsov'un iştirakiyle ya da bizzat onun tarafından hazırlandı. Ortaya çıkan hukuki düzenlemelerle Kafkasya Namestniği yetki ve statü bakımından bakanlarla eşit hale getirildi. Bu suretle bakanların Kafkasya idaresine müdahalesinin önüne geçildi.¹⁹⁹ Böylece Kafkasya'daki Rus idaresi yaklaşık 60 yıl sonra imparatorluk yerel yönetim sisteminden ayrılmış, bir anlamda da Yermolov'un talepleri yaklaşık 30 yıl sonra Petersburg Hükümeti tarafından kabul edilmiş oldu.

¹⁹⁷ Degoev, *a.g.e.*, s.173.

¹⁹⁸ *RGIA*, Fond 1268, Opus 1, Delo 671a, s.1a-1b.

¹⁹⁹ *RGIA*, Fond 1268, Opus 1, Delo 671a, 57a, 88a.

Sonuç

16. yüzyılda Kuzey Kafkasya'ya nüfuz eden Rus Devleti'nin sonraki iki asır boyunca burada kendi idari sistemini kurma gibi bir emele sahip olmadığı, ancak 18. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgede inşa ettiği kaleler aracılığıyla Kazakların ve Rusya'ya itaat bildiren yerel halkların idaresini gerçekleştirmeye başladığı görülmektedir. Kuzey Kafkasya'da Rus taşra idarisinin kurulması ve bu suretle bölgenin imparatorluk yönetim sistemine dahil edilmesi ise 18. yüzyılın son çeyreğinde burada namestniklik idaresinin kurulmasıyla gerçekleşmiştir.

Kafkasya Namestnikliği, 1775 yılında yayınlan guberniyalar yasası çerçevesinde imparatorluk topraklarının taksim edildiği namestniklik (*genel gubernatorluk*) idarelerinden biri olmuştur. Her biri iki ya da üç guberniyadan oluşturulan namestniklikler gibi Kafkasya Namestnikliği de Kafkasya Guberniyası ve Astrahan Oblastı'ndan meydana getirilmiştir. Dolayısıyla bu haliyle Kafkasya Namestnikliği, bölgeye özel bir idari yapı niteliği taşımamıştır. 1796'da imparatorluk genelinde namestniklik idarelerinin kaldırılmasıyla da ilga edilmiş ve yine aynı şekilde ülke genelinde uygulanan yerel yönetim reformu kapsamında Astrahan Guberniyası'na dönüştürülmüştür. 1801'de Rusya'nın Doğu Gürcistan'ı hakimiyeti altına alması ve bu suretle imparatorluk sınırlarını Güney Kafkasya'ya doğru genişletmesi, bölgede yeni idari yapıya geçişi zaruri hale getirmiştir. Böylece Kuzey Kafkasya, Astrahan ve Güney Kafkasya'yı içine alacak şekilde Kafkasya Baş Yöneticiliği kurulmuştur.

Kafkasya Baş Yöneticiliği döneminde bölge idaresine (özellikle Kuzey Kafkasya'da) imparatorluk bütününde geçerli olan mevzuattan belli konularda kısmı tavizler verilmiştir. Fakat buna rağmen Petersburg Hükümeti'nin Kafkasya politikasındaki genel eğilimi, bölgede Rus yerel yönetim sistemini süratle yerleştirmek şeklinde kendisini göstermiştir. Dolayısıyla baş yöneticilik, her ne kadar Kafkasya'ya özel bir yönetim şekli olarak ortaya çıkmışsa da buranın kendisine has yerel şartlarına uygun özerk idari yapı niteliği taşımamıştır. Bunda merkezi yürütme organlarının Kafkasya Baş Yöneticisi ve onun amirliğindeki bölge idaresi üzerindeki nüfuzunu koruması da önemli rol oynamıştır. Bu sebeple de Kafkasya'nın yönetiminde ve burada Rus kanunları ile yönetim sistemini yerleştirmekte başarılı olamamıştır. Ortaya çıkan aksaklıkların telafisi için gerçekleştirilen her yeni idari reform ise Kafkasya'yı imparatorluğun bir parçası haline getirmek yerine, aksine onu Rusya'dan uzaklaştırmıştır. 1840'lı yılların ortalarına doğru Rusya'nın bölgedeki hakimiyetine karşı tehdidin büyümesi üzerine I. Nikolay, bu dönemde tek örneği Polonya'da olan namestniklik idaresinin Kafkasya'da da uygulamaya konulmasına razı olmuştur. Böylece Kafkasya'nın kendisine has şartlarına ilk kez tam teslimiyet gösterilerek burada söz konusu ayrıcalıklı idari yapının kurulması suretiyle bölge, 1816 yılında Yermolov tarafından talep edilen özerk yönetim şekline kavuşmuştur.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Gosudarstvennyy Arhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF) (*Rusya Federasyonu Devlet A.*)

GARF, Fond 677, Opis 1, Delo 511.

1.2. Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskiy Arhiv (RGİA) (*Rusya Devlet Tarih A.*)

RGİA, Fond 1167, Opis 1, Delo 141; RGİA, Fond 1286, Opis 1, Delo 1a; 3; 237; 671a; RGİA, Fond 1286, Opis 2, Delo 15; RGİA, Fond 1286, Opis 26, Delo 1.

1.3. Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voyenno-İstoriçeskiy Arhiv (RGVİA) (*Rusya Devlet Askeri Tarih A.*)

RGVİA, Fond 400, Opis 1, Delo 2093.

2. Rusya İmparatorluğu Devlet Resmi Yayınları

2.1. Polnoe Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii (PSZRİ) (*Rusya İmparatorluğu Bütün Kanunlar Külliyyatı*)

PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 20, No 14392; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 21, No 15835; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 22, No 16194; 15171; 16188; 16193; 16194; 16195; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 23, No 16858; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 24, No 17634; 17702; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 26, No 19536; 20007; 20008; 20009; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 27, No 20406; 20468; 20511; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 28, No 21753; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 31, No 24597; PSZRİ, Sobraniye 1, Tom 38, No 29138; PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 2, No 877; 878; 7541; PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 7, No 5060; PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 15, Çast 1, No 13368; 13413; 13450; PSZRİ, Sobraniye 2, Tom 17, Çast 1, No 16008; 16205; 16244.

2.2. Aktı, Sobranıye Kavkazskoy Arheografıçeskiy Komissiyey (AKAK) (*Kafkasya Arkeografi Komisyonu Tarafından Toplanan Belgeler*)

AKAK, Tom I, Tiflis 1868, No 543; 547; 548; 548; 549; 550; 551; 1072; AKAK, Tom II, Tiflis 1868, No 1; 5; 10; 30; 32; 52; 53; 65; 1889; AKAK, Tom III, Tiflis 1869, No 113; AKAK, Tom VI, Çast 2, Tiflis 1875, No 989; AKAK, Tom VII, Tiflis 1878, No 2; 47; AKAK, Tom VIII, Tiflis 1881, No 612; 683; 709.

3. Kitap ve Makaleler

ABAZOV, A.H., *Narodi tsentralnogo Kavkaza v sudebnoy sisteme Rossiyskoy imperii v kontse XVIII-naçale XX v.*, İzd. Peçatnyy Dvor, Nalçik 2016.

ACAR, Serkan, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkiler (1437-1552)*, TTK, Ankara 2013.

Administrativnaya praktika Rossiyskoy imperii na Tsentralnom Kavkaze c kontsa XVIII v. Do 1870 g. (na materiale Osetii). Sbornik dokumentov, Der. Ye.İ. Kobahidze, İzd. İPO SOİGSİ, Vladikavkaz 2012.

ASADOV, Yuriy, *Glavnonaçalstvuyuşıye na Kavkaze. Oçerki*, İzd. Bekskiy Dom, Pyatigorsk-Moskva 2004.

AYDIN, Mustafa, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar (1800-1830)*, Gökkuşbu, İstanbul 2008.

BADDELEY, John F, *Rusya'nın Kafkasya'ya İstilası ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, 2. Baskı, Kayıhan Yayınevi, İstanbul.

BERJE, A.P., *Kavkazskaya starina* (Sost. N.V. Markelov), İzd. SNEG, Pyatigorsk 2011.

BEROZOV, B.P., *Pereselenie osetin s gor na ploskost (XVIII-XX vv.)*, İzd. İR, Orconikidze 1980.

BLİYEVA, Z.M., *Sistema upravleniya na Severnom Kavkaze v kontse XVIII-pervoy polovine XIX v.: Uçebnoe posobie*, İzd. SOGU, Vladikavkaz 1992.

BOÇKAREV, P.S., *Voyenniy turetsko-russkiy slovar*, İzd. Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannih i natsionalnih slovarey, Moskva 1940.

ÇAPRAZ, Hayri, "Gürcistan'da Rus İdaresinin Yerleşmesi (1800-1850)", *OAKA*, C: 1, No 1, 2006, ss.67-84.

ÇİHLADZE, L.T., "Nekotoriye aspekti upravleniya v vostoçnoy Gruzii na XIX v.", *Vestnik RUDN*, No 2, 2000, pp.197-201.

DANİLEVSKİY, N., *Kavkaz i ego gorskiye jiteli v nneşnem ix polojenije*, Moskva 1846.

DEGOEV, V.V., *Boşaya igra na Kavkaze: İstoriya i sovremennost*, İzd.: Russkaya panorama, Moskva 2001.

DUBROVİN, N., *İstoriya voyni i vladiçestva Russkih na Kavkaze*, Tom II, S.Peterburg 1886.

DUBROVİN, N., *İstoriya voyni i vladiçestva Russkih na Kavkaze*, Tom III, S.Peterburg 1886.

DUBROVİN, N., *İstoriya voyni i vladiçestva Russkih na Kavkaze*, Tom IV, S.Peterburg 1886.

ESADZE, S.S., *İstoriçeskaya zapiska ob upravlenii Kavkazom*, Tom 1, Tiflis 1907

FADEYEV, A.V., *Rossiya i Kavkaz v pervoy treti XIX veka*, İzd. AN SSSR, Moskva 1960.

GACİEVA, Ya.R., *Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo universiteta*, Seriya 2: Obşestvennie nauki, No 2, 2005, pp.23-26.

GORDİN, Ya., *Kafkas Atlantis. 300 Yıl Süren Savaş*, Çev. Uğur Yağanoğlu, CSA Global Publishing, İstanbul 2014.

GRİGORİANTZ, Alexandre, *Kafkasya Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, Çev. Doğan Yurdakul, Birinci Baskı, Sabah Kitapları, İstanbul 1999.

HUDYAKOV, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshaki, TTK, Ankara 2009.

İnstitut general-gubernatorstva i namestniçestva v Rossiyskoy imperii, Ed. V.V. Çerkesova, Tom 1, İzd. Yuridiçeskiy Tsentr Press, S.Peterburg 2003.

İZBASAROVA, Gulbanu-Sergey LYUBİÇANKOVSKİY, "Pristavstva na okrainah Rossiyskoy imperii v XVIII- polovine XIX v.: Ot administrativnogo litsa k sisteme upravleniya", *Russkaya İstoriya*, No 2, 2018, ss.13-21.

KONDRASEVA, A.S., “Kavkazskoe namestniçestvo i ego deyatelnost na Severnom Kavkaze (2-ya polovina 40-h gg.-naçalo XX vv.)”, Severo-kavkazskiy gosudarstvennyy tehniçeskiy universitet, (Yayınlanmamış doktora tezi), Stavropol 2003.

KORF, M.A., *Zapiski*, İzd.: Zaharov, Moskva 2003.

KULIKOV, A.-V. RUNOV, *Vse Kavkazskie voynı Rossii. Samaya polnaya entsiklopediya*, İzd. Eksmo, Moskva 2013.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2010.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu, (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, TTK, Ankara 2011.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya: XVIII. yüzyıl sonundan Kurtuluş Savaşına kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, TTK, Ankara 2011.

KUTLU, Tarık Cemal, *Çeçen Direniş Tarihi*, Anka Yayınlar, İstanbul 2005.

LİSİTSINA, G.G., “Grajdanskoe upravleniye kraem, samoe trudnoe”, *Kavkaz i Rossiyskaya imperiya: Proyektı, idei, illyuzii, realnost. Naçalo XIX-naçalo XX vv.*, Der. Ya.A. Gordin-V.V. Lapin-G.G. Lisitsina vd., İzd. Zvezda, S. Peterburg 2005, pp.203-236.

MALAHOV, D.A., “İstoriçeskie analogii v voprose i roli instituta namestniçestva na Severnom Kavkaze”, *Nauçnaya misl Kavkaza*, No 3 (63), 2010, pp.108-111.

MALTSEV, V.N. -A.Yu. ÇİRG, “İntstitut pristavstva na Kavkaze: Sozdanie, deyatelnost, Evolyutsiya (vtoraya polovina XVIII veka-1860 god)”, *Vestnik Adigeyskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Regionovedenie - filosofiya, İstoriya, sotsiologiya, yurisprudentsiya, politologiya, kulturologiya*, Vipusk 2 (93), 2012, pp.89-96.

NATHO, Kadir, *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler*, Çev. Ö. Aytek Kurmel, Kaf-Dav Yayınları, Ankara 2009.

OMAROV, A.İ., “Stanovlenie Rossiyskogo upravleniya na severo-vostoçnom Kavkaze v kontse XVIII-naçale XIX veka”, *İzvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogiçeskiego universiteta im. A.İ. Gertsena*, No 93 (2009), pp.28-34.

PİSARKOVA, L.F., *Gosudarstvennoe upravleniye Rossii s kontsa XVII do kontsa XVIII veka. Evolyutsiya byurokratiçeskoj sistemi*, İzd. ROSSPEN, Moskva 2007.

POTTO, V., *Kavkazskaya voyna v otdelnh oçerkah, epizodah, legendah i biografiyah*, Tom 5, Tiflis 1889.

POTTO, V.A., *Dva veka Terskogo kazaçestva (1577-1801 gg.)*, Tom 2, Vladikavkaz 1912.

“Provintsii”, *Bolşoy Entsiklopediçeskiy slovar*, Baş redaktör A.M. Prohorov, İzd. Sovetskaya entsiklopediya, Moskva 1991.

RGİA, Kolleksiya peçatnlıh zapisok. No 263 “İstoriçeskaya spravka o hode organizatsii vişşego grajdanskogo upravleniya Kavkazskogo kraya”.

RGİA, Kolleksiya peçatnlıh zapisok. No 2941 “Materialı po Kavkazu”.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara 2010.

SMİRNOV, N.A., *Politika Rossii na Kavkaze v XVI-XIX vekah*, İzd. Sotsialno-ekonomiçeskaya literatura, Moskva 1958.

Sotsialno-ekonomičeskoe političeskoe i kulturnoe razvitie narodov Karaçaevo-Çerkesii (1790-1917), Der. V.P. Nevskaya-İ.M. Şamanov-S.P. Nesmaçnaya, İzd. Rostovskiy Universitet, Rostov 1985.

SUROV, A., “Kazaki”, *Entsiklopedičeskiy slovar*, İzdateli: F.A. Brokgauz i İ.A. Yefron, Tom XIII A, S.Peterburg 1894.

ŞERBİNA, F.A., *İstoriya Kubanskago Kazaçyago voyska*, Tom II, Yekaterinodar 1913.

ŞİROKORAD, A.B., *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları. Kıırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamuş*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

TARHOV, S., “İzmenenie administrativno-territorialnogo deleniya Rossii v XIII-XX. vv.”, *Logos*, No: 1 (46), 2005, pp. 66-67.

TAŞCI, Tekin Aycan, “İnguş-Oset Çatışmasının Tarihinde Rusya’nın Rolü”, *V. Karadeniz Uluslararası Sempozyumu: Tarihi ve Güncel Siyasal Konular, Görüşler ve Öneriler*, Giresun 2012, ss. 393-406.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

TEBİYEV, B.K., “Senatorskoe rassledovaniye deyatelnosti Generala A.P. Yermolova na Kavkaze”, *Vestnik İstituta Drujbi Narodov Kavkaza*, No 4, 2015.

TEMİZKAN, Abdullah, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Rusya’nın Kuzey Kafkasya’yı Kolonileştirmesinde Kozakların İşlevi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C: 13, S: 2 (Kış 2013), ss.313-336.

TSUTSİYEV, A.A., *Atlas etnopolitiçeskoy istorii Kavkaza (1774-2004)*, İzd. Yevropa, Moskva 2006.

TÜRKER, Özgür -Abdolvahid SOOFİZADEH, “Gürcistan’ın Rus Himayesine Girmesi ve Sonuçları: Georgiyevsk Antlaşması’ndan Ağa Muhammed Han’ın Tiflis Seferi’ne”, *History Studies*, C: VII, S: 3, Eylül 2015, ss. 149-165.

URUŞADZE, A.T., “Kavkazskiy komitet i kavkazskiy namestnik: formirovanie i osobennosti vzaimootnoşeniı v 1845-1854 gg.”, *Vestnik Yujnogo nauçnogo tsentra RAN*, Tom 7, No 4 (2011), pp.96-100.

Utverjdeniye Russkogo vladıçestva na Kavkaze, Pod redaktsiyeı V.A. Potto, Tom XII, Tiflis, 1901.

VARTANYAN, Hanuma Sergeıyevna, “Problemi integrirovaniya gortsev tsentralnogo i severo-vostoçnogo Kavkaza v gosudarstvenno-pravovoe pole Rossiyskoy imperii v XVIII v.”, *İstoriçeskie, filosofskie, političeskie i yuridiçeskie nauki, kulturologiya i iskustvovedenie. Voprosı teorii i praktiki*, No 12 (86), Çast 2, 2017, pp.54-56.

YEROŞKİN, N.P., *İstoriya gosudarsvennih uçrejdений dorevolıytsionnoy Rossii*, İzd. Vısshaya şkola, Moskva 1968.

YORULMAZ, Osman, *Başlangıcından Hanlığın Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*, TTK, Ankara 2013.

ZLOBİN, Yu.P., “General-gubernatorstva v sisteme Rossiyskogo regionalnogo upravleniya v XIX-naçale XX veka”, *Vestnik OGU*, No 7 (168), Temmuz 2014, pp.124-129.

SİNOP RUM CEMAATI'NİN 19. YÜZYILDAKİ SOSYAL YAPISI*

*Cenk DEMİR***

ÖZ

Her ne kadar tarihin belirli bir evresinden sonra yol ayrımına girilmiş olsa da Türklerle Rumlar uzun yıllar bir arada yaşamayı başardılar. Bu süreçte iki toplum arasındaki etkileşim, duruma göre bazen sınırlı bazense daha geniş alanda oldu. Her bölge veya şehirde bu vaziyet değişkenlik göstermiştir. Sinop'taki Türk ve Rum toplumlarının yaşanmışlıkları ise Anadolu'daki iki halkın paylaşımlarına dair asgari düzeyde fikir verecektir. Sinop'ta Müslüman halk içkale olarak tabir edilen sur içinde yaşarken gayrimüslim haneleri surun dışında yer alıyordu. Dolayısıyla bu çalışmada surun içindekiler değil, surun dışındakiler incelendi. Bu bağlamda Sinop Rumları özelinden hareketle bir toplumun 19. yüzyıldaki demografik, içtimaî, iktisadi, dinî ve çeşitli tarihsel vakıasına ışık tutulmaya çalışıldı. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda yer alan arşiv vesikaları ile çeşitli telif ve tetkik eserler ise çalışma sırasında istifade edilen başlıca kaynaklar oldu. Ortaya çıkan bilgiler çerçevesinde Sinop kent monografisine katkı sağlanması amaçlandı.

Anahtar Sözcükler: Karadeniz, Sinop, Rum, Azınlık, Ortodoks, Ayancık, Gerze

THE SOCIAL STRUCTURE OF THE GREEK COMMUNITY OF SİNOP IN THE 19th CENTURY

ABSTRACT

Even though they found themselves at the threshold of diverging roads after a critical moment in history, Turks and Greeks lived together for a long and considerable time. During such shared experience, the interaction between the two communities was sometimes limited, sometimes extensive due to location, city or region. The experiences of the Turkish and Greek communities in Sinop, for example, will provide data for the shared history of these communities in Anatolia/Asia Minor. The Muslim people who lived in Sinop would live within the castle walls, while non-Muslim families were living outside. Therefore, this study particularly examines the external life of the people who lived outside the city walls, rather than internal life of those who lived within. Contributing to Sinop's city monograph, the study aims to investigate the demographic, social, economic, religious and various historical developments that the communities witnessed in the 19th century, using archive documents and copyrighted material preserved at the Department of the Presidency State Archives of the Republic of Turkey.

Keywords: Black Sea, Sinop, Greek, Orthodox, Minority, Ayancık, Gerze

* Gönderim tarihi: 19.06.2019. Kabul tarihi: 07.08.2019

** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, SİNOP.
cenkdemir@sinop.edu.tr ORCID: 0000-0003-4075-6251

Giriş

Batı Karadeniz bölgesinin doğusunda, Anadolu'nun ise Karadeniz'e uzanan en kuzey noktasında yer alan Sinop, tarihi geçmişi olan önemli bir liman kentidir. Şehrin eski adı Yunanca *Sinopoli*'dir. Ayrıca kentin ismi noktasında Müslüman kaynaklarında ve erken dönem Osmanlı vekayinamelerinde *Sanub*, *Sinab* ve *Sinub* gibi isimlendirmelere de rastlamak mümkündür.¹ Sinop'un doğal bir limana sahip olması nedeniyle eski dönem denizcilerinin dikkatini çektiğini belirten Fransız gezgin Charles Texier, Yunanlıların Karadeniz'e (Pont-Euxin) gelmelerinden çok önce Fenikelilerin Sinop kıyılarına gelerek Asurlularla alışveriş yaptıklarını söylemektedir. Buna karşılık Yunan kaynakları şehrin kuruluşunu Argonaute Autolykus'a dayandırmaktadır. Diğer taraftan Sinop'un güzelliğini ve şehrin savunmasının zayıf olduğunu keşfeden Miletlilerin kente hâkim olup, dışarıdan göçmenler getirerek bölgeyi kolonize etmesi ile birlikte Sinop'un kurulduğu görüşü de hâkimdir.² Strabon da şehrin kuruluşunun Miletliler tarafından gerçekleştiğini ve Sinop isminin Karadeniz'deki en önemli Milet kolonisinin adı olan Sinope'den (Yun. Σινώπη) aldığı ifade etmektedir.³ Sinop'ta, Yunan yerleşimine dair en eski arkeolojik bulgular MÖ 600 civarına tarihlendirilmesine karşılık, düşündürücü bir şekilde Yunan kolonizasyonunun MÖ 700'lü yıllarda başladığı iddia edilmektedir.⁴

Daha sonraları Kimmerliler, ardından ise Pharnace tarafından işgal edilen Sinop, MÖ 220'de Pontus Kralı II. Mithradates tarafından zapt edildi. Özellikle VI. Mithradates Eupator (Büyük Mithradates) döneminde Sinop'ta yapılan süslü binalar, tapınaklar, kemer altları ile tersane kentin önemli imar faaliyetleri olarak kayıtlara geçti ve şehir uzun yıllar Pontus Krallığı'na bağlı kaldı.⁵ MÖ 47'de Roma hâkimiyeti altına giren kent, müteakiben Bizans, 13. yüzyılın başında ise Trabzon Komnenos İmparatorluğu topraklarına dâhil oldu. Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un hükümdarlık zamanında 1214'te Trabzon Rum İmparatorluğu'ndan alınan şehir, Türkiye Selçuklularına tabi oldu. Bu tarihten sonra Sultan I. İzzeddin Keykâvus, bir yandan Sinop'u Türkleştirmiş diğer yandan da şehrin ticari ve içtimaî hayatını canlı tutmak adına hem yerli Rum ahalinin hem de farklı milletlere mensup tüccarların

¹ Şehrin ismi hususunda birçok farklı görüş mevcuttur. Bir Amazon kraliçesinin isminden aldığı, Asur tanrılarında *Sin*'den ya da Hititçe *Sinova*'dan türediği veya İrmak Tanrısı Osopos'un, Apollo tarafından yakalanarak getirildiği yere adını veren *Sinopi* isimli kızdan geldiği iddialardan bazılarıdır. Mehmet Öz, "Sinop", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 37, s. 252. Ayrıca Sinop isminin etimolojik geçmişi için bkz. Özhan Öztürk, *Pontus: Antik Çağ'dan Günümüze Karadeniz'in Etnik ve Siyasi Tarihi*, Ankara 2016, s. 290-291.

² Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, C: 3, Ankara 2002, s. 209.

³ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 2000, s. 22.

⁴ Öztürk, *a.g.e.*, s. 293.

⁵ Texier, *a.g.e.*, s. 209-210; Besim Darkot, "Sinop", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C: 10, İstanbul 1979, s. 684. Ayrıca Darkot'un *Sinop* maddesinde Mithradates Eupator, VII. Mithradates olarak verilmiştir. Ancak *Büyük Mithradates* unvanı ile bilinen kişi VI. Mithradates'tir. Dolayısıyla yukarıda yer alan bilgilere VI. Mithradates ifadesi kullanılmıştır.

kentte ticaret yapmasını ve ikamet etmesini teşvik etti.⁶ 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı'nda Türkiye Selçuklularının Moğollar karşısında yenilmesi neticesinde Anadolu'daki siyasi karışıklığı fırsata çevirmek isteyen Trabzon Rum İmparatorluğu, 1256'da Sinop'u tekrar kendi topraklarına kattı. Ancak Sinop'taki bu Rum egemenliği uzun sürmedi. 1277'de Pervaneoğullarının, 1322'de ise Candaroğullarının⁷ hâkimiyetine giren şehir, 1461 yılında Osmanlı Devleti'nin topraklarına dâhil oldu.⁸

Sinop'taki Rum ahali şehir doğusundaki surların dışındaki mahallelerde yaşıyordu.⁹ Ünal'a göre, onların sur dışına çıkarılmaları muhtemelen Türk fethinden sonra gerçekleşmiştir.¹⁰ Ünlü Türk seyyah Evliya Çelebi'nin Sinop'a dair seyahat notlarında, 1640'ların başında kalenin içinde ve dışında olmak üzere kentte toplam 24 mahalle olduğu ifade edilmektedir. Kalenin dışında bulunan Hristiyan mahalleri deniz kenarında yer alıyordu ve buradaki evler çok katlı, eski yapıları. Haraç veren gayrimüslim sayısı 1.100'dü. Yaklaşık 100 gayrimüslim ise Sinop Kalesi'nin bakım ve tamiri ile görevlendirildikleri için her türlü vergiden muaftı.¹¹

1654-1666 yılları arasından Halepli Paul'un Suriye, Anadolu, Karadeniz kıyılarındaki Balkan ülkelerine ve Rusya'ya gerçekleştirdiği seyahatinin duraklarından birisi ise Sinop'tu. Evliya Çelebi gibi Halepli Paul da Sinop'taki Hristiyan evlerinin kale surlarının dışında olduğu belirtmektedir. Buna karşılık yaz mevsiminde Rus baskınlarına maruz kalmaktan korktuklarından dolayı birçoğunun kale içinde de evleri vardı ve yazın gelmesi ile birlikte bütün mallarını alarak kale içine taşıyorlardı. Sinop'ta 1.000'den fazla Hristiyan aile rahat, mutlu ve güvenli bir şekilde yaşıyordu ve bu aileler, çok sayıda cariye ve erkek köleye sahipti. Her bir ailenin beş, altı ya da daha fazla sayıda cariyesi ve kölesi vardı. Şehir garnizonundaki askerî birliklerin, papazların, kadının ve diğer devlet memurlarının maaşları gayrimüslimlerden alınan vergilerden karşılanıyordu.¹²

⁶ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 2014, s. 155.

⁷ Candaroğulları Beyliği döneminde Sinop'u ziyaret edenlerden birisi ise 14. yüzyılın önemli seyyahlarından biri olan İbn Battûta'dır. 1332 yılında Sinop'a gelen seyyah, bölgede 11 civarında Rum kasabasının bulunduğunu ve hepsinin de Müslüman egemenliği altında olduğunu belirtir. İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi-I*, Çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, s. 442, 462.

⁸ Darkot, *a.g.m.*, ss. 685-686.

⁹ 15. yüzyılın ikinci yarısı ile 16 yüzyıldaki tahrir kayıtlarında yer alan Sinop kaza merkezindeki Gayrimüslim mahallelerin isimleri şöyledir: Büyük Kilise, Aya Bedros, Ayakluca Kilise, Aya Nikola, Tersane, Arab(lar) Pınarı ve Aya Kostandin. Bu dönemde şehirdeki toplam Rum nüfusu ise 1487'de 815, 1530'da 1.256, 1560'da 1.070, 1582'de ise 1.425 idi. Tahrirlere göre Sinop kaza merkezinde ve merkez kazaya bağlı köylerde yaşayan Rum nüfus hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop*, Ankara 2014, s. 85, 91-97, 102-103, 106-107, 117, 346.

¹⁰ Ünal, *a.g.e.*, s. 95.

¹¹ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C: 2, İstanbul 2006, s. 44.

¹² Paul of Aleppo, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: Part The Ninth: Conclusion of the Travels. Black Sea-Anatolia-Syria*, Çev. F. C. Belfour, Vol: II, London 1836, s. 427-428.

Bu dönemde Rum cemaatine ait kentte 7 kilise bulunuyordu ve bunların tamamı surların dışında yer alıyordu.¹³ İçlerinde Türklere ait evlerin bulunmadığı ve Sinop yarımadasının kuzeyinde yer alan Hristiyan mahallesindeki kiliselerde sabah ve akşamları çan çalıyordu.¹⁴ Sinop'ta gayrimüslim tebaa içerisinde Rum nüfus çoğunlukta idi. Ermeniler ise sayıca az ve ekonomik açıdan yoksuldu. Ayrıca Ermenilerin, arazisi Rumlara ait olan bir de kiliseleri vardı. Halepli Paul Sinop'taki Rumlara Ermenileri küçümsediklerini, Ermenilerin ibadet ettikleri kilise arazisinin Rum cemaatine ait kilise gayrimenkulü olduğu için burayı da kendilerinden almaya çalıştığını belirtmektedir. Diğer taraftan Sinop'taki Rum Ortodoks kiliseleri Amasya Metropolitliği'ne bağlıydı. Ancak Paul'un aktardığı bilgiye göre, Amasya'daki Hristiyan cemaatin tümüyle yoksullaşması ve buradaki metropolitliğin adeta harbeye dönüşmesi nedeniyle Amasya Metropoliti uzun süreden beri Sinop'ta yaşamaktaydı.¹⁵

18. yüzyılın başlarında Sinop'u ziyaret eden ve Rumlara hakkında bilgi edindiğimiz bir başka seyyah ise Fransız Joseph Pitton de Tournefort'tur. Tournefort'a, bu seyahatinde bir Alman hekim ve bir Fransız ressam arkadaşı da eşlik etmişti. Ekip, 6 Mayıs 1701¹⁶ tarihinde Sinop'a gitmek için Abana'dan yola çıktı ve 7 Mayıs'ta Sinop'a vardı. Tournefort ziyareti sırasında, çevrede alçak bağ bulunmamasına rağmen çok iyi asma şarabı satan bir Rum'un evinde kaldı ve 10 Mayıs'ta Sinop'tan ayrılarak Gerze üzerinden doğuya doğru seyahatini sürdürdü. Fransız seyyah Sinop'a dair ilk izlenimlerinde, kentte hiçbir Yahudi'nin yaşamasına izin verilmediğini ve Rumlara güvenmeyen Türklerin, onları surların ötesinde, savunmasız büyük bir dış mahallede oturmaya zorladığını ifade etmektedir.¹⁷

¹³ Bu kiliselerden ilkinin adı *Konstantin* (Constantine) ve *Helena* idi. İkincisinin ismi *Müjde* (Annunciation), Üçüncü kilisenin ismi ise *Aziz Nicolas* (St. Nicolas)'tı. *Papaz Aziz John* (St. John the Divine) isimli dördüncü kilise çok eski tarihlerde yapılmış yüksek kubbeli ve içlerinde en eski olanıydı. Bu kilisenin yakınlarında ise *Aziz Kugiaxn* (St. Kugiaxn) isiminde büyük yapı ise beşinci kiliseydi. Altıncı kilisenin ismi *Vaftizci Aziz Yahya* (St. John the Baptist) idi. Deniz kenarında yer alan *Martir Theodor Tiron* (Martyr Theodorus of Thyron) isimli kilise ise Sinop'taki yedinci kiliseydi. Havarî Aziz Andreas (St. Andrew)'ın komşu ülkeleri ziyaret ettikten sonra Sinop'a geldiğinde, Şehit Theodor Tiron mabedinin içerisinde yer alan koltuk şeklinde mermer bir taşa oturduğu rivayet edilmekteydi. Aynı zamanda bu kilisede Sinoplu Aziz Fokas'ın (St. Foka/St.Phocas) mezarının saklı olduğuna inanılmaktaydı.

¹⁴ Ayrıca bu bölgede eski bir saray kalıntısı bulunmaktaydı. Burası Sinop'un Hristiyan imparatorlar tarafından yönetildiği dönemden kalma bir yerdirdi. Bu muhteşem yapının etrafı ise Hristiyanlara ait harabe evlerle çevriliydi. Sarayın içerisinde, *Kutsal Göğe Yükseliş* (the Divine Ascension) Kilisesi adı ile anılan antik bir kilise bulunuyordu. Sinop'taki tüm kiliselerin plan tipleri, İstanbul ve Anadolu'daki diğer kilise planlarıyla benzerlik arz etmekteydi.

¹⁵ Paul of Aleppo, *a.g.e.*, s. 428-431.

¹⁶ Seyahatnamenin Türkçe çevirisinde Joseph de Tournefort'un 5 Mayıs'ta Abana'ya ulaştığı ve 16 Mayıs'ta Sinop'a gitmek üzere Abana'dan ayrıldığı yazmaktadır. Ayrıca 17 Mayıs'ta Sinop'a varan Tournefort'un, daha sonra 10 Mayıs'ta Gerze'ye gitmek üzere Sinop'tan yola çıktığı ifade edilmektedir. Burada maddi bir hatadan kaynaklı yanlış bir tarihlendirme söz konusu olabilir. Dolayısıyla Joseph de Tournefort'un, 7-10 Mayıs tarihleri arasında Sinop'u ziyaret ettiği düşünülmektedir.

¹⁷ Joseph Pitton de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi-Ege Adaları*, Çev. Ali Berktaş, Ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2013, ss. 46, 112-116.

İbrahim Güler'e göre, Tournefort'un bu hadiseye bakış açısının özünde dinî bir bağnazlık belirtisi söz konusuydu. Güler, kale surları dışındaki savunmasız yerde sadece Rumlardan söz edilirken yine kısmen sur dışında yer alan Müslüman ahalinin savunmasızlığından söz edilmeyişini, Tournefort'un konuya tek yönlü olarak yaklaştığı şeklinde yorumlamaktadır. Bu dönemde Balatlar, Bağçeler ve Kefevî (Mahmud Efendi Cami-i Şerifi) mahallelerinde Türklerin ve Rumların Sinop kalesi surlarının dışında birlikte yaşıyor olmaları Güler'in iddiasını temellendirdiği başlıca husustur. Diğer taraftan Rumların surların dışında yaşıyor olmaları tamamen kasti bir tutumdan kaynaklanmıyordu. Sebebi uzun yıllar boyunca süre gelen dinî, sosyal ve kültürel hoşnutsuzluğun sebep olduğu bir durumda aranmalıydı. Söz konusu hoşnutsuzluk ise gayrimüslimlerin şehrin kenar mahallerine yerleşmelerine ve yeni mahalleler kurmasına sebep olmuştu. Bu durum da gayrimüslim mahallelerinin Sinop kalesinin surları dışında yer almasının nedenini açıklayacak gerekçelerden birisi olmalıydı.¹⁸

Osmanlı belgelerinde surların içerisinde yer alan mahallelerden bahsederken *Medine-i Sinop*, surların dışındaki mahaller vurgulandığında ise *Medine-i Sinop haricide* ya da *Medine-i Sinop varoşunda* şeklinde bir ifade kullanılmaktaydı.¹⁹ Ancak 18. yüzyılın ilk yarısından sonraki dönemlerde, şehrin gelişimi ve genişlemesine paralel olarak Müslüman ahali de sur dışında yer edinmeye başladı.²⁰ Öte yandan şehrin kale dışında olan kısmı veya şehrin kenar mahallesi anlamına gelen *varoş*²¹ ifadesinin, Sinop'taki bütün Rum mahallelerini niteleyecek şekilde ileriki dönemlerde de sıklıkla kullanıldığını belirtmekte yarar vardır. Ayrıca 15. ile 18. yüzyıllar arasında Sinop gayrimüslim mahallerinin sayısında ve adında değişimler yaşansa da bu mahallelerin konumuna dair bir değişiklik olmadığı söylenebilir.

1.19. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop Rumları

Sinop'taki Rum cemaati hakkında önceki dönemlere göre 19. yüzyıldaki kaynak çeşitliliği, bu toplum hakkında daha fazla bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır. Özellikle yabancı konsolosluk ve seyyahlara ait notlar, Osmanlı şer'iyye sicilleri, temettuât defterleri, salnameler ile çeşitli arşiv vesikaları Sinop'taki Rum ahalinin nüfus verileri, meslekî uğraşları, mahalle yapılanmaları, eğitim kurumları ve diğer toplumsal vakıalarına dair bizlere önemli bilgiler sunmaktadır.

¹⁸ İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1992, s. 54-57. Ayrıca 18. yüzyılın ilk yarısına ait 86 ve 89 numaralı Sinop şer'iyye sicillerine göre şehirde 8 gayrimüslim (kefere) mahallesi vardı. Bu mahalleler: Arab, Ayatoturi, Ayaklıkenise (kilise), Ayakonstantin, Ayanikola, Meryemana, Elekçiler/Elekçiyân (Kumbaşı) ve Balatlardı. Sinop'un gayrimüslim mahalle adları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Güler, *a.g.t.*, ss. 57-63; Fulya Üstün Demirkaya-Ömer İskender Tuluk, "Eflatun'un Kurbağası Sinope'den Sinop'a: Kaynaklara Göre Sinop Kentinin Fiziksel Gelişimi", *METU JFA*, C: 29:1, 2012/1, s. 45-68.

¹⁹ Selim Özcan, *Tanzimat Döneminde Sinop Şehri*, Sinop 2015, s. 50; Güler, *a.g.t.*, s. 53.

²⁰ Güler, *a.g.t.*, s. 58.

²¹ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C: III, İstanbul 1971, s. 584.

Bu bağlamda 19. yüzyılın başlarında Sinoplu Rumlara dair bilgi edinile bilinen önemli kaynaklardan birisi Fransız Pascal Thomas Fourcade'ın Sinop konsolosluğu dönemine ait notlarıdır.

Fransa adına 14 Ekim 1803'te Sinop konsolosluğu görevine başlayan Pascal T. Fourcade, Sinop'tan ayrıldığı Şubat 1809'a kadar geçen altı yılda bölgedeki siyasi dengeler, ticari hayat, içtimaî yapı ve arkeolojik değerlere dair önemli raporlar hazırladı. Söz konusu raporlar, Sinop Rum nüfusu ile ilgili bilgiler de içermektedir. Fourcade, Sinop'a gelir gelmez şehirdeki Rus Konsolos Konuchenco'nun engellemeleri ile karşılaştı. Rus konsolos tarafından Fourcade'ın şehir idarecileri ile olan ilişkileri engellenmiş, konsolosluk binası seçimine kadar Rus meslektaşının müdahalesine maruz kalmıştı.²² Konuchenco'nun özellikle Sinop'taki Rumlar arasında büyük bir saygınlığı söz konusuydu. Rusların, Rum ahaliyi himaye etme çabaları sonucu şehrin Rum mahallesi sürekli bir karışıklık içerisindeydi. Gemilerle Sinop'a gelen Rus denizciler geceleri kentte olaylar çıkarmaktaydı. Hatta Şubat 1806'da Rus konsolosundan cesaret alan ve Rus bandıralı bir gemi ile gelen mürettebat, Fransız konsolosluğuna saldırarak kadar ileriye gidecekti.²³ Diğer taraftan Fourcade'ın 22 Kasım 1805 tarihli notlarında dikkat çeken bir başka husus ise Kastamonu mütesellimi ile kendisine muhalif olanların Sinop'taki siyasi çekişmeleriydi. Bu iktidar mücadelesi döneminde, şehirdeki zahire fiyatları üç misline çıkarken Sinop'taki Rumlar Kırım'a, Türkler ise İstanbul'a kaçmaya çalıştı.²⁴

1800'lü yılların başında Sinop'taki Rum ahaliye dair bilgi veren bir başka Fransız ise Pierre Amédée Jaubert'ti.²⁵ 1806 Ekim'inin başında Sinop'a gelen Jaubert, dokuz gün Fransız Konsolos Pascal T. Fourcade'nin evinde kaldı. Fransız seyyah ve şarkiyatçı Jaubert, bu dönemde şehrin nüfusunun 12.000 kişi olduğunu belirtmektedir. Nüfusun üçte ikisini Türkler oluştururken geri kalan kesimi deniz kıyısına inşa edilmiş evlerde yaşayan Rumlardan meydana geliyordu. Jaubert'in banliyö şeklinde ifade ettiği Rum mahallesinde, Fransız ve Rus konsolosluk

²² Özgür Yılmaz, "Güney Karadeniz'de Yeni Fransız Politikası: Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu (1803-1809)", *Cahiers Balkaniques*, Vol: 42, 2014, s. 237.

²³ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 254. Bu olaydan kısa bir süre sonra Türk mahallesine yarım saat uzaklıktaki Fransız konsolosluğu bir kez daha saldırıya uğradı. Konsolos Fourcade'ın Sinop dışında bulunduğu bir dönemde gerçekleşen bu olay, dört Rum gemisi mürettebatı tarafından gerçekleştirildi. Saldırı esnasında konsolosluk binasında Fourcade'ın hasta Rum eşi, çocuğu, konsolosluk görevlisi Şansölye Bernage ile hizmetçiler vardı. Olaylar sırasında hizmetçilerden birisi ölmüş, konsolosun ailesi ve çalışanları Rumlar tarafından ciddi tehditler almıştı. Fourcade, suçluların cezalandırılması için girişimlerde bulunsa da bir sonuç almadı. Ancak saldırıların sorumlusu olan Rumlara karşı Fransız konsolosun güvensizliği daha da arttı. Yılmaz, s. 259.

²⁴ Yılmaz, *a.g.m.*, s. 257.

²⁵ Kendisi, I. Napolyon (Bonapart) döneminde İran ve Osmanlı coğrafyasında Fransa adına faaliyetlerde bulunan Fransız bir diplomat ve şarkiyatçıydı. 1805 yılında tüccar görüntümü altında ajan olarak İran'a giden Pierre Amédée Jaubert, görevini tamamladıktan sonra Doğu Anadolu ve Güney Karadeniz sahili boyunca incelemeler yaparak İstanbul'a ulaştı. 1806 yılında gerçekleştirdiği bu seyahati sırasında uğradı kentlerden birisi ise Sinop'tu. Semavi Eyice, "Jaubert, Pierre-Amédée (1779-1847)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 23, s. 576-578.

konutları da yer alıyordu. Sinoplu Rumlar ticaret ve balıkçılıkla uğraşmaktaydı. Şehirdeki ticaretin canlı tutan en önemli etmen ise Sinop Limanı idi. Liman Tokat'tan bakır, Ankara'dan tiftik keçisi yünü gibi ürünler getiriliyordu. Bu mallar Sinop'ta bulunan kereste, halat ve hatta çok lezzetli tuzlanmış ya da kurutulmuş uskumrular ile birlikte ihraç edilmekteydi. Tüm bu ticari faaliyetlerin odağında ise denizcilikle uğraşan Rumlar yer alıyordu. Türkler ise zirai faaliyetlerin yanı sıra önemli bir gemi yapım ve onarım merkezi olan Sinop tersanesinde çalışmaktaydı.²⁶

Diğer taraftan seyyah Per Minas Bijişkyan, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Karadeniz seyahati sırasında Sinop'a bağlı kıyı yerleşkelerinde karşılaştığı Rum ahali ile Rum evleri ve kilise yapıları hakkında verdiği bilgilerde, bölgedeki Rum varlığına değinmektedir. Örneğin Ayandon'da²⁷ *Ay Andon* namında eski bir kilisenin ve Rum evlerinin olduğundan, buraya yaklaşık 20 km²⁸ uzaklıktaki İstefan'da ise eski bir kale ile büyük bir Rum kilisesinden bahsetmektedir. Pagan dönemde bölgeye *İstefane* denildiğini ifade eden seyyah, bu ismin yerleşim yerinin kurucusunun adından geldiği kanısındadır. İstefan'dan doğuya doğru ilerledikten sonra Ayancık'a ulaşan Bijişkyan, Ayancık'ta çok basit evlerin bulunduğunu, Ayancık'ın yaklaşık 15 km²⁹ doğusundaki Gebelit isimli yerleşkede ise Rum ve Türk evlerinin yer aldığını belirtmektedir. Seyahatinin devamında İnceburun ve Aklıman'dan geçen Bijişkyan, bu bölgelerdeki herhangi bir yerleşim yerine ya da Rum varlığına değinmemiştir.³⁰ Daha sonra Sinop şehrine ulaşan seyyah, öncelikli olarak kent tarihi ve coğrafyası hakkında bilgiler vermektedir. Bijişkyan, seyahatnamesinin satır aralarında ise Sinop'taki Rum ahalden bahsetmektedir. Kendisinin ifadesiyle, Sinop'taki Hristiyan halk kale dışında ikamet etmekteydi. Sinoplu Rumlardan cesur ve gururlu insanlar olarak bahseden seyyah, şehirdeki Ermeni nüfusun Rum nüfusa göre sayıca az olduğunu ve kentte bir Ermeni kilisesi bulunduğunu aktarmaktadır.³¹

19. yüzyılda Sinop ve çevresinde incelemeler yapan bir başka yabancı seyyah İngiliz William John Hamilton'dır. Seyahat notlarında önce Gerze'den bahseden Hamilton, burada 25'i Rumlara, geri kalanın da Türklere ait olan yaklaşık 240 hane bulunduğunu belirtir. Seyyah, Gerze'de eski bir Bizans kilisesinin duvar kalıntısı ile bu kilisenin yakınında bir Rum kilisesinin yer aldığını da notlarına eklemiştir.³² 23 Temmuz 1836'da Sinop'a gelen Hamilton, Sinop Kalesi'nin sur içinde 500 Türk evinin, surların dışında ise Rumlara ait 300 evin olduğundan söz etmektedir. Kendisinden önceki yabancı seyyahlar gibi gayrimüslim yerleşkelerin şehirdeki konumuna değinen Hamilton, Rum hanelerinin yaygın olarak şehrin doğu

²⁶ Pierre Amédée Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse, Fait dans Les Anées 1805-1806*, Paris 1821, s. 394-398.

²⁷ Sinop'un Türkeli ilçesinin eski adıdır.

²⁸ Belgede 12 mil olarak verilmiştir.

²⁹ Belgede 9 mil olarak verilmiştir.

³⁰ Per. Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi: Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1998, s. 61-62.

³¹ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 69.

³² William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Vol: I, London 1842, s. 304-305.

kısımında toplandığını vurgulamaktadır. Sinop ziyareti sırasında devlet yetkilileri tarafından kendisine tahsis edilen konak da surların dışındaki Rum mahallesinde yer alıyordu.³³

19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru genel anlamda Sinop'taki gayrimüslim ya da daha özel bir ifade ile Sinoplu Rumların iktisadi ve sosyal hayatlarına dair önemli bir kaynak ise 1844-1845 tarihli temettuât defterleridir. Bu dönemde Sinop merkezine ait 6 gayrimüslim mahalle defteri bulunmaktadır. Özcan tarafından ayrıntılı olarak incelenen söz konusu defterlere göre, bu dönemde şehirde 6'sında sadece gayrimüslimlerin (Reaya-yı Rumiyan) yaşadığı toplam 20 mahalle vardı. Söz konusu gayrimüslim mahallelerinde toplam 367 hane bulunuyordu ve bu yerleşim yerlerindeki tahmini toplam nüfus 1.835'ti. Bir başka ifadeyle temettuât defterlerine göre, 1844-1845 yıllarında Sinop nüfusunun %62'sini Müslümanlar, %38'inide gayrimüslimler oluşturuyordu. Diğer taraftan Rumlara ait mahallerin isimleri, mahalle içindeki hane sayıları ile mahallere göre nüfus oranları ise şöyleydi; 112 haneli Arap Mahallesi'nde 560 kişi, 67 haneli Meryemana Mahallesi'nde 335 kişi, 65 haneli Kalafat Mahallesi'nde 325 kişi, 62 haneli Ayanikola Mahallesi'nde 310, 52 haneli Ayaklı Mahallesi'nde 260 kişi ve 9 haneli Balatip (Balat) Mahallesi'nde 45 kişi yaşıyordu.³⁴

Önceden olduğu gibi bu dönemde de başta Rumlar olmak üzere Sinop'taki gayrimüslim nüfusun ağırlıklı geçim kaynağının, ticaret ve zanaat üzerine şekillendiği anlaşılmaktadır. Gayrimüslim nüfus zanaat ve ticaret alanında 43 farklı meslek grubu ile iştigal ediyordu. En yaygın meslek grupları: abacı, mollah³⁵, terzi, şerbetçi, dülgere, marangoz, kalaycı, taşçı, kuyumcu, eskici, ırgat ve papazlık.³⁶ Müslümanlar tarafından yapılmayan sadece gayrimüslimler tarafından icra edilen meslekler ise abacılık, açıcılık, balıkçılık, bezcilik, camcılık, dellallık³⁷, falakacılık, hallaçlık, kalaycılık, kuyumculuk, nakkaşlık, meyhanecilik, saatçilik, şerbetçilik, taşçılık ve varilcilik. Öte yandan Sinop'taki Müslüman ahali tarla ve bahçe tarımı ile meşgul olurken gayrimüslimlerin toprak sahibi olmamaları nedeniyle tarımsal faaliyetlerde bulunmadıkları, ihtiyaçlarını karşılayacak düzeyde de hayvan yetiştir-

³³ Hamilton, *a.g.e.*, s. 307.

³⁴ Temettuât defterlerinde vergi mükellefi olan erkek nüfusun hane reisi olarak verilmesi nedeniyle hanede tam olarak kaç kişinin yaşadığını ve cinsiyetlerini tespit etmemin mümkün olmadığını belirten Özcan, her bir hanede ortalama 5 kişinin yaşadığını düşünerek mahallelere göre tahmini bir nüfus çıkarımı yapmıştır. Selim Özcan, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop'taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 30, Güz 2011, s. 150, 153-154.

³⁵ Gemicilik anlamına gelen bir meslek grubu.

³⁶ Gayrimüslimlerin uğraştığı diğer meslek grupları: hizmetkâr, amele, hamal, attar (aktar), manav, balıkçı, bakkal, aşçı, bezci, tüccar, saatçi, hallaç (atımcı), falakacı, nakkaş (duvar veya tavan süsleme ustası), camcı, demirci, boyacı, kiremitçi, kahveci, meyhaneci, duhancı (tütüncü), berber, dellal (tellal, ilan edici) ve varilci. Ayrıca ilgili temettuât defterlerinde meslek adı yazılmayan ya da sanatsız olarak belirtilmiş hane reisleri de yer almıştır. Mahallelere göre bu meslek gruplarının dağılımı ve daha ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan, *a.g.m.*, s. 157-158.

³⁷ Alıcı ile satıcı arasında aracılık yapanlara ait meslek grubu. Özcan, *a.g.m.*, s. 157.

tiriciliği ile uğraştıkları anlaşılmaktadır.³⁸

Diğer taraftan şehirdeki gayrimüslimlerin ekonomik yapıları beş farklı kaynaktan elden edilen gelirlere dayanmaktaydı. Bunlardan ilki ve en önemli gelir kaynağını zanaat ve ticaret gelirleri oluşturuyordu. Öteki ekonomik gelir kaynakları işçilik, konut ve dükkân gibi taşınmaz mallardan elde edilen kira bedelleri, maaşlar ve sınırlı yapılan hayvancılıktı. Açıkçası iktisadi bakımdan Sinoplu Rumlar, kentin ticaretinde etkiliydi ve çeşitli ticarî dükkanlara sahiptiler. Gayrimüslim nüfusun ticarete etkili olmasının en önemli nedeni, bir liman şehri olan Sinop'taki emtianın hem denizden hem de karadan ticaretinde ve taşımacılığında söz sahibi olmalarından kaynaklanıyordu.³⁹ Ayrıca elde ettikleri gelirlere müteakip, gayrimüslimlerden *vergi-yi mahsusa* vergisi ile bir tür himaye ve emniyet vergisi olan cizye vergisi alınmaktaydı.⁴⁰

2.19. Yüzyılın İkinci Yarısında Sinop Rumları

Sinop, 19. yüzyılın ikinci yarısının başlarında yaşadığı facia neticesinde her açıdan ağır bir yara almıştır. Bu duruma sebep olan ise tarihte *Kırım Savaşı* olarak bilinen 1853-1856 Harbi'nin patlak vermesiydi. Söz konusu savaş, temelinde Rusya ile İngiltere'nin Orta Doğu'daki çıkar çatışmalarının bir patlaması, Osmanlı Devleti'nin ise istemediği ve hazır olmadığı bir silahlı mücadeleydi.⁴¹ Muhtemel Rus saldırılarına açık olan noktalardan birisi ise Güney Karadeniz sahilinde yer alan Sinop'tu. Savaşın çıkması ile birlikte Anadolu'nun Karadeniz kıyılarını korumak adına Osmanlı deniz filosu hareket etmiş, ancak hava muhalefeti nedeniyle Sinop Limanı'na sığınmıştı. Ne var ki Osmanlı donanması, 30 Kasım 1853'te Ruslar tarafından baskına uğradı ve bu vaka *Sinop faciası* şeklinde hafızalara kazındı.

Sinop baskını sonucunda Osmanlı filosunun tamamına yakını tahrip oldu. Baskın esnasında özellikle şehrin sur içinde yer alan yaklaşık 2.500 haneli Müslüman mahallesi de ağır hasar aldı. Sur dışında yer alan Rum mahallesinde ise zarar kısmen daha azdı. Rus gemilerinin bombardımanı ve şehre atılan yağlı paçavralar sonucunda çıkan yangın hızla kenti kapladı. Yangın neticesinde 7 mescit, 2 mektep, Müslümanlara ait 247 hane ve 170 dükkân, gayrimüslimlerin ise 40 ila 50 hanesi ve 50 dükkânı yandı. Şehirdeki sivil can kaybı 5'i Müslüman, 16'sı gayrimüslim olmak üzere toplam 21 idi.⁴² Fransız Vital Cuinet'in aktardığı bilgiye göre ise Sinop baskını sırasında Sinop'taki gayrimüslim yapıları da çok büyük tahribata uğradı. Baskın anında Rus gemilerinden atılan topların ilk hedefi Osmanlı filosunun amiral gemisiydi. Söz konusu gemi kale surlarının dışında yer alan ve gayrimüslim nüfusun yaşadığı Varoş Mahallesi'nin önüne demirlemişti. Dolayısıyla gemiye atılan ve üzerinden geçen top mermileri Hristiyan hanelerine de isabet etti.

³⁸ Özcan, *a.g.m.*, s. 155, 159.

³⁹ Özcan, *a.g.m.*, s. 160-162.

⁴⁰ Özcan, *a.g.m.*, s. 165-168.

⁴¹ Besim Özcan, "Bir Baskının Anatomisi: Sinop Faciası", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 2, 2007, s. 8.

⁴² Besim Özcan, *Sinop Deniz Felaketi-30 Kasım 1853*, İstanbul 2008, s. 83-84.

Soncunda ise çok sayıda ev yıkılırken erkek, kadın ve çocuk olmak üzere toplam 23 kişi yaşamını yitirdi. Sinop deniz felaketinden bir gece sonra hasar gören ve mühimmatı ile birlikte patlayan Türk gemisinin etrafa saçılan parçaları ise gayrimüslim mahallesinde büyük bir yangına sebep oldu. Çıkan yangın neticesinde 250 hane ve 100 dükkân yandı.⁴³

Rus ablukasına sonucunda Sinop Mutasarrıfı Hüseyin Paşa, şehirden kaçmıştı. Aynı şekilde Müslüman ahali de kenti terk etti. Rumlar ise dinî, kültürel ve siyasi bağların da etkisiyle Rusları dost sayarak yerlerinde kaldı.⁴⁴ Cuinet'in ifadesi ile şehirdeki gayrimüslim ahali, yaşanan olaylar sonrasında yaralı Osmanlı askerlerinin yardımına koştu. Hatta şehirden ayrılmış olan Sinop mülkî idaresi yetkililerinin, felaketten bir hafta sonra şehre dönmelerine kadar 20 gayrimüslim erkekten oluşan bir heyet tarafından kentin düzeni sağlanmaya çalışıldı. Ayrıca bu kişiler tarafından güvenlik altına alınan sancak kasasında yer alan 100.000 lira (yaklaşık 230.000 Frank) eksiksiz olarak Osmanlı yetkililerine teslim edildi.⁴⁵

Baskın sonrasında Rus filosu hemen şehri terk etmedi. Ruslar, hasar gören kalyonlarını tamir etmek üzere bir günden fazla Sinop Limanı'nda kaldı. Bu tamirat devam ederken Sinoplu Rumlar, Rus filosunda yer alan Rum asıllı deniz asteğmeni Manto ile görüştüler ve kendilerinin de gemilere alınarak Rusya götürülmelerini talepte ettiler. Rumların şehri terk etmek istemelerinin nedeni ise Müslüman mahallelerinin tamamen yanmasına karşılık, kendi mahallelerinde hasarın kısmen daha az olması ve Ruslar gittikten sonra Sinop'a geri dönecek olan Türlerin kendilerini öldürebilecekleri yönünde duydukları endişeden kaynaklanıyordu. Manto'nun tavsiyesi üzerine bu durum bir Rum heyeti aracılığı ile Rus filosu komutanı Amiral Pavel Nahimov'a bizzat iletildi. Heyeti kabul eden ve dikkatlice dinleyen Rus amiral, bir deniz harbi münasebeti üzerine Sinop'a geldiklerini ve Osmanlı padişahının tebaasından olan birkaç bin kişiyi Rusya'ya götürdüğü takdirde daha büyük bir siyasi krize sebep olunabileceğini gerekçe göstererek Rumların bu isteğini geri çevirdi ve onları Sinop'ta kalmaya ikna etti.⁴⁶

2.1. Rum Nüfus (1853-1903)

1853 Kasımı'nın bitiminde yaşanan deniz felaketi Sinop'un ticari hayatına, mimari dokusuna ve demografik yapısına ağır darbe vurdu.⁴⁷ Bu tarihten önce şehre

⁴³ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de L'Asie-Mineure*, Ed. Ernest Leroux, C: 4, Paris 1894, s. 580-581. Sinop baskını sonrasında Osmanlı Devleti tarafından şehrin yeniden imarı için çalışmalar başlatıldı. Bu dönemde millet ayrımı yapılmayarak, zarara uğrayan Rumlara da devlet yardımı yapıldı. *BOA*, A.MKT.MVL, No: 94/74,24.10.1273/17.06.1857.

⁴⁴ Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, Çev. ve Haz. Candan Badem, İstanbul 2012, s. 158.

⁴⁵ Cuinet, *a.g.e.*, s. 580.

⁴⁶ Özcan, *a.g.e.*, ss. 87-88.

⁴⁷ Örneğin 1855 yılında Sinop'a gelen İsveçli gezgin W. T. Streuber, Rus saldırısı sonrası parçalanmış Türk gemilerinin kıyıya uzanmış bir şekilde yatığını ifade ediyordu. Bu saldırı sonucunda kentin Türk mahallesinde bulunan sadece büyük cami [Alâeddin Camii] ile iki ya da üç sokağın ayakta kalmıştı. Şehrin geri kalanı tahribatın en korkunç yüzünü sergilemekteydi. Streuber,

dair hatıratlarda, monografilerde, seyahatnamelerde ya da resmî kayıtlarda Sinop'un nüfusu 10.000 ila 15.000 arasında değişkenlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak 1853'ten sonra kaleme alınan eserlerde Sinop'ta ortalama 6.000 ila 9.000 nüfus olduğu belirtilmektedir.⁴⁸ Bu olayın ardından Sinop'a ve Sinop'taki Rum ahaliye dair bilgi edinilebilen bir başka kaynak ise Kastamonu vilayeti salnameleridir.

Tablo 1: Kastamonu Vilayeti Salnamelerine Göre 1869-1882 Yılları Arasında Sinop Sancağına Bağlı Kaza ve Nahiyelerdeki Rum Nüfus İstatistiği⁴⁹

Tarih	Sinop		Boyabat		İstefan (Ayancık)		Gerze		Toplam	
	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus
1869	306	2.006	-	-	103	410	132	539	541	2.955
1870	562	2.006	-	-	103	410	132	539	797	2.955
1871	694	2.545	-	-	103	410	-	-	797	2.955
1872	694	2.545	-	-	103	410	-	-	797 ⁵⁰	2.955
1873	694	2.545	-	-	103	410	-	-	797	2.955
1874	694	2.545	-	-	104	492	-	-	798	3.307
1875	609	1.925	-	-	104	466	-	-	713	2.391
1876	414	1.243	-	-	105	495	-	-	519	1.738
1877	413	1.303	-	-	105	495	-	-	518	1.798
1878	413	1.303	-	-	105	495	-	-	518	1.798
1879	414	1.305	-	-	105	495	-	-	519	1.800
1880	682	2.339	-	-	105	495	-	-	787	2.834
1881	682	2.339	-	-	105	495	-	-	787	2.834
1882	682	2.339	-	-	105	495	-	-	787	2.834

1869'dan 1903 yılına kadar yayınlanan ve Kastamonu vilayetine ait olup, günümüze ulaşan toplam 21 adet salname bulunmaktadır. Söz konusu salnameler, 19. yüzyılın ikinci yarısından, 20. yüzyılın başlarına kadar Sinop sancağı genelini-

ahşap yapılardan oluşan Rum mahallesinin ise kıyıda yer aldığı belirtiyordu. W. T. Streuber, *Sinope, ein Historisch-Antiquarischer Umriss*, Basel 1855, s. 142.

⁴⁸ Özcan, a.g.e., s. 86.

⁴⁹ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, Kastamonu Vilayet Matbaası, H.1286 (M.1869), s. 107; H.1287 (M.1870), s. 117-119; H.1288 (M.1871), s. 151; H.1288 (M.1872), s. 149; H.1290 (M.1873), s. 159; H.1291 (M.1874), s. 165; H.1292 (M.1875), s. 177; H.1293 (M.1876), s. 149; H.1294 (M.1277), s. 169; H.1295 (M.1278), s. 121; H.1296 (M.1879), s. 128; H.1297 (M.1880), s. 168,173; H.1298 (M.1881), s.183, 189; H.1299 (M.1882), s. 197, 203.

⁵⁰ 1872 ve 1873 yılına ait ilgili salnamelerde Sinop sancağındaki toplam Rum nüfus 792 olarak yazılmıştır. Bkz. *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1288 (M.1872), s. 149; H.1290 (M.1873), s. 159. Ancak burada maddi bir hata yapıldığı düşünüldüğünden toplam Rum nüfusu 797 olarak verilmiştir.

deki Müslüman, Rum ve Ermeni nüfusu hakkında bilgi vermektedir.⁵¹ 1869-1882 yıllarını kapsayan ilk 14 salnameden hareketle hazırlanan, Sinop sancağı dâhilindeki Rum nüfus ve hane sayıları ise Tablo 1’de gösterilmiştir.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Sinop sancağındaki en kalabalık Rum nüfus Sinop merkezde yer alıyordu. Merkez kazadan sonra sancak içerisinde Rumların yoğun olarak yaşadığı bir diğer bölge ise İstefan (Ayancık) idi. Diğer taraftan 1871 yılından itibaren eski adı Kasaba olan Gerze nahiyesindeki genel nüfus istatistikleri ise Rumlar da dâhil olmak üzere *ma’a nahiye Sinop kasabası* başlığı altında Sinop merkez kazası ile birlikte verilmiştir. Dolayısıyla 1869 ve 1870 salnameleri dikkate alınarak Gerze’de bir Rum nüfustan söz etmek pek tabii mümkündür. Ancak ilgili salnamelere göre Boyabat kazasında Rum nüfus bulunmamaktaydı.

Öte yandan 1881/1882-1893 yılları arasında yapılan Osmanlı genel nüfus verilerinde Sinop sancağının nüfus bilgileri de yer almaktadır. Söz konusu tarihlerde yapılan nüfus sayımlarına göre, Sinop merkez kazasında 2.048’i erkek, 2.015’i kadın olmak üzere toplam 4.063 Rum yaşıyordu. Ayancık kazasında ise 575’i erkek, 638’i kadın toplam 1.213 Rum bulunmaktaydı. Ayrıca daha önceki tarihlere ait salnamelerde Boyabat kazasında herhangi bir Rum nüfustan söz edilmezken ilgili tarihlerde yapılan genel nüfus sayımına göre Boyabat’ta 22’si erkek, 62’si kadın olmak üzere 84 Rum ikamet etti anlaşılmaktadır.⁵²

1889 yılına ait salnamene verilerine göre Sinop merkez kazasında Osmanlı tebaasına bağlı (yerli) 2.068’i erkek, 2.007’si kadın toplam 4.075 Rum vardı. Ayrıca aynı dönem nüfus istatistiklerinde, Rum nüfus karşısına yazılan ve yabancı olarak ifade edilen 82 erkek, 41 kadın olmak üzere toplam 123 kişiden söz edilmektedir. Yabancı ifadesi ile Yunan, Rus ya da başka bir ülkenin tabiiyetinden olup, ticaret veya çeşitli nedenlerle Sinop’ta ikamet eden Rumlar kastedilmekteydi. Bu kişilerin de eklenmesi ile Sinop merkez kazasındaki Rumların genel toplamı 4.198 olarak gösterilmiştir.⁵³ Yine 1889 verilerine göre Boyabat’ta 26 erkek, 27⁵⁴ kadın olmak üzere 53 yerli Rum ile 31’i erkek biri kadın toplam 38 yabancı uyruklu Rum bulunuyordu. Ayancık’ta ise 598’i erkek, 545’i kadın toplam 1.143 yerli Rum yaşarken 40’ı erkek, 30’u kadın toplam 70 de yabancı uyruklu Rum ikamet ediyordu.⁵⁵

1892 tarihli Kastamonu vilayeti salnamesinde yer alan nüfus istatistikleri ise etnik ayrıma gidilmediği görülmektedir. Müslüman olmayanlara ait nüfus verileri,

⁵¹ Belirtilen dönem içerisinde Sinop’un idari ve genel demografik yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cenk Demir, “Kastamonu Vilâyet Salnâmelerine Göre Sinop’un İdari ve Demografik Yapısı (1869-1903)”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 5, S: 17, Aralık 2014, s. 45-64.

⁵² Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985, s. 140-141.

⁵³ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1306 (M.1889), s. 478.

⁵⁴ İlgili belgede yerli Rum kadın sayısı 2.007 olarak verilmiştir. Bu kadar büyük bir sayının maddi bir hatadan kaynaklandığı düşünüldüğünden, yukarıda 27 şeklinde gösterildi.

⁵⁵ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1306 (M.1889), s. 485, 490.

gayrimüslim nüfus başlığı altında verilmiştir. Buna göre Sinop merkez kazasında yer alan toplam 858 hanede 2.201'i erkek, 2.336'ı kadın toplam 4.537 gayrimüslim vardı. Aynı salnameye göre Boyabat'taki 374 hane içinde 1.196'sı erkek, 1.012'si kadın olmak üzere 2.208 gayrimüslim bulunuyordu. Ayancık'taki gayrimüslimlere ait 182 hanede 632'si erkek, 594'ü kadın toplam 1.226 kişi yaşamaktaydı.⁵⁶ 1893, 1894 ve 1899 yıllarında düzenlenen salnamelerde ise yerli ve yabancı Rum şeklindeki iki ayrı ifade kaldırılıp, nüfus istatistiklerinde sadece erkek ve kadın şeklinde bir ayrıma gidilmişti. Söz konusu veriler ışığında Sinop sancağına bağlı kazalardaki Rum nüfus oranları ise Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Kastamonu Vilayeti Salnamelerine Göre 1893, 1894 ve 1899 Yıllarına Ait Sinop Sancağına Bağlı Kaza ve Nahiyelerdeki Rum Nüfus İstatistiği⁵⁷

Tarihi	Sinop		Boyabat		Ayancık		Gerze		Toplam		
	E	K	E	K	E	K	E	K	Erkek	Kadın	Genel
1893	2.616	2.206	26	21	670	631	-	-	3.312	2.858	6.170
1894	2.548	2.395	27	22	646	610	-	-	3.221	3.027	6.248
1899	1.939	1.764	44 ⁵⁸	23	476	408	723	735	3.182	2.930	6.112

Öte yandan 1896 yılına ait Kastamonu vilayeti salnamesinde Sinop sancağına dair nüfus verileri, kazalara bağlı mahalle ve nahiyelerdeki kadın ve erkek oranları ile birlikte gösterilmiştir. Dolayısıyla sancak dâhilindeki Rum nüfus hakkında bu dönem için sağlıklı bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak, Sinop merkez kazasına bağlı olan ve gayrimüslimlerin yaşadığı Varoş Mahallesi özelinde değerlendirecek olursak, 1896'da Varoş Mahallesi'nde 503 hane yer alıyordu. Bu hanelerde ise 1.566'sı erkek, 1.412'si kadın olmak üzere toplam 2.978 kişi yaşamaktaydı.⁵⁹ 1903 yılında Sinop sancağındaki Müslüman, Rum ve Ermeni nüfusa ait veriler kadın, erkek şeklinde toplu olarak verilmiş, kazalardaki nüfus istatistikleri ise ayrı ayrı gösterilmemiştir. Bu dönemde toplam nüfusu 144.064 olan Sinop sancağı dâhilde 3.500'ü erkek, 3.394'ü kadın olmak üzere 6.894 Rum bulunuyordu.⁶⁰

Fransız Vital Cuinet'in 1894 tarihli eserinde yer alan bilgilere göre, Sinop sancağı genelindeki nüfus sayısı 139.577 idi. Bu oran içerisinde en yoğun nüfusu

⁵⁶ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1310 (M.1892), s. 444, 449, 454.

⁵⁷ Tabloda yer alan "E" harfi erkek, "K" harfi ise kadın nüfusu ifade etmektedir. *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1311 (M.1893), s. 289; H.1312 (M.1894), s. 336; H.1317 (M.1899), s. 262, 268, 272.

⁵⁸ Boyabat kazasına dair verilen Rum istatistiklerinde, Boyabat'a bağlı Durağan nahiyesindeki Rum sayıları da yer almaktadır. Buna göre, 1899 yılında Boyabat kazasındaki 44 Rum erkeğin 25'i Boyabat'ta, 19'u ise Durağan'da ikamet ediyordu. Aynı dönemde Boyabat'ta Rum kadın nüfus bulunmazken Durağan'da 23 Rum kadın vardı.

⁵⁹ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H. 1314 (M. 1896), s. 384. Öte yandan ilgili salnamede Gerze, Boyabat ve Ayancık'a bağlı mahalle ve nahiyelerdeki erkek ve kadın nüfus oranları da verilmiştir. Ancak bu mahallelerdeki dinî ve etnik yapı bilinemediğinden herhangi bir çıkarım yapılamamıştır.

⁶⁰ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1321 (M.903), s. 379.

128.350 kişi ile Müslümanlar oluşturuyordu. Etnik ve dinsel dağılım çerçevesinde Rum Ortodokslar ise 8.834 kişi ile ikinci sıradaydı. Ancak çeşitli nedenlerden dolayı her yıl uzun süre Sinop sancağında ikamet etmek durumunda kalan Rumlar da eklendiğinde bu sayı 9.490'a ulaşmaktaydı. Sinop sancağının merkez ve diğer kazalarındaki Rum Ortodoks nüfus erkek-kadın nüfus oranlarına göre dağılımı ise Tablo 3'te gösterilmiştir.⁶¹

Tablo 3: 1894'te Sinop Sancağı Kazalarındaki Rum Ortodoks Nüfus İstatistiği

Tarihi	Sinop		Boyabat		Ayancık ⁶²		Toplam		
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Genel
1894	3.763	3.584	66	25	706	690	4.535	4.299	8.834

Dikkat edileceği üzere Sinop sancağındaki Rum Ortodoks nüfusa dair, 1894'te Cuinet'in tarafından verilen bilgiler ile aynı yıla ait Kastamonu vilayeti salnamesinde yer alan veriler arasında farklılık söz konusudur. Örneğin Cuinet'e göre Sinop merkez kazası dâhilinde Rum Ortodoks nüfusun toplam sayısı 7.347'dir. 1894 salnamesine göre ise bu oran 4.943 idi. Sadece Sinop kent merkezi dikkate alınarak yine Cuinet tarafından verilen bir başka istatistikte, Sinop kentinde Osmanlı tebaasına mensup 1.673'ü erkek, 1.636'sı kadın toplam 3.309 Rum Ortodoks ile yabancı uyruklu 656 Rum yaşamaktaydı. Toplam 705 hanede ikamet eden Rum nüfusun genel toplamı ise 3.965'ti.⁶³ Sinop merkez kazası ile kent merkezi arasındaki 3.382 kişilik fark, merkez kazaya bağlı Gerze nahiyesi ve köylerdeki Rum nüfusun dâhil edilmesi ile açıklanabilir.

Ioannis Kalfaoğlu'na göre 1899 yılında Sinop sancağının merkez nüfusu 20.000 idi. Bu nüfusun 4.000'i ise Rumlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Sinop civarında bulunan 6 köyde 3.000 kadar Ortodoks Rum yaşıyordu. Diğer taraftan Sinop'un batısında yer alan ve eski adı Ayios Antonios olan Ayancık kazasında ise 800 Rum vardı. Kalfaoğlu, aynı dönemde nüfusu 4.500 olan Boyabat kazasındaki Rum nüfusun varlığına dair herhangi bir bilgi vermemektedir.⁶⁴

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Sinop'taki Rum nüfus hakkında dikkat çeken bir başka husus ise Rumların, geçim sıkıntısı ya da *bedel-i askerîye* gibi mükellefi oldukları çeşitli vergileri ödememek için Rusya'ya göç ya da firar etmeleriydi. Örneğin 1861 yılında askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında bedel-i askerîye vergisi ödemekle yükümlü Osmanlı tebaası beş Rum nefer,

⁶¹ Cuinet, *a.g.e.*, s. 564-565; "Sinop", *Yurt Ansiklopedisi*, C: 9, İstanbul 1982/1983, s. 6767.

⁶² Ayancık için verilen nüfus verileri kaza genelini ifade etmektedir. Ayancık kaza merkezinde ise 237'si erkek, 272'si kadın olmak üzere toplam 509 Rum Ortodoks bulunuyordu. Cuinet, *a.g.e.*, s. 589.

⁶³ Cuinet'in verdiği rakamların toplamında maddi bir hata yapıp toplam sayı 3.961 olarak verilmiştir. Cuinet, *a.g.e.*, s. 581.

⁶⁴ Ioannis Kalfaoğlu, *Küçük Asya Kıtasının Tarihi Coğrafyası*, Çev. ve Yay. Haz. Özge Özgür, İstanbul 2013, s. 76.

Çarlık Rusya'nın Sinop Konsolos Vekili'nin desteği ile Rusya'ya kaçmıştı.⁶⁵ Kuzey Karadeniz'deki nüfus yoğunluğunu artırmak isteyen Rusya'nın, iskân politikası çerçevesinde Osmanlı tebaası mensubu Rum ve Ermenileri Rusya'ya gitmeleri için teşvik edilmeleri ilerleyen dönemlerde de devam etti. 1860'ların sonlarına doğru yine Sinop Rus Konsolosluğu'nun teşviki ile Sinop sancağının çeşitli karyelerinde yaşayan Rum ve Ermeni yaklaşık 150 kişi Rusya'ya göç etme girişiminde bulundu. Ancak Osmanlı makamlarınca bu kişilerin göç etmeleri önlenmeye çalışılıp, haklarında araştırma yapılmıştı.⁶⁶

1880'lere geldiğinde Rusya'nın Sinop, Samsun ve Trabzon Konsoloslarının gittikleri yerlerde yaptıkları propagandalar sonucu ikna ettikleri kişilere pasaport dağıtarak mevcut politikalarını sürdürdükleri görülmektedir.⁶⁷ Bu girişimler neticesinde Sinop, Samsun, Trabzon ve Erzurum çevresinde tütün ziraatı ile meşgul olanların, tütüncülükte yaşadıkları sıkıntıların da etkisiyle 1890'ların sonlarında Rusya'ya göç etmeye başladı.⁶⁸ Sinop'ta tütüncülük ile uğraşanlar genellikle gayrimüslim ahali idi. Dolayısıyla Sinop'tan ayrılıp Rusya'ya gidenlerin çoğunluğunu Rumların oluşturduğu söylenebilir.

2.2.Rumların Temsil Hakkı

Tanzimat Fermanı'nı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde yapılan idari reformlar çerçevesinde Sinop, 20. yüzyılın ilk çeyreği de dâhil olmak üzere Kastamonu'ya bağlı bir sancak şeklinde idare edildi. Osmanlı mahalli idare teşkilatı kapsamında, sancakların en büyük mülkî amiri mutasarrıflardı. Kendileri, vilayetlerde bulunan valilerin yetki ve görevlerini sancaklarda yükümlenmiş kişilerdi.⁶⁹ Sancak idari işlerinin yürütülmesi adına her sancakta, mutasarrıfların başkanlığında toplanan sancak idare meclisleri bulunuyordu. 8 Ekim 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi neticesinde ise vilayet, sancak ve kazalardaki idare meclislerine Müslüman ve gayrimüslimlerin ortak katılımı sağlandı.⁷⁰ Bu nizamname sonucunda gayrimüslim toplulukların dinî önderleri de yerel yönetimlere bağlı idare meclislerinin doğal üyeleri arasında yer aldı. Ayrıca halk tarafından seçilen ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslim dört üye de meclis yapısına dâhil edildi.⁷¹ Bu idari meclis yapılanması Sinop sancağında da uygulandı ve Rum ahali Sinop İdare Meclisinde temsil hakkı elde etti. İlki 1869 yılında yayınlanan Kastamonu vilayeti salnamesinden edinilen

⁶⁵ BOA, HR.SYS, 1362/44,12.10.1277/M. 23.04.1861.

⁶⁶ BOA, A.MKT.MHM., 431/45, 27.09.1285/11.01.1869; BOA,A.MKT.MHM.,436/93,16.11.1285/28.02.1869. Rusya'nın Rum ve Ermenileri hedef alan iskân politikasının nedeni ve girişimleri için ayrıca bkz. Abdullah Bay, "Güney Karadeniz'de Yeni Rus Politikası: Sinop'ta Rus Konsolosluğunun Açılması", *Sinop'ta Türk İslam Kültürü Sempozyumu (5-7 Ekim 2018) Bildiriler Kitabı*, Ed. Cüneyd Aydın-Emrah Dindi-Doğan Fırıncı, C: 1, Sinop 2018, s. 54.

⁶⁷ Bay, a.g.m., s. 54.

⁶⁸ BOA, BEO, 1433/107407, 20.09.1317/22.01.1900.

⁶⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2018, s. 81-82.

⁷⁰ Ramazan Erhan Güllü, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi: Osmanlı'dan Cumhuriyete*, İstanbul 2018, s. 112.

⁷¹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1997, s. 258-259.

bilgilere göre, söz konusu tarihte Sinop'taki Rumların dinî lideri sıfatı ile Sinop İdare Meclisinin asli üyeleri arasında Metropolit Vekili Dimitri Efendi yer alıyor, Kostanti Efendi ile Mavridi (?) Ağa ise aza olarak bulunuyordu. Sancaktaki hukukî sorunları çözmek için oluşturulan temyiz-i hukuk ve cinayet meclisi üyeleri arasında da Nikolaki Ağa ve Vasilaki Ağa adında iki Rum görev yapmaktaydı. Ayrıca sancak ticaret mahkemesinin dört kişilik aza komitesinde Cinoğlu Andon Ağa namında bir Rum da yer almaktaydı.⁷²

19. yüzyılın sonlarına doğru Sinoplu Rumların, resmî dairelerde daha fazla görev aldığı anlaşılmaktadır. Örneğin 1896 yılında Sinop Belediye Reisi Hacı Hasan Efendi başkanlığındaki belediye dairesinde çalışan 16 kişiden 8'i Rum idi. Bunlar aşî memuru Atnoş Efendi, Kıryako Efendi (aza), Yordan Efendi (aza), Hristaki Efendi (aza), Kostî Efendi (aza), Lefter Efendi (aza) ve Tanoş Çavuş idi.⁷³ Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, Sinop kentine dair alınan kararlar ve uygulamalarda yakın döneme kadar Rumlar da söz sahibi olmuştur.

Osmanlı taşra teşkilatındaki düzenlemeler ile birlikte Sinop sancağındaki yerel yönetimlerde temsil edilmeye başlayan Rum ahali, temsiliyet haklarını 20. yüzyıla da taşıdı. Örneğin 1903 yılına ait 21 numaralı Kastamonu vilayeti salnamesine göre, bu dönemde Sinop sancağı idare meclisinin gayrimüslim asli üyesi olarak metropolit vekili görev yapmaktaydı. Halk tarafından seçilen dört kişilik idare meclisi aza komisyonunda ise gayrimüslim ahaliyi temsilen Hacı Yordan Efendi ile Yorgi Kıryakidis Efendi bulunuyordu. Yine aynı dönemde sancak dâhilindeki çeşitli idari görevlerde de Rumlara rastlamak mümkündür. Örneğin nafîa komisyonunda ticaret, ziraat ve sanayi odası azası Vasili Efendi; belediye meclisinde Tabip Andonyadi Efendi, aşî memuru Atnoş Efendi, azalar İvan, Evirinos, Lefter Arsati ve Kıryako Koçidi Efendi gibi isimler yer alıyordu. Ayrıca Sinop karantinası, frengi ve gureba hastanesi, düyûn-ı umûmiye ve reji idareleri bünyesinde de tabip, eczacı veya memur olarak Rumların görev yaptığı anlaşılmaktadır.⁷⁴ Tüm bu örneklerden hareketle, Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sinop'ta da gayrimüslim nüfusun, sancak idaresinin farklı resmî birimlerinde görev aldığı ve temsil edildiği söylenebilir.

2.3.Rum Eğitim Kurumları

Sinop'taki Rum çocuklar, kiliselerin yanı sıra İslahat Fermanı sonrasında tanınan okul açma hürriyeti ile birlikte modern okullarda da eğitim almaktaydı. Bu okullar ortaokul derecesinde eğitim veren rüştiyeler ile ilkokul seviyesindeki iptidai mektepleriydi. Söz konusu okullar kız ve erkek olarak iki kısımdan oluşuyordu. Lise eğitimine devam etmek isteyenlerin bir kısmı Sinop İdadi Mektebi'ne gidiyor ya da başka vilayetlerde eğitimlerine devam ediyordu. Yüksek eğitim almak isteyen gençler ise İstanbul gibi büyük şehirleri veya az sayıda da olsa Amerikalı misyoner-

⁷² *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1286 (M.1869), s. 44-45.

⁷³ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1314 (M.1896), s. 235-236.

⁷⁴ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1321 (M.1903), s. 277, 280-283.

lerin idaresindeki Merzifon Anadolu Koleji'ni tercih ediyordu.⁷⁵ İoannis Kalfaoğlu'na göre Sinop'taki Rum okulları eğitim düzeyi açısından gayet başarılı eğitim kurumlarıydı.⁷⁶ Kastamonu vilayeti salnamelerinden elde edindiğimiz bilgiye göre, 1869-1889 yılları arasında Sinop sancağında bulunan gayrimüslim mekteplerinin sayısı şöyledir:

Tablo 4: 1869-1889 Yılları Arasında Sinop Sancağında Bulunan Gayrimüslim Mekteplerinin Sayısı⁷⁷

Tarih	Sinop	Boyabat	İstefan (Ayancık)	Toplam
1869	5	-	-	5
1870	5	-	-	5
1871	5	-	-	5
1872	5	-	-	5
1873	5	-	-	5
1874	5	-	-	5
1875	8	-	4	12
1876	4	-	5	9
1877	4	-	5	9
1889	2 ⁷⁸	1 ⁷⁹	- ⁸⁰	3

1890'lerden itibaren Kastamonu vilayeti salnamelerinde Sinop merkez kazasında yer alan Rum okulları erkek (zükur) ve kız (inas) mektepleri olarak iki ayrı başlık altında verilmiştir. İlgili belgelerde okulda görev yapan öğretmenlerin isimleri, kıdem sıraları, hizmetli ve öğrenci sayıları yer almaktadır. Örneğin 1892 yılında Sinop Rum Erkek Mektebi'nde 6 öğretmen görev yapıyordu. Söz konusu öğretmenlerin isimleri; muallim-i evvel Hristo Padrandi Efendi, muallim-i sâni Vasiliadi Efendi, muallim-i salis Sava Efendi, muallim Baba Yorgi Efendi, muallim Sava Efendi ve Lisan-ı Osmaniye muallimi Noris Efendi idi. Aynı dönemde 160

⁷⁵ Merzifon Anadolu Koleji'nden mezun olan öğrenciler arasında tespit edilen Sinop'la bağlantılı iki öğrenci vardı. Bunlardan birisi Gerze/Sinop'ta ikamet eden ve doktorluk yapan Eftimiades Savvas, diğeri ise Sinop'ta yaşayan Ayverinos Vasileos S. idi. Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Ankara 2008, s. 268, 277.

⁷⁶ Kalfaoğlu, a.g.e., s. 76.

⁷⁷ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1286 (M.1869), s. 102; H.1287 (M.1870), s. 108; H.1288 (M.1871), s. 125; H.1288 (M.1872), s. 141; H.1290 (M.1873), s. 161; H.1291 (M.1874), s. 161; H.1292 (M.1875), s. 174; H.1293 (M.1876), s. 151, H.1294 (M.1877), s. 171; H.1306 (M.1889), s. 475.

⁷⁸ Bu sıbyan mektebi olan bu iki mektep Rumlara aitti. *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1306 (M.1889), s. 475.

⁷⁹ Bu dönemde Boyabat kazasında bulunan 91 sıbyan mektebinden birisi Rumlara aitti. *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1306 (M.1889), s. 484.

⁸⁰ Bu döneme ait ilgili salnamede, Ayancık ile ilgili herhangi bir mektep tespit edilemedi.

öğrencili Sinop Rum Kız Mektebi'nde de iki muallime görev yapıyordu.⁸¹ 1892-1903 yılları arasında Sinop'ta bulunan Rum erkek ve kız mekteplerine dair istatistiki bilgiler ise Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5: Sinop Rum Erkek ve Kız Okullarının 1892-1903 Yılları Arasındaki İstatistiki Verileri⁸²

Tarih	Rum Erkek (Zükur) Mektebi			Rum Kız (İnas) Mektebi		
	Öğretmen	Hademe	Öğrenci	Öğretmen	Hademe	Öğrenci
1892	6	-	240	2	-	160
1893	6	-	240	2	-	160
1894	6	-	240	2	-	160
1896	3	1	228	2	-	175
1899	3	1	280	3	-	240
1903	6	2	214	3	1	234

Vital Cuinet'in 1894 verilerine göre Sinop sancağında toplam 17 Rum Ortodoks mektebi ve bu mekteplerde 410 öğrenci eğitim almaktaydı. Eğitim düzeyleri belirtilmeyen bu okulların ikisi dışında tamamı sancağın merkez kazasında bulunuyordu. Sancak merkezindeki 15 Rum Ortodoks mektebinde okuyan öğrenci sayısı 320 idi.⁸³ Ayrıca Boyabat'ta bulunan bir Rum mektebinde 40 öğrenci,⁸⁴ Ayancık'taki 4 Rum mektebinde ise 150 öğrenci eğitim görmekteydi.⁸⁵

Lise düzeyinde eğitim almak isteyen Rum öğrencilerin bazıları Sinop İdadi Mektebi'ni tercih etmekteydi. Maarif-i Umûmiyye Nezâreti Salnamelerine göre 1896-1899 yılları arasından Sinop İdadisi'nde eğitim gören 72 öğrenciden 1'i gayrimüslim idi.⁸⁶ 1899-1900 eğitim öğretim döneminde idadi eğitimi alan 68 öğrenciden 6'sı gayrimüslim iken⁸⁷ 1901-1902 eğitim öğretim döneminde 96 öğrencili bu okula 8 gayrimüslim öğrenci kayıtlıydı.⁸⁸ Şehirdeki gayrimüslim nüfusun ağırlığını Rumlar oluşturmaktaydı. Dolayısıyla etnik yapılarını tespit edemediğimiz söz konusu öğrencilerin, büyük çoğunluğunun Rum olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.

⁸¹ 1892 yılında Sinop merkez kazasında bir idadi, bir rüştiye ve yetmiş iki iptidai mektebi bulunurken iptidai mekteplerden ikisi Rum cemaatine bağlıydı. *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1310 (M.1892), s. 439-440, 442.

⁸² *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1310 (M.1892), s. 439-440; H.1311 (M.1893), s. 249; H.1312 (M.1894), ss. 312-313; H.1314 (M.1896), s. 240; H.1317 (M.1899), s. 261; H.1321 (M.1903), s. 284.

⁸³ Cuinet, *a.g.e.*, s. 566, 582.

⁸⁴ Cuinet, *a.g.e.*, s. 587.

⁸⁵ Cuinet, *a.g.e.*, s. 590.

⁸⁶ *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye*, Matbaa-i Amire, İstanbul, H. 1316 (M. 1898), s. 1122; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye*, H. 1317 (M. 1899), s. 1308; *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye*, H. 1318 (M. 1900), s. 1480.

⁸⁷ *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye*, H. 1319 (M. 1901), s. 729.

⁸⁸ *Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye*, H. 1321 (M. 1903), s. 611.

Öte yandan Sinop'ta bulunan Rum zükûr ve inas mekteplerinde okutulan ders kitaplarının geneli Rumca harfli matbu eserler olup, çoğunluğu Yunanistan'dan temin ediliyordu.⁸⁹ Aynı durum ülkedeki diğer Rum okulları için de geçerliydi. Bu da devletin siyasi bütünlüğü açısından kaygıları da beraberinde getirmekteydi. Özellikle II. Abdülhamit döneminde, Osmanlı Devleti aleyhine olası siyasi faaliyetleri önlemek adına ülke bulunan yabancı devlet okulları ile azınlık okulları üzerinde sıkı denetimler yapıldı. Benzer uygulamalar zaman zaman Sinop'taki Rum mektepleri ve muallimleri için de geçerli oldu. Örneğin İnebolu'dan Ayancık'a gelen ve Ayancık rüsumat idaresinde eşyaları incelenen Sinop Rum mektebi mualliminin üzerinde Rumca harflerle yazılmış Türkçe ifadeler barındıran *Hristiyanlara Öğütler (Mevaiz-i Nasara)* isimli matbu bir risale çıkmıştı. Yapılan inceleme sonucunda bu eserin sakıncalı olmadığı anlaşılmış ve söz konusu risale sahibine iade edilmişti.⁹⁰ 1902 yılında yetkililer tarafından, Sinop Rum mektebi adına Atina'dan gönderilip, Sinop gümrüğüne gelen kitapların sakıncalı olup olmadıklarının incelenmesi ve birer nüshasının gönderilmesi istenmekteydi. Kitap adları ve eser sahiplerinin isimleri Rumca harfler ile belirtilen iki sayfalık listeye göre, basım tarihleri 1887 ila 1901 yılları arasında değişen ve tamamı Atina'da basılmış olan toplam 107 adet kitap Atina'dan Sinop'a gönderilmişti.⁹¹ Kitapların incelenmesi hususunda görevlendirilen Müfettiş Mikail Efendi'nin raporu doğrultusunda sakıncalı olan 13 adet kitabın yasaklanmasına, geriye kalanlarının ise Rum mektebine iade edilmesine karar verildi.⁹² İlerleyen dönemlerde de bu olaya benzer şekilde, Sinop gümrüğüne tespit edilen ve sakıncalı olup, olmadıkları hususunda incelemeye tabi tutulan kitap vakaları da yaşandı.⁹³

Rum okullarında Türkçe dersi verilmemesi ise devlet nazarında çözülmesi gereken bir meseleydi. Türkçe'nin okutulması talebi Rum okullarına iletildiğinde ise bu dersin masraflarının devlet tarafından karşılanması isteniyordu.⁹⁴ 1876 yılında Sinop Rum Mektebi'nin Farisça, Türkçe ve Rika derslerini vermek üzere 300 kuruş, Türkçe dersini vermesi içinse 150 kuruş maaş ile bir muallimin atanması

⁸⁹ Ersoy Taşdemirci'nin ifadesine göre, azınlık okulu olarak Osmanlı Devleti'nde en çok Rumlara ait okullar bulunuyordu. Bu okullar devlet denetiminden uzak ve devletin siyasi birliği aleyhinde hareket etmekteydi. Ayrıca Rum okullarında okutulan kitaplar Yunan okullarında okutulan kitaplarla aynıydı ve müfredatlarında Türkçeye ise yer verilmiyordu. Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 11, 2001, s. 20.

⁹⁰ BOA, MF.MKT, 533/7, 08.07.1318/01.11.1900.

⁹¹ BOA, MF.MKT, 623/18, 19.01.1320/28.04.1902.

⁹² BOA, MF.MKT, 642/45,03.04.1320/10.07.1902; BOA, MF.MKT,653/60,14.05.1320/ 19.08.1902.

⁹³ Örneğin Kuzey Karadeniz'de yer alan Anapa'dan Sinop'a gelen Hacı Yorgi'nin eşyalarının arasında yer alan sekiz kitaptan beşinin sakıncalı olduğu tespit edilmişti. Bu kitapların bir kısmı imha edilirken diğerleri kendisine iade edildi. BOA, MF.MKT, 687/27,24.11.1320/ 22.02.1903.

⁹⁴ Bu istek üzerine 1895'te Rumeli ve Anadolu'daki bazı Rum okullarında Türkçe dersini okutacak öğretmenlerin maaşlarının vilayetlerinin maarif tahsisatından karşılanması kararlaştırıldı. Daha sonra Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi gereğince Rum okullarında Türk Dili, Tarih ve Coğrafya dersleri Türk öğretmenler tarafından Türkçe okutulmaya başlandı. Taşdemir, *a.g.m.*, s. 19-20.

istendi. Muallimlerin ücretleri gayrimüslim mektepleri maarif bütçesinden karşılanacaktı.⁹⁵ Bu istek üzerine Sinop Rum Mektebi'nde Türkçe dersleri vermek üzere 150 kuruş maaşla Hasan Efendi muallim olarak tayin edildi.⁹⁶ 1893 yılında ise Rum mektebinde Lisân-ı Osmâni dersi veren Rum milletinden Noris Efendi adındaki muallimin bu dersi verecek yeterliliğe sahip olmadığı anlaşıldı. Adı geçen şahsın yerine Sinop İdadisi Hesap ve Hendese Muallimi Talip Efendi'nin ya da uygun bir başka muallimin tayin edilmesi istendi. Aksi takdirde Noris Efendiye maaş verilmeyeceği mektep yetkililerine beyan edildi.⁹⁷

1898 yılında Rum mektebindeki Lisân-ı Osmâni dersleri Fuad Efendi tarafından verildi.⁹⁸ Aralık 1898'de bu görevi vekaleten Sinop İdadisi muallimlerinden Faik Efendi üstlendi.⁹⁹ 1900 yılının sonlarına ise Faik Efendi'nin Lisân-ı Osmâni muallimliği görevinin asaleten yürütmesi ve maaşının ise Kastamonu Rum mektebi Lisân-ı Osmâni mualliminin aldığı ücrete eş değer olacak şekilde artırılması uygun görüldü.¹⁰⁰ Ayrıca Sinop Rum Mektebi'nde muallimlik yapan bir başka kişi ise Millî Mücadele dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Sinop'ta görev yapan önemli bürokratlarından birisi olan Hüseyin Hilmi (Uluğ) Bey idi. Rum mektebinde Türkçe dersleri veren Hüseyin Hilmi Bey'in asıl görevi Sinop Mutasarrıflığı tahrirat kalemi mübeyyizliği idi. Birinci Dünya Savaşı yıllarında askere alınmasından dolayı Rum mektebindeki görevini sonlandırmak, mutasarrıflıktaki çalışmalarına ise bir süre ara vermek durumunda kaldı.¹⁰¹

Öte yandan Sinop'ta Türk muallimlerin Rum mektebinde görev yapmasına karşılık, Rum asıl muallimler de Türk okullarında derslere girdi. Örneğin Sinop Rüştiye Mektebi'nde 1913-1914 yıllarında Nikola Bey tarafından jimnastik dersleri verildi. Ayrıca hangi dersleri verdikleri bilinmemekle birlikte 1898-1900 yılları arasında Yanko Bey, 1904-1913 yılları arasında ise Yorgi Bey Sinop Rüştiyesinde görev yaptı.¹⁰²

Rumların sancak dâhilindeki eğitim kurumlarından birisi de Ayancık'taydı. 1889 ve sonrasındaki salnamelerde Ayancık kazasında bir Rum mektebi olduğunu belirten bir ifade geçmemektedir. Ancak daha sonra bölgede ruhsatlı bir mektep açmak üzere Rumların bir girişimi olacaktı. Rum mektebi, Ayancık Liman Dairesi'ne ait arazi üzerine yapılmak istenmiş ve temeli atılmıştır. Bu olaydan kaynaklı şikâyet üzerine, Ayancık Kaymakamlığı tarafından inşaat yapımı durduruldu.¹⁰³ Ayancıklı Rum ahalinin talepleri ve Rum Ortodoks Patrikhanesi üzerinden Dersâdet ile yapılan uzun yazışmalar neticesinde, 1 Ocak 1911 tarihinde Ayancık'ta bulunan Rum

⁹⁵ BOA, MF.MKT, 36/92, 21.04.1293/16.05.1876.

⁹⁶ BOA, MF.MKT, 45/71, 04.12.1293/21.12.1876.

⁹⁷ BOA, MF.MKT, 183/152, 28.03.1311/09.10.1893.

⁹⁸ BOA, MF.MKT, 89/61, 29.10.1315/23.03.1898.

⁹⁹ BOA, MF.MKT, 423/18, 30.06.1316/14.12.1898.

¹⁰⁰ BOA, MF.MKT, 534/43, 13.07.1318/06.11.1900.

¹⁰¹ BOA, DH.UMVM, 138/36, 11.07.1334/04.05.1916.

¹⁰² Turgay Altun, *Mekteb-i İdadi'den Öğretmenevi'ne Bir Asır (1885-1985)*, Sinop 2012, s. 62.

¹⁰³ BOA, DH.MUİ, 66/13, 15.04.1328/26.04.1910.

kilisesinin bahçesine bir mektep inşa edilmesi hususunda izin verildi.¹⁰⁴ 24 Ocak 1911 tarihinde ise söz konusu yapının inşaat ruhsatnamesi almasına müsaade buyuruldu.¹⁰⁵ Böylelikle kazada bulunan Rum mektebi resmiyet kazandı.

2.4.Rum Cemaatinin Dinî Hayatı ve Dinî Yapıları

Dinî inanış açısından Hristiyan olan Sinoplu Rumlar Ortodoks mezhebine mensup kişilerden oluşuyordu. İstanbul (Fener) Rum Ortodoks Patrikliği'nin Amasya Metropolitliği'ne tabiydiler.¹⁰⁶ Dolayısıyla şehrin genelinde Doğu Ortodoks Kilisesi'ne bağlı kilise yapıları mevcuttu.¹⁰⁷ Halepli Paul'un seyahatnamesinden aktardığı üzere 17. yüzyılın ortalarında Ortodoks kilisesinin Amasya metropoliti yılın uzun bir süresini Sinop'ta geçiriyor, buradaki Ortodoks cemaate dinî liderlik ediyordu. 1887/1888'de Sinop'u ziyaret eden Rus kadın gezgin Lydie Paschkoff'un Sinop izlenimlerine yer verdiği makalesinde de görüldüğü üzere, aynı durumun 19. yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. 6 ay Sinop'ta kalan Lydie Paschkoff'un aktarımıyla, bu dönemde Sinop'taki Rum Ortodoks kadınların büyüğü ve özellikle de kendini din adamlarına kabul ettirebilmiş Hacı Dudu isimli dul bir kadın vardı. Paschkoff tarafından *despot* diye nitelendirilen Ortodoks metropolit ise piskoposluğun sahasına giren Sinop'ta sekiz ila on ay kaldığı zaman Hacı Dudu'nun evinde ikamet ediyordu. Ayrıca 1853 yılındaki baskın sonucu Rus toplarının çökerttiği bir Ortodoks kilisesini tamir etme izni almak için Dersaadet'te girişimlerde bulunmuş ve bu kilise Hacı Dudu'nun şahsi idaresi altına girmişti.¹⁰⁸

Lydie Paschkoff'a göre Ortodoks din adamları çocukların yetiştirilmesine hizmet için ne zaman ne de para harcıyordu. Senede 30.000 Frank kadar para alan bu kişiler, hiçbir şeye para vermeden kazançlarını doğrudan kasalarına koyuyordu.

¹⁰⁴ Ahşap ve iki katlı olarak inşaat izni alan bu okulun yapı planı için bkz. *BOA*, İ.MF, 17/20, 09.01.1329/01.01.1911.

¹⁰⁵ *BOA*, BEO, 3849/288622, 23.01.1329/11.01.1911.

¹⁰⁶ Kalfaoğlu, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁰⁷ Ayrıca kentte bir Katolik Kilisesi ve bir de Ermeni Apostolik Kilisesi vardı. Katolik Kilisesi'nin varlığı, ticari ya da idari amaçlarla dönem dönem Sinop'a gelen Katolik inanca mensup kişilerden kaynaklandığı şeklinde açıklanabilir. Diğer taraftan şehirdeki gayrimüslim nüfus arasında sınırlı sayıda Katoliklik inanç eğilimlerinin oluşmasında, Fransız Kapusen (Capuchin) rahiplerinin misyonerlik faaliyetlerinin de etkisi olmuştur. 1853 yılındaki *Sinop Baskını* ile birlikte şehirde çıkan yangın neticesinde metruk hale gelen yapılardan birisi de Sinop Katolik Kilisesi'ydi. Kısa süre sonra yangının yaralarını sarmak için harekete geçen Osmanlı Devleti, söz konusu kilisenin yeniden ibadete açılması adına 15.000 kuruş yani 150 lira yardımda bulundu. *BOA*, A.AMD, 73/41, 1273/1857; *BOA*, İ.HR, 137/7085, 07.03.1273/5.11.1856. Ayrıca Sinop'taki Varoş Mahallesi'nin Zeytinlik mevkiinde kapitülasyonlar sonucunda faaliyete geçmiş Fransız Kapusen rahiplerine ait bir kilise ve bir mektep vardı. Millî Mücadele Dönemi'nde ise bu binalar Fransız ve Türk yetkililer arasında sorun teşkil etti. Bu konu hakkında bkz. *BOA*, DH.İ.U.M, 20/14, 20.08.1337/20.05.1919; *BOA*, DH.İ.U.M, 19/1, 04.11.1337/01.08.1919; Nurettin Peker, *İstiklal Savaşı (1918-1923) Resim ve Vesikalarla: İnebolu, Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı*, İstanbul 1955, s. 42.

¹⁰⁸ Lydie Paschkoff, "Sinope (Asie Mineure): Six Mois De Séjour Dans L'antique Capitale De Mithridate Et La Patrie De Diogene", *Le Tour Du Monde: Nouveau Journal Des Voyages*, Ed. M. Édouard Charton, Librairie Hachette, Paris 1888, s. 414. İlgili makalenin teminini sağlayan ve Sinop yerel tarihi üzerine araştırmalar yapan Sayın Barış Mert'e teşekkür ederim.

Patrikler Kârûn gibi zengin olmasına rağmen, diğer dinlere mensup din adamları tarafından kurulan dinî okullar ile mukayese edilebilir düzeyde Ortodoks okullarının açılmasına hiçbir yerde yardım etmediklerini ifade eden Paschkoff,¹⁰⁹ İstanbul (Fener) Rum Ortodoks Patrikhanesi ile Moskova Ortodoks Kilisesi arasındaki asırlık rekabetinin yarattığı bir tarafgirlik ile bu durumu eleştirmektedir.

Öte yandan Osmanlı arşiv vesikalarından anlaşıldığı üzere Sinop'taki gayrimüslimler ibadetlerini yerine getirmekte ve dinî günlerini kutlamakta bir sıkıntı yaşamıyordu. Örneğin 1892 yılında Paskalya günü nedeniyle Sinop'taki Hristiyan ahalî kiliselerde sabaha kadar ibadet etmişti. Ertesi gün ise metropolit vekili, yanındaki papazlar ve Hristiyan cemaatle hükümet binası önüne gelerek manzumeler okuyup, *padişahım çok yaşa!* nidaları ile dönemin padişahı II. Abdülhamid'e başlıklarını sergilemişlerdi.¹¹⁰

Dinî mekanlar açısından Sinoplu Rum Ortodokslar¹¹¹ adına önemli dinî yapılardan birisi bugün Balatlar Kilisesi olarak bilinen manastırdı. Günümüzde şehrin Ada Mahallesi'nde yer alan bu dinî mekân, 1924 yılında Rumların Sinop'tan ayrılışına kadar Ortodoks Hristiyan Rum ahalî tarafından manastır kilisesi ve mezarlık alanı olarak kullanıldı. 4 ila 6. yüzyıllar arasında mekânın kiliseye dönüştürüldüğü düşünülmektedir. Burası, Orta Bizans Dönemi'nde ve Geç Osmanlı Dönemi olarak nitelendirilen 18. ve 20. yüzyıllarda Rum Ortodoks Manastırı ve Kilisesi olarak kullanılmıştı.¹¹² Kastamonu vilayeti salnamelerine göre 1869-1903 yılları arasında Sinop sancağı dâhilinde yer alan Hristiyan kilise ve manastırların dağılımı ise Tablo 6'da gösterilmiştir.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, Hristiyan ibadethaneleri ağırlıklı olarak sancak merkezi olan Sinop'ta toplanmıştı. Boyabat'ta 1890'ların başlarında bir, Ayancık'ta ise 1875-1877 yılları arasında 9 kilise yapısı vardır. Ancak diğer yıllara ait verilere göre, bölgede herhangi bir Hristiyan ibadethanesi bulunmamaktaydı. Sinop kent merkezinden sonra sancak dâhilinde Rum nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerden birisi Ayancık kazasıydı. Her ne kadar burada Rum nüfus varlığı biliniyor olsa da 1889 ve daha sonraki tarihli salnamelerde kazada Rumlara ait herhangi bir kilise kaydı bulunmaması dikkat çekicidir. Ayrıca Vital Cuinet'e göre de 1894'te Ayancık'ta herhangi bir Rum kilisesi mevcut değildir.¹¹³ Ancak çeşitli Osmanlı arşiv vesikalarında Ayancık ve çevresinde kilise yapılması için

¹⁰⁹ Paschkoff, *a.g.m.*, ss. 114-115.

¹¹⁰ BOA, Y.PRK.UM, 24/44, H. 19.09.1309/17.04.1892.

¹¹¹ Sinop Ortodoks cemaatine dair önemli belgelerden birisi ise Ankara Millî Kütüphane Başkanlığı El Yazmaları Koleksiyonu'nda 06 Mil Yz Latince 15 yer numarasıyla kayıtlı olan ve Yunan alfabesiyle yazılmış 63 sayfalık Sinop Ortodoks cemaati isim listesidir. Meşin ciltli bu el yazmasının girişinde; *Panagia Soumela (Sümela Manastırı) adına 1891 yılında Sinop'un kutlu vatandaşlarını kaydediyorum* şeklinde bir açıklama yazısı vardır. Harf karakterleri açısından okunması zor olan bu yazma eser, ileri de tercüme edildiği takdirde Sinop Ortodoks cemaatine dair daha farklı bilgiler sunabilir.

¹¹² Gülgün Köroğlu-Filiz İnanan-Eda Güngör Alper, "Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2012 ve 2013 Yılı Çalışmaları", 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı (02-06 Haziran 2014/Gaziantep) Kitabı*, Yay. Haz. Haydar Dönmez, C: 1, Ankara 2014, s. 512, 517.

¹¹³ Cuinet, *a.g.e.*, s. 589.

ruhsat verildiği ya da bakıma muhtaç kiliseler için tamir izni çıkarıldığı bilinmektedir. Örneğin 1861 yılında Ayancık'ın¹¹⁴ Sırna karyesindeki bazı kiliselerin tamiri ve bir kilise inşa edilmesi hususunda ruhsat verildi.¹¹⁵ 1891'de yine Ayancık'taki bir Rum'un tarlasına yedi sene evvel inşa edilen kilisenin ve mektebin izinsiz yapıldığından dolayı yetkililer ile Rum ahali arasında bir ihtilaf yaşanmıştı.¹¹⁶

Tablo 6: Sinop Sancağında Bulunan Kilise ve Manastır Sayıları (1869-1903)¹¹⁷

Tarih	Sinop	Boyabat	İstefan (Ayancık)	Toplam
1869	4	-	-	4
1870	4	-	-	4
1871	4	-	-	4
1872	4	-	-	4
1873	4	-	-	4
1874	4	-	-	4
1875	11	-	9	20
1876	12	-	9	21
1877	12	-	9	21
1889	15 ¹¹⁸	1 ¹¹⁹	- ¹²⁰	16
1892	5	1	-	6
1893	5	1	-	6
1894	5	-	-	5
1896	6	-	-	6
1899	6	-	-	6
1903	6	-	-	6

1850 yılında Sinop merkez kazasının Güregöz nahiyesine bağlı Karacaköy'de Rumlara ait Meryemana adlı bir kilise bulunmaktaydı. Sinop Kadısı Mahmut Hamdi'nin önerisi ve kaza idare meclisinin onayıyla tamire muhtaç olan bu kilisenin onarımı için gerekli mazbata verilmişti.¹²¹ Diğer taraftan 1897 yılına ait başka

¹¹⁴ Kazanın eski adı İstefan'dır. Bölgenin isminin değiştirip, Ayancık isminin verilmesine 1889 yılında karar verilmiş, 1890'da ise isim değişikliğine gidilmiştir. Bkz. *BOA*, ŞD, 1652/6, 08.04.1307/02.12.1889; *BOA*, DH.MKT, 1765/45, 13.02.1308/28.09.1890.

¹¹⁵ *BOA*, İHR., 183/10208, 14.10.1277/25.04.1861.

¹¹⁶ Liva İdare Meclisi tarafından kilise için verilen mazbata ve söz konusu kilisenin yapı planı için bkz. *BOA*, ŞD, 1654/3, 20.11.1308/M. 27.06.1891.

¹¹⁷ *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1286 (M.1869), s. 102; H.1287 (M.1870), s. 108; H.1288 (M.1871), s. 125; H.1288 (M.1872), s. 141; H.1290 (M.1873), s. 161; H.1291 (M.1874), s. 161; H.1292 (M.1875), s. 174; H.1293 (M.1876), s. 151; H.1294 (M.1877), s. 171; H.1306 (M.1889), s. 475; H.1310 (M.1892), ss. 442, 448; H.1311 (M.1893), ss. 251, 259; H.1312 (M.1894), s. 319; H.1314 (M.1896), s. 452; H.1317 (M.1899), s. 323; H.1321 (M.1903), s. 355.

¹¹⁸ 15 kilisenin tamamı Rumlara aitti. *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1306 (M.1889), s. 475.

¹¹⁹ Söz konusu kilise Rumlara aitti. *Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, H.1306 (M.1889), s. 484.

¹²⁰ Bu tarihten sonraki salnamelerde, Ayancık'ta gayrimüslimlere ait kilise veya manastır gibi herhangi bir dinî yapıdan bahsedilmemektedir.

¹²¹ *BOA*, A.MKT.UM, 20/96, 20.08.1266/1 Temmuz 1850.

bir belgede, Gerze'deki Rum kilisesin harap olan çan kulesinin yeniden inşası için ruhsat verilip, kilise ve çan kulesi mevki ekli krokilerde gösterilmişti.¹²² Tüm bu örneklerden hareketle, Sinop ve ona bağlı kazalardaki Rum kiliselerine dair salnamelerden edinilecek bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla İstanbul (Fener) Rum Ortodoks Patrikhanesi kayıtları, kilise defterleri, şer'iyeye sicilleri, azınlık vakıflarına ait belgeler vs. çeşitli arşiv malzemelerinin yanı sıra arkeolojik buluntulardan da istifade edilerek Sinop'taki gayrimüslim ahaliye ait dinî yapılar hakkında yapılacak başka bir çalışma ile farklı bilgilere ulaşılabilmektedir.

2.5.19. Yüzyılın İkinci Yarısında Rum Mahallesi Yangınları

Gerek mimari açısından ahşap yapılaşmanın yaygın olması ve yıl boyunca sürekli rüzgarların etkisi nedeniyle Sinop'ta sıklıkla yangın vakaları görülmüştür. Ayrıca Rus donanması tarafından gerçekleştirilen Sinop baskını sonucu, 19. yüzyılın ortalarında harp kaynaklı büyük bir yangın vakası da yaşanmıştı. 1853 yılından sonra Sinoplu Rumların yaşadığı ve Varoş Mahallesi diye de isimlendirilen kale surlarının dışındaki yerleşim yerinde çıkan ve tespit edilebilen önemli ilk yangın ise Ocak 1889 yılında gerçekleşti. Söz konusu yangın sonucunda Rumlara ait 28 ev ve 7 dükkân yandı. Osmanlı yetkililerince yangının yarattığı hasarın maddi boyutu tahmini 3.000 lira olarak kayıtlara geçti. Yangın vakası ile birlikte evleri tahrip olan Rumlar, kentin uygun mahallelerine yerleştirildi ve bir taraftan da ihtiyaç sahiplerine yardımlar dağıtıldı.¹²³ Ancak 1889 yılında yaşanan bu hadise sonrası yangınzedeler için toplanan yardımlarda bazı usulsüzlükler yaşandı. Vekaleten Sinop mutasarrıflığı görevini yürütmek ve eski mutasarrıf hakkındaki iddiaları soruşturmak için Sinop'ta bulunan Ebubekir Hâzım Tepeyran, bu usulsüzlükleri inceleyip, yangın mağdurlarına yardımların ulaşması için girişimlerde bulundu.¹²⁴

Rum mahallesindeki bir başka yangın faciası ise 14 Ocak 1895 tarihinde yaşandı ve büyük maddi hasara yol açtı. Varoş Mahallesi'ndeki bir bakkal dükkanında çıkan yangın sonucunda alevler neredeyse tüm mahalleyi yuttu. Neticede Rum mahallesindeki 350 ev, 2 kilise, 3 Rum mektebi ve bir hamam yandı. Yangın sırasında bir erkek ve bir kadın yaşamını yitirirken mahalle bekçisi de çıkan yangınla birlikte hayatını kaybetti. Olayın ertesi günü Sinop mutasarrıflığı tarafından Kastamonu vilayetine gönderilen telgrafla, 2.000 nüfustan oluşan mahalle sakinleri için hemen işe çalışmalarına başlandığı ve açıkta kalan Hristiyan ahalinin iskânı için bir komisyon teşkil edildiği bildirildi.¹²⁵ Yangından birkaç gün sonra mutasarrıflıkça gönderilen bir başka telgrafta ise yangın sonrasında mülki idarenin

¹²² 9 metre yüksekliğinde ve 500 kuruş masraf ile yeniden yapılacak olan bu çan kulesi için verilen ruhsat izni ile planı için bkz. *BOA*, İ.AZN, 24/42, 19.10.1314/23.03.1897; *BOA*,BEO, 962/72091, 07.01.1315/08.06.1897. Ayrıca aynı dönemlerde 221 nüfuslu ve cemaatinin tamamı Rum olana Gerze nahiyesinin Donuzalan (Domuzalan) karyesinde çıkan yangın sonucu yanan Rum kilisesin, 4.000 kuruş masraf ile yeniden inşaatı için de ruhsat verilmiştir. İlgili ruhsatname ve yeni yapının planı için bkz. *BOA*, İ.AZN., 26/31, 17.02.1315/18.07.1897.

¹²³ *BOA*, DH.MKT, 1604/118, 12.07.1306/14.03.1889.

¹²⁴ Olayla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ebubekir Hâzım Tepeyran, *Hatıralar*, İstanbul 1998, s. 110-111.

¹²⁵ *BOA*, Y.A.HUS, 317/15, 18.07.1312/15.01.1895.

öncülüğünde, sivil memurların ve askerî yetkililerin denetiminde Sinop ahali tarafından 14.070 kuruş; bir başka ifadeyle 140,7 liralık bağış toplandı ifade ediliyordu.¹²⁶

Yangın esnasında Rum mahallesinde bulunan iki kilise ile üç Rum mektebi de büyük hasar gördü. Yanan kiliselerden birisi Aya Yani Kilisesi olup, 3 Rum okulu da bu kilisenin avlusu dâhilindeydi. Sinop Belediyesi'nce hazırlanan 2 Mayıs 1896 tarihli yazıda, yangın nedeniyle ağır hasara uğrayan Aya Yani Mahallesi¹²⁷ civarında yerleşik 502 Rum hanesi bulunduğu belirtilmişti. Bu hanelerde erkek ve kadın olmak üzere toplam 3.337 Rum nüfus ikamet ediyordu.¹²⁸ Eylül 1896'da ise yanan kilise ve avlusu dâhiline yeni bir kilise ve çan kulesi ile üç adet mektep binasının yapılması için inşaat izni verildi.¹²⁹ Bugün İstiklal İlköğretim Okulu yerleşkesi içinde yer alan bu yapılardan, 1899'da yapımı tamamlanan ve üzerinde Rumca kitabesi bulunan iki eski okul binası hâlen eğitim maksatlı kullanılmaktadır. Yine bu yerleşkenin alt sokağı üzerinde 1902 yılında yapılan ve Rumca kitabesi bulunan bir de çeşme vardır.¹³⁰

3. 19.Yüzyıl Biterken

19. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'da yaşanan Ermeni olayları ile 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan kaynaklı ülkenin çeşitli bölgelerinde toplumsal gerilimin yansımaları oldu. Ancak bu dönem Sinop'taki Rum ahali özelinde incelendiğinde istisna olaylar dışında,¹³¹ genel olarak daha sakin atlatıldı. Örneğin 1896 yılından Osmanlı ordusunun askerî ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tesisatı askerîye iane adı altında bir yardım kampanyası başlatıldı.¹³² Bu yardım çalışmalarına Sinoplu Hristiyanlar da destek vermek için müracaatta bulundu, muhafaza-ı vatan uğruna gayrimüslimler tarafından sergilenen bu tutum ise resmî makamlarca memnuniyetle karşılandı.¹³³ Ayrıca Osmanlı-Yunan Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre önce devlet yetkilileri tarafından, Sinop'taki Rumlar ile Müslüman ahali

¹²⁶ BOA, Y.A.HUS, 317/39, 20.07.1312/17.01.1895.

¹²⁷ Osmanlı arşiv belgelerinin genelinde Hristiyan/Rum Mahallesi'nin ismi *Varoş Mahallesi* olarak geçmektedir. Ancak bazı arşiv belgelerinde ilgili mahallenin Rumca adı olan *Aya Yani* isminin de kullanıldığı görülmektedir.

¹²⁸ BOA, İ.AZN, 21/11, 08.03.1314/17.08.1896.

¹²⁹ BOA, BEO, 838/62849, 07.04.1314/15.09.1896; BOA, BEO, 841/63059, 13.04.1314/21.09.1896.

¹³⁰ Gerek bu çeşme gerek eski Rum (Varoş) Mahallesi'nde yer alan ve Rumca kitabesi ile birlikte günümüze kadar ulaşan Reji Çeşmesi (1908) hakkında bkz. İsmail Ulus, *Açıklamalı Sinop Kitabeleri*, İstanbul 2014, s. 162-165.

¹³¹ Örneğin Sinop'ta bulunan Reji İdaresi'nin muhasebe kâtibi ile ambarcısının geceleyin kayıkla gezerken Osmanlı Devleti aleyhinde sözler sarf edip, Yunan Kralı hakkında övücü sözler içeren ve duyulacak şekilde şarkı söylemeleri üzerine bu durum Sinop mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilip, haklarında tahkikat başlatılmıştı. BOA, DH.ŞFR, 131/66, 02.07.1302/14.09.1886.

¹³² Fatma Ürekli, Muzaffer Ürekli, "Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Yardım Kampanyaları ve Toplumsal Dayanışma Üzerine Değerlendirme", *Osmanlı Dönemi Balkanlar'da Kültürel ve Sosyal Hayat*, Ed. Zafer Gölen-Abidin Temizer, Ankara 2018, s. 166.

¹³³ BOA, Y.PRK.ASK, 116/55, 16.07.1314/21.12.1896; BOA, DH.TMIK.M, 25/78, 25.07.1314/30.12.1896.

arasında savaştan kaynaklı bir husumet yaşanmaması için gerekli tedbirlerin alınması mutasarrıflık makamından istendi.¹³⁴

20. yüzyılın başlarında ise Müslüman ve Rum ahali arasından bir huzursuzluk yaşanmadığı görülmektedir. Hatta 1895'te yaşanan yangın faciası ve sonrasında olduğu gibi her iki ahali ihtiyaç durumunda birbirlerine maddi ve manevi yardımlarda bulundu. Ayrıca toplumsal meselelere de ortak tepki verdikleri görülmektedir. Örneğin 1905 yılında dönemin Sinop Mutasarrıfı Kadri Bey ve oğullarından gördükleri zalimane tavra ve haksız muamelelere tepki göstermek için Müslüman ve gayrimüslim ahalinin ortak katılımı ile bu durum protesto edildi. Sinop hükümet binasının önünde gerçekleştirilen bu protesto gösterisine Sinop merkez kazasından yaklaşık 2.000 kişi katıldı. Dükkân ve mağazalarını kapatarak durumu protesto etmeye gelen ahaliyi temsilen bir heyet mutasarrıflık makamı ile görüştü. Heyette dönemin Rum Ortodoks Metropolit Vekili Dimitri Efendi de yer aldı. Olayların daha fazla büyümemesi için ise Kastamonu Valiliği ve yerel makamlarca hızlı bir şekilde önlem alınmaya çalışıldı.¹³⁵

Ne var ki Sinop'ta Müslüman ve Hristiyan ahalinin bir afet veya bir haksızlık karşısında ortak hareket etme ve beraber yaşama duygusu zamanla ortadan kalktı. Bu duygunun ortadan kalkmasında, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşadığı siyasi, askerî ve ekonomik buhranlar, sosyal çatışmalar, azınlıkların öz belirtim çabaları ve bu çabaların ülke dışından destek görmesi gibi pek çok değişkenin bir araya gelmesi etkili oldu. II. Meşrutiyet Dönemi'nde Karadeniz'deki Rumlar arasında etkili olan Pontus düşüncesi ve ayrılıkçı çete eylemleri nedeniyle bölgedeki Rumlar Birinci Dünya Savaşı yıllarında tehcire tabi tutuldu. Millî Mücadele Dönemi'nde memleketlerine dönmelerine karşılık, Lozan Barış Konferansı görüşmelerinde Türk ve Yunan heyetlerinin aldığı ortak karar gereğince Sinop ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde Rumlar mübadele kapsamında Türkiye'den ayrıldı.¹³⁶

Sonuç

Sinop'ta uzun yıllar birlikte yaşayan Türk ve Rum ahalinin birlikteliği 19. yüzyılda da sorunsuz bir şekilde devam etti. Bu dönemde Rum nüfus yoğunluğu, Sinop sancağının merkez kazası olan Sinop kenti ile Ayancık, Gerze kazaları ve buralara bağlı karyelerde toplanmıştı. Boyabat kazasındaki Rum sayısı ise sancağın diğer bölgelerine nispeten daha azdı. Farklı kaynaklardan elde edilen verilere göre, 19. yüzyılın sonlarında Sinop sancağının nüfus yapısı içerisinde Rumların oranı %4,85 ile %6,8 arasında değişkenlik gösteriyordu. Sinop merkez kazasında bulunan Rumlar, kale surlarının dışında yer alan ve Varoş Mahallesi olarak isimlendirilen

¹³⁴ BOA, DH.ŞFR, 205/112, 14.01.1313/26.03.1897. Cevap yazısında ise gerek Sinop'ta gerek Kastamonu vilayeti dâhilinde savaş öncesinde Müslüman ahalinin tavırlarında bir değişiklik gözlenmediği ifade edilmektedir. BOA, DH.ŞFR, 206/6, 16.01.1313/28.03.1897.

¹³⁵ Sinop halkının ayaklanmasına dair bkz. BOA, DH.ŞFR, 357/133, 26.09.1321/30.09.1905; BOA, Y.A.HUS, 496/83, 13.10.1323/11.12.1905; BOA, Y.MTV, 281/86, 13.10.1323/11.12.1905; BOA, Y.PRK.ASK., 234/92, 13.10.1323/11.12.1905.

¹³⁶ 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Sinoplu Rumlara yönelik tehcir ve mübadele kararlarının uygulanışına dair hazırladığım makalem yayın aşamasındadır.

mahalle etrafında ikamet ediyordu. Hane tipleri, Karadeniz’de yaygın olarak görülen ahşap yapılaşma ve geleneksel Rum mimari izleri taşıyordu.

Şehrin ticari hayatında en etkili olan grup Rumlardı. Genel olarak ticaret, zanaat ve denizciliğin çeşitli kolları ile uğraşan Sinoplu Rumlar, kırkın üzerinde meslekle iştiğal ediyorlardı. Özellikle denizcilik, balıkçılık, bağcılık, tütün yetiştiriciliği, kuyumculuk, zeytinyağı üretimi ve fiçı yapımında söz sahibiydiler. Sınırlı tarım kolları ve bahçe yetiştiriciliği ile meşgul olan Rumlar, ihtiyaçlarını karşılayacak kadar da hayvancılıkla uğraşıyordu. Ticari kazançlarının yanı sıra konut ve dükkân akarlarından elde ettikleri kazançları karşısında ise gelir vergisi olarak vergi-yi mahsusa ödemekle mükelleflerdi.

Tanzimat dönemi ile birlikte azınlıklara yerel meclislerde temsil edilme hakkı tanınması neticesinde, Sinop sancağı idare meclisi ile Sinop Belediyesi’nde Rum din adamları ve eşraftan kimseler de yer aldı. Dolayısıyla sancak içerisinde yürütülen idari işlerde ve toplumsal hayata dair alınan kararlarda, özellikle Tanzimat Dönemi ile birlikte çoğulcu bir katılım söz konusuydu. Bunların dışında yerel bürokrasinin pek çok alanında çalışan Rumlar, Türkler ile birlikte çeşitli komisyonlarda, memuriyetlerde ve sağlık hizmetlerinde görev yaptı.

Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine mensup olan Sinop Rum cemaati, Amasya Metropolitliğine bağlıydı. Sinop merkezde ve kazalarında bu cemaate ait kilise yapıları bulunmaktaydı. Söz konusu yapıların kimisi ruhsatlı, kimisi ise ruhsatsızdı. Ancak Ortodoks inanca sahip bu kişilerin dinî ibadetlerini zorlanmadan yerine getirebildikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan Rumlar, Sinop’ta açtıkları ilk ve orta dereceli Rum azınlık okulları sayesinde hem erkek hem de kız çocuklarına genel ve dinî eğitim verme imkânına buldu. Eğitim dili Rumca ve Yunanca olan bu okullarda okutulan kitaplar Yunanistan’dan tedarik ediliyordu. Öğretmen kadrosu Rum eğitimcilerden oluşan bu okullarda işlenen Türkçe dersleri ise Türk muallimler tarafından verilmekteydi. Diğer taraftan bazı Rum muallimler de Sinop İdadi Mektebi’nde görev yapmış ve Müslüman öğrencilere dersler vermişti.

Sonuç olarak Sinop’ta yaşayan Rumlar ve Türkler her ne kadar temelde farklı inanç ve kültür yapılarına sahip olsalar da bölgedeki Müslüman ve Hristiyan halk arasında karşılıklı hoşgörünün hâkim olduğu söylenebilir. Küçük bir yarımada üzerine kurulan Sinop’ta, birlikte yaşayan, çeşitli felaketler ya da haksızlıklar karşısında ortak hareket eden ve karşılıklı ticari münasebetler oluşturan bu iki halk, 19. yüzyıl boyunca ciddi sosyal çatışmalar yaşamadı. Söz konusu durum Sinop sancağının diğer kazalarındaki toplumsal yapılar için de geçerli oldu. Bu hoşgörü ve birliktelik ortamı, Osmanlı Devleti’nin savaşlardan kaynaklı buhran devrinde bozuldu ve 20. yüzyılın ilk çeyreği biterken yol ayrımına girildi. Ancak bu durum başka bir çalışmanın konusu olarak ele alınması ve derinlemesine irdelenmesi gereken bir konudur. Dolayısıyla bu çalışmanın zamansal sınırlaması 1800 ila 1900 yılları arasını kapsadığından, Sinop’taki Rum nüfusun 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki sosyal yapısına ve mübadele neticesinden bölgeden ayrılışlarına değinilmedi.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO): 838/62849; 841/63059; 962/72091; 1433/107407; 3849/288622

Dâhiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi Evrakı (DH.MUİ.): 66/13

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye Evrakı (DH.İ.UM.): 20/14; 19/1

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.): 1604/118; 1765/42

Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.): 131/66; 205/112; 206/6; 357/133

Dâhiliye Nezâreti Umur-ı Mahalliye ve Vilayet Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM): 138/36.

Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M.): 25/78

Hariciye Nezâreti Siyasi (HR.SYS.): 1362/44İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN): 21/11; 24/42; 26/31

İrade Hariciye (İ.HR.): 137/7085; 183/10208

İrade Maliye (İ.MF.): 17/20

Mektubi Kalemi (MF.MKT): 36/92; 45/71; 183/152; 389/61; 423/18533/7; 534/43; 623/18; 642/45; 653/60; 687/27

Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.}AMD.): 73/41

Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL.): 94/74

Sadaret Mektubi Kalemi Umûm Vilayet Evrakı (A.}MKT.UM.): 20/96

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM.): 431/45; 436/93

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.): 1652/6; 1654/3

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.): 281/86

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.): 116/55; 234/92

Yıldız Perakende Evrakı Umûmi (Y.PRK.UM.): 24/44

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.): 317/15, 39; 496/83

2.Salnameler

Kastamonu Vilayeti Salnamesi, Kastamonu Vilayet Matbaası.

Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye, Matbaa-i Amire.

3.Araştırma ve İnceleme Eserleri

ALAN, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK Yayınları, Ankara 2008.

ALTUN, Turgay, *Mekteb-i İdadi'den Öğretmenevi'ne Bir Asır (1885-1985)*, Şimal Matbaası, Sinop 2012.

BAY, Abdullah, "Güney Karadeniz'de Yeni Rus Politikası: Sinop'ta Rus Konsolosluğunun Açılması", *Sinop'ta Türk İslam Kültürü Sempozyumu (5-7 Ekim 2018) Bildiriler Kitabı*, Ed. Cüneyd AYDIN-Emrah Dindi- FIRINCI, Doğan, C: I, Sinop 2018, ss. 47-60.

BIJIŞKYAN, Per. Minas, *Pontos Tarihi: Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Çiviyazıları Yayınları, 2. Basım, İstanbul 1998.

CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique Descriptive et Raisonnée de L'Asie-Mineure*, Edt. Ernest Leroux, C: 4, Paris 1894.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997.

DARKOT, Besim, "Sinop", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C: 10, İstanbul 1979, ss. 683-689.

DEMİR, Cenk, "Kastamonu Vilâyet Salnâmelerine Göre Sinop'un İdari ve Demografik Yapısı (1869-1903)", *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 5, S: 17, Aralık 2014, ss. 45-64.

DEMİRKAYA, Fulya Üstün - TULUK, Ömer İskender, "Eflatun'un Kurbağası Sinope'den Sinop'a: Kaynaklara Göre Sinop Kentinin Fiziksel Gelişimi", *METU JFA*, C: 29: 1, 2012/1, ss. 45-68.

EVLİYA ÇELEBI b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, C: 2, İstanbul 2006.

EYİCE, Semavi, "Jaubert, Pierre-Amédée (1779-1847)", *TDV İA*, C: 23, ss. 576-578.

GÜLER, İbrahim, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1992.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi: Osmanlı'dan Cumhuriyete*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

HAMILTON, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, Printed by William Clowes and Sons, Vol: I, London 1842.

İBN BATTÛTA, *İbn Battûta Seyahatnamesi-I*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

JAUBERT, Pierre Amédée, *Voyage en Arménie et en Perse, Fait dans Les Anees 1805-1806*, Paris 1821.

KALFAOĞLU, Ioannis, *Küçük Asya Kıtasının Tarihi Coğrafyası*, Çev. ve Yay. Haz. Özge Özgür, Albatros Yayıncılık, İstanbul 2013.

KARPAT, Kemal H., *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Wisconsin 1985.

KÖROĞLU, Gülgün - İNANAN, Filiz - GÜNGÖR ALPER, Eda, "Sinop Balatlar Kilisesi Kazısı 2012 ve 2013 Yılı Çalışmaları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı (02-06 Haziran 2014/Gaziantep) Kitabı*, Yay. Haz. Haydar Dönmez, C: 1, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2014, ss. 511-534.

ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2018.

ÖZ, Mehmet, "Sinop", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C: 37, ss. 252-256.

ÖZCAN, Besim, *Sinop Deniz Felaketi-30 Kasım 1853*, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008.

_____, “Bir Baskının Anatomisi: Sinop Faciası”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 2, 2007, ss. 7-18.

ÖZCAN, Selim, *Tanzimat Döneminde Sinop Şehri*, Sinop Belediyesi Kültür Yayınları, Sinop 2015.

_____, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop’taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 30, Güz 2011, ss. 145-172.

ÖZCANOĞLU, Zeynel Zeki, *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi-I*, Sinop Belediyesi Kültür Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2007.

ÖZTÜRK, Özhan, *Pontus: Antik Çağ’dan Günümüze Karadeniz’in Etnik ve Siyasi Tarihi*, Nika Yayınevi, Ankara 2016.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C: III, Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, İstanbul 1971.

PAUL OF ALEPPO, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch: Part The Ninth: Conclusion of the Travels. Black Sea-Anatolia-Syria*, Translated by F. C. Belfour, Vol: II, London 1836.

PASCHKOFF, Lydie, “Sinope (Asie Mineure): Six Mois De Séjour Dans L’antique Capitale De Mithridate Et La Patrie De Diogene”, *Le Tour Du Monde: Nouveau Journal Des Voyages*, Edt. M. Édouard Charton, Librairie Hachette, Paris 1888, ss. 401-416.

PEKER, Nurettin, *İstiklal Savaşı (1918-1923) Resim ve Vesikalarla: İnebolu, Kastamonu ve Havalisi Deniz ve Kara Harekâtı*, Gün Basımevi, İstanbul 1955.

SİNÖP, *Yurt Ansiklopedisi*, C: 9, İstanbul 1982/1983.

SLADE, Sir Adolphus, *Müşavir Paşa’nın Kırım Harbi Anıları*, Çev. ve Haz. Candan Badem, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

STREUBER, W. T., *Sinope, ein Historisch-Antiquarischer Umriss*, Basel 1855.

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 11, 2001, ss. 13-28.

TEPEYRAN, Ebubekir Hâzım, *Hatıralar*, 2. Baskı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1998.

TEXIER, Charles, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev. Ali Suat, C: 3, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

TOURNEFORT, Joseph Pitton de, *Tournefort Seyahatnamesi-Ege Adaları*, Çev. Ali Berktaş, Edt. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, 4. Baskı, İstanbul 2013.

TURAN, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

ULUS, İsmail, *Açıklamalı Sinop Kitabeleri*, Sinop Belediyesi Kültür Yayınları, No. 10, İstanbul 2014.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Devrinde Sinop*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

ÜREKLİ, Fatma; ÜREKLİ, Muzaffer, “Osmanlı-Yunan Savaşı’nda Yardım

Kampanyaları ve

Toplumsal Dayanışma Üzerine Değerlendirme”, *Osmanlı Dönemi Balkanlar'da Kültürel ve Sosyal Hayat*, Edt. Zafer Gölen, Abidin Temizer, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, ss. 141-214.

YILMAZ, Özgür “Güney Karadeniz’de Yeni Fransız Politikası: Pascal Fourcade ve Sinop Konsolosluğu (1803-1809)”, *Cahiers Balkaniques*, Vol: 42, 2014, ss. 223-268.

Çevrimdışı Kaynaklar

www.elia.org.gr. (Erşim Tarihi:15.03.2019)

Ek-1

Sinop Rum Mektebi Öğretmen ve Öğrencileri – 1903

Kaynak: <http://eliaserver.elia.org.gr:8080/lselia/listres.aspx?lsid=132494&fcode=f210a&ftext=ΤΟΠΟΣ%20ΦΑ&fval=Σινώπη&form=300007>

Ek-2

Sur Dışında Yer Alan Rum (Varoş) Mahallesi - 1900'lü Yılların Başı
 Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoğlu, *Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi-I*,
 Sinop Belediyesi Kültür Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2007, s. 34.

TONYALI AHMED EFENDİ VE RİSÂLE-İ AHVÂL-İ ÂHİR ZAMÂN MESNEVİSİ*

Lokman TAŞKESENLİOĞLU**

ÖZ

19. yüzyıl, yaşanan büyük siyasi ve sosyal buhranlara rağmen pek çok şairin yetiştiği ve çok fazla sayıda eserin kaleme alındığı bir dönemdir. Tonyalı Ahmed Efendi de son dönem divan şiiri geleneği çerçevesinde mesnevi tarzında eser vermiş az bilinen şahsiyetlerden biridir. Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân ise onun kaynaklarda belirtilen tek eseridir. İstanbul'da birkaç kez basılmasından, yazıldığı dönemde oldukça rağbet gördüğü anlaşılan eser ve müellifi hakkında maalesef kaynaklarda yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Fakat eserin, ahir zamanda toplumda ortaya çıkan aksaklıklara dikkati çekmek, ahlaki ve dinî konularda topluma öğütler vermek için yazıldığı, bu nedenle de sade bir dille kaleme alınmış olduğu söylenebilir.

Bu çalışmada klasik Türk şiirinin son döneminde mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmış bir nasihatnâme olan Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân, Latin harflerine aktarılmış; muhteva, şekil, ahenk, dil ve üslup özellikleri bakımından incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Klasik Edebiyat, 19. yüzyıl, Tonyalı Ahmed Efendi, Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân, mesnevi.

TONYALI AHMED EFENDİ AND HIS RİSÂLE-İ AHVÂL-İ ÂHİR ZAMÂN MESNEVİ

ABSTRACT

19th century is a period in which many poets were raised and many works were written despite great political and social crises. Ahmed is one of the less known authors who wrote works in the form of masnawî within the tradition of the late Divan Poetry. *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân* is his only surviving and cited text in the sources. Unfortunately, there is little information about the work and the author in the sources. Yet, it is understood that the work was quite popular at the time since it was printed several times and had multiple publications in Istanbul. This study explores this work, which was intended to draw attention to social problems that occur lately, known as *Âkhir Zaman* (End of Time). The work, a preachment in verse written in the form of masnawî in the late classical Turkish poetry and available in Latin letters, gives advice to people and teaches moral and religious lessons through a remarkably sincere and simple language. This study examines *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân* in terms of content,

* *Gönderim tarihi:* 14.01.2019. *Kabul tarihi:* 05.04.2019

** *Dr. Öğr. Üyesi,* Giresun Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, GİRESUN.
lokmantaskesenlioglu@gmail.com *ORCID:* 0000-0002-1652-2538

form, harmony, language, style and figure of speeches.

Keywords: Classical Literature, 19th century, Tonyalı Ahmed Efendi, Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân, mesnevi.

Giriş

19. yüzyıl divan şiiri, önceki dönemlerdeki kadar büyük şairlerin yetiştiği, dil ve edebî değer bakımından önemli eserlerin kaleme alındığı bir dönem olamamış; Batı edebiyatının etkisi, devletin içinde bulunduğu karmaşa, şiir ve edebiyata sempati ile bakıp onları himaye edecek devlet adamlarının azalması gibi nedenlerle ihtişamını tamamen kaybetmiştir.¹ Bununla birlikte tasavvufun bu dönem şairlerini besleyen önemli bir kaynak olarak varlığını devam ettirdiği görülmektedir. Özellikle çeşitli tarikatlara mensup şairlerin sayısında büyük bir artış olmuş ve tarikat ehli olmayan şairler de tasavvuf terminolojisinden yararlanmaya devam etmiştir.²

Ayrıca bu yüzyılda yazılan mesnevilerin de büyük kısmını dinî-ahlaki-tasavvufî mesneviler oluşturmaktadır.³ Mustafa Fevzi b. Nu'man Efendi'nin başta Hilye-i Sâdât olma üzere kaleme aldığı eserlerinin tamamı dinî ve tasavvufî içeriklidir. Şairin, Ahmed Ziyaeddin Gümüşanevî ve Hasan Hilmi Efendi gibi dönemin ünlü âlimlerinin hayatlarını ele aldığı mesnevilerinin yanında tasavvufî ilgili kavramlar üzerinde durduğu Miratü's-Şühûd ve Mizânü'l-İrfan gibi ise eserleri de vardır. İzhâr-ı Hakikat ve Şümûsü's-Safâ mesnevilerinde ise dönemin bazı aydınlarının dine karşı yanlış tutumlarını eleştirmiştir.⁴

Dinî-tasavvufî edebiyatın önemli nazım türlerinden olan mevlitlere de bu yüzyılda da rağbet edilmiş; Bursalı Âkif, Mehmet Fevzi, Hasan Nadir, Manastırlı Mehmet Rif'at, Fatma Kâmile, Tayyipzâde Hâfız Mehmed Zühdi gibi pek çok şair bu türde eserler kaleme almıştır.⁵ Ayrıca Zahrî, Üsküdarlı Sâfi, Salacıoğlu Mustafa, Ahmed Sûzî, Fodlacızâde Ahmed Râsim, Hâfız Abdülhalim Efendi gibi şairler de nasihatnameler kaleme almışlar⁶, toplumu dinî-ahlaki yönden bilgilendirmeye gayret sarf etmişlerdir.

Son dönem divan şiirinde; dinî ve ahlaki konuları ele alan, toplumun 18. yüzyıldan itibaren farklı sebeplerle dinî unsurlardan yavaş yavaş uzaklaşması⁷ neticesinde ortaya çıkan problemlere işaret ederek bu konuda çözüm önerileri sunan şahsiyetlerden biri de Tonyalı Ahmed Efendi'dir.

¹ Ahmet Kartal, *Doğu'nun Uzun Hikâyesi*, İstanbul 2014, s. 508.

² Ahmet Atilla Şentürk, Ahmet Kartal, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 2007, s. 562.

³ Ahmet Kartal, *a.g.e.*, s. 508.

⁴ Ferdi Kiremitçi, *Hilye-i Sâdât*, İstanbul 2017, s. 30-32.

⁵ M. Fatih Köksal, *Mevlid-nâme*, Ankara 2011, s.58-61

⁶ Ahmet Kartal, *a.g.e.*, s. 515-517.

⁷ M. Kayahan Özgül, Nazım (Geç Dönem), *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, 6, Ankara 2004, s.263-265.

Tonyalı Ahmed Efendi

Hakkında tezkirelerde veya edebiyat tarihi kaynaklarında herhangi bir bilgiye rastlanmayan Tonyalı Ahmed Efendi ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. 1851'de Trabzon'un Tonya ilçesine bağlı Karaağaçlı Köyü'nde doğduğu, Mahmut Efendi olarak bilinen zatın oğlu olduğu⁸ fazla bir eğitim almamasına rağmen kendi kendini yetiştirdiği⁹ bilinen şairin; mesleği, İstanbul'a gidişi gibi hususlar hakkında yeterli malumat yoktur. 1918'de ölen¹⁰ şairin vefat yeri ve kabri de bilinmemektedir. Müellif, bazı kütüphane kayıtlarında Kastamonulu başka bir Ahmed Efendi ile karıştırılmış; eseri sehven, 19. yüzyılda yaşamış ve Hicrî mahlasını kullanan Tosyalı Ahmed Efendi¹¹ adına kayda geçirilmiştir.

Eseri içinde de hayatına dair herhangi bir bilgi vermeyen Tonyalı Ahmed Efendi'nin; mesnevisinden hareketle çok iyi bir eğitim almamasına rağmen din ve tasavvuf konusunda kendisini yetiştirdiği anlaşılmaktadır. Bir beytinde ise:

Akrabâmdan gördigimi görmedim hiç kimseden
Bahîl oldu çünkü geçmez oldu nesneden¹² (15)

diyerek yaşadığı bazı ailevî problemler ile ilgili ipuçları vermiştir.

Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân Mesnevisi

Ahmed Efendi'nin bilinen tek eseri Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân adlı mensevidir. Eser İstanbul'da taşbaskı olarak 1907'de (h.1325) Mahmud Bey matbaasında, 1912'de (h.1330) Emniyet matbaasında, 1921 ve 1923'de (h.1339, 1341) Yusuf Ziya Efendi matbaasında basılmıştır. Ayrıca eserin tüm baskılarının hareketli hazırlanmış olması da toplumun daha geniş kesimlerine ulaşmasını sağlaması bakımından kolaylık sağlamıştır. Kısa zaman aralığında birkaç baskının yapılması, eserin döneminde büyük ilgi gördüğü kanısını uyandırmaktadır.

Eserin içinde şairin kimliği ile ilgili bazı ifadeler mevcuttur:

Söyle Ahmed bildigini dinlesin bâ y u gedâ
Gice gündüz Hak yolunda cânını eyle fedâ (10)
Ey azizler bir sözüm var dinlen imdi Ahmed'e
Cân u dilden dinleyenler nâ'il olsun devlete (34)

gibi ifadelerle adını zikreden müellif, eserini yazma sebebi olarak da okuyan kişinin ahir zamanda düştüğü hataları gözden geçirerek korku ile kendine gelmesine yardımcı olmak şeklinde ifade etmiştir:

Bunu yazdım nazmı kim hasretile okına
Eşkîyânın cânlarına belki korku tokına (80)

⁸ Hasan Kalyoncu, *Tonya*, Ankara 2010, s. 146.

⁹ Vicdan Özdingiş, "Ahmed Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2013.

¹⁰ Kalyoncu, *a.g.e.*, s. 146.

¹¹ Hüseyin Sıtkı Köker, *Şair Ahmet Hicrî*. Ankara 1950.

¹² Mısırda vezin aksamaktadır.

Ayrıca şair, eserin son kısmında her vakit namazından sonra okunması için Hz. Muhammed'in bir duasını da öğretmiş, hatta bunu vasiyeti olarak belirtmiştir:

Hem vasiyyet iderim ki kim düşerse korkuya
Her namâzda her vakitte bu du'âyı okuya (81)

*Allahümme 'c' alnî mine't-tevvâbîn ve 'c' alnî mine'l-mütetahhirîn ve 'c' alnî min ibâdiki's-sâlihîn ve 'c' alnî mine'l-lezine lâhavfün aleyhim velâhüm yahzenûn.*¹³

Eserde ilk 13 sayfada bulunan Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân mesnevisi 81 beyitten müteşekkildir. Metnin devamında ise muhtemelen aynı şaire ait kaside nazım şekliyle yazılan bir başka şiir mevcuttur. Konu itibarıyla benzer nitelikler gösteren diğer eser, kafiye düzeninin farklı olması ve mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ mefâ'ilün/ mefâ'ilün kalıbıyla yazılması bakımından mesneviden ayrılmaktadır. İkinci metin:

Gel ey câhil olan insân baba evlâd ma'an yeksân
Gice gündüz devâm üzre okıyalım âyât-ı Kur'ân'ı¹⁴
Ne dirsın başı kim olmaz fedâ yolında ma'şûkın
Ne dirsın cânı kim bulmaz ma'şûkile cânânı¹⁵
Şu ilmin lezzeti baldır vusûli cennete dâldır¹⁶
Gözünden uykuyu kaldır n'idersin şerbeti nâli
Gice gündüz oku ilmi tahammül eylegil hilmi
Kimin ümmetisin ey cân aceb bilür misin anı¹⁷

beyitleri ile başlayıp,

Temâm itdin bi-hamdi'llah beyân itdin bi-hamdi'llah
Okuyup dinleyen billâh arar her derde dermânı
Ne gökcekdir şu İslâmbol içinde oturur sultân
Gerek sağdan gerek soldan unutmaz hîç biri anı
Bize insân virildi ad bekâyı al fenâyı sat
Du'âlarla idelim yâd Mehmed Reşâd Sultânı¹⁸

şeklinde sonlanmaktadır.

Muhteva Özellikleri

Hem nasihatnâme hem de hicviye türünün özelliklerini barındıran eserde şairin farklı konulara temas ettiği görülmektedir. Ahir zaman insanının düştüğü hatalara işaret edilmiş; bununla birlikte dünya malına tamah etmeme, ana-baba hakkına riayet, namazın önemi, ölümün yakınlığı gibi dinî ve ahlaki konularda nasihatler verilmiştir. Ayrıca kıyametin yakınlığı, haşır olanların durumu gibi

¹³ Tonyalı Ahmed, *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân*, İstanbul 1325, s. 13.

¹⁴ Beyitte vezin aksamaktadır.

¹⁵ Mısrada vezin aksamaktadır.

¹⁶ Mısrada vezin aksamaktadır.

¹⁷ Tonyalı Ahmed, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁸ Tonyalı Ahmed, *a.g.e.*, s. 27. Mısrada vezin aksamaktadır

konularda bilgiler verildiği görülmektedir. Bu hususlar eser içinde başlıklar halinde değil, metnin içine dağıtılmış olarak bulunmaktadır.

Ahmed Efendi mesnevisinin önemli bir kısmını nasihatlerine ayırmıştır. Eserin genel itibarıyla yazılış amacının da dinî ve ahlaki bazı hususları topluma hatırlatmak, toplumda görülen bazı bozukluklara karşı uyarılarda bulunmak olduğu söylenebilir. Bu nasihatleri özellikle ayet, hadis gibi dinî kaynaklardan yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır.

Hız. Muhammed'in "Sizden biriniz, kendisi için istediği şeyi, kardeşi için de istemedikçe, gerçek anlamda iman etmiş sayılmaz."¹⁹ hadisine işaret edilen beyitlerde insanın hem nefse uyup dünya nimetine tamah etmemesi hem de kendisi için istemediği bir şeyi başkası için de istememesi gerektiğinden bahsedilmiştir:

Ey birâder dinle imdi ne güzeldir bu zamân
Kıl tedârik nefsin için gice gündüz her zamân (3)
Olma nâkes az eylese çok dünyâ için nesneye²⁰
İstemediğin zararı isteme hiç kimseye (12)

Çünkü şaire göre tüm insanlar kardeştir. Aynı topraktan yaratılan ve bir anadan bu dünyaya gelen insanlar her bakımdan birbiri ile akrabadır. Fakat ahir zamanda insanların birbirinin akrebi olduğu da vurgulanmıştır:

Ta ezelden takdîr etdi kâ'inâtı Yaradan
Cümle insân a'lâ ednâ oldılar bir anadan (13)
Hem ezelden bir turâbdan akrabâyız biz bize
Şimdi insân âsî oldı akreb olduk biz bize (14)
Bir 'acâ'ib oldu insân kimse insâf eylemez
Her biri nefesine oldı şerlerinden el-amân (4)

Ana-baba hakkı da Ahmed Efendi'nin eserinde yer bulan bir diğer konudur. Şair annesine babasına asi olanın hiçbir zaman kurtuluşa eremeyeceğini söylemiş, anne baba olmasaydı kişinin bu dünyaya dahi gelemeyeceğini hatırlatmıştır:

Hem anaya âsî olan bulmaz aslâ hiç necât
Ata ana olmayaydı sen olur mıydın icât (24)

Selam konusunda da yine "Selam kelimadan öncedir."²¹ gibi hadislerden yola çıkan Ahmed Efendi; zengin, fakir, yabancı ya da akraba kim olursa olsun kişinin selam vermesinin gerekliliğinden bahsetmiştir:

Sen tururken gelse insân kürk giyer yâhûd aba
Her birine dimelisün merhaba yâ merhabâ (29)
Ehl-i İslâma selâm vir seçme insân ey baba
A'lâ ednâ hem mesâkîn ecnebî yâ akrabâ (30)

¹⁹ İmam Muhammed bin Süleyman Rûdânî, *Büyük Hadis Külliyyatı*, İstanbul 2014, 1, s. 32.

²⁰ Mısrada vezin aksamaktadır.

²¹ İmam Muhammed bin Süleyman Rûdânî, *a.g.e.*, 3, s. 112.

İbadetlerin hakkıyla yerine getirilmesi gerekliliğinden pek çok yerde bahsedilen şair, özellikle namaz konusunda devamlı olunmasını ve namazın bütün ev halkıyla birlikte kılınmasını tavsiye etmiştir:

Hem evinde kim var ise kız gelin evlâd baba
Kıl namâzı cemâatle virme evin harâba (31)
Kangı evde bî-namâz var virdi evin harâba
Kâfir öyle etdiginden virdi dînin harâba (32)

İlginç konularda da nasihatlerde bulunan şair, ahir zamanda insanların yüksek ve büyük evler yaptıklarını, bunun caiz olmadığını, dünya malına böylesine bağlanılmaması gerektiğini anlatmıştır:

Der kıyâmet yakın oldu cümle âlimler bize
Fakîr insân ta'mîr ider bağçeler bağlar düze (25)
Hem yaparlar yüksek evler odalar pencereler
Hem içerde donadırlar siniler tencereler (26)
Aç gözünü tut kulagın dinle imdi ey baba
Bir sözümler var sana şimdi dinler isen merhabâ (27)
Câiz olan bu cihânda altı arşun ev yapa
Hem dahi igtâm kılından işleyip giye aba (28)

Eserde pek çok beyitte ahir zamanda insanların düştüğü hatalardan da bahsedilmektedir. Şair cimriliğin ve para tutkusunun insanları ahir zamanda ele geçirdiğini, bu nedenle en büyük kötülüklerin en yakınlarından dahi geldiğini söylemektedir:

Akrabâmdan gördigimi görmedim hiç kimseden
Bahîl oldu çünkü geçmez oldu nesneden²² (15)
Merhamet yok agniyâda gitdi ülfet aradan
Nâkis oldu nice insân geçmez oldu paradan (18)

İnsanların edep, hayâ ve merhametlerini kaybettiklerinden de şikâyet eden şair, buna rağmen herkesin kendisini iyi Müslüman olarak göstermeye çalışmasından da yakınmaktadır:

Gitdi insândan mahabbet merhamet edeb hayâ
Her biri dir müslimânım dilde söylerler güyâ (16)

Ahir zamanda haram ve helalin birbirine karıştığından da yakınan Ahmed Efendi, takva sahibi olmanın bu zamanda bir kıymeti kalmadığını da ifade etmiştir:

Hem helâlile harâmı seçmez oldu eşkiyâ
Hâin oldu nice insân nerde kaldı etkîyâ (17)

²² Mısırda vezin aksamaktadır.

Ayet ve hadislerde sıkça belirtilen bir husus olan kibir, şaire göre ahir zamanda artmış; kendini büyük göstermeye meraklı insanlar boş ve saçma sözlerle halka büyüklük taslamaya başlamıştır. Fakat bunun sonunda başlarına muhakkak büyük bela geleceği, çünkü kibrin şeytanın en sevdiği günah olduğu hatırlatılmış; bir müminin ise tevazu içinde yaşaması gerektiği noktasında nasihatlerde bulunulmuştur:

Kibr ider bazı ekâbir halka ister biline
Mâlâya'ni küfri söyler ne gelürse diline (19)
Bilmediler bu cihânda kibr idenler evvelâ
Her birinin başlarına geldi Hakdan bir belâ (20)
İblis idi kibri sünnet eyleyendir evvelâ
Secde eyle didi Mevlâ etmedi ol didi lâ (21)
Zâlim oldu âsî oldu kendi nefesine hemân
Recm olundu tard olundu hâli oldu çok yaman (22)
Ey birâder kıl tevâzu Hakka ol sen pek yakın
Ucba kibre yakın olma ikisinden pek sakın (23)

Şairin işaret ettiği en büyük problemlerden biri de rüşvettir. Bu zamandan önce böyle bir sıkıntının olmadığını söyleyen Ahmed Efendi; ahir zamanda insanların Allah'tan gelen nimetlere kanaat etmediklerini, bunun için de rüşvet yoluna saptıklarını, fakat rüşvet verenin de alanın da sonunun ateş olduğunu açıkça söylemiştir:

Bir 'acâ'ib oldu âlem düşdi insân mihnete
Hiç kanâat eylemezler Hakdan olan nimete (35)
Mâil oldu agniyâlar zevk ü sâfa vü işrete²³
Nâil oldu zâlimler az ile çok rüşvete (36)
Ey birâder bilmedin mi râşî ile mürteşî
İkisi de hâzır ider cânlarına âteşi (38)
Bundan evvel var mıydı İslâm içre bu âdet²⁴
Rüşvet ile mi iderdi komşusına bir meded (39)

Ahir zamanda insanların nafîle ibadetleri terk ettiğini söyleyen şair, insanların nafîle bir yana farzla vacibi bile yerine getirmediklerinden şikâyet etmiştir:

Farzla vâcibi edâ etmiyor nâs her biri
Sünnetile müstehabı edâyı binden biri (41)
Cenneti va'di unuttı oldu insân gâfilûn
Farzı edâ etmiyorlar nerde kaldı nâfilûn (42)

Fakat aslında zamanda hiçbir suç yoktur. Çünkü bu kötülüklerin hepsinin sebebi zaman değil, bu zamanda yaşayan insandır:

²³ Mısrada vezin aksamaktadır.

²⁴ Mısrada vezin aksamaktadır.

Güzel iken iş bu insân güzel idi her zamân
Şimdi insân fitne oldu n'eylesün âhir zamân (2)

Ahmed Efendi'nin mesnevîde temas ettiği bir diğer önemli konu da ölümdür. Okuyanlara ölümü ve onun ne kadar yakın olduğunu hatırlatan şair, bunun için daima tedarikli olunması gerektiğini söylemektedir. Çünkü kıyamet yakındır. Her an güçlü bir rûzgâr esip, dağları yerlerinden oynatabilir, yer ve göğü birbirine karıştırabilir:

Bir ölüm var bizim için bilmeyiz ki ne zamân
Elde fırsat dilde ruhsat kıl tedârik her zamân (5)
Hem kıyâmet var muhakkak hem bilinmez ne zamân
Korku vardır gice gündüz her nefesde her zamân (6)
Aglayalım yalvaralım Rabbimize her zamân
Yardım ide cümlemize her makâmda her zamân (7)
Nice insân yeryüzünde geldi gezdi bir zamân
Gâfil iken mevt irişdi bulmadılar hiç amân (8)
Bir 'acâ'ib oldu âlem ucdan uca ser-te-ser
Âkibet gizli tururken bir kavî rûzgâr eser (43)
Kaldırır dağları yerden havâ üzre yürüdü
Yerler ile gökleri hem tagıdır hem arıdır (44)

Eserinde kıyamet konusuna uzunca değinen şair, kıyametin kopması ve sonrası ile ilgili detaylı bilgiler vermiştir. Kıyametle birlikte mahşer, mizan, sırat gibi kavramlar çerçevesinde açıklamalar yapılmış, bu zamanda insanın çok zor durumda olacağı üzerinde durulmuştur. Şair, Allah'tan bu zor zamanda yardımını esirgememesi için de duasını eksik etmemiştir:

Yerde gökde mahlûkâtdan kalamaz bir ehad
Yâ İlâhî ol zamânda cümlemize kıl meded (45)
Kıldan ince hem kılıçdan bir sırât keskin olur
Hem cehennem ol sırâtın altına teskîn olur (51)
Evvelâ suâl îmândan hem ikinci de namâz
Aklı olan bu cihânda bir vakit kazâ komaz (53)
Hem orucdan hem zekâtdan dahi hacdan ol biri
Abd Hakdan korku Hakdan mıydı bunlar her biri (54)
Zulm olunmaz bir nefse zerre denlü ol zamân
Hayr ile şer tartılır hep bir terâzü dir hemân (57)
Saf olur cümle insân bu makâmda dikilür²⁵
Başı kabak yalın ayak hep boyunlar bikilür (59)
Her birinin ellerinde defteri var yazılı
Defterinde her birinin ameli var yazılı (69)

²⁵ Mısırda vezin aksamaktadır.

Mahşer gününde insanların nasıl haşr olacakları ile ilgili detaylı bilgiler de veren şair, peygamberlerin, velilerin, şehitlerin, gazilerin ve âlimlerin birlikte haşr edileceği müjdesini hatırlatmış; zalimlerin ve eşkıyaların da yalnız ve günahlarıyla baş başa kalacağını ifade etmiştir:

Ol gün insân meşgûl olur kendi hâliyle hemân
Kimse görmez kimseyi kim el-amân el-amân²⁶ (63)
Enbiyâlar evliyâlar hem şehîdler seçilür
Gâziler hem etkiyâlar hem²⁷ asfiyâlar seçilür (64)
Hep otururlar menâbir üzre cümle keyfile
Hem şehîdler saltanatlu hem silâhlu seyfile (65)
İlmile âmil olanlar anlar ile haşr olur
Eşkıyâlar fi'li üzre hep suâlde şer olur (66)
Çünkü dünyâda gezerdi eşkıyâlar yalnız
Kabre varsa haşre varsa nâra varsa yalnız (67)
Çünkü bildin yevm-i mahşer emr-i Hakdır olacak
Her bir insân etdigini ol makâmda bulacak (68)

Mahşer günü olacakları anlatırken bir hadise direkt temas eden şair, Hz. Muhammed'in bu konuda Hz. Ayşe'nin bir sorusuna verdiği cevabı eserinde işlemiştir:

Bir 'acâ'ib hâl olur kim cümle insân cem' olur
Erler ile dahi avret hep berâber cem' olur (60)
Bu sözi kim Fahr-i Âlem söylemiş bir gün hemân
İşidüp Âişe didi ayb olmaz mı hemân²⁸ (61)
Âişenin bu sözine virdi peygamber cevâb
Didi Âişe ol gün ne sevâb var ne günâh²⁹ (62)

Hz. Muhammed'e dua edip ondan şefaât dilemeyi ve Allah'a münacatta bulunmayı da ihmal etmeyen şair, alışılmış mesnevilerden farklı olarak bu kısımları eserinin son bölümünde ifade etmiştir:

Ol zamânda hiç bulunmaz bir cesâretlü ahad
Söyleye yalan dolanı bula kendüye meded (73)
Yâ İlâhî yâ Gafûr yâ Rahîm yâ Ahad³⁰
Ol zamânda mahlûkâtın her birine kıl meded (74)
*Küllî şey'in*³¹ sen kadîrsin kudretine yok aded

²⁶ Mısrada vezin aksamaktadır.

²⁷ Metinde olmakla birlikte vezin gereği kelime çıkarılmalıdır.

²⁸ Mısrada vezin aksamaktadır.

²⁹ Mısrada vezin aksamaktadır.

³⁰ Mısrada vezin aksamaktadır.

³¹ Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Allah'tan başka her şeyin yok olacağı ayetine iktibas yapılmıştır (Kasas, 28/88). Mehmet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 97.

Cümle âlem sana muhtâc cümlemize kıl meded (75)
 Yâ İlâhî kâinâtı sen yaratdın bî-aded
 Cümlemizin hâlikisin hiç unutmazsın ahad (76)
 Hamd ü şükr ü hem senâlar hep sanadır bî-aded
 Hep ibâdetler sanadır min-ezelî tâ ebed (77)
 Yâ Muhammed kıl şefâat ümmetin ister meded
 Geldi kimler bu cihâna ins ü cinler bî-aded (78)
 Çok salât ile selâmlar sana olsun bî-aded
 Sana îmân etmeyenler nârda kaldılar ebed (79)

Şekil ve Ahenk Özellikleri

Mesnevi nazım şekli ile yazılan eser 81 beyitten oluşmaktadır. Aruzun fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilâtün/ fâ'ilün kalıbı ile kaleme alınan metinde, gerek vezin gerekse ahenk hususiyetleri bakımından aksaklıkların olduğu ifade edilebilir.

Metin içerisinde bazı beyit ve mısralarda vezinle ilgili kusurlar görülmektedir. Fakat tasavvufi edebiyat geleneği çerçevesinde şekli unsurlar ikinci planda tutulduğundan, üst düzey bir edebî metin oluşturma gayesi gütmeyeceği ve topluma belli konularda topluma bilgi ve mesaj vermek istediği için şairin şekille ilgili çok hassas davranmadığı söylenebilir:

Akrabâmdan gördigimi görmedim hiç kimseden
Bahîl oldu çünkü geçmez oldu nesneden (15)
Yerde gökde mahlûkâtdan kalmaz bir ehad
 Yâ İlâhî ol zamânda cümlemize kıl meded (45)
Saf olur cümle insân bu makâmda dikilür
 Başı kabak yalın ayak hep boyunlar bikilür (59)

Benzer bir durum kafiye ve redifler için de geçerlidir. Şair, bu hususta belirli bir tarz sürdürmemiş, mücerred ve mürdef kafiyenin başarılı örneklerini verdiği beyitler de olmakla beraber, hiç kafiye kullanmadığı beyitler de kaleme almıştır:

Söyle Ahmed bildigini dinlesin bâ y u *gedâ*
 Gice gündüz Hak yolunda cânını eyle *fedâ* (10)
 Tebdîl olur cümle âlem bir ulu *mevdân* olur
 Kâfir ile müşrikîne gam ile *zindân* olur (47)
 Bir 'acâ'ib oldu insân kimse insâf eylemez
 Her biri nefesine oldu şerlerinden el-amân (4)
 Ey birâder yediden nefesine eyle suâl
 Hâzır ol kim yarın anda viresin güzel cevâb (55)
 Âişenin bu sözine virdi peygamber cevâb
 Didi Âişe ol gün ne sevâb var ne günâh (62)

Bazı beyitlerde ise kafiyenin Türkçe kelimelerle kurulduğu görülmektedir:

Ta ezelden takdîr itdi kâ'inâtı *Yaradan*
 Cümle insân a'lâ ednâ oldılar bir *anadan* (13)

Ey birâder kıl tevâzu Hakka ol sen pek *yakın*
Ucba kibre yakın olma ikisinden pek *sakın* (23)

Kafiye konusunda uygun bir yöntem olarak görülmeyen revinin zorlama ise asıl harf kabul edilmesi durumu³² eserde bazı beyitlerde de tespit edilmiştir:

Evvelâ suâl îmândan hem ikinci de *namâz*
Aklı olan bu cihânda bir vakit *kazâ komaz* (53)
Hem kurulur hak terâzü haklar *ihkâk* için
Cümle âlem etdiğinin ecrini *bulmak* için (56)
Kıldan ince hem kılıçdan bir sırât *keskin* olur
Hem cehennem ol sırâtın altına *teskîn* olur (51)

Metnin özellikle ilk kısımlarında ise ahengin, aynı kelimelerin tekrarı ile kurulmaya çalışıldığı görülmektedir:

Ey birâder dinle imdi ne güzeldir bu zamân
Kıl tedârik nefsin için gice gündüz her zamân (3)
Bir ölüm var bizim için bilmeyiz ki ne zamân
Elde fırsat dilde ruhsat kıl tedârik her zamân (5)
Hem kıyâmet var muhakkak hem bilinmez ne zamân
Korku vardır gice gündüz her nefesde her zamân (6)
Aglayalım yalvaralım Rabbimize her zamân
Yardım ide cümlemize her makâmda her zamân (7)

Şairin bazı beyitlerde sadece redif kullanmayı yeterli gördüğü, bazılarında ise bu hususu aynı vezinle türetilmiş kelimeleri kullanarak güçlendirmiştir:

Hem ezelden bir turâbdan akrabâyız *biz bize*
Şimdi insân âsî oldu akreb olduk *biz bize* (14)
Bir ‘acâ’ib oldu insân kimse insâf *eylemez*
Çok âlâmetler göründi kimse idrâk *eylemez* (37)
Enbiyâlar evliyâlar hem şehîdler *seçilür*
Gâziler hem *etkiyâlar* hem³³ *asfiyâlar seçilür* (64)

Dil ve Üslup Özellikleri

Genel olarak yazılış amacına uygun bir tarzda son derece sade bir dille kaleme alındığı ifade edilebilecek eserde şair, okuyucusuna sanki karşısında duruyormuş gibi seslenmiş; sık sık hitap ifadeleri kullanarak bu söyleyişi kuvvetlendirmiştir:

Ey azîzler bildiniz mi bu zamân âhir zamân
Bundan evvel geldi geçdi nice bin dürlü³⁴ zamân (1)

³² M. A. Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Biçim – Ölçü – Kafiye*, İstanbul 2013, s. 270.

³³ Metinde olmakla birlikte vezin gereği kelime çıkarılmalıdır.

³⁴ Eserin 1325 baskısında bu kelime mevcut değildir. Mısra diğer baskılar göz önünde bulundurularak tamamlanmıştır.

Ey birâder dinle imdi ne güzeldir bu zamân
 Kıl tedârik nefsin için gice gündüz her zamân (3)
 Aç gözini tut kulagın dinle imdi ey baba
 Bir sözümler var sana şimdi dinler isen merhabâ (27)
 Ger bu sözümler tutar isen âdemsin ey baba
 Tutmaz isen bu sözümleri ne adamsın ne baba (33)
 Bir ölüm var bizim için bilmeyiz ki ne zamân
 Elde fırsat dilde ruhsat kıl tedârik her zamân (5)
 Sen tururken gelse insân kürk giyer yâhûd aba
 Her birine dimelisün merhaba yâ merhabâ (29)

Halk söyleyişlerine eserinde yer veren şair, kullandığı ifadelerle bazen kendisini de katarak bazen de okuyucusuna sorular yönelterek sohbet havasını sürdürmüştür:

Saf olur cümle insân bu makâmda dikilür
 Başu kabak yalın ayak hep boyunlar bikilür dikilür³⁵ (59)
 Hem ezelden bir turâbdan akrabâyız biz bize
 Şimdi insân âsî oldu akreb olduk biz bize (14)
 Akribâmdan gördigimi görmedim hiç kimseden
 Bahîl oldu çünkü geçmez oldu nesneden³⁶ (15)
 Bundan evvel var mıydı İslâm içre bu âdet³⁷
 Rüşvet ile mi iderdi komşusına bir meded (39)

Bazı beyitlerde ise şairin ifade etmeye çalıştığı hususları, ilginç benzetme ve anlatımlardan yararlanarak süslediği de görülmektedir:

Hem yaparlar yüksek evler odalar pencereler
 Hem içerde donadırlar siniler tencereler (26)
 İns ü cinler ol sırâtdan sevk olunur karşıya
 Yedi yerde hem suâl var benzemez bu çarşuya (52)

Metin

Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân

- 1 Ey azîzler bildiniz mi bu zamân âhir zamân
 Bundan evvel geldi geçdi nice bin dürlü³⁸ zamân
- 2 Güzel iken iş bu insân güzel idi her zamân
 Şimdi insân fitne oldu n'eylesün âhir zamân
- 3 Ey birâder dinle imdi ne güzeldir bu zamân
 Kıl tedârik nefsin için gice gündüz her zamân

³⁵ Mısrada vezin aksamaktadır.

³⁶ Mısrada vezin aksamaktadır.

³⁷ Mısrada vezin aksamaktadır.

³⁸ Eserin 1325 baskısında bu kelime mevcut değildir. Mısra diğer baskılar göz önünde bulundurularak tamamlanmıştır.

4 Bir 'acâ'ib oldu insân kimse insâf eylemez
 Her biri nefesine oldu şerlerinden el-amân
 5 Bir ölüm var bizim için bilmeyiz ki ne zamân
 Elde fırsat dilde ruhsat kıl tedârik her zamân
 6 Hem kıyâmet var muhakkak hem bilinmez ne zamân
 Korku vardır gice gündüz her nefesde her zamân
 7 Aglayalım yalvaralım Rabbimize her zamân
 Yardım ide cümlemize her makâmda her zamân
 8 Nice insân yeryüzünde geldi gezdi bir zamân
 Gâfil iken mevt irişdi bulmadılar hiç amân
 9 Çün ezelden *külli şey'in hâlikün*³⁹ didi Hudâ
 Canlı kalmaz bir ahad kim illâ kim kalur Hudâ
 10 Söyle Ahmed bildigini dinlesin bâ y u gedâ
 Gice gündüz Hak yolunda cânını eyle fedâ
 11 Söyle dâ'im Hak kelâmı tekzîbîn kullarına
 Mâlik olsun gâfil insân cennetin yollarına
 12 Olma nâkes az eylese çok dünyâ için nesneye⁴⁰
 İstemedigin zararı isteme hiç kimseye
 13 Ta ezelden takdîr etdi kâ'inâtı Yaradan
 Cümle insân a'lâ ednâ oldılar bir anadan
 14 Hem ezelden bir turâbdan akrabâyız biz bize
 Şimdi insân âsî oldu akreb olduk biz bize
 15 Akrabâmdan gördigimi görmedim hiç kimseden
 Bahîl oldu çünkü geçmez oldu nesneden⁴¹
 16 Gitdi insândan mahabbet merhamet edeb hayâ
 Her biri dir müslimânım dilde söylerler güyâ
 17 Hem helâlile harâmı seçmez oldu eşkıyâ
 Hâin oldu nice insân nerde kaldı etkıyâ
 18 Merhamet yok agniyâda gitdi ülfet aradan
 Nâkis oldu nice insân geçmez oldu paradan
 19 Kibr ider bazı ekâbir halka ister biline
 Mâlâya'ni küfri söyler ne gelürse diline
 20 Bilmediler bu cihânda kibr idenler evvelâ
 Her birinin başlarına geldi Hakdan bir belâ
 21 İblis idi kibri sünnet eyleyendir evvelâ
 Secde eyle didi Mevlâ etmedi ol didi lâ
 22 Zâlim oldu âsî oldu kendi nefesine hemân
 Recm olundu tard olundu hâli oldu çok yaman

³⁹ Kur'ân-ı Kerîm'de geçen Allah'tan başka her şeyin yok olacağı ayetine iktibas yapılmıştır (Kasas, 28/88). Mehmet Yılmaz, *Edebiyatımızda İslami Kaynaklı Sözler*, İstanbul 1992, s. 97.

⁴⁰ Mısırda vezin aksamaktadır.

⁴¹ Mısırda vezin aksamaktadır.

- 23 Ey birâder kıl tevâzu Hakka ol sen pek yakın
Ucba kibre yakın olma ikisinden pek sakın
- 24 Hem anaya âsî olan bulmaz aslâ hiç necât
Ata ana olmayaydı sen olur mıydın icât
- 25 Der kıyâmet yakın oldu cümle âlimler bize
Fakîr insân ta'mîr ider bağçeler bağlar düze
- 26 Hem yaparlar yüksek evler odalar pencereler
Hem içerde donadırlar siniler tencereler
- 27 Aç gözünü tut kulagın dinle imdi ey baba
Bir sözüm var sana şimdi dinler isen merhabâ
- 28 Câiz olan bu cihânda altı arşun ev yapı
Hem dahi igtâm kılından işleyip giye aba
- 29 Sen tururken gelse insân kürk giyer yâhûd aba
Her birine dimelisün merhaba yâ merhabâ
- 30 Ehl-i İslâma selâm vir seçme insân ey baba
A'lâ ednâ hem mesâkîn ecnebî yâ akrabâ
- 31 Hem evinde kim var ise kız gelin evlâd baba
Kıl namâzı cemâatle virme evin harâba
- 32 Kangı evde bî-namâz var virdi evin harâba
Kâfir öyle etdiginden virdi dînin harâba
- 33 Ger bu sözüm tutar isen sen âdemsin ey baba
Tutmaz isen bu sözümi ne adamsın ne baba
- 34 Ey azîzler bir sözüm var dinlen imdi Ahmed'e
Cân u dilden dinleyenler nâ'il olsun devlete
- 35 Bir 'acâ'ib oldu âlem düşdi insân mihnete
Hiç kanâat eylemezler Hakdan olan nimete
- 36 Mâil oldu agniyâlar zevk ü sâfa vü işrete⁴²
Nâil oldu zâlimler az ile çok rüşvete
- 37 Bir 'acâ'ib oldu insân kimse insâf eylemez
Çok alâmetler göründi kimse idrâk eylemez
- 38 Ey birâder bilmedin mi râşî ile mürteşî
İkisi de hâzır ider cânlarına âteşi
- 39 Bundan evvel var mıydı İslâm içre bu âdet⁴³
Rüşvet ile mi iderdi komşusına bir meded
- 40 Çünkü bildin bu edebden olmayalım gâfilûn
Okuyalım dinleyelim hem olalım âmilûn
- 41 Farzla vâcibi edâ etmiyor nâs her biri
Sünnetile müstehabı edâyı binden biri
- 42 Cenneti va'di unuttı oldu insân gâfilûn
Farzı edâ etmiyorlar nerde kaldı nâfilûn

⁴² Mısradaki vezin aksamaktadır.

⁴³ Mısradaki vezin aksamaktadır.

- 43 Bir ‘acâ’ib oldı âlem ucdan uca ser-te-ser
Âkibet gizli tururken bir kavî rûzgâr eser
- 44 Kaldırır dağları yerden havâ üzre yürüdir
Yerler ile gökleri hem tagıdır hem arıdır
- 45 Yerde gökde mahlûkâtdan kalmaz bir ehad⁴⁴
Yâ İlâhî ol zamânda cümlemize kıl meded
- 46 Bu cesâret bu alâmet cümle izn-i Bârîdür
Bu kıyâmet bu cihânı ma’siyetden arıdur
- 47 Tebdîl olur cümle âlem bir ulu meydân olur
Kâfir ile müşrikîne gam ile zindân olur
- 48 Bir suâl ider Teâlâ *azze ve celle şânuhu*⁴⁵
Mülk kimindir sâhibi kim kime yokdur illâ hû
- 49 Cânlı kalmaz bir ahad kim virse suâle cevâb
Hem suâl ider Teâlâ hem virir kendi cevâb
- 50 Kırk yıl olur iş bu meydân bir hâli virân olur
Sonra cennet hem cehennem nâr ile nîrân olur
- 51 Kıldan ince hem kılıçdan bir sırât keskin olur
Hem cehennem ol sırâtın altına teskîn olur
- 52 İns ü cinler ol sırâtdan sevk olunur karşıya
Yedi yerde hem suâl var benzemez bu çarşuya
- 53 Evvelâ suâl îmândan hem ikinci de namâz
Aklı olan bu cihânda bir vakit kazâ komaz
- 54 Hem orucdan hem zekâtdan dahi hacdan ol biri
Abd Hakdan korku Hakdan mıydı bunlar her biri
- 55 Ey birâder yediden bu nefesine eyle suâl
Hâzır ol kim yarın anda viresin güzel cevâb
- 56 Hem kurulur hak terâzü hakları ihkâk için
Cümle âlem etdiğinin ecrini bulmak için
- 57 Zulm olunmaz bir nefse zerre denlü ol zamân⁴⁶
Hayr ile şer tartılır hep bir terâzü dir hemân
- 58 Evvelîn âhirîn hep ol makâmda cem’ olur⁴⁷
İns ü cinler hem melekler mahlûkat hep cem’ olur
- 59 Saf olur cümle insân bu makâmda dikilür⁴⁸
Başı kabak yalın ayak hep boyunlar bikilür
- 60 Bir ‘acâ’ib hâl olur kim cümle insân cem’ olur
Erler ile dahi avret hep berâber cem’ olur
- 61 Bu sözi kim Fahr-i Âlem söylemiş bir gün hemân
İşidüp Âişe didi ayb olmaz mı hemân⁴⁹

44 Mısrada vezin aksamaktadır.

45 Mısrada vezin aksamaktadır.

46 Mısrada vezin aksamaktadır.

47 Mısrada vezin aksamaktadır.

48 Mısrada vezin aksamaktadır.

- 62 Âişenin bu sözine virdi peygamber cevâb
Didi Âişe ol gün ne sevâb var ne günâh⁵⁰
- 63 Ol gün insân meşgûl olur kendi hâliyle hemân
Kimse görmez kimseyi kim el-amân el-amân⁵¹
- 64 Enbiyâlar evliyâlar hem şehîdler seçilür
Gâzîler hem etkîyâlar hem⁵² asfiyâlar seçilür
- 65 Hep otururlar menâbir üzre cümle keyfile
Hem şehîdler saltanatlu hem silâhlu seyfile
- 66 İlmile âmil olanlar anlar ile haşr olur
Eşkiyâlar fi'li üzre hep suâlde şer olur
- 67 Çünkü dünyâda gezerdi eşkiyâlar yalnız
Kabre varsa haşre varsa nâra varsa yalnız
- 68 Çünkü bildin yevm-i mahşer emr-i Hakdır olacak
Her bir insân etdiğini ol makâmda bulacak
- 69 Her birinin ellerinde defteri var yazılı
Defterinde her birinin ameli var yazılı
- 70 Hep bakarlar ne virecek ne kalacak kendine
Çünkü almışdı helâli hem harâmı bendine
- 71 Bir güzelce icra olur her birinin da'vası
Vay ana kim kâfir ile kim olursa da'vası
- 72 Mü'min ile sulh olunur cennet ile nâr ile
Kâfir ile sulh olunur âr ile hem nâr ile
- 73 Ol zamânda hiç bulunmaz bir cesâretlü ahad
Söyleye yalan dolanı bula kendüye meded
- 74 Yâ İlâhî yâ Gafûr yâ Rahîm yâ Ahad⁵³
Ol zamânda mahlûkâtın her birine kıl meded
- 75 *Küllî şey'in*⁵⁴ sen kadîrsin kudretine yok aded
Cümle âlem sana muhtâc cümlemize kıl meded
- 76 Yâ İlâhî kâinâtı sen yaratdın bî-aded
Cümlemizin hâlikisin hiç unutmazsın ahad
- 77 Hamd ü şükr ü hem senâlar hep sanadır bî-aded
Hep ibâdetler sanadır min-ezelî tâ ebed
- 78 Yâ Muhammed kıl şefâat ümmetin ister meded
Geldi kimler bu cihâna ins ü cinler bî-aded
- 79 Çok salât ile selâmlar sana olsun bî-aded
Sana îmân etmeyenler nârda kaldılar ebed

⁴⁹ Mısrada vezin aksamaktadır.

⁵⁰ Mısrada vezin aksamaktadır.

⁵¹ Mısrada vezin aksamaktadır.

⁵² Metinde olmakla birlikte vezin gereği kelime çıkarılmalıdır.

⁵³ Mısrada vezin aksamaktadır.

⁵⁴ Kur'ân-ı Kerim'de geçen Allah'tan başka her şeyin yok olacağı ayetine iktibas yapılmıştır (Kasas, 28/88). Yılmaz, a.g.e., s. 97.

- 80 Bunu yazdım nazmimle kim hasretile okına
Eşkiyânın cânlarına belki korku tokına
- 81 Hem vasiyyet iderim ki kim düşerse korkuya
Her namâzda her vakitte bu du'âyı okuya

*Allahümme 'c'alnî mine't-tevvâbîn ve 'c'alnî mine'l-mütetahhirîn
ve 'c'alnî min ibâdiki's-sâlihîn ve 'c'alnî
mine'l-lezine lâhavfün aleyhim velâhüm yahzenûn*

Sonuç

19. yüzyılda batılılaşma süreci, siyasi ve beşeri çalkantılar, kendi ekolunu oluşturacak büyük şairlerin yetişmemesi ve şairleri himaye edecek devlet adamlarının azlığı gibi nedenlerle klasik edebiyatın çok hızlı bir şekilde gerilediği görülmüştür. Özellikle mesnevîde bu gerileme daha hızlı olmuş, roman ve hikâyenin yavaş yavaş edebiyata girmesi ile bu nazım şeklinde dinî-ahlaki-tasavvufî eserler hariç, başarılı bir eser ortaya çıkmamıştır.

Mevlitler, miraçnameler, nasihatnameler gibi türlerde oldukça fazla sayıda eserin verildiği bu dönemde tarikat ehli olan ve olmayan pek çok şairin yetiştiği ve bunların dinî ve ahlaki konularda eserler kaleme aldıkları görülmektedir. Tonyalı Ahmed Efendi de eserinde bu hususlara değinmiş, mesnevî nazım şeklini kullandığı bir nasihatname kaleme almıştır. Müellif hakkında kaynaklarda yeterli bilgi tespit edilemese de eserin İstanbul'da kısa zamanda birkaç baskı birden yapması, gördüğü ilgiye işaret etmektedir.

Sonuç olarak dinî ve ahlaki eserler arasında sayılabilecek bir eser olan Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân'da; rüşvet, cimrilik, kibir gibi hem kişisel hem toplumsal problemler el alınmış; ölüm, ibadet, kıyamet, ana-baba hakkı, selamın önemi gibi hususlarda bilgi ve nasihatler verildiği görülmüştür. Son derece sade bir söyleyişin kullanıldığı metinde vezin ve kafiye ile ilgili aksaklıkların olduğu da tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

İmam Muhammed bin Süleyman Rûdânî, *Büyük Hadis Külliyyatı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2014.

KALYONCU, Hasan, *Tonya*, Korza Yayıncılık, Ankara 2010.

KARTAL, Ahmet, *Doğu'nun Uzun Hikâyesi*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2014.

KİREMİTÇİ, Ferdi, *Hilye-i Sâdât*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.

KÖKER, Hüseyin Sıtkı, *Şair Ahmet Hicrî*. Ulus Basımevi, Ankara 1950.

KÖKSAL, M. Fatih, *Mevlid-nâme*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

ÖZDİNGİŞ, Vicdan, “Ahmed Efendi” *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2013
<http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=261>.
12.01.2019.

ÖZGÜL, M. Kayahan, Nazım (Geç Dönem), *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, 6, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004.

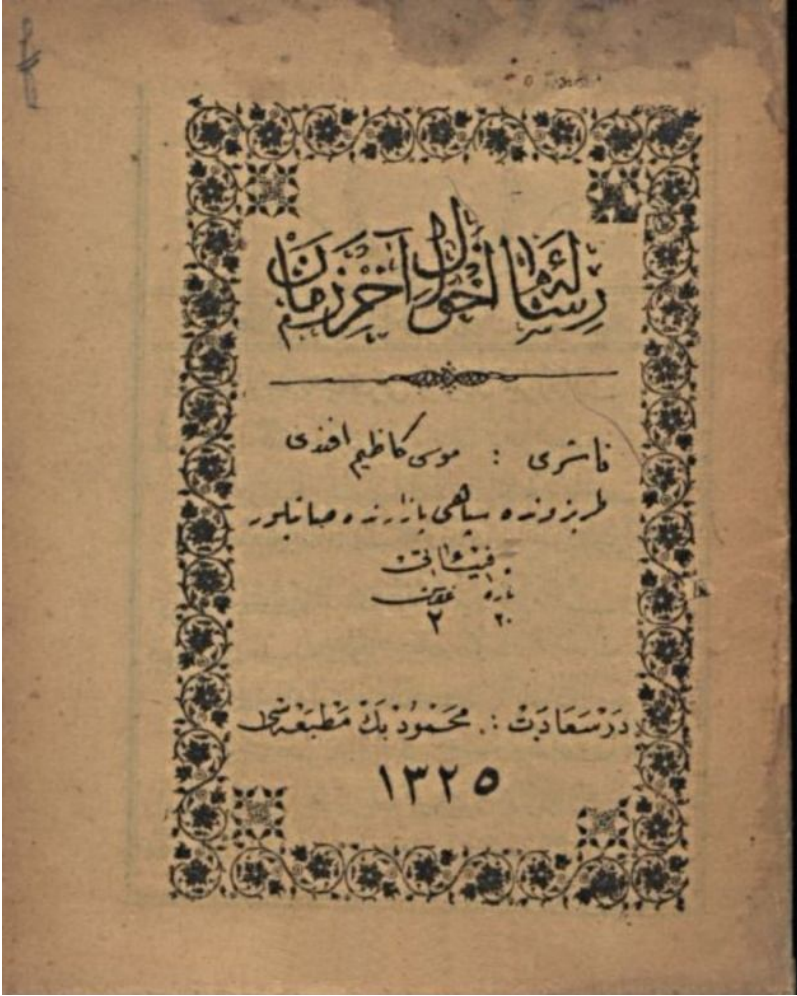
SARAÇ, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Biçim – Ölçü – Kafiye*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2013.

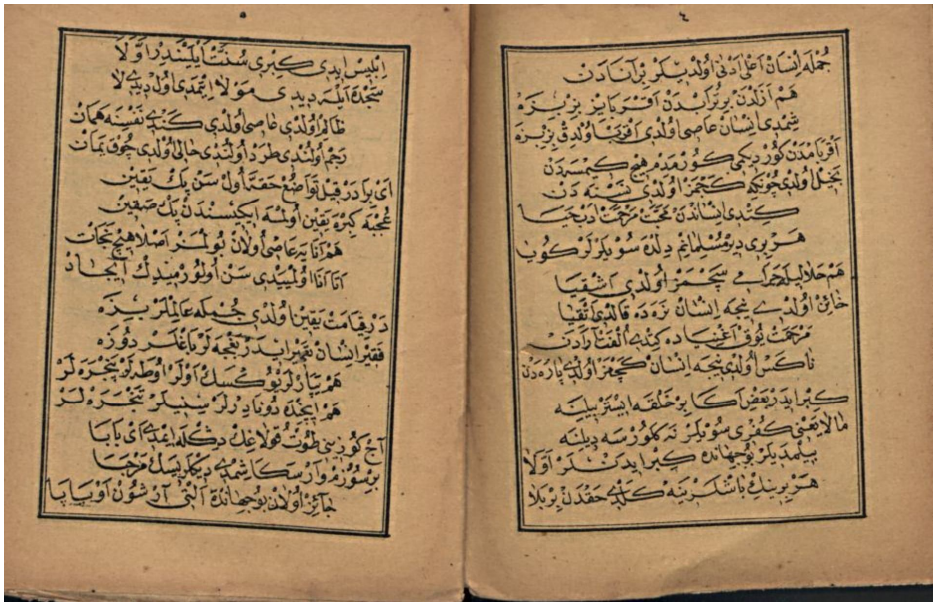
ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, KARTAL, Ahmet, *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul 2007.

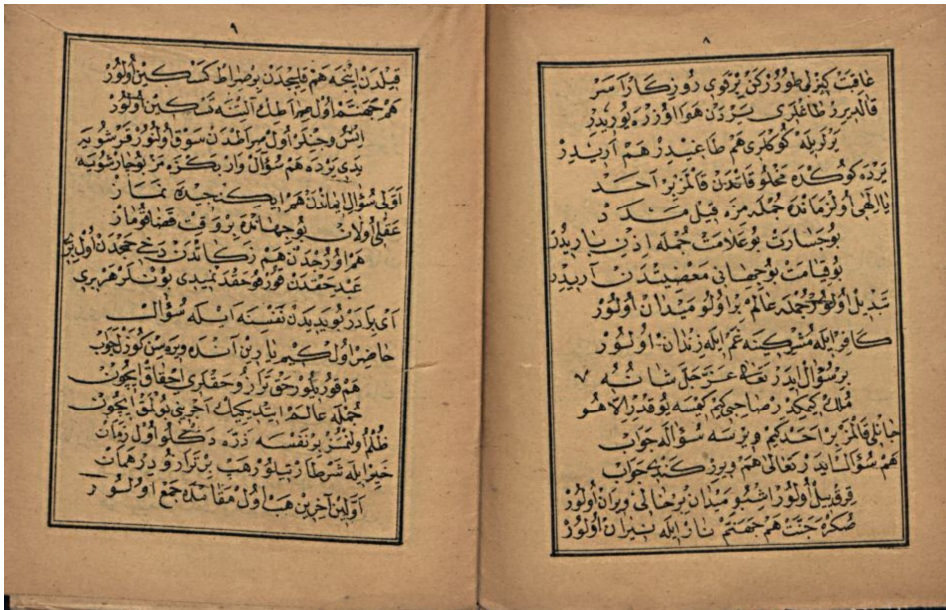
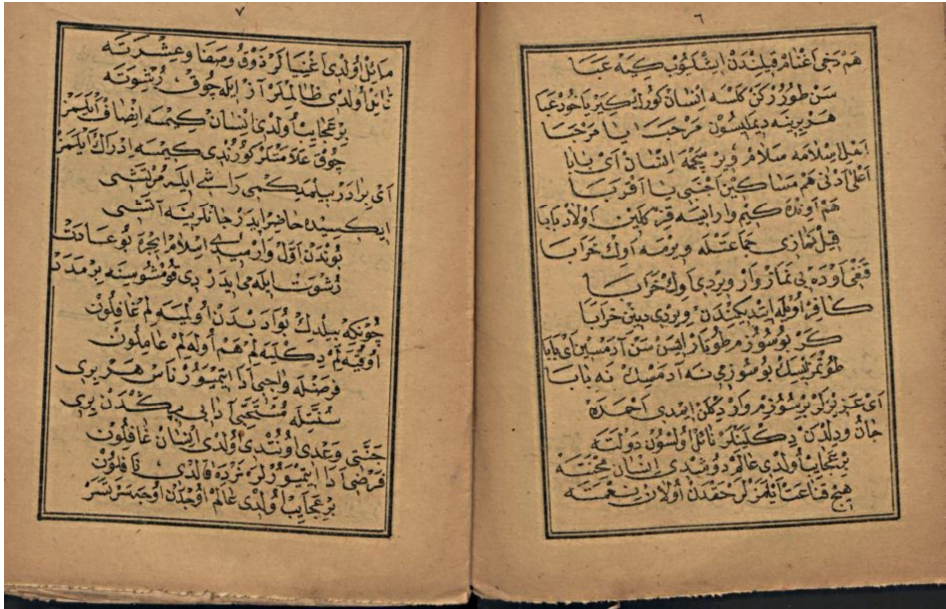
Tonyalı Ahmed, *Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1325.

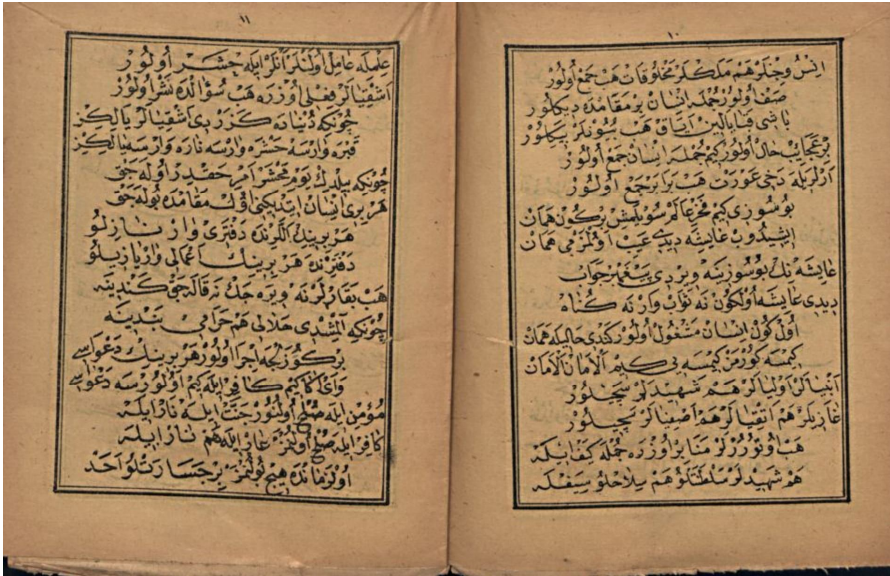
YILMAZ, Mehmet, *Edebiyatımızda İslâmi Kaynaklı Sözler*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1992.

Risâle-i Ahvâl-i Âhir Zamân Tıpkıbasım (1325)

PİLEKİ, TAŞ SACI YAPIMI ÜZERİNE: BODAMLI (GÜNEYSU) KÖYÜ, VAKFIKEBİR/TRABZON*

*Suat İSKENDER***

ÖZ

Taştan pişirme ürünleri yapımı Doğu Karadeniz geleneksel kültüründe yaygın bir uygulamadır. Bunun büyük ölçekli bir örneği taş fırınlardır. Daha küçük ölçekli ürünler pileki denen taş ocaklar ile bunların üzerine konularak kullanılan sac taşlarıdır. Yazıda, bunların Trabzon'un Vakfikebir ilçesinde üretildiği ortam ve üretim süreciyle ilgili gözlemler yer almaktadır. Günümüzde kaybolmakta olan geleneksel bir kültür varlığının bir parçası olan taştan küçük iki pişirme aracı ile ilgili bir tespit çalışması yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Pileki, taş sacı, Vakfikebir

PRODUCTION OF HOT-STONE COOKING IN BODAMLI (GÜNEYSU) KÖYÜ, VAKFIKEBİR/TRABZON

ABSTRACT

Hot-stone cooking is a common practice in Eastern Black Sea traditional culture. A large-scale example of this is the stone oven called *taş fırın* made by talented masons. Another type of hot stone cooking is *pileki*, a smaller scale stone container made by carving the stone as a huge bowl with a flat basement, in which the food is cooked once covered by a plane stone tablet called *taş sacı*. The article presents the observations of the environment and production process in the Vakfikebir district, Trabzon, where these hot-stone cooking equipments are still produced. The findings and observations about these two types of hot-stone cooking are recorded and small cooking tools made of stone are documented since hot stone cooking is a part of the traditional cultural asset now disappearing.

Keywords: Trabzon hot-stone cooking, Pileki, taş sacı, Vakfikebir

* Gönderim tarihi: 07.05.2019. Kabul tarihi: 30.06.2019

** Mimar, Araştırmacı-Yazar, ibsald@hotmai.com ORCID: 0000-0002-3201-201X

Pileki Sözcüğü Üzerine

Bilindiği gibi *pilekiler*¹, özellikle ekmek pişirmek² için pişmiş topraktan üretilen (keramik) ya da doğal taşın oyulup işlenmesiyle elde edilen çanağa benzer bir araçtır. İç derinlikleri, 7-8 cm. çapları 30-50 cm. dolayındadır. İki biçimde kullanılırlar; ateşin üzerinde ısıtılarak³ seyyar, ya da zemine gömülü olarak sabit olarak kullanılırlar.

Geleneksel yaşam sürecinde ekmek pişirilen bu kaplar özellikle evlerde kullanılmıştır. Bunlar taş ya da topraktan yapılmış olsun, pişirme işlevi için açıkta yanan bir ateşe gerek duyulur. Pişirme tekniği olarak, hamurun çanak içine konulup, pişerken taş sacı ya da metal sacla üzerinin kapatılması, üzerinde ateş yakılması ya da köz bulundurulmasıyla gömme ekmek pişirme yöntemi söz konusudur. Bu sırada hamurun alt, yan ve üstüne çeşitli bitki yaprakları sarılır. Yörede bunun için daha çok kestane ve orman gülü (*komar*) yaprağı kullanılır.

Yörede, genelde Karadeniz bölgesinde⁴ olduğu gibi doğal taştan üretilen pilekiler kullanılmaktadır. Çeşitli yörelerde ya da köylerde insanların becerisi, doğal taş ortamının mevcut bulunmasına göre pileki üretim noktaları, pileki ustaları ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada⁵, geçmişte Vakfikebir yöresi için önemli bir pileki üretim noktası olan *Baliya Dağı*ndaki (Bodamlı (Güneysu) köyü) üretim alanı, pileki ve taş sacı⁶ üretim süreci üzerindeki gözlem ve değerlendirmelere yer verilmiştir.⁷

¹ Yerel söylenişleriyle yazılan sözcükler italik olarak belirtilmiştir.

² Pileki et, hamsi gibi diğer yiyeceklerin pişirilmesinde de kullanılır. Hatta Çayeli, İyidere gibi yörelerde Rize yöresinde hamsi pişirmek için özel biçimde yapılmış olanları da vardır. (Daha geniş bilgi için bkz. Arıkan-Özkeşkek, 2019).

³ Yörede bu anlamda “*kızdırmak*” sözcüğü kullanılır.

⁴ Karadeniz bölgesinin doğudaki Sarp sınırından Zonguldak çevresine kadar doğal taştan oyularak yapılan bu tür ekmek pişirme kapları yapılmakta ve kullanılmaktadır. <https://www.youtube.com/watch?v=0dedwSwkfvEadli> görsel örneğinde Kastamonu çevresinde günümüzde de yaygın kullanılan, üretim ve ticareti yapılan taş sacı hakkında bilgi verilmektedir. Buna karşın pileki yapımı ve kullanımı Doğu Karadeniz bölgesinde çok daha yaygındır.

⁵ Engin usta (Uludüz, 1971), bu konudaki araştırma çalışmalarının, onun bilgisine göre, İstanbul’daki “Türk-Alman Derneği” tarafından araştırıldığını, *pileki* gibi gereçlerin o çalışmada “*kap aracı*” olarak adlandırıldığını söylemiştir. Ancak söz konusu bu araştırmaya ait açık adres bilgisi kendisinden edinilememiştir.

⁶ *Taş sacı* sözcüğü yörede kullanıldığı biçimiyle yazıda yer almıştır. Pilekinin üzerine ekmek pişerken kapatmakta kullanıldığı gibi, *sacayak* üzerinde bazlama (*bezleme*) yapımında da doğrudan kullanılan yaklaşık 3 cm kalınlıkta, 50 cm. kadar çapta, disk biçiminde araçlardır. ‘Sac’ sözcüğü için Burhan Oğuz “...Çağatay, Azeri ve Batı Türkçeleri menşeli olarak BTL’nda “ince demir levha ve bundan yapılan şeyler; üzerinde pide, lavaş ve saire pişirilen yuvarlak ve çukur sac” diye tarif ediliyor. ...”. Metal sacdan ayrı olarak taştan yapılan için Oğuz (1976, s. 358) devamla şu bilgileri veriyor: “Bu sac veya üst yüzeyi aynı şekilde içbükey, altı düz, çok daha kalın bir taş (saç taşı – burada *saç* artık teknik manasıyla demir levha olmaktan çıkıp doğruca “ekmek pişirme aygıtı” olarak tanımlanmış oluyor-), yukarıda izah edildiği gibi bir sacayağı (*çatalca*), köttürge (brd, Dz, Çkr, Ks) üzerine oturduğu gibi çoğu zaman, hararet kaybını önlemek üzere, alttan bir taş duvarla çevrilip önünde ateş sürmek için bir açıklık, arkada da, duman için bir delik bırakılır. Yani sac (*hastura* – Ba, İz, Brs-) kenarlarından bu dairesel alçak (20-25 cm yükseklikte) duvar üzerine oturur. XV.ci yy’a ait Şer’iyye Sicilleri’nde bu çatalca karşımıza çıkıyor (TS).” “Saç’ın sacı ne kadar kalın olursa o kadar geç kızar fakat o kadar da uzun süre

Çalışma Alanı

Bodamli (Güneysu) köyü, Vakfikebir'den yaklaşık 7 km içeride, Fol deresi ile Sivri dağına doğru giden sırt arasında bulunmaktadır. Genel olarak yörede, hatta bölgede olduğu gibi, köy oldukça eğimli bir arazide, dağın ev yerleşimleri ve geleneksel tarım üretimi yapılan ailelere ait arazi parçalarından oluşmaktadır. Söz konusu, pileki, taş sacı⁸ gibi ürünlerin üretildiği yer köyün en üst kısmında bulunmaktadır. 1990'ların sonlarında köyden ileriye doğru açılan yol ile Fol deresi boyunca Tonya'ya ulaşımı sağlayan aşağıdaki ana yoldan ayrı olarak Karatepe gibi Sivri tepesinin eteğinde yer alan ilçeye bağlı köyden ayrı, yine Tonya'ya bağlı birtakım köylere doğrudan ulaşılabilir. Köyün en üst bölümünde arazi görece geniş, denize, kuzeye doğru oldukça az eğimli, daha önceleri mera olarak kullanılan bir alan bulunmaktadır.⁹ Şimdi eğrelti otları ve dikenlerin kapladığı bu alanın “organize sanayi” olarak ayrıldığı belirtilmektedir. (Fotoğraf 1)¹⁰ Ancak bu yönde henüz, somut bir gelişme olmamıştır.

hararetini muhafaza eder (kalorifik volan). Bu bakımdan *saç taşı* daha elverişlidir.”, Burhan Oğuz, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri 1-Teknikleri, Müesseseleri, İnanç ve Âdetleri / Giriş - Beslenme Teknikleri*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1976 s. 358. Günümüz Türkçesi'nde de taştan yapılan bu pişirme aracı taş sacı olarak anılmaktadır.

7 Konuyla ilgili, edinilen iletişim bilgisi üzerine, sözü geçen köyden *pileki* ve *taş sacı* ustası Engin Uludüz (1971) ve 35 yıldır bu tür işleri yaptığını belirten onun amcası Şerafettin Uludüz ile 26. 11.2018 tarihinde Vakfikebir'de görüştim. Bundan sonra, orada bulunabildiğim birkaç gün içinde ve artık kış mevsimi nedeniyle köyde pek oturulmadığı için, Engin ustanın üretim yapma sürecine uygun olarak 29.11.2018 ve 01.12.2018 tarihlerinde iki kez Bodamli (Güneysu) köyüne gittim. İlkinde, Engin usta bir tas sacının yapımını önceki gün tamamlamış, hazır. Bir pilekinin *taslağına* son biçimine vermek üzere evdeki işliğinde çalışıyordu, ama benim fotoğraf makinemde oluşan bir sorun nedeniyle fotoğraf çekemedim. İkinci gidişimde yağmur nedeniyle herhangi bir işlem yapamadım. Taş ocakını (*taşana*) ve Şerafettin ustanın sıcak demir işliğini gözleme fırsatım oldu. Buradaki not ve değerlendirmeler bu görüşme ve gözlemlere dayanmaktadır. Aslında Engin usta mesleği babasının (Dursun Uludüz, 1941) yanında çalışarak öğrenmiş, babasına da onun babasından kalmış bir meslek olduğunu söylemiştir. Hem amcası, hem de babası yaşları itibarıyla mesleği bırakmışlardır. Kendileriyle de az da olsa görüşme olanağım oldu. Günümüzde bu taş sacı ve *pileki* üretme işini fiilen Engin usta daha çok taleplere göre yapmaktadır. Kendisi ayrıca inşaat işlerinde de çalışmaktadır. Dursun usta (Uludüz, 1943), anımsayabildiği kadarıyla mesleğin geçmişinde *Kamoğu Dervişoğlu Topal*, sonra *Yusuf usta* adlarını bulunduğunu söylemiştir. Şerafettin usta (Uludüz), Vakfikebir'deki ilk görüşme sırasında “40 sene önce büyük pileki 5 TL'ydı, şimdi 200 TL” değerlendirilmesinde bulunmuştur. Ancak bunda biraz abartma olduğunu sanıyorum, belki de ilk karşılaşmadan kaynaklı olmalıdır. Daha sonra köydeki işliğinde görüşmemizde el değirmenlerinin tanesinin 1600 TL dolayında olduğunu (bunlar, alt bölümü gövdeye bağlı olarak yontulmuş üçayak üzerinde, buldukları zeminden 50-60 cm. yüksek olduğu için ayaklı değirmen (*ayaklı değürmen*) olarak anılmaktadır), yapım süresinin bir hafta aldığını ifade etmiştir. Engin usta (Uludüz) daha sonraki görüşmelerimizde, günümüzde geçerli olmak üzere pileki için 150 TL/adet, taş sacı için 200 TL/adet fiyat belirtmiştir.

8 Gerçekte geçmiş geleneksel yaşamın önemli araç gereçlerinden olan bu ürünler dışında, sert doğal taştan el değirmeni, bu ocak gereçleri yapılan kayadan ise şömineler için *sahan taşı* denilen şömine tabanları ile ilçedeki ekmeğe ya da buna benzer yakın yörelerdeki büyük ekmeğe fırınlarının taban taşları da üretilmektedir. Hatta Engin usta dört yıl kadar önce, Sinanlı köyündeki (İbsalda) çifte *hurnili* (çörtenli) çeşmenin, kırılan soldaki *hurnisini* oradan ilgili bir kişinin talebi üzerine yeniden yaptığını belirtmiştir.

9 Burası yörede *Baliya dağı* olarak adlandırılmaktadır.

10 Çalışmada yer alan görsel malzeme (fotoğraf ve çizimler) araştırmacının kendisine aittir.

Fotoğraf 1: Daha önceden mera olarak kullanılıp, sonradan Vakfikebir Organize Sanayi olarak ayrılan alan. Sağ üst taraftan sözü geçen yol, Karatepe köyü, Sivri ve Tonya'ya bağlı köy yerleşimlerine ulaşıyor. (Kısa bir süre önce araziyi kaplayan eğrelti otları bilmeden ya da bilerek yakılmış.)- 01.12.2018

Taş ustalarına ait iki ev, *organize sanayi* olarak ayrılmış bu alanın üst bölümünün güney tarafında, arazinin aşağı doğru eğiminin arttığı bir konumda bulunmaktadır. Buradan *taşana*¹¹ denilen taş ocağına ulaşılmaktadır. Taş ocağına, evden taşıt yolu boyunca 1,5 km. kadar ileri devam edilip, yolun sol bitişiğindeki ağaçlık alanın 50 m. kadar aşağısına inilerek ulaşılmaktadır. Burada *taslak*¹² (Fotoğraf 6) olarak elde edilen ham ürünler elle, oldukça eğimli ağaçlık alandan yukarı çıkarılmakta (Fotoğraf 2), oradan eve sırtta götürülmekteydi.¹³ Taslakların elde edilmesi, taşınması ve işlenmesinde herhangi bir mekanik araç gereç, düzenek kullanılmamaktadır. Tüm işçilikler insan gücü ve el becerisiyle yapılmaktadır. Bu

¹¹ Alev Dünder Arıkan- Maksut Özkeşkek, "Türk Mutfağında Geleneksel Ekmek Pişirme Yöntem, Araç ve Gereçlerinin Yaşatılması: Pileki Örneği", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S: 41, Bahar 2019, s. 56. "Taş pilekiler taşhana adı verilen yeraltı galerilerinden ya da taş ocağı denilen çıplak kaya yüzeylerinden kesilerek yapılır." ifadesiyle, pileki üretim alanını ikiye ayırmaktadırlar. Buradaki sözkonusu olan *taşana*, ilk sıradaki üretim alanına girmektedir. Ancak yörede, bu ayırım bulunmamaktadır. Açık, ev yapımında kullanılmak üzere taş elde edilen açık alanlara da *taşana* (taşhane) denilmektedir.

¹² Yazıda yöreye özgü sözcükler italik olarak belirtilmiştir. Ayrıca yazının sonuna da eklenmiştir.

¹³ Engin ustanın ilk göçümüzde evde bulunan annesi, geçmişte eşine bu işte, *taşanada* çalışırken yemek götürmek, *taslak* halindeki taşları taşımakta uzun yıllar yardımcı olmaktan kaynaklı yakınmıştır. Günümüzde gereksinme için arada bir çıkarılan ürünler ağaçlık alandan yukarı el-sırt ile, oradan eve el arabası ile taşınmaktadır.

açından üretim tekniği, metal araç gerecin aşınan uçlarına parça ekleyip uzatmak amacıyla elektrot kaynağı kullanılması¹⁴ ve sıcak demir ocağına elektrikli vantilatörle hava üfleme dışında günümüzde de geleneksel düzeydedir. Üretim biçiminin, belirtilen günümüz tekniğinin kısmi kullanımına, taşıtların yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan atık makas elemanlarının (bir tür çelik) kullanımı da eklenebilir. Böylece bu geleneğin, yaşlı ustaların söylediklerine göre, yaklaşık 300 yıllık bir süreyi kapsamasıyla, geçmişin geleneksel izlerini de büyük ölçüde taşıdığı söylenebilir.¹⁵ Bu geleneksel üretimin başlangıcı ya da ortaya çıkışı için, belki de yalnız bir duyum olarak, *Rum ustalara* işaret edilmektedir.

Hava koşullarının ve ortamın elverişsizliği gibi nedenlerle yonu işleri genelde taslakların eve getirilmesinden sonra, *merek* (ahşaptan yapılan ot saklama deposu) veya *serender* gibi yapıların altında sürdürülmektedir.

Taş ocağının bulunduğu yer komşu ailelerden birine aittir. Önceki yıllarda, geleneksel yaşam biçiminin sürdüğü, bu nedenle yoğun üretim yapılan dönemde taşhaneyi işletmek için arazi sahibine bir ödeme yapıldığı belirtilmiştir. Günümüzde ise üretimin önemini kaybetmesi sonucu böyle bir uygulama bulunmamaktadır.

Fotoğraf 2: Taş Ocağının üst tarafında, yukarı doğru, ana yola çıkan patika –*artık çok az kullanıldığı için belli belirsiz- ve ocağın içinde yer aldığı ağaçlık alan.*

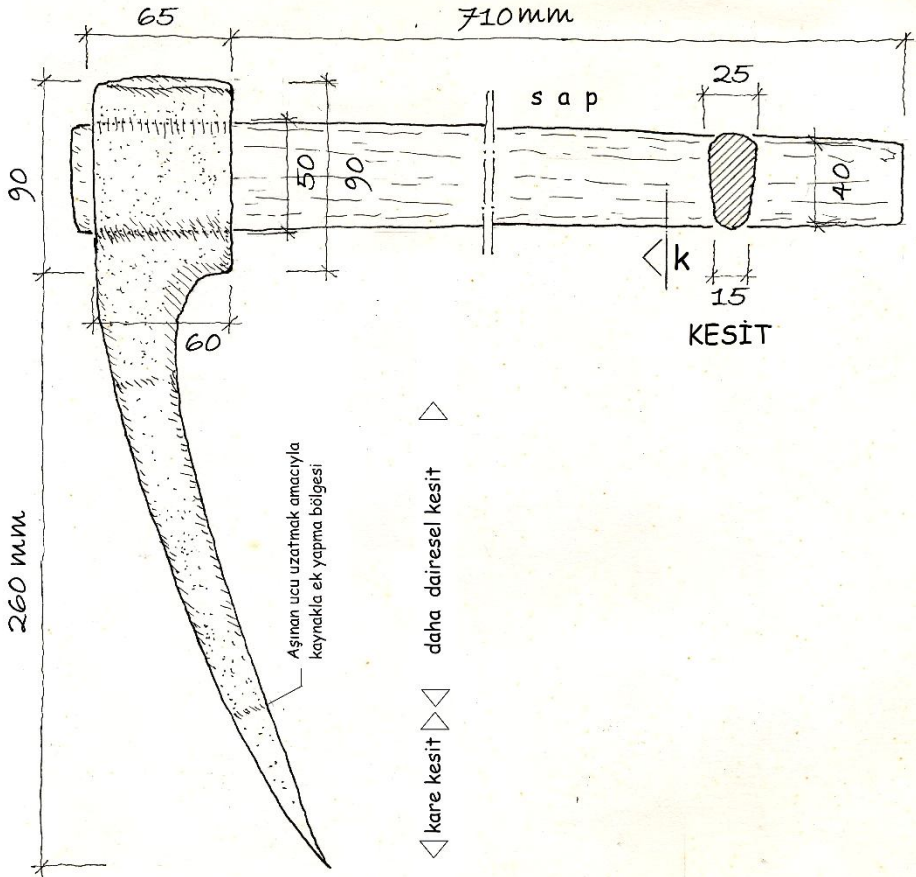
¹⁴ Halen, metal araç gerece ek için kaynak işlerinin ilçede yaptırıldığı belirtilmiştir.

¹⁵ Ustalar, günümüzde bu tür taş ve taş sacı üretiminin bir de Of'ta yapıldığını söylemişlerdir. Bunun yanında Samsun'un Salıpazarı ilçesinde bir ustanın, açığındaki doğal taştan pileki yapımını sürdürdüğü basında yer almıştır, ("Elli Yıldır Pileki Yapıyor", <http://www.toplumgazetesi.com/haber/50-yildir-pleki-yapiyor-3067.html>, Erişim: 17.12.2018) (Ayrıca bkz. 5 nolu dipnot). Başka bir gelişme de artık pileki üretiminin neredeyse ortadan kalkması nedeniyle işletme dışı kalan, Rize'ye bağlı İyidere ilçesinde uzun yıllar pileki taşı çıkarmakta kullanılıp, artık bir mağara haline gelmiş taş ocağı bir tür müze olarak düzenlenip, turizme açılmıştır, ("Pileki Mağarasının Turizme Kazandırılması" Projesi", (<https://www.haberler.com/pileki-magarasinin-turizme-kazandirilmasi-projesi-3654647-haberi/>, Erişim: 17.12.2018).

El Aletleri, Taş Ocağı, İmalat Süreçleri

1. Taş Taslaklarının Elde Edilmesi ve Son Biçiminin Verilmesinde Kullanılan Araç Gereçler

a) **Kazma:** Kazmalar belki *uzun* ve *kısa* ağızlı olarak ikiye ayrılabilir, (Çizim 1,2). Tümü *madenci kazmasıdır*.¹⁶ Sap ve uçlarında tadilat yapılarak amaca uygun hale getirilmektedir. Sapları ortalama 70 cm dolayında ve yassı kesitlidir.

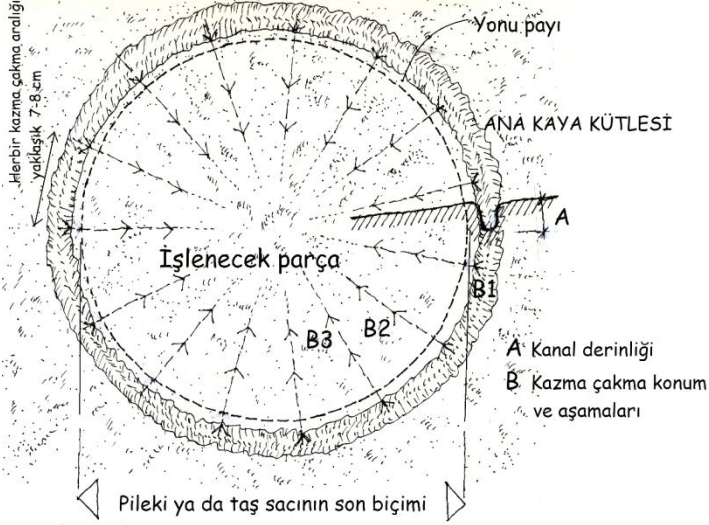

Çizim1: Uzun ağızlı kazma.

Ağız uzunluğu yaklaşık 35 cm olan *uzun ağızlı* kazmalar, taşlağın ana kaya kütlelerinden kopartılmasında kullanılmaktadır. Kazma, yonu payı da düşünülerek açılmış taşlağın çevresindeki oyuk içinde 7-8 cm ara ile merkez yönünde aşama aşama çakılarak, her bir turda çakma derinliği artırılmaktadır, (Çizim 2). Engin

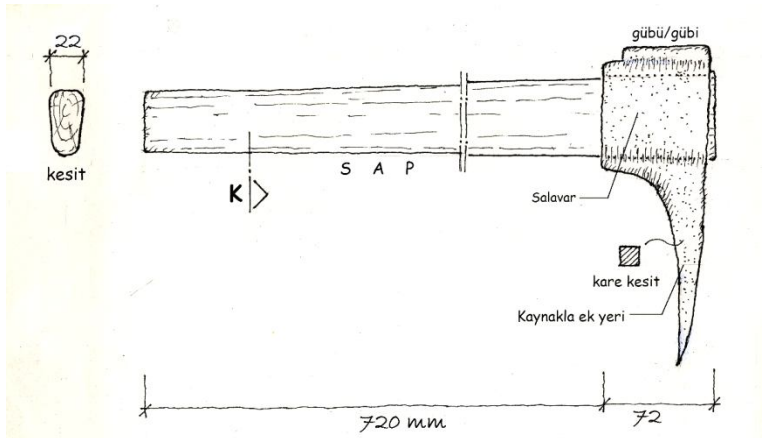
¹⁶ Kömür madenlerinde kullanılan kazmalar.

ustanın belirttiğine göre iki üç turdan sonra, taslak kütlesi kazmayla arkasından öne doğru itirilerek kırılmadan koparılabilir. Ağız orta bölümde dairesel kesite yakın, uçta kare kesitlidir.

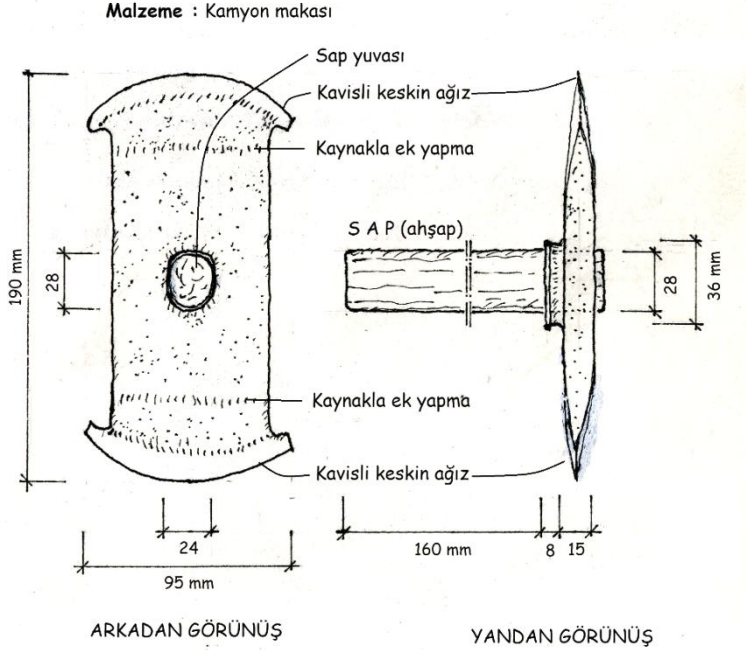
Çizim 2: Üstten görünüş olarak taslağın ana kütlede aşamalı olarak koparılışı (kesme).

Kısa ağızlı kazmalar, daha çok taş ocağındaki ana kütle üzerinde taslağın koparılmak üzere çevresinin açılmasında kullanılmaktadır. İkinci bir işlev olarak da, taslakların kaba yonusunda kullanılabilir. Sapı yukarıda belirtilenden daha kısa olan da vardır. Ağız uzunluğu daha kısa, kütle kare kesitlidir, (Çizim 3).

Çizim 3: Kısa kazma.

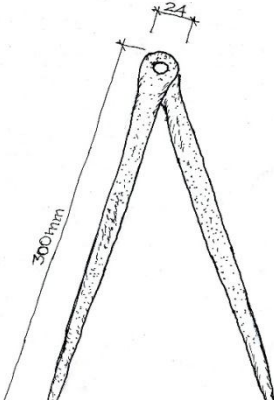
b) Tarak: *Tarak* olarak adlandırılmasına karşın kesici ağız dişli değil bütündür. Geçmişte bunlar demirin dövülerek yassılaştırılmasıyla elde edildiği kolayca düşünülmesine karşın, günümüzde kamyon makaslarını oluşturan lama profilleri kullanılmaktadır. Bunların kendi yapılarında belli bir çelik özelliği olması taş yonma işine uyumlu olmaktadır. İki tarafta yay gibi ana gövdeden dışa doğru taşan, daha geniş yay biçiminde ağız bulunan yaklaşık 10 cm'ye 20 cm olan bir tür yassı çekiç niteliğindedir, (Çizim 4). Pleki ve taş sacı yapımında ürünün, özellikle kullanılacak yüzeylerine son biçimini vermekte kullanılır.

Çizim 4: Tarak¹⁷

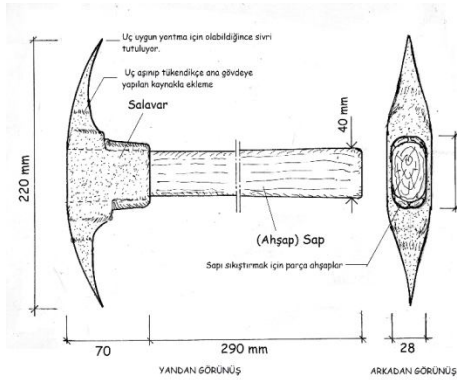
c) Pergel: Geleneksel sıcak demir işleme yöntemleriyle üretilen, iki ucu sivri, yaklaşık 30 cm. uzunluğunda ayakları olan metal pergeldir. Ayakların üst ucu sıkı bir perçinle birleştirilmiştir. Bu, pergel ayaklarının kullanım sırasında kendiliğinden açılıp kapanmasını engeller, (Çizim 5). Ayaklardan biri merkeze, diğeri de taşın çizilecek yüzeyine bastırılarak hareket ettirilir. Bu şekilde elde edilen çizgi, yonunun sınırını belirlemiş olur. Pileki, taş sacı, el değirmeni gibi birçok ürün dairesel biçimlerde olduğundan önemli bir işaretleme aracıdır. Pergel kullanmadan önce, merkez ve çizgi çizilecek yüzey genelde, tarakla son biçimine getirilmiş olur.

¹⁷ Uçların biçimi, eğriselliği tam simetrik olmayabiliyor.

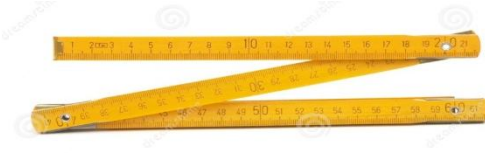

Çizim 5: Pergel.

d) Dilkefter: Yine *madenci kazmasından* yapılan kazmaya benzer kısa saplı, sivri uçlu yonu araçtır. Bir tür kısa saplı, sivri uçlu ya da sivri uçlu yonu çekici olarak düşünülebilir. Ahşap uzunluğu 30 cm dolayındadır. Tek elle kullanıldığı için, daha ince kesitli olan sapının *dilkefter* yuvasında çevresi kısa ahşap kamalarla desteklenir, (Çizim 6). Çift ya da tek taraflı olabilir. Pileki, ocak olarak zemine yerleştirilecekse arka ve alt kısmının ince yonu işleri dilkefterle yapılıp, bu şekilde bırakılır. Görünen ya da kullanılacak yüzeyler dilkefterle *ince yonu* yapıldıktan sonra *tarakla* düzleştirilirler.

Çizim 6: Çift ağızlı dilkefter^{18, 19}

e) Kırık Metre: Ahşap ve marangoz işlerinde kullanılan ahşap kırık metre başlıca ölçümleme aracı olarak kullanılır.

Fotoğraf 2: Kırık metre.

¹⁸ Kazma, *dilkefter* gibi araçların sap yeri *salavar* olarak adlandırılmaktadır.

¹⁹ Hemen sapın dilkeftere birleştiği bölümde yanma izleri, sapı çıkarmadan, sivirtmek için ucun ocakta kızdırılması sırasında ahşap yüzeyin kısmen yanmasından ortaya çıkmaktadır. Kazma, dilkefter v.b. araçların uçlarının ocakta kızdırılıp keskinleştirilmesi, iyice kısalmışsa uzatılıp keskinleştirilmesi ya da sivirtilmesi işlemine yörede *sıvama* denmektedir. Sıcak demircilik yöntemiyle sıvaması bitmiş uca *su verilmektedir*.

2. Taşhanenin Özellikleri

Taş ocağının, *taşhananın*²⁰, konumuna yukarıda değinilmiştir. Taş ocağı, belirtildiğine göre 60 yıldan bu yana kullanılmaktadır, (Fotoğraf 3). Derinliğinin de, ileriye doğru 50m'den fazla olduğu söylenmiştir. Derinliğin fazla artması sonucu özellikle çalışma sırasında temiz hava alma sorunu nedeniyle, yakın yıllarda Engin usta tarafından hemen yan tarafta bir *ağız* daha açılmıştır. Eski bölümün ışık alması açısından içte bir bağlantı açıklığı kurulmuştur. Ocak içindeki giriş, dışardan 1-2 m. kadar alçak olmasından kaynaklı, yağmurlu havalarda sızan sular ocak girişine dolmakta ve çalışmayı engellemektedir, (Fotoğraf 5). Bunun için bir hortumla biriken suyun dışarı boşaltılması sağlanmakta ama bu süre için de bekleme gereği doğmaktadır.

Kaya kütlesi, kayaç genelde bir kütle görünümünde ve parçalı yapı pek gözlenmemektedir, (Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3: Eski taş ocağı girişi, ağızı.

Fotoğraf 4: Yeni ocak girişi, eski girişin birkaç metre solunda ve giriş tabanında toplanan yağmur suyu.

Ocağın yeri dıştan bir ölçüde görünen kaya kütesinin renk, doku ve yapısından tecrübeyle pileki ya da taş yapımına uygun olduğu tespit edilmektedir. Üst tabaka uygun miktarda alındıktan sonra taşın yapısı öngörüldüğü gibi işlem sürdürülmektedir.

Ürüne yönelik taşlar, ocağın açıkta bekleyip, görelî daha kuru olan tavanından alınmamaktadır. Açıkta kalan kaya yüzeyi sertleşmekte ve işlenmesi zorlaşmakta, kırılganlığı artmaktadır. O nedenle, ileriye ve tabana doğru taslak alımı yapılmaktadır. Açık havayla ortaya çıkan sertleşme özelliği nedeniyle, taslak halinde çıkarılan taş son biçiminin verilmesi de aynı gün içinde gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

²⁰ Taş ocağı, söyleyiş kısaltılıp hızlandırılarak *taş hane*'den, *taşana* olarak adlandırılmaktadır.

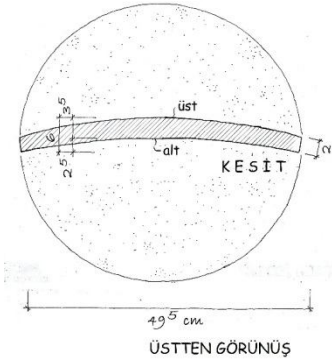
Yılan, çakal gibi hayvanların ocağın içine pek girmedığı, belki tilki gibi hayvanların kötü hava koşulları nedeniyle kısa süreliğine içeri girebileceği belirtilmiştir. Bazen de yılan olduğu söylendi. Bunun nedeni belki çalışma sırasında içerde sigara içilmesi, gaz lambalarıyla aydınlatma ve insan faaliyetlerinden kalan izlerin etkisi olabilir.

Fot.5: Eski taş ocağı tavanında taslak alınmış yerlerin izleri.

3. Taslağının Pilekiye Dönüşmesi İçin Yonu Aşamaları

Ana küttleden çıkarılan ürün kaba taslak halindedir. Öncelikle yonu payları öngörülerek ince yonuyla taslak haline getirilir. Bir örnek olmak üzere, kenarlarda 2 cm, göbek kısmında 3-3,5 cm kalınlıkta ve eğrisel yüzeyiyle toplamda 6 cm dolayında bir toplam yüksekliğe sahip bir taş sacı için taslak kalınlığı 10 cm dolayında olur, (Çizim 7). Pileki için de benzer yonu payı söz konusudur.

Saç taşı- üstten fotoğraf
Usta: Şerafettin Uludüz

Saç taşı-Yandan fotoğraf

Çizim 7: Taş sacı²¹

²¹ Çizim ve fotoğraflarda verilen ölçüler o anda örnek alınan araç ya da gerece ilgilidir. Biraz daha büyük ya da küçük olabilir. Görüşmemizde Şerafettin usta (Uludüz) pileki çapını dıştan dışa 35-60

Alttan görünüş

Üstten (iç) görünüş

Yandan görünüş

Fotoğraf 6: Taslak durumundaki pileki.²²

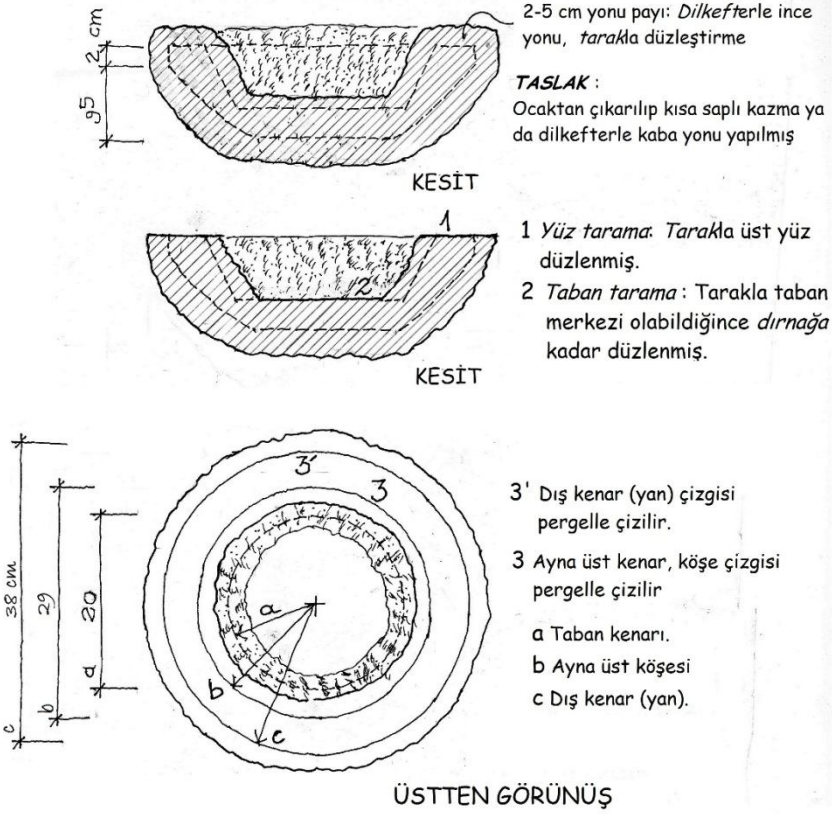
Pilekinin taslağın işliğe getirildikten sonraki yonu aşamaları çiz. 8 ve 9'da görülmektedir. Pileki için, çukurluğu ince yonuyla kabaca belirlenmiş pileki taşının önce üst kenar yüzeyi düzleştirilir (*Çizim 8-1,2*). Bu düzleştirme aşamasında tamamen el becerisiyle dalgalanma önlenir. İkinci aşamada, pilekinin iç tabanının orta bölgesi, kenar çizgisine olabildiğince yakın olarak düzleştirilir. Üst kenar ilk adımda düzleştirildiği için ona göre derinlik, ortalama olarak 8 cm olacak şekilde bu işlem yapılır. Üçüncü aşamada pilekinin merkezi için göz kararı ve deneyimle bir nokta belirlenip dış kenar (*yan*) ile *ayna* denilen pilekinin iç üst köşe çizgileri pergelle çizilir. Çizgi, pergelin sivri ucu bir ölçüde bastırılarak düzlenmiş taş yüzeyini kazınmasıyla elde edilir, (*Çizim 8-3', 3*). Bu aşamadan sonra önce *yan* yüz çizgiye göre tarakla düzleştirilir²³, (*Çizim 9-4*). Sonra iç kısımda *ayna* denilen, pilekinin iç tabanına doğru eğimli inen yan yüzeyle birlikte *dırnak*²⁴ denilen köşenin dairesel çizgisi belirlenmek üzere tabanda kalan son çıkıntılar alınır, (*Çizim 9-5,6*).

cm, taş sacının (*kapak* olarak da adlandırılıyor) çapını 45-50 cm aralığında olduğunu belirtmiştir. Pileki çapı 30 cm'den az olduğunda içinin yonu güçleşmektedir.

²² Kenarında çatlak olduğu için kullanılamamış. Usta: Engin Uludüz.

²³ Bizim kullandığımız, işlemi sonucuyla anlatan *tarakla düzleştirme* ifadesi yerine doğrudan *tarama* sözcüğü kullanılmaktadır.

²⁴ Burada *dırnak* sözcüğü, tırnak yerine kullanılıyor. Her ne kadar *ayna* ile taban arasındaki birleşim çizgisini anlattığı söylene de, yapım aşamasında bu birleşim el becerisiyle elde edildiği için, olabilecek kalmış çıkıntıları ifade ettiğini düşünüyoruz.

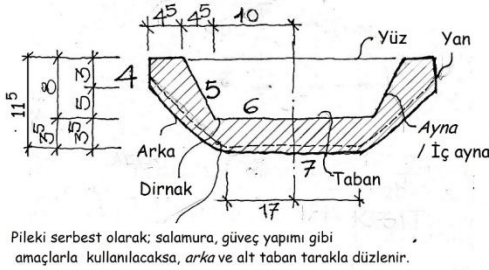

Çizim 8: Pilekinin taslaktan son biçiminin verilmesindeki ön işlemlerle ilgili aşamalar.²⁵

Son olarak pilekinin kullanım amacına uygun olarak *arka* denilen dış yan sırtı ve alt tabanı ele alınır. Pileki eğer serbest olarak salamura, güveç benzeri yemekleri hazırlamak amacıyla serbest olarak, bir yere tespit edilmeden kullanılacaksa arka ve taban *ince dilkefter*²⁶ yapıldıktan sonra, tarakla düzleştirilir. Tersine, en yaygın kullanım amacına uygun, ocak olarak kullanılacaksa söz konusu yüzeyler ince dilkefter yapılarak bırakılır. *Arka* denilen yan yüzeyde dilkefterin sivri ucuyla aşağı yönde yapılan yonu işlemiyle, yüzey düşey çizgili bir doku taşır, (Çizim 9-7). İki farklı seçenekte düzenleme yapılması görsel amaçlıdır. Dış yüzey ince dilkefter ya da düzleştirilerek bırakılsın, her iki durumda da alt taban, iç tabana paralel bir düzlem olarak düzenlenir.

²⁵ Burada geçip, geleneksel olarak kullanılan taslak sözcüğü, artık son yonu işlemleri yapılacak taşın *ince dilkefter* denilen ince yonu ve tarakla *tarama* yapılmadan önceki, yonu payları ile kaba durumunu anlatmaktadır.

²⁶ *İnce dilkefter* ifadesinde olduğu gibi, bir araçla yapılan iş, doğrudan aracın adıyla anılabilmektedir.

Pileki serbest olarak; salamura, güveç yapımı gibi amaçlarla kullanılacaksa, arka ve alt taban tarakla düzlenir.

- 4 Dış kenar tarakla düzlenir.
- 5 Ayna tarakla düzlenir.
- 6 Taban kenarları dırnağa kadar tarakla düzlenerek, taban yüzeyi tamamlanır.
- 7 Pileki ocak olarak kullanılacaksa ince dilkefter yapılarak, yüzey pürüzlü bırakılır.

KESİT

Çiz. 9: Pilekiye taslaktan sonraki işleme sürecinde son biçiminin verildiği aşama.²⁷

4. Gereçlerin Kullanımı ve Değerlendirilmesiyle İlgili Bilgiler

Pileki ve taş sacları üretildikten hemen sonra doğrudan yüksek ateşte kullanılmaz. Bir süre doğal olarak kurutulmaya bırakılmalı ya da başta ateş az az yakılarak kuruma süreci gerçekleştirilmelidir.

Ateşte kullanılan bu tür taş gereçlerin yapısında *yaban taşı*²⁸ denilen sert taş parçaları bulunmamalıdır. Bunlar hem taşın işlenmesi sırasında sorun yaratır, hem de kızma sırasında patlayabilir. Böylesi bir patlamanın son derece tehlikeli olduğu söylenmektedir. Deneyimsel bir ölçek olarak, eğer kazma ve tarak bir taşı kesi-yorsa, o taş ocak kullanımına uygun olarak kabul edilir.

Pilekiler ocak olarak kullanılacaksa, eski evlerin temel bölgelerinde yalıtım olmaması ve bölgenin nemli olması nedeniyle çevresine kırık ince kiremit parçaları ya da çakıl dolgu yapılması önerilmektedir. Kum, nem tutabileceği için pek önerilmemektedir. Isı tutması açısından cam kırıkları da önerilmektedir.

Yüzeylerin yonuyla düzleştirilip tamamlanması sırasında gövdedeki sert bir oluşum ya da yanlış bir darbe sonucu oluşacak 1mm dolayındaki çukurlara, o anda yonudan çıkan küçük bir parça çekiçle ezilirse, bu çukur kapatılmış olur. Burada, çalışma anında taş daha ıslakken eklenen bu parçanın kalıcı olduğu söyleniyor. Bu tür hatalı durumlar için başka bir yöntem bulunmamaktadır. Daha büyük göze batan ya da onarılamayacak çatlaklar olduğunda taş işlenmez.

Zemin içinde olması açısından gözlemlere göre ana taş kütleleri (kayaç) kışın suyu bırakır, yazın ise su tutar. Bu nedenle kışın işlenmesi daha zor, yazın daha kolaydır.

Yukarıda değinildiği gibi, ocak içinde tavandan taş alınmaz (kesilmez). Bu, taş kuru olacağı için hem işçilikte zorluk yaratır, hem de ısınıp kızma aşamasında patlama riski olur.

Taş ocağında ileriye doğru kemer şeklinde ilerlenir. Her ne kadar kayaç bünyesinde oyularak ilerlense bile, kemer kesitinde bir ocakta çökme tehlikesine

²⁷ İnce dilkefterle ince yonu yapma işlemine *kabasım dökmek* de denir.

²⁸ Yörede *yaban taşı*, işlemeye pek elverişli olamayan sert taşlara denmektedir.

karşı basınç kemerle dengelenmiş olur. Ayrıca başka bir önlem alınmadığı gözlenmiştir.

5. Üretimde Verim

Engin usta, babasının (Dursun Uludüz) kendisinden daha hızlı çalışabildiğini söylemektedir. Bir usta yalnızca ocakta taslak halinde taş çıkarıp²⁹ (*kesme*) başka bir işlem yapmayacaksa 7-8 adet/gün, hem taşı taslak olarak, yukarıda konumu belirtilen ocaktan çıkarıp eve getirip işleyecekse pileki için 2-3 ad/gün, taş sacı 2 adet/gün üretim yapabileceğini değerlendirilmektedir. Taş sacı işçiliğinin biraz daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Tabii bir usta yalnız ocaktan taş çıkarma (*kesme*) ile uğraşursa, ikinci bir ustanın bunları aynı günde işleyip olabildiğince yarına bırakmaması gerekir.

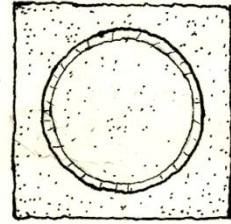
Taslak durumundaki bir pilekinin diğer ince işlerini yapıp, son şeklini vermek yaklaşık 1 saat kadar sürer. Bu süre, taş sacında biraz daha fazladır.

6. Bağlantılı Diğer Ürünler

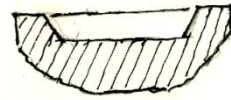
Pileki ve taş sacı yapan ustalar, yukarıda değinildiği gibi yine aynı taş türünden, sıcağa dayanıklı olma özelliğinden dolayı, sahan taşı diye adlandırdıkları şömineler için taban taşı³⁰ (*Çizim 10*), ilçede ya da yöredeki ticari ekmek fırınları için de *taban taşı* üretebilmektedirler.

Sert taştan el değirmeni (*Fotoğraf 7*), gövdesi yarı küresel (*çanak*) biçimde su çörteni (*hurni*) (*Fotoğraf 8*) gibi gereçler de üretilmektedir.

Burada bina elamanı olmasına karşın, ahşap yapı elemanları arasında tek farklı malzemeden taştan yapılıp serender direk uçlarında kullanılan tekerleri de belirtmek gerekir. Bunlar yakın çevrede bulunan siyah ya da krem rengi, sağlam taşlardan yapılıp, bilindiği gibi zararlı hayvanların serender ambarına ya da sofasına ulaşmasını engellerler. Daha yakın zamanlarda betondan da elde edilen bu yapı elemanları ahşap, metal sac gibi malzemelerden de olabilir.

Üstten görünüş

Kesit

Çizim 10: Sahan taşı³¹

²⁹ Bu yöresel olarak *kesme* sözcüğüyle adlandırılmaktadır. *Taş kesme*, genel olarak yörede; bir taş kütesinden amaca uygun taşın kesme, kırma ya da parçalama gibi yöntemlerle elde edilmesini anlatmaktadır.

³⁰ Tercih edilirse diğer bölümlerini de taştan hazırlayabilmektedirler.

³¹ Serenderlerin ortadan kalkmasıyla bu tekerler de zaman yenilip ortana kalkmaya başlamıştır. Tarafımızdan Kasım 2018 tarihlerinde gözlemlendiği gibi; Kirazlık (Kerassos) köyü sahilindeki 'Kirazlık Firmı' önünde bir serendere ait bu taş tekerler (yörede *rokobat* da denir) bir tür

Ayrıca Tonya yöresinde serender direği olarak kullanılan kare kesitli bir tür taş kolonlar ve bunların işçiliğine de bu kapsamda işaret etmek gerekir. Doğrudan pileki ile ilgisi olmamasına karşın, bir binanın duvarı gibi ana strüktürünü oluşturmayan, bina elemanları arasında tekil olarak kullanılan, aynı ustaların üretebildikleri bu ürünleri de konuyla yakın bağlantılı olarak öngörebiliriz.

El değirmeni üst bölümü - alt yüzey iç deliğe doğru yukarı eğimli

El değirmeni - yandan görünüş

Usta : Şerafettin ULUDÜZ

El değirmeni - ayaklı alt bölüm üst iç kısmı, iç yüzey merkeze doğru, üst taş tabanının yersine yukarı yönde meyilli, öğütülmüş parçalar yana, deliğe doğru ynlendiriliyor.

Fotoğraf 7: El değirmeni³²

Doğal olarak iki özellikten söz edilebilir; birincisi taşların özelliklerine göre işlenebilir durumu, ikincisi ustaların el becerilerine göre farklı malzemeleri, farklı taşları işleyebilmeleri. Ocak taşı (*pileki*) sertleşse bile yumuşak olması nedeniyle el değirmeni yapımında kullanılamaz. Ama el becerisi kazanan usta her ikisini de yapabilmektedir. Engin ustanın babası Dursun Uludüz halen köydeki evlerinin arka ve toprak içinde kalan taş duvarlarını 1970'li yıllarda kendisi yapmıştır. Hem taşların

dekoratif tretuar elemanı gibi yerleştirilmiştir. Artık yerlerinden ayrılmış, bir hevesle böyle bir yere konmuş bu elemanların gelecekteki süreçte oradan kaybolacakları düşünülebilir.

³² *El do(e)ğürmeni*. Şerafettin usta (Uludüz) tarafından yapılmış bir çift böyle el değirmeni satılmak üzere bulunmaktadır. Aynı günlerde İbsalda, Yalıköy ve Vakfıkebir ilçesinde yaptığım gezilerde, bu geleneksel el değirmenlerinin köylerde, artık geleneksel yerlerinden harmanlara çıkarıldığını; toplu kullanılan mekanlarda dikkat çekme, sergi amacıyla kullanıldıkları tarafımdan gözlemlendi. Geleneksel yaşamın çözülmesi sonucu oldukça işlevsizleşen bu gereçler esas olarak *serender* sofalarının bir köşesinde bulunurdu. Özellikle *yarma* denilen *gün misiri* (doğal ortamda ya da güneşte kurumuş) ya da fırınlanmış mısırların kaba olarak öğütülmesi amacıyla kullanılırdı. Yörede geleneksel yaşamın (kapalı aile ekonomisinin) çözülmesi sonucu artık mısır da ekilmemektedir. Yemek alışkanlıklarının da değişmeye başladığı anlaşılıyor. Bu durumda yerlerinden hareket eden bu geleneksel ürünlerin giderek kaybolacakları, bu nedenle bir müzede kayıt ve koruma altına alınmaları gerektiği kanısındayız. Yörede bu tür, kendi bacaları olan değirmene *ayaklı değirmen* denilmektedir.

kesilip hazırlanması hem de duvar işçiliği kendisi tarafından yapılmış.³³

Kırılan soldaki çörtteni (hurni) Engin usta (Uludüz) kendisinin yaptığını belirtmiştir.

Fotoğraf 8. Çifte çörtlenli (hornili) çeşme (“Köse çöşmesi”, Sinanlı köyü, İbsalda, Vakfıkebir-Foto: 25.11.2018).³⁴

8.Bağlantılı Yerel Ad ve Deyimler

Burada söz konusu yerel adlandırmaların tanımlarına, metin içinde ve alt yazılarda değinildiği, görsel eklerde belirtildiği ya da görüldüğü için ayrıca yer verilmemiştir. Konunun bütünü içinde her birinin anlaşıldığı kabul edilmiştir. Ancak geleneksel bir mesleğe ait adlandırmalar olması nedeniyle özgün sözcük ve söz kalıpları bir kez daha sıralanmak istenmiştir.

a) Elde Edilen Ürünlerle İlgili Adlandırmalar: Pileki³⁵, taş sacı, sahan taşı, kapak (taş sacı), horni (hurni), (fırın) taban taşı, üst taş (el değirmeninde), alt taş (el değirmeninde), ayaklı değirmen, (el değirmeninde).

³³ Evin öteki tarafındaki küçük serenderlerini de Dursun ustanın (Uludüz) yaptığı belirtilmiştir. Söz arasında Dursun usta genelde başka serenderleri geçme (*keyme*) yapmalarına karşın, kendi serenderini, daha kolay ve basit olan *çakma* (tahtaların ve konstrüktif elemanların tel -kalıp- çivisiyle çakılması) tekniğiyle yaptığını vurgulamıştır.

³⁴ Engin usta (Uludüz), söz konusu çeşmenin sol taraftaki çörtlenini (*hornisini*) kırıldıktan sonra, ilgili arazi sahibinin istemi üzerine dört yıl kadar önce kendisinin yaptığını belirtmiştir. Suyun çörtlen ağzından geri, çeşmenin duvar yüzeyine dönmemesi için, Engin usta küresel kısmın alt ortasını aşağı doğru çıkıntılı, bir yumru biçiminde bıraktığını ayrıca vurgulamıştır. Yörede bu tür çanak gibi çörtlenler *hurni* (*horni* de denilmektedir) olarak adlandırılmaktadır. Burada yer alan çeşme fotoğrafı, yörede bulunduğum sırada tesadüfen birkaç gün önce çekilmişti.

³⁵ Cümle başında ya da ilk söylendiğinde sert tonda olabildiği için *pileki* sözcüğünü kullandık. Aslında yörede *bleki* olarak da söylenmektedir. Ayrıca, p ya da b ile l arasında çok belirgin i sesi yok gibidir.

b) Yapılan Üretim İşlemleriyle İlgili Adlandırmalar: Arkanın ince dilkefteri,³⁶ ince dilkefter, kabasını dökmek, kesme, sıvama, tarama,³⁷ yüz tarama.³⁸

c) Kullanılan Araç Gereçle İlgili Adlandırmalar: Dilkefter, kazma, pergel, tarak.

d) Biçimle İlgili Adlandırmalar: Arka, ayna, dirnak, gübü (gübi)³⁹, iç ayna (ayna), kovan, taban, yan yüz.

9.Pileki Yapımında Kullanılan Taşın Özellikleri⁴⁰

“Pileki taşı olarak kullanılacak birim yeşilimsi gri renkli olup makroskobik olarak kumtaşı görünümünde olup detaylı incelemede gri renkli andezitik piroklastikleri ile yeşilimsi gri renkli, ojit ve hornblend minerelleri içeren bazaltik piroklastiklerinden oluşan tamamıyla volkanik kökenli birim olduğu, volkanik faaliyetler sonucu oluşan piroklastiklerin görsel ortamda çökmesi sonucu oluşan tüfitler olduğu anlaşılmaktadır. Pileki taşı olarak kullanılacak tüfitler ocaktan işlenmek üzere çıkarıldığından bünyesinde bulundurduğu nem/sudan dolayı yumuşak özellik göstermekte olup yüzeyde nem kaybindan dolayı sertleşme özelliği göstermektedir.”

Sonuç ve Değerlendirme

Değişen yaşam koşullarıyla birlikte geleneksel yaşamın da dönüşmesiyle buna bağlı zanaatlar da ortadan kalkmış ya da kalkmaktadır. Buradaki gözlem notları, pileki ve taş sacı⁴¹ üretimi ile ilgili alan çalışması notlarını içermektedir. Böylece çalışma, Vakfikebir yöresi geleneksel yaşam sürecine yönelik bir saptama ve kayıt çabasıdır.

Pilekiler hem sabit hem de evlerde *aşananın*⁴² arka duvarına yakın ocak bölümünde zemine gömülü, sabit olarak kullanılmışlardır. Günümüzde daha çok seyyar kullanıma yönelik, geriye dönük bir özlem amacıyla az sayıda üretilmektedir. Yöreden yöreye üretim yönteminde küçük değişiklikler vardır. Buna karşın, Trabzon, Rize yörelerinin bulunduğu Doğu Karadeniz’de doğrudan zemindeki kaya kütlelerinden elde edilirken, Samsun’un yer aldığı orta Karadeniz kesiminde açık taş alanlarından (taş ocağı) da üretilmektedir. Ne olursa olsun geleneksel yaşamda,

³⁶ Dış kenarın (*yan*) altı ile dış taban arasındaki eğik yüzeyin *dilkefter*le ince yonu yapılması.

³⁷ *Tarama* sözcüğü, aslında taraklama, yazı içinde bizim kullandığımız düzeltme karşılığı kullanılmaktadır. Tarakla yüzeyin düzlenmesi anlamındadır. Burada yüzey eğrisel de olabilir, ancak pütürlü değildir. Karşılaştırma için; el değirmeni *üst taşın* altı ile alt taşın (*ayaklı taş*) üst içi de eğriseldir, ama *pileki* ya da *taş sacı*ndaki tarakla düzlenmemiştir. Bu yönde, diğer değişik *taranmamıştır*.

³⁸ Pilekinin üst yatay, 4-5 cm kadar enindeki kenar yüzeyi.

³⁹ Kazmaların arkasında, vurma, kırma çakma işine yarayan çıkıntı.

⁴⁰ Bu değerlendirme, Jeoloji Mühendisi Turan Dayı’nın (KTÜ-1989) örnek üzerinde yaptığı çalışmayı içermektedir.

⁴¹ Başka köylerde *sac taşı* olarak da söyleniyor.

⁴² Yörede yaygın olarak *aşana* sözcüğü, aşhane sözcüğünün kısaltılmış söyleyişidir.

taşın üzerinde⁴³ ekmeğin pişirmenin yaygın bir geleneksel yöntem olduğu anlaşılmaktadır. Olabilirse bu geleneksel zanaatın kaybolmaması için olabilecek kısmi üretimin desteklenmesi, hiç değilse üretim süreci, bu araçların kullanımı, toplumsal işlevi konusunda daha ayrıntılı çalışmalarla konunun kayıt altına alınması, üretim araç gereçleriyle ve ürün örneklerinin korunması yararlı olacaktır.

KISALTMALAR:

BTL: Hüseyin Kazım Kadri-Türk Lûgatı, Türk Dillerinin İştikakı ve Edebi Lûgatleri, I-IV, 1927-1945.

KTÜ: Karadeniz Teknik Üniversitesi

TS: Tarama Sözlüğü (XIII. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla), I-VII, 1963-1974.

Ba: Balıkesir

Brd: Burdur

Brs: Bursa

Dz: Denizli

Çkr: Çankırı

İz: İzmir

Ks: Kastamonu

KAYNAKLAR

ARIKAN, Alev Dündar-ÖZKEŞKEK, Maksut, “Türk Mutfağında Geleneksel Ekmeğin Pişirme Yöntem, Araç ve Gereçlerinin Yaşatılması: Pileki Örneği”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Vol: 41, Spring 2019, pp. 52-61.

KAZMAZ, Süleyman, *Rize-Çayeli/Halk Kültürü Araştırmaları II (Küçük Sanat Hayatı)*, Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, 2001.

OĞUZ, Burhan, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri I-Teknikleri, Müesseseleri, İnanç ve Âdetleri / Giriş - Beslenme Teknikleri*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1976.

UZUN, Ali-UZUN, Sebahat, *Taşhanadan Aşhaneye Pileki*, İyidere Kaymakamlığı Kültür Yayınları, Ankara 2008.

“50 Yıldır Pileki Yapıyor”, <http://www.toplumgazetesi.com/haber/50-yildir-pleki-yapiyor-3067.html>, (Erişim:23/12/2018).

“Onbin Yıllık Geleneğin Son Ustası-Çarşamba’da Son Temsilci”, <http://www.gazetarena.com/haber/son-temsilci>, (Erişim: 23/12/2019).

⁴³ Vakfikebir’e bağlı Çavuşlu köyü’nden yaptığımız görüşmede (07/03/2019) Giresun yaylalarını 5-7 günde büyük koyun ve inek sürüleriyle giden yaşlı insanların anlattığına göre, böylesi uzun bir yolculukta hazır pileki taşımak zor olduğu için konakladıkları yerlerde siyah düz bir taşın yanlarına küçük taşlar dizip, taşı ateşte kızdırdıktan sonra ekmeğin pişirdiklerini anlatmışlardır.

“Pileki Mağarasının Turizme Kazandırılma Projesi”, <https://www.haberler.com/pileki-magarasinin-turizme-kazandirilmesi-projesi-3654647-haberi/>, (Erişim: 25/12/2018).

“Pileki Ekmeği Kuşaktan Kuşağa Aktarılıyor.”, <https://www.trtavaz.com.tr/fotogaleri/pileki-ekmegi-kusaktan-kusaga-aktariliyor/5910217401a30a23dc718f2f>,(Erişim: 23.12.2018)

“Pileki Ekmeğinin Tadı”, <http://blog.milliyet.com.tr/pileki-ekmeginin-tadi/Blog/?BlogNo=367047>, Erişim: 05.07.2019.

RİZE’DE ZİRAAT, BALIKÇILIK VE HAYVANCILIK (1923-1950)*

*Songül ALŞAN***

ÖZ

1923-1950 yılları arası Türkiye Cumhuriyeti’nde yapılan çalışmalar; iç ve dış barışa katkı sağlamanın yanında toplumsal dönüşümün ve ekonomik kalkınma planlarının ana merkeze oturtulduğu “Yeniden Yapılanma” dönemi olarak ifade edilebilir. İmkanların oldukça kısıtlı olduğu bu süreçte bir yandan sosyal ve ekonomik gerçekliğin tespiti yapılırken öte yandan Anadolu’nun en ücra köşelerine varıncaya kadar bir toplumsal dönüşüm hedeflenmiştir. Bu bağlamda iç göçleri önleyerek yerleşik nüfus üretim seferberliğine katılması için bir dizi çalışmalar yapılmıştır. Bu amaçla, coğrafi şartların etkisi, ekonomik katkı sağlayacak alanların tespiti, imarı ve geliştirilmesi adımları atılmıştır.

1923-1950 faaliyetlerinde, Rize’nin potansiyeli, katma değer oluşturabilecek varlıkları bu mülki adımlarla kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Ekonomik kalkınma hamlelerinde, ziraat, balıkçılık ve hayvancılık belli bir kaide esasına göre ele alınmaya çalışılmış ve gerekli hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerin halka anlatılması ve icrası hususunda resmi kurumlar ve kişilerin yanı sıra, başta gazeteler olmak üzere yerel unsurlar da önemli rol oynamıştır.

Bu makalede, ziraat, balıkçılık, hayvancılık ekseninde Rize tarihini etkileyen eğitim faaliyetleri, mülki çalışmaları, yatırımlar ve ekonomik durumu değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Doğu Karadeniz, Rize, ziraat, balıkçılık, hayvancılık

AGRICULTURE, FISHERIES AND ANIMAL HUSBANDRY IN RIZE (1923-1950)

ABSTRACT

The years between 1923-1950 of the Republic was a period of restoration of internal and external peace as well as a period of “restructuring,” Turkey’s socio-economic transformation. Turkey, even though the resources were considerably limited, had to start to survey social and economic figures and facts on the one hand, and on the other hand, it had to deal with social transformation even in the most remote corners of Anatolia. Hence, a series of surveys were conducted to illustrate the situation and focused on certain policies and measures to prevent internal migration and mobilization of the settled populations. For this purpose, the impact of geographical conditions and demography were considered and certain regions were chosen.

* *Gönderim tarihi:04.07.2018. Kabul tarihi:23.08.2018*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü ERZINCAN. songulalsan@gmail.com ORCID: 0000-0001-7423-5046*

Within the scope of these activities, Rize's socio-economic potential and assets were surveyed on a local scale and documented. Economically triggered mobility, agriculture, fisheries, animal husbandry were included in the records so that necessary legal regulations would be made. Public institutions and individuals as well as local people and foundations played an important role in the public admission and enforcement of these regulations. This study reviews policies and activities in Rize at the time pertaining to property, investment, finance and economy based on agriculture, fisheries and animal husbandry.

Keywords: East Blacksea, Rize, Agriculture, fishery, farming

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı Devletinden zengin bir ekonomik miras kalmamıştır. Bu gerçeklikler ışığında, tarım ağırlıklı, ancak tarımsal üretimin daha çok insan ve hayvan gücüne dayalı olarak, son derece geri yöntemlerle gerçekleştirildiği bir ortam vardır. Bunun yanında, azınlıkların egemenliğindeki ticari ve sınai faaliyetlerin de yeterince geliştirilememiş olduğu Osmanlı ekonomik yapısı, ağır dış borçlar ve birbiri ardına yaşanan Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşlarının da etkisiyle neredeyse çökme noktasına gelmiştir. Cumhuriyet tarihinde, Atatürk Dönemi (1923-1938) olarak adlandırılan ilk on beş yıllık zaman dilimi, ulusal sermaye ve teşebbüs gücünden yoksun ve çökme halindeki bir ekonomiyi yeniden yapılandırma çalışmaları ile geçirilmiş; çağdaş ulus devlet modelini tüm kurum ve kurallarıyla, ekonominin her alanında yerleştirmek üzere ilk önemli adımlar atılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına denk gelen 1923-1938 döneminde uygulanan ekonomi politikaları, belirleyici olarak karma ekonomik sistem özelliği taşıması, iç ve dış gelişmeler doğrultusunda dönem içerisinde özel girişimi göz ardı etmeden artan oranda kamu girişimciliğine ağırlık vermesi, dönem sonu itibarı ile başarılı sayılabilecek sonuçlara ulaşmıştır. 1923-1938 döneminde genel kabul gören ekonomi anlayışı, yaşanan iç ve dış ekonomik gelişmeler ve uygulamalar ele alınmıştır. 1923-1938 döneminde uygulanan ekonomi politikalarının gerekçeleri belirlenirken aynı zamanda dönem içinde yaşanan iç ve dış gelişmeler sonucu ekonomi politikalarında yaşanan değişiklikler de ortaya konulmuştur. 1933-1950 dönemi, Türkiye'de devlet öncülüğünde kalkınma modeli uygulanmıştır. 1933-1950 yılları arasında, ikinci dünya savaşına rağmen, Türkiye çok önemli bir kalkınma hamlesi gerçekleştirmiştir. Bu kalkınma, top yekûn, ekonomik, sosyal ve kültürel bir kalkınma olarak ele alınabilir. Bu dönemde, ülkenin ücra köşelerinde kurulan fabrikalar yörelerinin kalkınma tohumları olarak tasarlanarak, katılımcı ve işlevsel olması için çaba sarf edilmiştir¹. Bu dönemde Ankara hariç hızlı bir kentleşme de olmamakla birlikte², Ulusal kalkınma ve

¹ O. Murat Koçtürk,-Meryem Gölalan, "1923- 1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 2010, 45, (2), s. 49.

² Büyük şehirler, özellikle İstanbul, İzmir gibi şehirler mimari ve nüfus alanında gelişme göstermesine rağmen bu göç dalgasının merkezini Ankara teşkil etmiştir. Ankara'nın haricinde İstanbul

modernleşmenin bir devlet politikası olarak uygulanmaya çalışıldığı bir dönemdir. Ülke geneli ve bölgesel uygulamaların ana hedefi müreffeh bir toplum ideası üzerine kuruludur. Ancak bölgesel farklılıklar ve coğrafi yapı, nüfus etkeni bu adımların Anadolu'nun her bölgesinde aynı derecede atılmasını engellemiştir.

Bu bağlamda Doğu Karadeniz bölgesi özelinde Rize; kısıtlı tarım alanı, yoğun sayılamayacak nüfus yapısı, gelişmiş sanayi ortamı, geleneksel tarım ve hayvancılık uygulamaları ile zorlu bir çalışma alanı hüviyetindedir. Bu gerçekliklerine rağmen, 1923-1950 dönemindeki ziraat, balıkçılık, hayvancılık alanlarında bölgeye özel çözümler üretilmeye çabalanarak halkın hem refah hem bilgi düzeyinin iyileştirilmesi çabaları gösterilmiştir.

1. Ziraat

Rize'de 1920'li yıllardan itibaren ekonomiye katkı sağlayabilecek alternatif ürünlerin üretilmesi amacı ile hareket edilmiştir. Bu ürünlerin başında, çay, portakal ve mandalina gelmektedir. 1922 yılında Ziraat Genel Müdür Zihni Derin Rize için çok önemli atılımlarda bulunmuştur. Öncelikle, 1922 yılında çay ve mandalina fidanlığı kuran Derin, burada yetiştirdiği fidanları halka dağıtmıştır. Böylece portakal ve mandalina ziraatı yaygınlaşmıştır³. Bu fidanlık çalışmaları meclis tarafından da değerlendirilerek desteklenmiştir⁴.

Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından Rize'de bütün ülke gibi her alanda bir kalkınma sürecine ortak olmaya çalışmıştır. Ancak bu kalkınma hamleleri bölgenin ve ülkenin el verdiği şartlar kadar hayata geçirilebilmiştir. Tarım ve hayvancılık alanındaki kanunlar ziraat kapsamında değerlendirilmiştir⁵. 1923 yılında, Meclis içerisinde Rize'de yetiştirilmesi önerilen ürünler ifade edilerek Rize'de; fındık, portakal, limon, çay, mandalina ve dut yetiştirilmesi teklif edil-

ve İzmir başta olmak üzere o günün büyük şehirlerinde de kentleşme, mimari uygulamalar ve nüfus artışı sözkonusu olmakla birlikte, bunların daha geriden bir seyir izledikleri görülmektedir Serdar Sağlam, 1923-1950 "Yılları Arasında Türkiye'de Kent ve Kentleşme Olgusu", Sosyoloji Konferansları No: 53 (2016-1) / 257-274, s.258.

³ Mesut Çapa, "Rize'nin Yakın Tarihine Bir Bakış", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 2016, S: 20, s.303.

⁴ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1925-1926), i:17, C: 1, 30.11.1341, s.280, Takrirler (Önergeler) Esat Bey (Esat Özoğuz) (Rize): Rize Fidanlığı için para irsali lüzumuna dair.

⁵ Resmi gazete yayınından bir örnek: *Resmî Gazete*, 30 Mayıs 1935, S::3016, s. 20-21, ...Ziraat Vekâleti 748 ecnebi mütehassıslar ve tercümanları 751 4 Ziraî kurslar 752 1 Muzur hayvanlar ve hastalıklarla mücadele masrafı 2 Mücadele istasyonları 3 Merkez mücadele enstitüsü 4 Mersin efümügatuarı umumî masrafları 753 1 Enstitüler 2 Meteoroloji enstitüsü ve istasyonları 8 İslah istasyonları, tecrübe tarlaları, tohum, teksir çiftlikleri, sıcak iklimler ziraatı deneme istasyonu 4 İpekböceği kışlatma ve fişkirtma ve boğma müesseseleri 5 Tohum temizleme müesseseleri 6 Fidanlıklar 7 Tavukçuluk müessesesi 9 Seyyar zeytincilik bakım teşkilâtı masarifi 755 1 Hayvan sağlığı küçük sıhhiye memurları mektebi 756 1 Hayvan hastalıklar ile mücadele, tahaffuzhaneler inşa ve tesisi 2 Bakteriyojohane ve serum darülistihzarları 3 Laboratuvarlar 758 1 Haralara muvavenet 2 Aygır depoları 3 Koyun damızlıkları mubayaa bedellerile numune ağılları 4 Kara sığır damızlıkhaneleri , 1 Muhafaza teşkilât ve masrafı 2 Amenajman, teşçir ve fidanlıklar...

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf> &main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf

miştir⁶. Bu çalışmalara ek olarak meyve ağaçları da ayrıca belirtilerek desteklenmiştir⁷. Vergilendirmelerde yapılacak düzenlemelerle de desteklenen bu faaliyetler, Rize'nin ve bölgenin kalkınması için atılan adımlar olmuştur⁸. Her alanda varlığını bölgede hissettirmeye çalışan devlet erkânı, bölgeyi vuran doğal afetlere karşı da alınacak tedbirleri ifade ederek, Rize halkının yanında olmaya özen göstermişlerdir⁹. Ziraatı ve ziraatçıyı desteklemek amacıyla, mali kaynakları için de aynı hassasiyeti gösteren genç Cumhuriyetin devlet erkânı, Rize'nin Atina (Pazar) kazasında bir Ziraat Bankası açılması gündeme getirmişlerdir¹⁰.

Rize, arazi ve iklim özellikleri açısından her çeşit tarıma elverişli olmadığından halk geçimini sağlamada oldukça zorlanmaktadır denilebilir. Bu durum 1923-1950 yılları arasında da ortalama olarak aynıdır. Rize'de tarımsal faaliyetlere çok uygun bir alan olmadığı bizzat Atatürk tarafından da yerinde gözlemlenerek 1924 yılında ifade edilmiştir. Atatürk bölgede özellikle; çay, portakal, mandalina ve fındık üretiminin ağırlıkta olduğunu ifade etmiştir. Rize'de ayrıca, mısır, arpa, buğday, fındık, pirinç, fasulye, keten, kenevir üretiminin yanında, kıyı bölgelerde balıkçılık, iç bölgelerde hayvancılık yapılmaktadır. Rize köylüsü ürettiği malları satıp, ihtiyacı olanları alabilmek için geceden yola giderek, sırtında sepeti ya da zembili, ayağında çarığı ile saatlerce yol aldıktan sonra Rize pazarına gitmektedirler. Şehirde sattığı mallarından aldığı paranın bir kısmı ile tuz, şeker, kaput bezi, patiska, keşan, peştamal, aydınlanma için gazyağı ve ev eşyaları satın alıp akşam hava kararmadan köyünün yolunu tutar. Bu tek düze yaşayış ekonomik şartların bir gereği olduğundan Rizeli gençler genellikle geçimlerini sağlamak için gurbete gitme yolunu seçmişlerdir¹¹.

1929 yılında bu çalışmalara destek olarak, Ziraata önem verilmeye devam edilmiş, ziraatçı desteklenmiş ülke kalkınması için kanunlar çıkarılmış, ayrıca araziye muhtaç ziraatçılara toprak tevdi edilmiştir¹². Köylülerin bilinçlendirilmesi

⁶ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924),i:86, C: 1, 19.1.1340, s.191. Teklifler ESAT BEY(ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Rize livasında fındık, portakal, limon, mandalina, çay ve dut yetiştirilmesi hakkında.

⁷ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924),i:87, C: 1, 21.1.1340, s.248. Takrirler (önergeler) ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Rize ve havalisinde eşçarı müsmire yetiştirilmesi hakkındaki teklifi kanununun mevaddı müstacele meyânına ithaliyle tercihan ve müstacelen müzakere edilmesine dair.

⁸ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924), i:29, C: 1, 31.12.1340, s.310. Takrirler (önergeler) EKREM BEY (EKREM RİZE) (RİZE): Rize ve Trabzon'a ithal edilecek mısır unlarından gümrük resmi munzamı alınmaması hakkındaki teklifi kanununun encümenlerce bir an evvel müzakeer ve intacıyle Heyeti Umumiyyeye sevkine dair.

⁹ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924), i:61, C: 1, 21.2.1341, s.193. Takrirler (önergeler) ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Geçenki fırtınalarda Karadeniz sahil şehirlerinde hasara uğrayanların tevhini zaruret ve ihtiyaçları hakkında tedabiri âcile ittihazı temenniyatına dair.

¹⁰ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1924-1925),i:8, C: 1, 17.11.1340, s.273. Takrirler (önergeler) ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Rize Vilâyetine mülhak Atina Kazasında iadeten Ziraat Bankası teşkili temenniyatına dair.

¹¹ Çapa, *a.g.m.*, s.294-295.

¹² *Resmi Gazete*, 1929, Sayı:1213; Çapa, *a.g.m.*, s.298. Şark menatukı dahilinde muhtaç zürraa tevzi edilecek araziye dair kanun Kanun No:1505 Kabul tarihi:2/6-1929 Madde 1-19 Haziran

ve bilgilendirilmesi esasınca, 1932'den sonra Rize Halkevleri, köylerde okuma-yazma seferberliği düzenleyerek köycülük faaliyetleri ile ziraatın ve ziraatçının yanında olmuştur. Köylere ve kasabalara giden heyetler, çay ve narenciye ziraatı hakkında görüşmeler yapmış; uygulamalı olarak gübreleme, budama ve aşılama teknikleri gösterilmiştir¹³. Bölgenin coğrafi özelliklerinin sonucu olarak meydana gelen aşırı yağışlar, sel ve heyelanlar Rize'nin zaten kısıtlı alanlarda yapılabilen tarım faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir¹⁴. Ancak devlet yetkilileri, bu doğal afetlerin olumsuz etkilerini gidermek için gerekli değerlendirmeleri ve takipleri yaparak önlemler almaya çalışmışlardır¹⁵.

Her ne kadar Rize'de, resmi kurumlarca iyileştirmeler ve katkılar yapılmaya çalışılsa da; zorlu doğa şartları, dar tarım alanları, ülkenin ekonomik şartlarının henüz istenilen seviyede olmayışı gibi gerçeklerinin ortaya çıkardığı "gurbetçilik" gerçeği vardır. Gurbetçilik, hem sosyolojik hem de ekonomik yönleri ile Rize'yi etkilemiş, ayrıca ziraattaki iş gücünün azalmasına sebep olan faktörler arasında yerini almıştır. "Gurbetçilik", Rize'nin toplumsal hayatında 1950'li yıllara kadar önemli bir olgu olmuştur. Ancak çayın 1940'li yıllardan itibaren yetiştirilmeye başlanmasıyla birlikte dışarıya göç veren Rize'de dış göç nispeten azalmıştır. Zamanla bazı geri dönüşler de vuku bulmuş, ailelerde sıra hasreti azalmaya başlamıştır. Ekonomik zorlukların ayırdığı aileler birleşmişlerdir¹⁶.

Rizeliler, klasik ziraat mantığına göre öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılamış ürün fazlası için satış sürecine girmişlerdir. Bu süreçte Rizeliler, portakal, mandalina, elma, fındık ve fasulye üretimi yapmış ve bunların bir kısmını da satışa sunmuşlardır. Rize gazetesinin haberine göre, 1 Ekim 1932 ile 19 Aralık 1932 tarihleri arasında Rize'den gemi ile gönderilen malların listesi şöyledir: 25.615 kilo elma, 17.289 kilo kabuklu ceviz, 12.890 kilo fındık, 98.621 kilo fasulye, 2.597 sandık mandalina, 2.279 sandık portakal.

Rize, kendine yeten bir toprağa ve dolayısıyla kendine yeten bir tarım hayatına sahip olmadığı için dokuma, fındık, çay gibi farklı ürünler ve alanlarda da bir geçim kaynağı aramıştır. Bu amaçla bir dönem fındık üretimine ağırlık verilerek fındık dikim alanlarının genişletilmesi için gayret sarf edilmiştir. 20 Ekim 1932 tarihli Rize gazetesinin bu konu ile ilgili haberi, özetle şöyledir:

1927 tarih ve 1097 numaralı kanunun 9uncu maddesi mucibince hazineye intikal etmesi lâzım gelen araziden köylü, aşiret efradı, göçebe ve muhacirlere tevzi edilmiş olanları tevzi olunanların yetlerinde ipka olunur. <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1213.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1213.pdf>

¹³ Çapa, *a.g.m.*, s.300-301.

¹⁴ Rize'nin doğal afetlerle iç içe bir tarihi-coğrafi yapısı vardır. Ancak bu süreçleri resmi kayıtlarda değerlendirenlerde elde edilen veriler en erken dönem olarak, 1959-afet kayıtları, 1960- kıyı değişimi kayıtları, 1970-iklim veri kayıtlarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pınar Polat, *Rize'de Şehrsel Gelişimin Jeomorfolojik Birimler Üzerindeki Etkisi ve Şehri Etkileyen Afetler*, Basılmamış Doktora Tezi Fırat Üniversitesi SBE, 2017, Elazığ.

¹⁵ "Valimiz Köprülerimizi Teftiş Etti" adlı yazı, ...Son yağın yağmurların Eyidere köprüsünün imla mahallinde yaptığı zararlar yüzünden Trabzon yolunun kapandığını.... Bkz. *Rize*, 1936, S: 246, s. 3.

¹⁶ Ali Taşpınar, *Rize Tarihi*, Rize 2004, s.489; Çapa, *a.g.m.* s. 295.

“Mapavri ve Güneydoğu nahiyelerinde kızılağaçların kesilerek fındık ağaçlarının dikilmesine devam edilmektedir. Mapavri'nin fındık satışı 400 bin okka tahmin edilmektedir. Fındığın okkası 12 kuruştan 17 kuruşa kadar satılmaktadır”¹⁷.

Cumhuriyet hükümetleri tarafından Rize'nin tarımsal faaliyetlerinin canlandırılıp geliştirilebilmesi üzerinde özellikle durularak bu konuya dair çeşitli yasak düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Yayımlanan emirlerle birlikte bölgedeki zirai faaliyetler hakkında bilgi verilmiş ve bu kurallar vilayet gazetesi marifeti ile halkla paylaşılmıştır. Bu düzenlemelerin içeriği, faaliyet prensipleri ve görevli kişi ve kurumlar zikredilerek Rize için planlanan zirai ve tarımsal çalışmalar düzene sokulmaya çalışılmıştır¹⁸. Hangi ürünün hangi ilçelerde ekilip ekilemeyeceğine dair hususlar resmi gazetede yayınlanarak yöre halkı yönlendirilmeye çalışılmıştır¹⁹.

Herhangi bir zirai malın üretilmesi ve desteklenmesi de bu minval üzere değerlendirilerek halkın bilinçlendirilmesi ve bilgilendirmesi sürecinde basın önemli bir görev üstlenmiştir. Vilayette yayımlanan gazete, bu çalışmalarda önemli rol üstlenerek, uzmanların yazdığı yazıları halkın bilgisine sunmuştur. Örneğin; Dr. Fuat Ali Örsan 1936 yılında kaleme aldığı yazısının başlığını “Elma İle Yapılan İşler (Elma Sanayi) Milli Türk İçkisi” olarak belirlemiş ve bölge için elmanın dünyadaki yeri, kullanılabilceği alanlar ve faydaları gibi açıklamalarla bölge tarımına katkı sağlamaya çalışmıştır²⁰. Bir yandan tarımın önemi anlatılırken öte yandan da bölge insanının hayat pahalılığı nedeniyle şikâyetlerini ele almakta ve değerlendirmektedir²¹.

Her ne kadar verilen rakamlar birbirleriyle örtüşmese de Rize'deki ziraat ve meyveciliğe dair aşağıya aktarılan yerel ve akademik çalışmalarla mülki amir raporları (1941) ile TUİK verileri dönem hakkında fikir verebilecek niteliktedir.

Sebzecilik: Toprak mahsullerinden vilayette başlıca mısır, fasulye yetişmekte ve bundan başka az miktarda arpa, buğday, kendir, patates, soya fasulyesi ve Pazar kazasında bu mahsullerden başka kır pirinci ve tütün yetişmektedir. Bu çeşit mahsullerden ortalama olarak 36600 ton mısır, 900 ton fasulye, 135 ton arpa, 95 ton buğday, 850 ton soya fasulyesi ve daha ziyade Pazar'da 660 ton pirinç ve 73 ton tütün mahsulü istihsal olunmaktadır²². Bunlardan Pazar ve merkez kazası itibarıyla alınan mahsul miktarları şu şekildedir:

¹⁷ Orhan Naci Ak, *Rize Tarihi*, Rize 2011, s. 215.

¹⁸ *Rize*, 1936, S: 22, s. 6.

¹⁹ Resmi Gazete'de, tütün ekimi kısmen yasak olan vilayetler başlığı altında Rize için; yalnız Pazar kazasında tütün ekilebilir bilgisi vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Resmi Gazete*, 1938, S:3943, s. 10090.

²⁰ *Rize gazetesi*, 1936, S: 229, s. 6. Gazetede elma hakkında başkaca yazılara da yer verilmesi, bu ürüne özel önem verildiğini göstermektedir. Bkz. “Elma Ürünümüz İçin Bir Heyet Hopa Kazasına Gitti”, *Rize*, 1936, S: 248, s. 5.

²¹ “İlimizde Hayat Bahallığı” adlı makale, günün şartlarını ve fiyatları ortaya koyarak Rize için bir değerlendirme yapmıştır. *Rize*, 1936, S: 244, s. 5.

²² Rapor 1941 yılında ele alındığına göre, 1920-1940 yılları arasındaki zirai faaliyetler hakkında ortalama bir fikir vermesi açısından önemlidir. Bkz. *Rize Defteri: Rize Vilayetine Genel Durumuna Ait Rapor, 24 Mayıs 1941. (Vali Hüsnü Uzgören'in Rize Vilayetine Genel Durumuna Ait Raporu)*, Haz. Recep Koyuncu, İstanbul, 2012, s. 22.

Tablo1²³

Mahsulâtın cinsi	Merkez K.Ton	Pazar K.Ton	Yekûn Ton
Mısır	23100	13500	36600
Fasulya	500	400	900
Pirinç	?	660	660
Arpa	35	50	135
Buğday	50	45	95
Soya Fasulyası	200	50	250
Tütün	.	73	73

Bunların dışında 54 ton kadar kendir lifi elde edilmekte olup bunun 19 tonu Pazar kazasına aittir. Meyve üretimine gelince, Rize'nin her bucağı meyve ağaçları ile dolu her çeşit elma ve armutları pek çoktur. Bunlardan başka ceviz, erik, fındık, kiraz, şeftali ve vişne ve ayva yetişmektedir. Rize'nin ve çevresinin en önemli meyvesi narenciye yani portakal, mandarindir. Narenciyeden başka yukarıda sayılan diğer meyvelerin ürünleri aşağıdadır. Bu rakamlar 1941 raporunda yer alan bilgilere göre yılların ortalamalarına göre ele alındığı ifade edilmektedir.

Tablo 2²⁴

Ürün adı	Merkez K.Kilo	Pazar K. Kilo	Yekün Kilo
Armut	280000	1200000	148000
Ayva	10000	10000	20000
Ceviz	18000	30000	48000
Dut	5000	150000	155000
Elma	3505000	4000000	7505000
Erik	30000	900000	930000
Fındık	900000	500000	1400000
Kestane	22000	128000	140000
Kiraz	10000	75000	85000
Kızılçık	10000	10000	20000
Şeftali	5000	25000	30000
Vişne	7500	5000	12500

Rapora ek olarak, bölge ziraatı için en tafsilatlı rakamlar TÜİK verilerinde bulunmaktadır. Bu tablo 1938-1941 yıllarını kapsamakta ve ağaç meyve istatistiklerinin ardından; armut, ayva, dut, elma, erik, fındık, incir, kestane, kiraz, kızılçık, şeftali, vişne, üzüm, limon, portakal, mandalina, turunc miktarları verilmektedir. Bu rakamlara ek olarak TÜİK verileri ve sınıflandırma tablosu aşağıdaki gibidir:

²³ Rize Defteri.,s. 22.

²⁴ Rize Defteri, s. 24.

Tablo 3²⁵: TÜİK Verilerinde Yıllara Göre Meyve Ağaçları ve Hasılat Değerleri

	1938		1939		1940		1941		1942	
	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)	Ağaç (Adet)	Meyve (Ton)
	Armut									
Merkez	12500	84	12500	104	12500	325	12500	1000	12500	1970
Pazar	60000	400	45375	1500	45375	400	45375	12000	45375	280
Yekün	72500	484	57875	1604	57875	725	57875	13000	57875	2250
	Ayva									
Merkez	400	8	500	25	500	15	500	10	500	2
Pazar	1400	15	2891	100	2891	35	2891	55	2891	8
Yekün	1800	23	3391	125	3391	50	3391	65	3361	10
	Dut									
Merkez	6000	50	6000	50	6000	20	6000	100	6000	100
Pazar	6000	50	21700	860	21700	750	21700	760	21700	400
Yekün	12000	100	27700	910	27700	770	27700	860	27700	500
	Elma									
Merkez	20500	65	21000	100	21000	25	21000	100	21000	900
Pazar	45000	1250	40232	2857	40232	1000	40232	1700	40232	600
Yekün	65500	1315	61232	2957	61232	1025	61232	1800	61232	1500
	Erik									
Merkez	7000	50	8000	110	8000	20	8000	24	8000	60
Pazar	16000	45	23500	345	23500	150	23500	150	23500	90
Yekün	23000	95	31500	455	31500	170	31500	174	31500	150
	Fındık									
Merkez	1000000	80	1000000	1200	1100000	250	1100000	800	1100000	1700
Pazar	900000	35	900000	1236	862000	550	862000	1000	862000	800
Yekün	1900000	115	1900000	2436	1962000	800	1962000	1800	1962000	2500
	İncir									
Merkez	8000	180	8000	150	8000	150	8000	150	8000	180
Pazar	10000	160	7547	174	7547	120	7547	150	7547	120
Yekün	18000	340	15547	324	15547	270	15547	300	15547	300

²⁵ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Meyve İstatistiği, (1938-1942).

Kestane									
	15000	25	15000	12	150000	5	150000	150000	10
Merkez	15000	25	15000	12	150000	5	150000	150000	10
Kiraz									
Merkez	4000	20	5000	25	5000	10	5000	30	120
Pazar	5000	25	5340	150	5340	40	5340	115	40
Yekûn	9000	45	10340	175	10340	50	10340	145	160
Kızılcık									
Merkez	450	6	500	8	500	3	500	8	2
Pazar	1000	13	2100	26	2100	40	2100	32	8
Yekûn	1450	19	2600	34	2600	43	2600	40	10
Şeftali									
Merkez	1200	20	1300	18	1300	10	1350	15	57
Pazar	7500	50	3050	46	3050	30	3050	50	10
Yekûn	8700	70	4350	64	4350	40	4400	65	67
Vişne									
Merkez	450	2	500	3	500	2	500	2	500
Pazar	500	4	750	23	750	10	750	8	750
Yekûn	950	6	1250	26	1250	12	1250	10	1250
Üzüm									
Merkez	20	250	20	250	250	250	250	500	700
Pazar	25	350	28	350	350	350	350	1800	800
Yekûn	45	600	48	600	600	600	600	2300	1500
Limon									
Merkez	18500	300000	15500	420000	15500	370000	15000	15000	10000
Pazar	5000	31000	5200	531000	3200	30000	3200	3200	3200
Yekûn	23500	331000	20700	951000	18700	400000	18200	18200	10000
Portakal									
Merkez	45000	45000000	50000	50000000	50000	44000000	51000	5000000	5500000
Pazar	40000	30000000	43200	40000000	43200	55000000	43200	1000000	500000
Yekûn	85000	75000000	93200	90000000	93200	49500000	94200	6000000	6000000
Mandalina									
Merkez	100000	35000000	100000	34000000	100000	13800000	105000	560000	2850000
Pazar	55000	25000000	27350	20000000	27350	22000000	27350	2400000	150000
Yekûn	155000	60000000	127500	54000000	127350	16000000	132350	8000000	3000000
Turunç									
Merkez	2100	21000	1850	20000	850	21000	1850	25000	1850

Narenciyeye gelince Rize’de narenciye meyveciliğine ve fidancılığına önem Ziraat Vekâleti tarafından 1924 sonrasında kurulan narenciye fidanlığından sonra artmıştır. Narenciye işlerine daha sonra çaycılık da ilave edilmiştir. 1941 yılında Rize’de ziraat vekâletine bağlı dört çeşit fidanlık vardır.

- 1-70 dekar genişliğinde eski narenciye fidanlığı,
- 2-Daimî Hayrat tohumluk çay fidanlığı,
- 3-Daimî Fenar çay fidanlığı,

4-Muvakkat mıntaka çay fidanlıkları.

Birinci fidanlıkta evvelâ narenciye, ikinci derecede çay, bambo ve diğer meyveli meyvesiz ağaç fidanlıkları yetiştirilmekte olup bunlar halka da karşılıksız dağıtılırdı. Muhtelif fidanlardan (mandarin, portakal, limon, sitroz, çay, fındık, elma, kiraz, incir, epkaliptoz, defne, palmiyer, kamelya, dut, akasya, malta eriği, armut, ağaç kavunu, nar, Trabzon hurması ve mazi vs.) tarihi teessüsünden beri Rize ve Çoruh vilâyetleriyle Türkiye'nin diğer vilâyetlerine karşılıksız olarak 2.073.292 fidan dağıtılmıştır²⁶.

Yapılan bu çalışmalar karşılığını vermeye başlamış, halk narenciye ve diğer meyve fidancılığına alışmıştır. Bilhassa Rize kasabasında birçok fidancılar yetişerek bunlar her sene diğer vilâyet ve kazalara önemli miktarlarda fidan satışı yapmışlardır. Bu yolla, hem zirai hem de ekonomik katkı elde edilmiştir. Rize'de yetişen narenciye meyvelerinin (limon, portakal, turunç, mandarin) yıllık alınan ürün listesi şöyledir.²⁷

Tablo 4²⁸

Cinsi	Merkez (Adet)	Pazar (Adet)	Toplam Adet
Limon	360.000	200.000	380.000
Portakal	35.900.000	10.000.000	45.900.000
Turunç	70.000	10.000	80.000
Mandarin	34.700.000	3.000.000	37.400.000

Bunlardan limon ve turunç Rize iç piyasasında satılmakta, portakal ve mandarininin yarısından fazlası İstanbul, Ankara ve diğer vilâyetlere gönderilmektedir. Ayrıca ziraat faaliyetleri bir bütün olarak ele alınmış ve buna etkisi olan diğer hususlar da değerlendirilmiştir. Bu amaçla, Rize'de meyvecilik ve sebzeçiliğe zararı olan yaban hayvanları için de bir düzenleme yapılmış, özellikle domuzların ürünlere verdikleri zararların önüne geçilmeye çalışılmıştır²⁹.

Ziraata açık (mezru) ve ziraata açık olmayan (gayri mezru) arazi durumu şöyledir. Rize merkez kazası arazisinin genişliği 184.500 hektardır. Bundan ziraata elverişli kısmı 95.000 hektar olup narenciye ve meyve ağaçları ve fındık bahçeleri bu toplama dâhildir. Geri kalan 89.500 hektar arazi ormanlık, çalılık, dağlık ve taşlık toprak parçalarıyla yaylalardan ibarettir. Pazar kazasının arazi genişliği 167.000 hektar olup bundan ziraata elverişli olan kısmı 87.000 hektar tahmin edilmekte ve narenciye ve meyve ağaçlar ile fındık bahçeleri bu hesaba dâhil bulunmaktadır. Bu kazada geri kalan 80000 hektar arazide ormanlık ve çalılık ve taşlık yerlerle yaylalardan ibarettir. Gerek merkez kazasında gerek Pazar kazasında nüfus çoğunluğa oranla dar olduğu yazılan arazi çok dar ve bu sebeple dinlendirme

²⁶ Rize Defteri, s. 25-26.

²⁷ Rize Defteri, s. 25-26.

²⁸ Rize Defteri, s. 27.

²⁹ Kar yağmış olduğundan mezruata büyük zararları dokunan yaban domuzları savaşına faaliyetle başlanılmıştır. Bu işleri köylerde takip ve köylüyü iş başına çıkarmak için merkezden bir avcı amale başı ve Pazar kazasında iki avcı amele başı istihdam edilmektedir. Bu işleri başarabilmek için de Vilayet Ziraat Memuru da mülhakata gidecektir. Rize, 1936, S: 231, s. 2.

usulu olmadığı için bu arazi, hemen hemen tamamen ekilmektedir. Sonuç olarak, zaten dar alanlarda icra edilen tarım faaliyetlerinde, nadasa bırakma (lüksü) çok yaygın değildir.

Öte yandan Rize'nin arazisi girintili çıkıntılı ve arızalı bulunduğu için ziraat doğrudan doğruya el ile veya kazma, kürek ve bel ile yapılmaktadır. Bazı düz arazide klasik bir şekilde ve odundan yapılmış kara sapanlarla ziraat yapılma usulü de mevcuttur. Arazinin büyüklüğü yeterli olmadığından periyodik tarla işleme usulü mümkün değildir. Toprak, hayvan gübreleri ve ağaç yapraklarının çürütülerek toprağa atılmasıyla gübrelenir; bazen hamsi gübresi dahi kullanılır. Hayvan pek az beslendiğinden hayvani gübrelerden istifade imkânı çok kısıtlıdır. Rize'de kurulan narenciye fidanlığı teşkilâtının teşviki ile 1940'ların ardından kimyevi gübre kullanımına bir dereceye kadar alışılmış ise de II. Dünya Savaşı koşullarının da etkisiyle yaşanan ekonomik imkânsızlıklardan dolayı yeterli zirai gübre kullanılmamıştır. Başlıca ekilen mısır mahsulü, senede iki defa çapalanır. Seyreklenen mısırlar ve çapa ile sökülün otlar hayvanların kışlık yemini teşkil eder. Çoğunlukla mısır, fasulye ve sebze karışık olarak ekilir. Buğday ve arpa harmanı, adi tahta düven veya hayvanlara çığnetmek sureti ile icra olunur. Mısırın harmanı, taneleri koçanından ayırmak veya sopa ile vurmak suretiyle icra edilir. Nüfus yoğunluğuna göre arazinin çok dar olmasının, hatta azami bir hektar gibi çok küçük parçalara bölünmesini yanısıra oldukça engebeli ve sarp bir yapıya sahip olması nedeniyle ziraat makinelelerinden ve diğer modern tarım aletlerinden hiç birisinin toprak ziraatı için Rize'ye girememesine neden olmuştur. Orak, tırpan ve elle hasatta da ilkel ziraat usulleri uygulanmaktadır.³⁰

Rize'nin zirai alanda en önemli sıkıntılarının biri olan arazi darlığı, nadas usulü uygulanarak ürün kalitesini artırmayı engellemiştir. Rize'de şiddetli bir şekilde yağın, toprağı dağlardan ve tepelerden denizlere taşıyan yağmur, toprak erozyonuna sebep olsa da zaruri sulama yükünden çiftçiyi önemli ölçüde kurtarmakta, yağmurlar doğal sulama işini görmektedir.

1923-1950 yılları arasında Rize tarımı, özellikle 1940'lı yıllarda fidancılık, narenciye ve çay alanları ile bir canlanma dönemine girmiştir denilebilir. Bu dönemde halk öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılamış; aile ekonomisine katkı sağlayabilmek için ürün fazlasını büyük illere göndermeyi tercih etmiştir. Bölgede tarımsal faaliyetler dar arazide icra edilse de ürün çeşitliliğini artırmak için çeşitli yollar aranmıştır.

2. Hayvancılık

Hayvancılık faaliyeti genel olarak büyük ve küçükbaş hayvanlar olarak iki ana gruba ayrılmaktadır. Bu tanımlamada küçükbaş hayvanlar, koyun, keçi olarak ifade edilirken büyükbaş hayvan olarak, inek, boğa, katır, manda vb şekilde ifade edilmektedir. Bu hayvanların ürün olarak katkıları, öncelikle et ve süt ürünleri olsa da, yün, kıl ve tiftik üretiminde de katkıları mevcuttur.

Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından Rize de ülkenin diğer vilayetleri gibi kalkınma sürecine her alanda ortak olmaya çalışmıştır. Ancak bu kalkınma ham-

³⁰ Rize Defteri, s. 22.

leleri bölgenin ve ülkenin el verdiği şartlar kadar hayata geçirilebilmiştir. Nüfusu destekleyecek olan faaliyet alanlarından ön plana çıkanlar ise; tarım ve hayvancılık olarak özetlenebilir.³¹ Ancak Rize’de ziraata verilen önem hayvancılığa verilmemiş, hayvancılık alanında geleneksel metotlar uygulanagelmıştır.³² Bununla birlikte hayvancılık alanında Türkiye Cumhuriyeti’nin ülke çapında ve bölge düzeyinde bir kurallar³³ ve vergilendirme³⁴ sistemi vardır³⁵. Bu vergiler ihtiyaca, şartlara ve bölgeye göre alınmıştır. Zaman zaman verilen muafiyetlerle hayvan sayısının artırılması hedeflenmiştir. Bu duruma örnek olarak, 1926 yılı vergilendirme kanununda damızlığa elverişli aygır ve boğaların vergiden muafiyeti gösterilebilir³⁶. Muzır hayvanlar için ise yine çıkarılan kanunlarla önlemler alınmaya çalışılmıştır³⁷. Bu dönemde devletin kalkınmada öncelik verdiği alanlardan biri de hayvancılık olmuştur. Bu bağlamda farklı bölgelerde farklı türlerin yetiştirilmesine önem verilmiş, hayvan sıhhatine ve üretimine katkı sağlamış, daha sonra muzır-hastalıklı hayvanların teşhis ve tedavilerine önem vererek hayvan sağlığını korumaya çalışmıştır.

Yol çalışmaları Rize ekonomisine, ziraatına ve hayvancılığına katkı sağlayacağı için yerel halk yol çalışmalarına katılarak destek vermişlerdir³⁸.

³¹ Resmi gazete yayınından bir örnek: *Resmi Gazete* 30 Mayıs 1935, S: 3016, s. 20-21. ...Ziraat Vekâleti 748 Ecnebi mütehasıslar ve tercümanları 751 4 Ziraî kurslar 752 1 Muzur hayvanlar ve hastalıklarla mücadele masrafı 2 Mücadele istasyonları 3 Merkez mücadele enstitüsü 4 Mersin efümigatuarı umumî masrafları 753 1 Enstitüler 2 Meteoroloji enstitüsü ve istasyonları 8 İslah istasyonları, tecrübe tarlaları, tohum, teksir çiftlikleri, sıcak iklimler ziraatı deneme istasyonu 4 İpekböceği kışlatma ve fişkirtme ve boğma müesseseleri 5 Tohum temizleme müesseseleri 6 Fidanlıklar 7 Tavukçuluk müessesesi 9 Seyyar zeytincilik bakım teşkilâtı masarifi 755 1 Hayvan sağlığı küçük sıhhiye memurları mektebi 756 1 Hayvan hastalıklarile mücadele, tahaffuzhaneler inşa ve tesisi 2 Bakteriyolojihane ve serum darülistihzarları 3 Laboratuarlar 758 1 Haralara mvavenet 2 Aygır depoları 3 Koyun damızlıkları mubayaa bedellerile numune ağılları 4 Kar a sığır damızkhaneleri, 1 Muhafaza teşkilât ve masrafı 2 Amenajman, teşçir ve fidanlıklar. <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

³² Ayrıntılı bilgi için bkz. Seyit Savaş-Güler Yenice, “Rize İlinde Yapılan Süt Sığırcılığının Mevcut Durumunun Araştırılması”, *Atatürk Üniversitesi Veteriner Bilimleri Dergisi*, 2016,11(1), s.77-78.

³³ *Resmi Gazete*, 1929, 19 Mayıs 1929, S: 1196, s. 7266. (Hayvan İslahı Kanunu Mücebince yapılacaklar).

³⁴ *Resmi Gazete*, 1929, 19 Mayıs 1929, S: 1196, s. 7367.

³⁵ *Resmi Gazete*, 6/7/1931 Hayvanlar vergisi, 27/11/1933- 2340 Hayvanlar Vergisi Kanununun 19 uncu maddesinin ikincifıkrasının tadili hakkında,1839 Hayvanlar Vergisi Kanunu, 28/3/1935- 2677 Hayvanlar Vergisi Kanununun tadiline dair. <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

³⁶ *Resmi Gazete*, 7/6/1926- kanun 904 İslahı hayvanat hakkındaki kanunun damızlığa elverişli Aygır ve boğaların her türlü rüsumdan muaf olduğuna dair 37nci maddesi. <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

³⁷ *Resmi Gazete*, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

³⁸ Fatih Sultan Kar, *Evvel Zaman İçinde Rize*, İstanbul 2006, s.68.

Rize’de 1925 yılında yol çalışmasına destek olan Rizeliler.

Hayvancılık sadece büyükbaş hayvancılık olarak düşünülmemelidir. Tarım sürecinde kullanılan hayvan-hayvansal atıklarda önem arz etmektedir. Rize’nin arazisi girintili çıkıntılı ve arızalı bulunduğu için ziraat doğrudan doğruya el ile ve kazma ve kürek ve bel ile ve bazı düz arazide iptidai bir şekilde ve odundan yapılmış kara sapanlarla yapıma usulü bulunmaktadır. Nadas yapmak tercih edilen bir sistem değildir. Arazinin genişliği müsait olmadığından periyodik tarla işleme usulü mümkün değildir. Bu nedenlerden dolayı, ağaç yaprakları ve hayvan gübrelere ile çürütülerek topraklar işlenmeden önce bunlar ilkbaharda toprağa atılmak suretiyle topraklar gübrelenir ve bazen hamsi gübresi dahi verilme usulü geliştirilmiştir. Hayvan pek az beslendiğinden hayvani gübrelere istifade imkânları çok olamamıştır³⁹.

Sonuç olarak, bölgenin coğrafi şartları gereği, dar tarım alanları, savaş şartlarının izlerinin yokluklarla devam edegelmesi gibi faktörler, hayvancılık 1923-1950 dönemlerinde çok fazla gelişme kaydedememiştir. Hayvancılık bu dönemde çok yaygın bir meslek olmamakla birlikte, yerel halkın bireysel olarak hayvan beslenilmesinin, oldukça yaygın olduğu söylenebilir. 1923-1950 yılları arasında da bu kabulün yaygın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sistemik, büyük ölçüde, sanayi, fabrikasyon süreçleri hayvancılık alanında ancak çok sonraları uygulanmaya başlandığı için, hayvancılık alanı ile ilgili olarak, istatistikler, veriler, küpeleme bilgileri maalesef bu tarihlerde yoktur.

3. Balıkçılık

Balıkçılık; denize kıyısı olan, ayrıca kıyı şeridinin tarımsal faaliyetlere çok uygun olmayan yerlerinde büyük bir öneme sahiptir. Bu açıdan bakıldığında Rize

³⁹ Rize Defteri, s. 22.

de tarımsal-ziraai faaliyetlere çok uygun bir alan olarak ifade edilemez.⁴⁰ Dolayısı ile mevcut imkânların kullanılması açısından balıkçılık, Rize için coğrafi şartların ve doğanın bir ürünüdür, denilebilir. Tarımsal alandaki bu zorunlu daralma 1923-1950 yılları arasında da geçerliliğini koruyan bir gerçekliktir. Bu durum bizzat Atatürk tarafından da yerinde gözlemlenerek 1925 yılında ifade edilmiştir.⁴¹

Coğrafi özellikler açısından bakıldığında temel bilgiler Osmanlı Devleti ya da Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde değişmemiştir. Zira fiziki coğrafya özelliklerinin doğal değişim göstermesi, çok uzun dönemler sonunda gerçekleşen coğrafi olaylardır.⁴² Karadeniz bölgesinde deniz kıyıları 1495 km olup, Çarşamba ve Bafra delta ovaları hariç, kıyı arazisi tarıma çok elverişli değildir. Yaklaşık 537.000 km³'lük su hacmine sahip olan Karadeniz'in ortalama derinliği 1.271 metredir. 400 km³'lük tatlı su girdisine sahiptir. Engebeli ve dar olan kıyı şeridinde doğal olarak balıkçılık ön plana çıkmıştır.⁴³

Fotoğraf 1: Rize'nin 1928 yılındaki genel görünümü. Fotoğraftan da anlaşılacağı üzere Rize, küçük bir yerleşim yeri olarak ifade edilebilir. 1928 yılında, liman ve balıkçılık faaliyetlerinde de aynı mütevazı yapısını muhafaza etmektedir. Fatih Sultan Kar, Evvel Zaman İçinde Rize, İstanbul, 2006, s.122.

Balkan ve Anadolu yarımadalarıyla Kafkasya arasında uzanan bir iç deniz olan Karadeniz'de balıkçılık gerek beslenme, gerekse ticarî açıdan önemli bir yere sahiptir. Karadeniz'de balıkçılık bir kültürdür. Karadenizli balıkçılar, nesilden nesile

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz: Pınar Polat, *Rize'de Şehirsel Gelişimin Jeomorfolojik Birimler Üzerindeki Etkisi ve Şehri Etkileyen Afetler*, Fırat Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, 2017, Çapa, a.g.m. s.294.

⁴² Bu değerlendirmeye, insan eli ile gerçekleştirilmiş deniz dolguları dahil değildir. Zira bu dolgu işlemleri doğal süreçte cereyan eden bir olay değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Polat, a.g.t.

⁴³ Mehmet Zaman, "*Orta ve Doğu Karadeniz'de Balıkçılık*", *Eastern Geographical Review*, C:10, s. 13, s.38-39; Ordu Ticaret Borsası, *Karadeniz'de Balıkçılık ve Sorunları*, Ordu, 2014, s.13.

aktarılan tecrübelerle balık avı konusunda oldukça fazla bilgi birikimine sahip olmuşlardır. Bu bakımdan Karadeniz’de özellikle Doğu Karadeniz’de ön plana çıkan kentlerden biri de Rize’dir. Ancak Rize’nin ekonomik ya da kültürel faaliyetlerine bakıldığında, ayrıca Osmanlı Devleti döneminde Karadeniz’de önemli bir konuma sahip olan Trabzon şehrine de bakmak gerekir, Zira idarî taksimatta Rize ve çevresi Lazistan sancağı olarak adlandırılan bölgeye dâhil edilmiş, Trabzon ise sancak merkezi olmuştur.⁴⁴ Trabzon şehrinin balıkçılık yönünden gelişmiş olduğu bilinmektedir. Coğrafi olarak iki sınır yerleşim yeri alan olan Rize ve Trabzon illerinde balıkçılık bakımından bir uyum olagelmıştır, denilebilir. Devlet uygulamaları ve coğrafi özellikler de bu uyuma katkı sağlamıştır. Sonuç olarak, balıkçılık sürecinde merkez olması hasebi ile Trabzon ön plana çıkmıştır. Rize ile ilgili Osmanlı dönemine ait balıkçılık faaliyetlerini değerlendirecek araştırmacıların, Osmanlı dönemi Trabzon balıkçılık faaliyetlerine bakması, Rize’deki balıkçılık hakkında genel çerçeveyi çizecek nitelikte olacaktır.

Rize ve Trabzon hattında Osmanlı döneminde avlanan çeşitli balıkların kayıt altına alındığı görülmektedir.⁴⁵ Örneğin İstanbul Balıkhanesi eski müdürlerinden Karekin Deveciyan, Karadeniz kıyılarında İnebolu-Hopa limanları arasında avlanan ve satılan balık türlerinden bahsederken, arasında ağırlıklı olarak barbunya, berlam, hamsi, istavrit, izmarit, kalkan, karagöz, kaya, kefal, kılıç, levrek, lüfer, mersin, mezgıt, minakop, orkinos, palamut, pisi, sarıgöz, tirsi, torik, yunus ve zargana olduğunu belirtilmektedir.⁴⁶

Cumhuriyet dönemine bakıldığında ise, bölge için sanayileşme ve hızlı (talan edici) nüfus artışı aşırı bir seviyede olmadığı için bu balıkların avlanageldiği ifade edilebilir. Ancak kesin bir yargıya varmak da oldukça zordur. Rize sahil şeridinin doğallığını koruduğu, sahil karayolunun çok daha sonraları inşa edildiği göz önüne alındığında, balık türlerinin ve balıkçılık faaliyetlerinin aynı minval üzere devam ettirildiği kuvvetle muhtemeldir.

Türkiye’de balıkçılık faaliyetleriyle ilgili olarak Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde, 1867’de “*Midye ve İstiridyeye*”, 1976’da “*Zabita-yı Saydiyye*”, 1878’de “*İstanbul ve Çevresi Balıkhanesi İdaresi*” nizamnameleri ile çeşitli düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı’nda sekteye uğrayan balıkçılık faaliyetleri Cumhuriyet döneminde sistemli hâle getirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar içerisinde 1928 yılında kurulan (İstanbul) Balıkçılık Okulu önemli bir adımdır. Daha sonra Balta-

⁴⁴ Trabzon Vilayeti 1914 yılında; Merkez, Ordu, Of, Akçaabat, Vakfikebir, Tirebolu, Sürmene, Giresun, Görele, Maçka, Gümüşhane, Torul, Şiran, Kelkit ile Lazistan sancağına bağlı Merkez, Pazar (Atina) ve Hopa’yı kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Songül Alşan, *Doğu Karadeniz’in En Uzun İki Yılı*, Trabzon 2017.

⁴⁵ Konu ile ilgilenenler için; Trabzon Kanunnameleri; Trabzon Salnameleri; Aşık Mehmed, Menazırü’l-avalim (1598); Evliya Çelebi, Seyahatname (1640); Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi* (1877), Haz. İsmail Hacıfettahoğlu, Trabzon 2015; Binbaşı Hüseyin Bey, *Mebadi-i Hikmet-i Tabiiyye*, İstanbul 1882 ve *İlmi Hayvanat*, İstanbul 1885; *Zabıtai Saydiye Nizamnamesi*, İstanbul, 1882; Karekin Deveciyan, *Balık ve Balıkçılık*, İstanbul 1913, ilh. eserler incelenebilir.

⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız, Deveciyan, a.g.e.

limanı'nda açılan Balıkçılık Enstitüsü, akademik olarak faaliyette bulunan ilk kuruluş olmuştur. Bu çalışmaları 1937 yılında İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurulan zooloji, hidrobiyoloji alt birimleri takip etmiştir.⁴⁷

Genç Cumhuriyet 1924 yılında, her alanda olduğu gibi Rize'de de kısıtlı imkanlara rağmen balıkçılık alanında elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Bu amaçla, Bölgeyi vuran fırtınalar ile ilgili olarak mecliste istişare yapılarak bölgenin ihtiyaçları tartışılmış ve değerlendirilmiştir. Her alanda varlığını bölgede hissettirmeye çalışan devlet erkânı, bölgeyi vuran doğal afetlere karşı da alınacak tedbirleri tespit ederek Rize halkının yanında olmaya özen göstermişlerdir.⁴⁸

Rize'de balıkçılık bölgenin coğrafi yapısı gereği doğal bir avlanma alanında icra edilmiştir denilebilir. Burada bulunan balıklar Doğu Karadeniz balık standartlarından ayrı değildir. Ancak bu alan ile ilgili olarak Cumhuriyet'in ilanından sonra resmî bilgiler, düzenlemeler ve istatistikler 1923-1950 yılları arasında tam anlamı ile yapılmıştır denilemez.⁴⁹ Balıkçılık alanı ile ilgili sistemli veri kaydı ve kurumsal yapı, 1923-1950 yılları arasında çok yoktur. Et Balık Kurumu bile ancak 1953'te kurulmuş, bu kuruma bağlı olarak 1954 yılında Balıkçılık Araştırma Enstitüsü faaliyete geçmiştir. Balıkçılıkla ilgili olarak Su Ürünleri Kanunu bile ancak 1971 yılında düzenlenmiştir.⁵⁰

Bölgede, balıkçılığın geliştirilmesi yanında tutulan balıkların muhafazası sorunu da mevcuttur, Rize'de balık üretimi varsa da maalesef tutulan balıklar muhafaza edilemediği için gübre olarak portakal bahçelerine atılarak gübre olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. 1949 yılında Rize'yi ziyaret eden Abdullah Taymas, bu eksikliğin farkına vararak Rize'de bir meyve suyu fabrikası ile bir balık konserve fabrikasının kurulmasını teklif etmiştir.⁵¹ Karadeniz bölgesinde en çok

⁴⁷ Zaman, a.g.m., s.35-36.

⁴⁸ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1923-1924), i:61, C: 1,21.2.1341, s.193. Takrirler (önergeler)ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Geçenki fırtınalarda Karadeniz sahil şehirlerinde hasara uğrayanların tevhini zaruret ve ihtiyaçları hakkında tedabiri âcile ittihazi temenniyatına dair.

⁴⁹ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 1967 yılından beri düzenli olarak yıllık Deniz Ürünleri Anketi ile balıkçılıkla ilgili girdi, çıktı ve miktar bilgileri yayınlanmaktadır. TÜİK tarafından yapılan çalışmalar 1967-1969 yılları arasında tam sayım, 1970-1971 yıllarında örnekleme, 1972-1980 yıllarında tam sayım 1980'den günümüze kadar da küçük ölçekli balıkçılarda örnekleme büyük ölçekli balıkçılık yapan balıkçılarda ise tam sayım şeklinde gerçekleşmiş olup, 2003 yılında ise Tarım Bakanlığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Kalite kontrolü çalışmaları 1978 yılından itibaren TÜİK, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı (TKB) ve Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) arasında kurulmuş olan teknik bir komite tarafından yapılmaktadır. Yıllık anketlerle derlenen bu bilgiler, her yıl bu komitede görüşülüp değerlendirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökhan Koç, *Zonguldak İli Deniz Balıkçıların Genel Profili ve Batı Karadeniz Bölgesi İçin Deniz Balıkçılığının Sürdürülebilirliği: Zonguldak İli Merkez İlçesinde Bir Saha Çalışması*, TÜİK Uzmanlık Tezi, Zonguldak 2010.

⁵⁰ Zaman, a.g.m., s. 36.

⁵¹ *TBMM, Tutanak Dergisi* (1925-1926),i:17, C: 1,30.11.1341, s. 280.

7 Takrirler (önergeler)ESAT BEY (ESAT ÖZOĞUZ) (RİZE): Rize Vilâyetinde balık ve meyveler için konserve fabrikaları yapılması temenniyatına dair.

avlanan balık geçmişten bugüne kadar hamsi olmuştur.⁵² Çokça bilinen alabalık ve tatlı su balıkçılığı Karadeniz’de ilk olarak Rize’de yapılmaya başlanmıştır. Rize’ye ancak 1973 yılında gelen bu balıkçılık adımı, o dönemde alabalık yemi üretimi olmaması ve teknik bilgi eksikliğinden dolayı yaygınlaşamamıştır.⁵³ Dolayısıyla 1923-1950 yılları arasında hem balıkçılık hem de kanunî düzenlemeler istenilen seviyede olmadığı gibi, balıkçılık genelde kürekle çekilen kayıklarla kıyı balıkçılığı şeklinde icra edilmiştir denilebilir.⁵⁴

Fotoğraf 2: Rize’nin 1928 yılındaki balıkçıları ve balıkçı tekneleri. 1923-1950 yılları arasında modern balıkçılık sistemlerinden bahsedilemez. Bu dönemde kürekle çekilen kayıklar ve hafif yelkenli kayıklar balıkçılık alanında kullanılmıştır. 1928 yılında, liman ve balıkçılık faaliyetlerinde de aynı mütevazı yapı muhafaza edilmektedir. Fatih Sultan Kar, *Evvel Zaman İçinde Rize*, İstanbul, 2006, s.123.

Rize özelinde balıkçılık faaliyetleriyle ilgili olarak, yerel araştırmacılar, bölge gazeteleri, resmi gazete, kanun ve nizamnamelerde çeşitli kayıtlardan taramalar yapılmıştır. Bu kayıtlardan göze çarpanlar çalışma içerisinde değerlendirilmiştir. Örneğin 1936 yılı Rize gazetesinde “Büyük Bir Balık” başlığı ile bölgede yaşanan balık avı olaylarına şöyle bir örnek verilmiştir: “İki üç gün evvel Liman köyünden Rasim’in hamsi avlamak için sahile yakın bir yere attığı ağıları çekerken

⁵² Trabzon Ticaret Borsası <http://www.tb.org.tr/index.php?sayfa=gecmisten.gunumuze.karadeniz.39de.balikcilik.273&d=tr>

⁵³ Ordu Ticaret Borsası, *a.g.e.*, s.26.

⁵⁴ Zaman, *a.g.m.*, s.69.

ağın içinde çok büyük bir balığın tutulduğu görülmüş ve güçlükle karaya çıkarılmıştır. Bu balığın 310 kilo ağırlığında bir istavrit azmanı olduğu anlaşılmıştır."⁵⁵ Bu gazete ayrıca balıkçılık için önemli olan hava raporlarını da yayımlayarak balıkçılara katkı sağlamıştır.⁵⁶ Bölge ile ilgili düzenlemeler ve teftişler de ihmal edilmemiş, yapılan yatırımlar-işler takip edilmiştir.⁵⁷

Rize'de "denizalası (ineği)", "dere alası", sazan balığı gibi balık türleri avlanırdı. Ayrıca 1950'li yıllarda Doğu Karadeniz'de çok miktarda avlanan balıklar arasında yunus, istavrit, hamsi, tirsi ve mezgit bulunurken, mezgit balığının eti bu yıllarda makbul tutulmazken, günümüzde aranan bir balık olarak yer alıyor. 1950'li yıllarda Rize'de avlanma mevsimi olan Ağustos-Haziran aylarında 3000 ton, Sürmene'de 2000 ton, Tirebolu'da 1000 ton, Samsun'da 1500 ton hamsi avlanırken, Rize bölgesinde 1951'de 100 ton tirsi, Sürmene'de 1950'de Ocak-Mart aylarında günlük 7 ton tirsi avlanırken, Trabzon balık pazarında 1950 ve 1951 yıllarında 55 ve 40 ton tirsi kaydedilmiştir.

Sonuç

Bütün bu veriler ve bilgiler ışığında 1923-1950 yılları arası bütün Türkiye için yeniden yapılanma ve canlanmanın hedeflendiği bir dönem olarak gözlemlenebilmektedir. Bölgesel özellikle ele alındığında ise coğrafyanın çok etkili olduğu Rize ve çevresinde, ziraat, balıkçılık ve hayvancılık çalışmaları klasik uygulamalardan modern uygulamalara taşınmaya çalışılmıştır denilebilir. Bu bağlamda bölgenin özelliklerinin tespiti ve buna uygun uygulamaların yapılabilmesi için tetkikler yapılmış, gereken yasal düzenlemeler hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Özellikle bu çalışmaların kalıcı ve başarılı olabilmesi için halk mefhumu unutulmamış, halkın eğitimi, bilgilendirilmesi ve üretim seferberliğine katılması sağlanmaya çalışılmıştır. İstenilen hedefe ulaşılamasa da bu yıllar arasındaki çalışmalar sonraki dönemler için bir başlangıç, bir adım olması hasebi ile önemi kesinlikle akılda tutulacak bir hüviyette olmuştur.

KAYNAKLAR

- AK, Orhan Naci, *Rize Tarihi*, Rize 2011.
- ALŞAN, Songül, *Doğu Karadeniz'in En Uzun İki Yılı*, Trabzon 2017.
- Binbaşı Hüseyin Bey (Darüşşafaka Müdürü), *İlm-i Hayvanat*, İstanbul 1885.
- Binbaşı Hüseyin Bey (Darüşşafaka Müdürü), *Mebadi-i Hikmet-i Tabiiyye*, İstanbul 1882.

⁵⁵ *Rize*, 1936, S: 228, s.3.

⁵⁶ *Rize*, 1936, S: 228, s.7.

⁵⁷ "*Valimiz Köprülerimizi Teftiş Etti*", *Rize*, 1936, S: 246, s.3.

ÇAPA Mesut, “Rize’nin Yakın Tarihine Bir Bakış”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016, S: 20, ss. 293-308.

DEVECİYAN, Karekin, (İstanbul Balıkhanesi Müdürü), *Balık ve Balıkçılık*, İstanbul 1913.

<http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>.

KAR, Fatih Sultan, *Evvel Zaman İçinde Rize*, İstanbul 2006.

KOÇ, Gökhan, *Zonguldak İli Deniz Balıkçılarının Genel Profili ve Batı Karadeniz Bölgesi İçin Deniz Balıkçılığının Sürdürülebilirliği: Zonguldak İli Merkez İlçesinde Bir Saha Çalışması*, TÜİK Uzmanlık Tezi, Zonguldak 2010.

KOÇTÜRK, O. Murat-GÖLALAN, Meryem, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 2010, 45, (2), ss. 48-65.

Ordu Ticaret Borsası, *Karadeniz’de Balıkçılık ve Sorunları*, Ordu 2014.

POLAT, Pınar, *Rize’de Şehirsiz Gelişimin Jeomorfolojik Birimler Üzerindeki Etkisi ve Şehri Etkileyen Afetler*, Fırat Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2017.

Resmi Gazete <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

Resmi Gazete, 1929, 19 Mayıs 1929, S:1196, s. 7367.

Resmi Gazete, 1929, 19 Mayıs 1929, S:1196, s. 7266.

Resmi Gazete, 1929, S:1213.

Resmi Gazete, 1938, S: 3943, s.10090.

Resmi Gazete, 30 Mayıs 1935, S: 3016.

Resmi Gazete, 30 Mayıs 1935, S: 3016.

Resmi Gazete, 7/6/1926- kanun 904 İslahı hayvanat hakkındaki kanunun damızlığa elverişli Aygır ve boğaların her türlü rüsumdan muaf olduğuna dair 37 nci maddesi.

Resmi Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3016.pdf>

Rize Defteri: Rize Vilayetinin Genel Durumuna Ait Rapor, 24 Mayıs 1941, Vali Hüsnü Uzgören’in Rize Vilayetinin Genel Durumuna Ait Raporu, Haz. Recep Koyuncu, İstanbul 2012.

Rize, 1936, S: 227, s. 6.

Rize, 1936, S: 228, s. 3.

Rize, 1936, S: 228, s.7.

Rize, 1936, S: 229, s. 6.

Rize, 1936, S: 231, s. 2.

Rize, 1936, S: 244, s. 5.

Rize, 1936, S: 246, s.3.

Rize, 1936, S: 248, s. 5.

Rize, 1936, S: 246, s. 3.

SAĞLAM, Serdar, 1923-1950 “Yılları Arasında Türkiye’de Kent ve Kentleşme Olgusu”, *Sosyoloji Konferansları*, No: 53 (2016-1) , ss. 257-274.

SAVAŞ, Seyit- YENİCE, Güler, “Rize İlinde Yapılan Süt Sığırcılığının Mevcut Durumunun Araştırılması”, *Atatürk Üniversitesi Veteriner Bilimleri Dergisi*, 2016,11(1), ss. 74-83.

ŞAKİR ŞEVKET, *Trabzon Tarihi* (1877), Trabzon 2015.

TAŞPINAR, Ali, *Rize Tarihi*, Rize 2004.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924), i:86, C: 1, 19.1.1340.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924) i:61, C:,21.2.1341.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924), i.61, C: 1, 21.2.1341.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924), i.87, C: 1, 21.1.1340.

TBMM, Tutanak Dergisi (1923-1924), i:29, C: 1, 31.12.1340.

TBMM, Tutanak Dergisi (1924-1925), i:8, C: 1, 17.11.1340.

TBMM, Tutanak Dergisi (1925-1926), i:17, C: 1, 30.11.1341.

TBMM, Tutanak Dergisi (1925-1926),i:17, C: 30.11.1341.

Zabıta-i Saydiye Nizamnamesi, İstanbul 1882.

ZAMAN, Mehmet, “Orta ve Doğu Karadeniz’de Balıkçılık”, *Eastern Geographical Review*, C: 10, S: 13, ss. 31-78.

KİR BULIÇEV'İN *TRABZON'DAN DÖNÜŞ* ADLI BİLİM KURGU ROMANINDA *TRABZON**

Badegül CAN EMİR**

ÖZ

Her şeyin çok hızlı dönüştüğü teknoloji çağında, bilimsel parçalarla düş gücünü aynı paydada buluşturan bilim kurgu romanları, insanların bilişsel ihtiyacını karşılayan didaktik bir kaynak olarak dikkat çeker. Bilim kurgu yazarları alternatif ya da olası gelecek hikâyeleriyle yaşanması muhtemel olan bir evren sunarak bilime kurtarıcı bir rol biçerler. Rus edebiyatında bilim kurgu romanlarının dikkat çeken temsilcilerinden biri, bilimin bu rolüne değinen, Oryantalist yazar Kir Bulıçev'dir. Oryantalist yazar gerek akademik gerekse edebi çalışmalarında yaratıcı rotasını genellikle doğuya çevirmiştir. Yazarın rotasını çevirdiği güzergâhlardan biri de tarihsel gelişim süreci içinde siyasi, sosyal, kültürel ve demografik dönüşümüyle dikkat çeken Trabzon'dur. Kir Bulıçev, *Chronos Nehri* (Река Хронос) adlı ünlü bilim kurgu üçlemesinin *Trabzon'dan Dönüş* (Возвращение из Трапезунда) adlı son romanında Trabzon'u kurgusuna taşımıştır. Çalışmada 20. yüzyılda yazılmış *Trabzon'dan Dönüş* adlı bu Rus bilim kurgu romanından hareketle 1917 yılında Trabzon'un içinde bulunduğu siyasi, sosyal, ekonomik ve demografik hava değerlendirilmiş, Trabzon'a yapılan arkeolojik gezinin oluşum koşulları ve amaçları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Rus Edebiyatı, Kir Bulıçev, Bilim kurgu, *Trabzon'dan Dönüş*, Trabzon Arkeolojik Keşif Gezisi

TRABZON IN THE SCIENCE FICTION NOVEL BY KIR BULYCHEV *RETURN FROM TRABZON*

ABSTRACT

In a rapidly developing technological age, science fiction novels become more popular since they appeal to readers' minds and cognitive faculties by combining imagination and scientific elements. Science fiction authors play an inspiring role for science by providing it with stories that present alternative or probable future realities. One of the most interesting science fiction authors of Russian literature is an Orientalist Kir Bulychev who touches on this role of science. As an Orientalist historian, the author's creative focus has been directed mainly to the East, be it in his academic or literary works. The author also sets a course for Trabzon which is significant for the political, social, cultural and demographic transformation undergone throughout its historical development. In *Return from Trabzon* (Возвращение из Трапезунда), the final installment of the famous *Chronos River* (Река Хронос) trilogy, Kir Bulychev brings

* Gönderim tarihi: 16.07.2019. Kabul tarihi: 22.08.2019

** Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü, TRABZON. canbadegul@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1046-1188.

Trabzon into his fiction.

The study evaluates the political, social, economic and demographic atmosphere of Trabzon in 1917 and focuses on the circumstances and purposes of the formation of the archaeological trip to Trabzon, as derived from a 20th century Russian science fiction novel named *Return from Trabzon*.

Keywords: Russian literature, Kir Bulychev, Science fiction, *Return from Trabzon*, the Trabzon Archaeological Discovery Trip

Giriş

20. yüzyılda ilk kez Mühendis Hugo Gernsback tarafından ortaya atılan bilim kurgu (Science-fiction), bir konunun yazarın hayal gücü ve bilimsel parçalarla tamamlanmasıdır. Bilim kurgu TDK sözlüğünde “*Çağdaş bilim verileriyle düş gücünden oluşan film, roman vb.*”¹ sözleriyle tanımlanır. Yelena Kozmina ise bilim kurgu romanlarını (Научная фантастика) bir hikâyeyi bilimsel (ya da sözde bilimsel) parçalarla birleştiren eserler olarak yorumlar ve çıkış noktasını teknolojinin bir insanın hayatına güçlü bir şekilde girmesine, bilimsel ya da daha doğrusu teknik araştırmanın hızla büyümesine bağlar.² İsim babası kabul edilen Hugo Gernsback bilim kurguyu tanımlarken bilimin ve düş gücünün birleşmesine bir oran biçer ve bilim kurguya edebiyatın % 75’i ve bilimin % 25’inden oluşan özel bir tür, bilimsel ve sanatsal bir eser olarak yaklaşır.³ Hugo Gernsback bu oranlarla aynı zamanda bilim kurgu eserlerinin bir sanat ürünü olduğundan ve didaktik bir işlev gördüğünden söz eder: “*Bu inanılmaz hikâyeler, sadece son derece ilginç okumalar için fırsat sunmaz; dahası onlar her zaman öğreticidirler. Bize başka bir şekilde yapamayacağımıza dair bilgi verir ve bunu çok çekici bir biçimde yaparlar.*”⁴ H. Gernsback’ın aksine Mihail Bahtin, bu formdaki eserleri edebi eserden ziyade felsefi bir eser olarak kabul eder. Bu düşüncesinin temelini böyle bir türün melez bir eğitim biçimi oluşuna dayandırır, ona göre bilim ve sanatın bulunduğu bu tür artık sadece edebi kabul edilemez, edebi ve felsefi bir formdadır.⁵ Nitekim zamanda yolculuk, koloniler arası savaş, kıyamet, dünyanın geleceği, mucizevi buluşlar, robotlar, klonlama, genetik vb. pek çok konudan oluşan konu yelpazesini her geçen gün genişleten bilim kurgu, bilimin esaslarına dayanarak yarattığı kurgusal dünyada gerçek yaşamdan izler barındırır.⁶ Böylece bilim kurgu eserleri gerçek yaşamın

¹ *Türkçe Sözlük: I A-J*, Haz., İsmail Parlatır-Nevzat Gözaydın-Hamza Zülfikar-Belgin Tezcan Aksu-Seyfullah Türkmen-Yaşar Yılmaz, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 295.

² Yelena Kozmina, “Fantastika načala XX veka v janrovom osveşçenii”, *Nauçnyy dialog*, № 6, 2017, s. 149.

³ Hugo Gernsback, “Fiction Versus Facts”, *Amazing Stories*, 4/1, 1926, s. 291.

⁴ Hugo Gernsback, “A New Short of Magazine”, *Amazing Stories*, 1/1, 1926, s. 3.

⁵ M. B. Freydizm, *Formal’nyy metod v literaturovedenii. Marksizm i filosoifiya yazıka. Stat’i, Labirint*, Moskva 2000, s. 317.

⁶ Melda Karagöz, “Işın Çağı Çocukları’nın Bilim Kurgununun Temel Kavramları ve Çocuk/Gençlik Yazını Bağlamında İncelenmesi”, *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 3/4, 2015, s. 43.

yansıması, yazarın düş gücü ve eserin geleceğe yönelik verdiği yeni fikirler sacayağında öncekinin dönüşümüne ve yeni bilimsel ve kültürel geleneklerin ortaya çıkmasına katkıda bulunur. Bu durumda bilim kurgu, olasılıkları öngören kültürel-tarihsel bir görüngü olarak not edilmelidir. Bu görüngünün kökleri dini ve felsefi öğretilere, romantik eserlere ve Rönesans'ın sosyal ütopyalarına dayanır. Böylece medeniyet ve kültürün tarihsel gelişimi bağlamında ortaya çıkan bilim kurgu gelişimini modern bilim ve bilimsel öngörü ile eş zamanlı olarak tamamlar.⁷

Araştırmacı, Pelin Melisa Somer'in de ifade ettiği gibi, bilim kurgu, teknoloji ve benzeri oyuncakları bilimin elinden alarak onlara bilimin henüz şekillendirememiş olduğu yeni bir biçim kazandırır.⁸ Bu biçimde eser bilimin başat görevini yerini getirir; bilimin sorunlarına dikkat çekerek sanat yoluyla kullanım ağını genişletir. Nitekim Boris Lyapunov'un da dile getirdiği gibi bilim kurgu romanlarının asıl işlevi sadece bilimi popülerleştirmek değil, aynı zamanda sanatsal yollarla teşvik etmek, okurun duygularını ve hayal gücünü etkilemektir.⁹ O halde bilim kurgunun asıl varlığı insanı bilişsel açıdan doyurmaktır. Zira insan ruhunun en temel ihtiyaçlarından biri, çevredeki dünyanın özellikleri hakkında bilgi edinmeye yönelik bilişsel ihtiyaçtır.¹⁰ Bilim kurgu eserleri de bu bilişsel doyumu diğer kurmaca türleri gibi gerçeklikten faydalanarak sağlar. Zira roman türünün ortaya çıkmasından bu yana kurmaca ile gerçekliğin yolu bir şekilde kesişmiş ve baskın akım ise her zaman gerçekçilik olmuştur. Akademisyen Karun Çekem'in ifade ettiği gibi en gerçekçisinden en fantastiğine kadar tüm kurgular, gerçeklikle şu veya bu şekilde ilişkilendirilir.¹¹ Bu, esasen kurmacanın işlevlerini uygulama biçimidir. Kurmaca, yerine getirmesi gereken işlevleri eleştirmen Robert Scholes'in belirttiği gibi farklı tarihsel dönemlerde, gerçeklikle farklı tarzlarda ilişkilenecek yerine getirir.¹² Bilim kurgu sanatı da gerçeklikle kurulan böyle bir ilişki ağında sırtını bilimin esaslarına dayayarak oluşturulan bir kurgu dünyası olarak var olur.

Rus edebiyatında da farklı tarihsel dönemlerin getirdiği farklı toplumsal ve siyasi koşulların etkisi altında gelişen bir bilim kurgu sanatının varlığından söz edilebilir. Rus edebiyatında bilim kurgu kimi zaman koşulların etkisiyle etkin bir roman türü olur, kimi zaman da yetersiz kalır. Örneğin 20. yüzyılın başında Rus edebiyatında Ekim Devrimine kadar bilim kurgu önemli bir yer tutmaz. Bunun nedeni aydın kesimin devrime hazırlanmakla meşgul oluşudur.¹³ Ekim Devriminin

⁷ Yevgeni Tsvetkov, "Nauçnaya fantastika i nauçnoye predvideniye", *Vestnik severnogo (arktiçeskogo) federal'nogo universiteta. Seriya: gumanitarnye i sotsial'nye nauki*, № 1, 2008, s. 50.

⁸ Pelin Melisa Somer, *Mimarlık ve Bilim kurgu Edebiyatında Mekân Okumaları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006, s. 23.

⁹ Boris Lyapunov, "Fantastika i jizn", (O nauçno-fantastiçeskom oçerke)", *Voprosi literaturı*, № 12, 1959, s. 52.

¹⁰ Tsvetkov, *a.g.m.*, s. 50.

¹¹ Karun Çekem, *Bilim kurgu Edebiyatında Araçsallık – Özgürlük Gerilimi: Makine/İnsan*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2018, s. 41.

¹² Robert Scholes, *Structural Fabulation: An Essay on the Fiction of the Future*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1975, s. 11.

¹³ Georgi Gureviç, *Besedi nauçnoy fantastike, Prosveşçeniye*, Moskva 1991, s. 142.

ardından da bilim kurgunun hemen gelişme kaydettiğini söylemek doğru olmaz, ancak İç Savaşın (1918-1922) ardından özgürce gelişme umudu doğar ve bu tür artık ilk filizlerini vermeye başlar. Bilim kurgu eserlerinin bu ilk filizlenme aşamasında Aleksey Tolstoy'un *Aelita* (Аэлита,1923), *Mühendis Garin'in Hiperboloidi* (Гиперболоид инженера Гарина,1927) adlı romanları, İlya Erenburg'un *Vazife D.E.* (Трест Д. Е.,1923) romanı, Mihail Bulgakov'un *Köpek Kalbi* (Собачье сердце, 1925) povesti ve Yevgeni Zamyatin'in *Biz* (Мы,1924) romanı, Aleksandr Bogdanov'un *Kızıl Yıldız* (Красная звезда, 1908), Aleksandr Belyayev'in *Hava Tüccarı* (Продавец воздуха,1928) gibi eserleri okurun dikkatini çeker. Bilim kurgunun sözü geçen filizlenme dönemine birinci beş yıllık plan yılları (Пятилетний план, 1928-1932) bir duraklatma yaşatır. 30'lu yılların bilim kurgusu ayrıca bir çocuk türü haline gelmiştir.¹⁴ Birinci beş yıllık planın ardından bilim kurguda Aleksandr Kazantsev, *Yanan Ada* (Пылающий остров,1940-1941), Yuri Dolguşin, *Mucize Janaratörü* (Генератор чудес, 1939), Grigori Adamov, *İki Okyanusun Gizemi* (Тайна двух океанов, 1938) ve *Yeraltının Fatihleri* (Победители недр,1937) eserleriyle ilgi uyandırır.¹⁵ 1941 yılından sonra İkinci Dünya Savaşı nedeniyle bir duraklatma yaşayan bilim kurgu sahası İvan Yefremov'un denizciler ve jeologlar hakkındaki hikâyeleriyle yayın sürecine kaldığı yerden devam eder. 1950'li yıllar, İ. Erenburg'un *Çözülme* (Омнелень,1954) romanıyla *çözülme* yılları olarak anılır.¹⁶ Bu yıllardan sonra Anatoli Dneprov, Aleksandr Poleşçuk, Vladimir Savçenko, Valentina Juravyova, Genrih Altov, Aleksandr Gramov, İlya Varşavski, Sever Gansovski, Dmitri Bilenkin, Kir Bulıçev vd. yazarların eserleri literatüre girer. Söz konusu yazarlar arasında, çalışmamızda inceleme konusunu oluşturan Trabzon'dan Dönüş romanının yazarı Kir Bulıçev (1934-2003) bu dönemin en karakteristik yazarlarından biri olarak dikkat çeker.¹⁷

Kir Bulıçev ve Trabzon'dan Dönüş Romanı

Yazar, oryantalist, senarist, çevirmen Kir Bulıçev, 1960-2000'li yılların Rusya'sında önde gelen ve üretken yazarlardan biri olarak tanınır. Asıl adı İgor Vsevolodoviç Mojeiko'dur; SSCB Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Tarih Bilimleri Doktoru olan İgor Mojeiko, akademik görevi nedeniyle hoş karşılanmayacağını bildiği için bilim kurgu yazarı olduğunu gizler ve Kir Bulıçev¹⁸ takma adını tercih eder. Moskova Devlet Pedagoji Yabancı Diller Enstitüsü mezunu olan yazar SSCB Büyükelçiliğinde tercüman olarak iki yıl süreyle gönderildiği Burma'da Asya'yı tanıma fırsatı bulur ve sonrasında SSCB Bilimler Akademisi Doğu

¹⁴ Leonid Geller, *Vselennaya za predelom dogmi: razmuşleniya o sovetskoy fantastike*, Overseas Publications Interchange Ltd, London 1985, s. 71.

¹⁵ Gureviç, a.g.e., s. 143.

¹⁶ Gureviç, a.g.e., 144.

¹⁷ Gureviç, a.g.e., 145.

¹⁸ Adını eşi Kira Alekseyevna'dan alır ve Bulıçev soyadı da annesi Mariya Mihaylovna'nın kızlık soyadıdır. Bkz. *Tayna vsevdonima: kak uçenty İgor Mojeiko stal pisatelem Kirom Bulıçevim*, <https://www.eg.ru/culture/663183-tayna-psevdonima-kak-uchenyy-igor-mojeiko-stal-pisatelem-kirom-bulychevym-059780/> (Erişim Tarihi: Mayıs 2019).

Araştırmaları Enstitüsü'nde Pagan Devleti üzerine doktorasını tamamlar. *İravadi Kıyılarında 5.000 Tapınak* (5000 храмов на берегу Иравати, 1967) adlı eseriyle Pagan Krallığı'nın tarihini araştırır. Daha sonra sosyalist ülkelerde 7 ve 37 *Harika* (7 и 37 чудес, 1980) olarak değiştirilerek yayınlanan *Diğer 27 Harika* (Другие 27 чудес, 1969) adlı bir diğer monografisini yazar. Ortadoğu Suriye ve Lübnan şehirlerini, Hint ve Birmanya tapınaklarını, Kamboçya'daki Angkor Wat'ı, Samarkand ve Buhara camilerini, Çin Seddi'ni anlatan bu kitap Doğu'nun az bilinen mimari anıtlarını içermektedir.¹⁹ *Burma Tarihi* (Историю Бирмы), *Hint Okyanusunda* (В Индийском океане), *1185 Yılı: Doğu-Batı* (1185 год: Восток–Запад) adlı çalışmaları yazarın doğu tecrübesine dayalı bilimsel çalışmalarından birkaçıdır. Tarihçi yazar Çin, Japonya, Burma, Gana, Portekiz, Fransa, İngiltere, Rusya ile ilgili hem tarih hem Ortaçağ üzerine özgürce çalışmıştır. Kir Buluçev, oryantalistlerden çeviriler yapan, bilim kurgu yazan ve filmler için senaryolar kaleme alan klasik oryantalistlerden farklı bir bilgin olarak dikkat çekmiştir.²⁰ Nitekim araştırmacı, yazar Yevgeni Gluşenko yazarın söz konusu farklı yanına değinerek onu, güçlü ve usta bir yaratıcı şöyle olarak değerlendirir: “*Bana öyle geliyor ki, yazma kariyerine alışılmadık bir bilim kurgu yazarı, yani parodik bir yönelim olarak başlayan yazar, yavaş yavaş 19. yüzyılın güçlü bir nesir yazarı olan geleneksel bir gerçekçi oldu. O sadece bir diyalog ustası değil, ayrıntıların ustası, karakterin, sahnenin ve peyzajın ayrıntılı bir tanımını yapıyor...*”²¹ Dolayısıyla yazar Kir Buluçev, yani oryantalist tarihçi İ. Mojeiko aktif olarak neredeyse kırk yıl boyunca eserler üreten aynı kişi olarak farklı yaştaki okurların dikkatini çeken bir yaratıcı kumbarasına sahiptir. Yayınların kronolojisi, 1960'ların sonundan ve 1990'ların ortalarından itibaren otuz yılı kapsamaktadır.²²

Kir Buluçev, *Vokrug sveta* (Вокруг света) dergisi için denemeler yazarak başladığı yazarlık hayatında *Chronos Nehri* (Река Хронос), *Başına Bir Şey Gelmeyen Kız* (Девочка, с которой ничего не случится, 1965), *Dünyalı Kız* (Девочка с Земли, 1974), *Önümüzdeki Yüz Yıl* (Сто лет тому вперед, 1978), *Milyonlarca Serüven* (Миллион приключений, 1982), *Gelecekte Kız* (Девочка из будущего, 1984), *Hovarda* (Непоседа, 1985), *Asteroit'in Esirleri* (Пленники астероида, 1988), *Alisa'nın Yeni Maceraları* (Новые приключения Алисы, 1990), *Akvaryum Balıkları Satışa Çıktı* (Поступили в продажу золотые рыбки, 1972), *Mars İksiri* (Марсианское зелье, 1971), *İnsan Gibi İnsanlar* (Люди как люди, 1975), *Yaz Sabahı* (Летнее утро, 1979), *Geçiş* (Перевал, 1979), *Doktor Palış* (Доктор Павлыш), *Büyücünün Kaçırılması* (Похищение чародея, 1989), *Mercan Kalesi* (Коралловый замок, 1990), *Alt Kattaki Ölüm* (Смерть этажом ниже, 1989), *Kırk Yıl Sonra Aşk Tanrısı* (Купидон через сорок лет, 1998) gibi eserleriyle tanınmış bir yazar olarak yaratıcı kumbarasını doldurur.

¹⁹ Anton Zaharov, “İgor Mojeiko i Moskovskaya škola vostokovedeniya”, *Yugo-vostochnaya aziya: aktual'nye problemi razvitiya*, tom 1, № 1 (38), 2018, s. 13.

²⁰ Zaharov, a.g.m., s. 18-19.

²¹ Yevgeni Gluşenko, “Naperegonki so vremenem”, *Kir Buluçev i yego druz'ya: memorial'ny sbornik proizvedeniy Kira Buluçeva i vospominaniy o nem yego druzey*, sost. Kira Şosinskaya, Ye. Gluşenko, Mihail Manakov, Lev Mints, Çelyabinskiy dom peçati, Çelyabinsk 2004, s. 126.

²² M. Yu. Manakov, *Bibliografiya Kira Buluçeva*, Çelyabinsk 1999, s. 3.

Kir Bulıçev'in kumbaradaki eserleri arasında *Chronos Nehri* adlı 1992-2003 yılları arasında tamamladığı üçleme son derece dikkat çekicidir. Üçlemede çalışmamıza konu olan *Trabzon'dan Dönüş* (Возвращение из Трапезунда) romanının yanısıra *Varis* (Наследник), *Dyulber'in Hücumu* (*Штурм Дюльбера*) romanları da yer almaktadır. Romanların konu zemini, Şubat ve Ekim Devrimleri, Birinci Dünya Savaşı ve iç savaş üzerine inşa edilmiştir. Böylece tarih ve edebiyatın bilime yaslanarak bir araya getirildiği üçleme, Mihail Manakov'un da altını çizdiği gibi, "Chronos Nehri, Kir Bulıçev'in her iki yaratıcı tarafının, her ikisinin de temel özellikleri olan, tarih ve edebiyatın somutlaştırıldığı eşsiz bir edebi projedir."²³ Okur bu romanda Ağustos 1913'te *Chronos Nehri* serüvenine başlar ve her üç romanında başkahramanları olan Andrey ve Lidoçka ile birlikte Aralık 1917'ye kadar onlarla yolculuk yapar.

Trabzon'dan Dönüş (Возвращение из Трапезуна) *Chronos Nehri* üçlemesinin son romanıdır. Birinci Dünya Savaşı, iç savaş gibi konular üzerine inşa edilen roman 1917 Trabzon'una dair önemli ayrıntılar içermektedir. Roman, *Yeniden Mart-Nisan 1917 yılı* (Снова март- апрель 1917 г.), *Mayıs 1917 yılı* (Май 1917 г.), *Yaz 1917 yılı* (Лето 1917 г.), *6 Eylül 1917 yılı* (6 сентября 1917 г.), *Sonbahar 1917 yılı* (Осень 1917 г.), *Ekim-Aralık 1917 yılı* (Октябрь- декабрь 1917 г.) ve *Aralık 1917 yılı* (Декабрь 1917 г.) olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde yazar Birinci Dünya Savaşı süreci, Rusya açısından bu savaşın sonu ve iç savaşın başı olmak üzere üç farklı dönemi öyküler. Gerçekliğe sıklıkla bağlı kalan romanda kurgunun bilimsel zemin üzerine oturtulması eserin bilim kurgusal bir tür olarak düşünülmesine neden olur. *Trabzon'dan Dönüş* adlı romana zaman, kişiler ve mekân açısından bakıldığında şu detaylar gözlemlenir: Romanda anlatılan öykünün zamanı dikkate alındığında olay 1917 yılında geçmektedir. Romana kişi kadrosu açısından bakıldığında başkahraman Andrey Berestov, Lidoçka, Profosör Avdeyev, Ahmet, Boris, Vrevski, Prenses Olga, Rossiyski, Tema Karas, Yarbay Metelkin, İvan İvanoviç, Fyodor Uspenski, Subay Mitin, Yelisey Yevseyeviç, Graf Teodor, Mariya Fedorovna, Refik, Osman Gürbüz, Sergey Berestov, Glaşa vd. kişiler kalabalık bir kadroyla okurun karşısına çıkar. Romanda mekân olarak Simferopol, Yalta, Sevastopol, Odessa, Trabzon, Batum, Chronos nehri vb. gibi pek çok şehir yer almaktadır.

Konuyu daha anlaşılır kılmak için romanı şöyle özetleyebiliriz; *Trabzon'dan Dönüş*, Müfettiş Vrevski'nin teğmen Nikolay Bekker'i yanına çağırmasıyla başlar. Sergey Berestov ve hizmetçisi Glafira Branitskaya (Glaşa) cinayeti davası kapanmamıştır. Vrevski, dolabındaki iki mavi dosyayı Bekker'in önüne koyar; bunlardan biri Berestov davası, diğeri de asker kaçakları dosyasıdır. Kaçak askerlerin dosyası kapatılmış, ancak Berestov davası devam etmektedir. Bu dava, başkahraman Andrey Berestov ile ilgilidir. Annesini küçük yaşta kaybeden Andrey üvey babasıyla birlikte Simferopol'de yaşar, sonra Yalta şehrindeki teyzesi Mariya Pavlovna'nın yanına taşınır. Yalta'daki okulda Ahmet ve Boris'le, üvey babasını ziyareti sırasında da Lida

²³ M. Yu. Manakov, "İstoriçeskaya dostovernost' romanov Kira Bulıçeva iz tsikla 'Reka Hronos'", *Izvestiya vıssih uçebnih zavedenii*, no 3, 2013, s. 102.

(Lidoçk) ile tanışmıştır. Andrey okuldan mezun olduktan sonra Moskova Üniversitesi'nde Tarih Fakültesine girer, tatillerde Profesör Avdeyev'in rehberliğinde arkeolojik kazılara katılır. Yine bir tatili sırasında üvey babasını ziyaret ettiğinde üvey babası evine yapılan soygun amaçlı saldırıda öldürülür. Ölmeden önce üvey babası ona demir bir sigara kutusuna benzeyen bir cihaz ve bir defter verir. Defterde bu cihazın zamanda yolculuk yapmaya yaradığını ve nasıl çalıştığını anlatan bir yazı vardır. Tek yapılması gereken şey kutunun üstüne bir tarih yazıp düğmeye basmaktır. Andrey'de bu cihazdan iki tane vardır; birini üvey babası, diğerini de evde çalışan hizmetçi vermiştir. Andrey, üvey babası Sergey Berestov ve onun hizmetlisi Glafira Branitskaya'nın ölümüyle suçlandığı için her gün eve polisler gelip gider. Bu nedenle Andrey kutuyu Lidoçka'ya verir. Andrey suçlamalar nedeniyle tutuklanıp hapse girdikten sonra Lidoçka Andrey'i ziyarete gelir. Hapisten çıkması için cihaza tarih yazıp onu Andrey'e verir ve diğer kutuya da aynı tarihi yazacağına söz verir. Böylece onlar yazılan tarihte buluşacaklardır. Andrey zamanda yolculuk yapmasını sağlayan bu cihaz vasıtasıyla hapisneden çıkar ve Lidoçka da ailesine bir mektup yazıp cihazı kullanır. (Bu süreçte yardımcıları üvey babasının bir arkadaşı olan Pan Theodor'dur. Fakat ikisi de daha yeni yeni kullanmaya başladıkları ve cihaza yazacakları tarihi yanlış yazdıkları için hemen buluşamazlar). Bu andan itibaren Lida (Lidoçka) ile zamanda yolculuk etmeye başlarlar ve gelecekte farklı bir zamanda ortaya çıkarlar. Andrey zamanın akışıyla kendini komutanın ofisinin binası ile yüksekte bulunan taştan bir çitin arasındaki dar koridorda bulur. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sırada yaşayan Andrey, üç yıl sonra 1917 yılına gelmiştir. Arada geçen bu sürede, Romanov hanedanlığının devrilmiş olduğunu, geçici hükümetin ve ülkede Vladimir Lenin liderliğindeki Bolşeviklerin iktidara geldiğini, savaşın hala devam ettiğini ve hem Fransa'da hem de Baltık ülkelerinde askeri harekâtlar gerçekleştiğini gazetelerden öğrenir. Andrey, Vrevski'den kaçarken böyle bir devletin çökebileceğini ya da içinde gerçek bir devrim olabileceğini hiç düşünmemiştir. Andrey için artık Lidoçka'yı bulup yeni bir hayata başlama zamanıdır. Arkadaşı Kolya'nın kız kardeşi Nina ile karşılaşır onun yardımıyla teyzesi Mariya Pavlovna'nın evine girip teyzesinin ona bıraktıklarını bulur, sonra Tatar arkadaşı Ahmet'le karşılaşır. Ahmet onu Yalta yakınlarında bir ormandaki barınağına götürür. Burada yaklaşık yirmi kişiden oluşan Tatar askerler vardır ve bunlar devrim sonrası burada Tatarların bağımsızlığı ve Rusya'dan ayrılması için Ahmet'in liderliğinde bir araya gelmişlerdir. Andrey onlar sayesinde her gün Lidoçka'yla buluşma yerlerini kontrol eder. Zamanını böyle geçirirken okuldan hocası Prof. Avdeyev ile karşılaşır. Avdeyev Rus birlikleri tarafından işgal edilen Trabzon'a keşif gezisine giderken Yalta'da durmuştur ve Andrey'i bu geziye katılmaya davet eder. Andrey, 'Lidoçka'yı mı beklemeli yoksa kendisi için gerçek (esaslı) bir tecrübe olacak bu kazıya mı gitmeli' seçenekleri arasında sıkışıp kalır ve nihayetinde Avdeyev'in davetini kabul edip "İzmail" vapuruyla Trabzon'a gider. Onlar Trabzon'a vardığında Profesör Uspenski başkanlığındaki Petrograd Üniversitesi'nden üç arkeolog zaten Trabzon'da²⁴

²⁴ 1916'da Trabzon'un işgalinden sonra Rus bilim adamları bölgedeki Bizans varlığını araştırmak için arkeolojik çalışma yapmışlardır. Çalışma ekibi, özellikle 1204-1461 yılları arasında bölgede

çalışmaktadır. Onlar tarafından karşılanan ekip Galata Oteli'ne yerleştirilir. Kazı başlamadan önce keşif ekibi Trabzon'un turistik yerlerine geziler yaparlar. Altınbaşlı Meryemana Kilisesi, St. Eugene Kilisesi, Aziz John kulesi vb. alanlar ziyaret edilir. Keşif ekibi çalışmaları tamamlayamadan yeni siyasi gelişmeler nedeniyle geri çağrılır (Bu sırada Andrey de durumunu Lidoçka'ya mektupla bildirmiştir). Bu beklenmedik gelişme nedeniyle keşif ekibi önemli arkeolojik keşifler yapamadan Batum yönünde gemiyle Trabzon'dan ayrılır. Böylece Trabzon arkeolojik keşif gezisi sona erer. Gemi, Batum'a yaklaşırken yüzen bir mayına çarpar ve batar. Andrey yüzerek kurtulur ve sahilde Lidoçka ve Ahmet tarafından karşılanır. Pan Theodor'dan, araştırmacı Vrevski'nin emekli olduğu için üvey babasının cinayet davasının kapandığı ve Andrey'in artık aranmayacağını bildirilen bir mesaj gelir. Andrey ve Lidoçka, Simferopol'e geri dönerler. Simferopol'e döndükten sonra evlenir ve Yalta'ya seyahatler yaparlar. Bunların birinde Ahmet ve devrimcilere katılan Kolya Bekker ile karşılaşılır. Ülkede bir devrim vardır ve süreç çok hareketlidir. İki sigara kutusunu Pan Teodor'a vermişlerdir, fakat bir sabah evden çıktıklarında Teodor'un o iki sigara kutusunu evin önüne bıraktığını görürler. Bundan sonra Andrey ve Lidoçka, zamanda yolculuk yapan, kendilerini "Chronos nehri boyunca yürüyenler" diye isimlendiren bir grup insanla birlikte olayların önceden ne şekilde gelişeceğini bilerek tarihin akışını etkiler, her şeyin mümkün olduğunca iyi olmasını sağlarlar.

Trabzon'dan Dönüş Romanında Trabzon'a Yapılan Arkeolojik Keşif ve Trabzon İzlenimleri

Trabzon'dan Dönüş romanı 1917 yılında Trabzon'a yapılan arkeolojik keşif hakkında bilgi vermekle birlikte okurun zihninde Trabzon'un sosyal, ekonomik, siyasi ve demografik tablosunu çizmektedir. *Trabzon'dan Dönüş*'ün okura verdiği gerek tarihi süreçle gerekse arkeolojik keşif gezisiyle ilgili bilgiler gerçekle de örtüşmektedir. Nitekim bu bilgilerin gerçekle olan ilişkisini arkeolojik keşif gezisiyle ve Trabzon tarihiyle alakalı birincil ve ikincil kaynaklar açıkça ortaya koymaktadır. Trabzon'a yapılan arkeolojik keşif gezisi ile ilgili neler bilinmekte ve roman bunu nasıl ifade etmektedir? 1916-1917 yılları arasında gerçekleşen Trabzon'daki arkeolojik keşif gezisi, zor bir tarihsel süreç olan Birinci Dünya Savaşı devam ederken gerçekleşmiştir. O günlerde Rusya, İtilaf Devleti'nin bir parçası olan İngiltere ve Fransa'nın müttefikidir ve Balkanlardaki Slav devletlerinin Osmanlı İmpara-

hüküm sürmüş olan Trabzon Rum Devleti'nin kalıntılarını kayıt altına almaya girişmiştir. Ortaçağ Trabzon Komnenoslarının tarihi bilimsel olarak ise ilk kez Alman Bizantolog Jakob Philipp Fallmerayer tarafından *Trabzon İmparatorluğu Tarihi (Die Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt)* adlı eseriyle 1827 yılında yayımlanmıştır. Bkz. Zeynep İnan Aliyazıcıoğlu, "Jakob Philipp Fallmerayer'in *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 22, 2017, s. 209 vd.; Ayrıca çok sayıda Rus bilim adamı sadece Trabzon değil işgalleri altındaki diğer Van, Erzurum ve bunlara komşu yerleşim yerlerine birçok arkeolojik ve etnografik çalışma yapmış, bilimsel seferler düzenlemiştir. Bu nedenle Rusya'nın bu işgali bilimsel işgal olarak da adlandırılmıştır. Bkz. Pınar Üre, "Bizans Geçmişi, Rus Mevcudiyeti: Rus Arkeoloji Enstitüsünün Birinci Dünya Savaşı Sırasındaki Trabzon Keşif Gezisi", *Bizans'ın Öteki İmparatorluğu*, Ed. Antony Eastmond, ANAMED, İstanbul 2016, s. 228.

torluğu'nun etkisinden kurtulma yönündeki özlemlerini desteklemektedir. Osmanlı Devleti ise Fransız ve Türk diplomasisinin güçlü bağlarına rağmen I. Dünya Savaşı'nın başında Almanya ve Avusturya'nın müttefiki olup Rusya'ya savaş ilan eder. Böyle bir süreçte Trabzon'a yapılan arkeolojik keşif gezisi, araştırmacı Dmitri Starostin'in de ifade ettiği gibi yalnızca bilimsel değil bir dereceye kadar da politik bir karakter kazanır.²⁵ Burada bir parantez açarak şunu da belirtmek gerekir: D. Starostin'in söylediği gibi, Trabzon'a yapılan bir arkeolojik gezide, bu savaşın barbarlığa karşı yapılan bir savaş olarak adlandırıldığı bir durumda, askeri başarıların yanı sıra savaşta böyle faaliyetlere yer veren uygar bir ülke olarak Rusya'nın görüntüsü de önemlidir. Bu nedenle savaşın devam ettiği pek çok alanda yetkililerin asıl görevi fethedilen bölgelerin kültürel mirasını korumaktır.²⁶ Ayrıca bu görevle Rus arkeologlar Bizans mirasının kurtarıcıları olarak algılanırken Rusya da fethettikleri bölgelerde kültürel mirasa sahip çıkarak uzun sürecek bir savaşta medeniyetin koruyucusu rolünü almak istemektedir.²⁷ Rus birlikleri Trabzon'u askeri anlamda ele geçirdikten sonra Trabzon Askeri Bölgesi Şef vekilliğine atanan Sergey Mintslov'un bölgede daha çok arkeolojik yapı, kent tarihi ve ticaretiyle ilgilenmesi, elde edilmek istenilen bu rolün bir gereğidir. Nitekim göreve başladığında bölge komutanı Aleksey Schwarz kendisine, burada tarihi araştırmalar, kazılar için görevlendirildiğini ve bunun için kendisine her türlü imkânın sağlanacağını belirtir. Bu özel misyonla Trabzon'da bulunan S. Mintslov, Rus İmparatorluk Arkeoloji Derneği'nin finansmanı ile Grandük Aleksandr Mihayloviç tarafından güney Karadeniz sahillerindeki tarihi eserlerin tespiti için görevlendirildiği Rus Bizantolog Fyodor Uspenski başkanlığında bir heyetle birlikte Trabzon'da çalışmalar yürütür. Bu çalışmalar, Rus kalıcı egemenliğin oluşturulmaya çalışılan bilimsel alt yapısıdır.²⁸ Dolayısıyla Trabzon'a yapılan arkeolojik keşif gezisi bilimsel hedeflerin yanında siyasi hedefler de taşımaktadır. *Trabzon'dan Dönüş* romanında, arkeolojik bir keşfe gerek duyulmayan bir zamanda gezinin yapıldığını ifade eden sözler bu savı doğrular: *Kimse bu keşfe, ihtiyaç duymuyordu, özellikle de devrimden sonra arkeolojik*

²⁵ Dmitri N. Starostin, "Trapezundskaya ekspeditsiya 1916-1917 gg.", *Noveşaya istoriya Rossii*, 2014, s. 283.

²⁶ Starostin, a.g.m., s. 286. Dmitri Starostin, bu sözleriyle Rusya'nın savaşın devam ettiği alanlarda asıl görevinin fethedilen bölgelerin kültürel mirasını korumak olduğunu ifade etse de gelişmeler bunun aksi yönde seyretmiştir. Türklerin evlerini terk edip göçmeleri kentte büyük tahribat yaratmış; sivillerin evleriyle iş yerleri yağmalanmış, şehrin içme ve kanalizasyon sistemi tahrip edilmiş, kamuya ait valilik, belediye, camiler gibi müesseselerdeki eserler tahrip edilmiş ve önemli bir kısmı da Rusya'ya götürülmüştür. Daha detaylı bilgi ve Trabzon'dan götürülen eserlerin genel tasnifi için bkz. Veysel Usta, "İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, s. 126 vd. Ayrıca şehirdeki kültür dokusunu koruma projesinin daha çok şehirde yağma ve tecavüz girişimine dönüştüğüyle ilgili bilgi için bkz. Halit Dündar Akarca, "İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları (1916-1918)", *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, s. 135; Ayrıca askerlerin kaldıkları her türlü binayı kötü kullanıp kilise ve camileri tuvalet gibi kullandıklarıyla ilgili bkz. Sergey Mintslov, *Trapezundskaya epopeya. Dnevnik*, Berlin 1922, s. 28; 196.

²⁷ Akarca, a.g.m., s. 252; ayrıca bkz. Üre, a.g.m., s. 229.

²⁸ Usta, a.g.m., s. 110; ayrıca bkz. Akarca, a.g.m., s. 251 vd.; Mintslov, a.g.e., s. 12.

toplumun yüksek hamilerini kaybettiği bu zamanda ihtiyaç duymuyordu. Trabzon'un ve tüm bu toprakların sonsuza dek Rusya'nın bir parçası haline gelmesi bir umut olsa da, son aylarda ordunun keni içinde ciddi bir şekilde ayrışması ve Rusya'nın hiç şüphe etmediği tüm mevkiilerdeki yolsuzluk gibi pek çok endişe verici söylentiyle baltalandı. Trabzon'da veba felaketi sırasında bir ziyafet verildi (...) Trabzon dışındaki dağlarda görev yapan öncüler siperlerde kalmak istemiyor ve görevden ayrılıyorlardı. Ve sadece Türklerin savaşıma isteksizliği, Rus ordusunu Karadeniz'de boğulmaktan kurtardı.²⁹ Romanda geçen bu sözler keşif gezisinin olarak yanlış bir zamanda yapıldığına ve bu durumda keşif gezisinin tek hedefinin siyasi olduğuna dair okura öngörü sağlamaktadır. Nitekim iki kez Trabzon'u ziyaret eden F. Uspenski³⁰ de *Rus Arkeolojisinin Trabzon'daki Görevleri* (Задачи русской археологии в Трапезунде) adlı raporunda geçen şu ifadelerle arkeolojik keşif gezisinin siyasi hedeflerini ortaya koymaktadır: “Trabzon'un işgali ile önemli bir politik başarı elde ettik. Burada Anadolu kıyılarında tartışılmaz bir etkiye sahip olan en disiplinli politik güçle temas kurduk. Ayrıca Trabzon'a girmekle, önemli siyasi misyonu ve hedefleri olan Trabzon İmparatorluğu'nun başkentini de ele geçirmiş olduk.”³¹ Örneklerden anlaşıldığı üzere Trabzon arkeolojik keşif gezisi Rus bilim adamlarının siyasi ve askeri durumu nasıl kullanabildiklerinin ve bilimsel faaliyetlerini tanıtmak ve özellikle de Rus Bizans çalışmalarını geliştirmek için bundan maksimum faydayı elde etmeye çalışmalarının canlı bir örneğidir. Trabzon'a yapılan arkeolojik keşif gezisinde bilim adamlarının başat amacı, kültür ve bilimsel faaliyetlerin merkezi olan İstanbul'a ulaşmaktır.³² Keşfin amaçları ve keşif ekibinin başkanı Fyodor Uspenski'nin İstanbul'a dönüş planları göz önüne alındığında İstanbul'a ulaşma arzusu Rusya'nın da başlıca gayesidir.³³ O halde, Trabzon arkeolojik keşfi, Birinci

²⁹ Kir Buluçev, *Vozvraşçeniye iz Trapezunda*, Eksmo, Moskva 2006, s. 608.

³⁰ Rus Bizantolog F. Uspenski'nin *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)* (Oçerki İz İstorii Trapezundskoy imperii, 1929) eseri kitabın sonuna eklenmiş Trabzon'daki çeşitli abidelerin on bir resmiyle ölümünden sonra 1929'da yayımlanmıştır. Bu eserin yayımlanması 1914-1918 savaşındaki olaylarla yakından bağlantılıdır. 1916 Nisan ayında Rus orduları Trabzon'u ve çevresindeki geniş bölgeyi işgal ettiğinde Uspenski'ye Trabzon'un arkeolojik abidelerinin kayıt altına alınması ve korunması görevi verilmiştir. Bu görev nedeniyle Uspenski, 1916 ve 1917'nin olmak üzere iki yaz mevsimini Trabzon'da bir keşif başkanlığını yaparak geçirmiştir. 1918'de Rus ordularının bölgeyi ani bir şekilde tahliye etmesi onun çalışmasını aniden bitirmiş ve Trabzon arkeolojik çalışmasının sonlandırmasını engellemiştir. 1916 yılının başlangıcından incelenmekte olan eserin 1929'da yayımlanmasına kadar Uspenski, Trabzon'la ilgili çalışmasının raporları, Trabzon tarihinin çeşitli taslakları ve Trabzon belgelerinin bir tasviri ve yayını gibi bir kısım hazırlık niteliğinde eser basmıştır. A. A. Vasiliev, “The Empire of Trebizond in History and Literature”, *Byzantion*, 15 (1941), s. 352, 353.

³¹ Uspenski'den aktaran Starostin, *a.g.m.*, s. 286.

³² Starostin, *a.g.m.*, s. 283.

³³ Halit Dünder Akarca'nın ifade ettiği gibi, Rus İmparatorluğu'nun imparatorluk dışındaki ilmi araştırmalar merkezi olan İstanbul Rus arkeoloji Enstitüsü ilk saha araştırmalarından birini 1896 yılında Trabzon'da gerçekleştirir. Savaş başladıktan sonra da enstitü varlığını kâğıt üzerinde de olsa sürdürmüştür. Enstitünün müdürü, Trabzon Arkeolojik keşif gezisi heyetinin de başkanı olan Fyodor Uspenski, İstanbul'un işgaliyle yeniden ve daha güçlü bir şekilde İstanbul'a (Царград/Çargrad) dönüş planları yapmaktadır. Bkz. Akarca, *a.g.m.*, s. 251.

Dünya Savaşı'na girerken Rusya'nın İstanbul'u fethetme, buradaki Bizans anıtlarını yenileme hayallerinin ve bölgeyle ilgili gelecek tasarılarının bir uzantısıdır.³⁴

Söz konusu amaçlar neticesinde Trabzon'a yapılan arkeolojik keşif de Trabzon'un geçmiş mirasının Rusya'ya ait olduğu konusunu çözmek üzerine kuruludur. *Trabzon'dan Dönüş*'te roman kişileri yer yer Bizans mirasına vurgu yaparak ve Trabzon topraklarını bizim diye nitelendirerek okura bunu hissettirirler. Örneğin "İzmail" vapuru Trabzon'a yaklaştığında Profesör Avdeyev şehre ulaşmanın coşkusunu şu sözlerle dile getirir: "*İşte sonunda! -Profesör bir duraksamadan sonra bağırıldı.- Her biriniz için açık değil mi? Bu bizim kutsal topraklarımız, bu bizim Kudüs'ümüz!*"³⁵ Başka bir örnek de Andrey'in Trabzon'un ona ne anlam ifade ettiği sorusuna verdiği yanıtta Bizans mirasına dair yapılan bir hatırlatmadır: "*Profesör Avdeyev, Andrey'e sorar. -Trabzon'da kazı yapmak için Türkiye'ye gidiyoruz (...) Trabzon İmparatorluğu, bu sana bir şey hatırlatıyor mu? -Çok az şey. Bizans, Orta Çağ, Kraliçe Tamara...*"³⁶ Diğer bir örnekte Andrey Trabzon'da gece yürüyüşünde karşılaştığı askerlerle yaptığı konuşmada da Trabzon'un Rus toprağı olduğunu açıkça ifade eder: "*Andrey, -bu otelde yaşıyorum, çünkü bize bu oteli ayarladılar, biz genel olarak bir keşif gezisindeyiz, yerel tapınakları inceleyeceğiz, dedi. -Buradaki hangi tapınakları, burada sadece onların camileri var, dedi askerlerden biri -Yanılıyorsunuz, dedi Andrey. -Bu camiler bir zamanlar Ortodoks kiliseleri olarak yapılmıştı, sonra Türkler buraya geldi ve onları kendi ibadethanelerine dönüştürdüler. -İşte ben size söylüyorum, dedi ikinci asker. -Hepsi bizim toprağımız, Rusların.*"³⁷ Örnekler yazarın mevcut düzeni, geçmiş zaman süzgecinden geçirerek yaşadığı zamanı ve toplumsal koşulları korumaya yönelik toplum bilincini oluşturmada ve Rusların mevcut Panslavizm politikasını, "Üçüncü Roma"³⁸ iddiasını canlı tutmak

³⁴ Üre, *a.g.m.*, s. 228.

³⁵ Bulıçev, *a.g.e.*, s. 607.

³⁶ Bulıçev, *a.g.e.*, s 599.

³⁷ Bulıçev, *a.g.e.*, s 626.

³⁸ "Moskova-Üçüncü Roma" (Москва — третий Рим), ilk kez XV. yüzyılın sonunda öne sürülmüştür. Moskova ve tüm Rusya pikoposu Zosima, dünyanın sonundan bahseden ve vatandaşları gerçek Hristiyan olmaya çağırarak Moskova'ya "yeni Kudüs" adını verir. İlk öne sürüldüğü o günlerde düşünce, dini bir içeriğe sahiptir. Birkaç yıl sonra, Rus kilisesi başrahibi Simon Çij bunu Roma'ya benzetmiştir. Daha sonra Pskov manastırı rahibi Filofey, Rus otokrasisinin Bizans'taki sürekliliğini, Rus devletinin diğer ülkeler arasında önemli bir yer kazandığını vurgular. III. Vasili'ye resmi mektubunda Konstantin'in Knyaz, Aziz Vladimir'i kutsadığını hatırlatarak Bizans'la başlayan Moskova iktidarına vurgu yapar ve Rus egemenliğinin, büyük ataların emirlerine göre yönetilmesi gerektiğini belirtir. Filofey, burada Bizans kaynaklı kraliyet gücünün meşruiyetini vurgulamaktadır. Yani, Rusya'nın büyüklüğü ve ihtişamını Filofey, Roma ve özellikle Bizans İmparatorluğu'nun gücü ile karşılaştırır. Rus topraklarının tümü için tek bir kraliyet gücünün rolü üzerinde durur ve bu düşünce onun fikirlerinin merkezidir. Ona göre dünya hâkimiyetinin merkezi, ilk olarak Roma'dır, sonra ikinci Roma olarak İstanbul (Konstantinopol!)'dur. İstanbul'un fethinden sonra ise üçüncü Roma olarak Moskova vardır. Rus düşüncesinde Moskova, tüm dünyadaki adalet ve gücün merkezi, dünyayı adaletsizlikten kurtaracak olan Mesih'tir. Bu tür düşünceler XVIII-XIX. yüzyıllarda da araştırmacılar tarafından sürdürülerek Rusya'nın Doğu'nun hâkimi olma arzusu ekseninde "Üçüncü Roma" olma fikri olarak geliştirilmiştir. Bkz. Ye. A. Bauer, *İdeya "Moskva- tretiy Rim" v russkoy obşchestvennoy*

isteğinde, bir bakıma bu yönde ideoloji oluşturma çabasında olduğunu gösterir. Ayrıca bu ideolojiyi halkın duygusal reflekslerine yerleştirmek için kullandığı ilk basamak da Trabzon'un Bizans mirası olduğunu vurgulayan bilimsel kaynaklardır. Fyodor Uspenski'nin keşif gezisi bize bu öngörüğü sağlamaktadır. F. Uspenski de yazarın roman kişileri aracılığıyla dile getirdiği Bizans mirası vurgusuna *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)*³⁹ (Oçerki İz İstorii Trapezundskoy imperii) adlı kitabında şu sözlerle yer vermiştir: “*Türk hükümetinin kendine has tutumu, kendi dini ve diğer resmi idari yönleri gibi hususlar Avrupalı araştırmacıların Trabzon üzerinde araştırmalar yapmasına büyük zorluklar oluşturdu. Tamamlanmamış olan araştırmalar ise çoğu zaman Trabzon'un tarih ve medeniyeti ile ilgili olarak değişik fikirlerin doğmasına neden olsa da Trabzon İmparatorluğu'nun Bizans Konstantinopolis'in devamı olduğu bilinmekteydi.*”⁴⁰

Yukarıdaki örnekler yazarın birincil kaynaklara, olayların tanıklarının kitaplarına ve anılarına başvurarak titiz araştırmalar sonucunda romanı kaleme aldığını da göstergesidir. Buradan hareketle *Trabzon'dan Dönüş*'ün Joan W. Blos'un sözünü ettiği, kurgusal anılar, kurgusal aile tarihi, araştırmaya dayalı üç roman tipinden⁴¹ araştırmaya dayalı romana örnek olduğu da söylenebilir. Nitekim *Chronos Nehri* üçlemesinde anlattığı olayların tarihsel gerçekliği hakkında sorulan bir soruya verdiği yanıt bunu doğrulamaktadır: “*Tarihsel olayları tarihe uygun şekilde açıklamaya çalışıyorum. Ancak tarih çok yönlüdür. Ve çok bilinenli tarihsel bölümlerde kaynaklara bağlı kalmaya çalışıyorum.*”⁴² Kir Buluçev bu sözleriyle, romanlarında yerverdiği tarihi konular için kaynaklara başvurduğunu ifade ederek romanlarının güvenilir olduğuna da işaret eder. Nitekim romandan aktarılan örnekler de bunun açık bir ifadesidir: Yazarın Fyodor Uspenski'nin Trabzon'daki keşif gezisinden bahsettiği ve gerçekle örtüşen şu örnek, bu anlamda dikkat çekicidir: “*Trabzon'da geçen yaz ve sonbahardan itibaren Prof. Uspenski başkanlığında Petrograd Üniversitesi'nden üç arkeolog çalışıyor.*”⁴³ Yine başka bir örnekte okur, Profesör Avdeyev'in ekibiyle birlikte Trabzon'a ulaştığında söylediği şu sözlerden F. Uspenski'nin uzun zamandır

musli kontsa XV-naçala XVII vv.: oteçestvennaya istoriografiya XX stoletiya:monografiya, İzd., Nijnevartovskogo gosudartvennogo gumanitarnogo universiteta, Nijnevartovsk 2011, s. 3 vd.; ayrıca bkz. N.V. Sinitina, *Tretiy Rim: İstoki i evolyutsiya russkoy srednevekovoy kontseptsii (XV-XVI vv)*, İzd., İNDRİK, Moskva 1998, s. 11; 12 vd.; Ömer Kul- Oles Kulçinskiy, “Kiev Metropolitliği'nin 1686 Yılında Moskova Patrikliği'ne Bağlanmasına Dair Yeni Kaynaklar ve Tarihi Çelişkiler Üzerine Bir Tetkik”, *Türkiyat Mecmuası*, C: 26/1, 2016, s. 171.

³⁹ Asıl adı *Trabzon İmparatorluğu Tarihinden Denemeler* (Oçerki İz İstorii Trapezundskoy imperii) olan bu eser, Enver Uzun tarafından Türkçe'ye *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)* adıyla tercüme edilmiştir; çalışmamızda kaynak olarak da eserin bu tercümesinden faydalanıldığını için metin içinde de bu isimle kullanılacaktır.

⁴⁰ Fyodor İ. Uspenski, *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)*, Çev. Enver Uzun, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2003, s. 8.

⁴¹ Serkan Keskin, *Romanlarla Tarih Eğitimi ve Öğretimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008, s. 51.

⁴² *Arhiv off-line interv'yu s Kirom Buluçevim*, <http://www.rusf.ru/kb/int2.htm> (Erişim Tarihi: Haziran 2019).

⁴³ Buluçev, *a.g.e.*, s. 604.

orada olduğu bilgisine erişir: “*Uspenski, Avdeyev’in keşif ekibini karşılamaya gelmedi, ancak çalışanlarından biri, yirmi beş yaşındaki mavi gözlü sarışın İvan İvanoviç’i göndermişti. (...) O, Uspenski’nin gezi heyetinin artık ikinci haftasında Altınbaşlı Meryemana Kilisesi’nin*”⁴⁴ kazıları ile meşgul olduğunu ve bu nedenle bulunamadığını söyledi.”⁴⁵

Yazar diğer bir örnekte ise Komnenos Sarayı’nın kütüphanesiyle dikkat çektiğinden söz ederek bir yandan okurda sarayın kütüphanesiyle ilgili merak uyandırır, öte yandan da yine F. Uspenski’nin keşif çalışmalarına değinir: “*Avdeyev, Ortaçağ kroniklerinin çokça bahsettiği imparatorluk kütüphanesini bulmak için büyük bir umutla Komnenos Sarayı’nı inceledi. Kale boyunca her yerde Uspenski tarafından başlatılan ve kısa süre sonra terk edilen kazıların izleri vardı.*”⁴⁶ Başka bir örnekte ise yazar, okurda F. Uspenski’nin kitabını okuyormuş hissi uyandırır biçimde 1917 yazında F. Uspenski’nin Trabzon’a yaptığı arkeolojik geziye ve gezinin amacına yer verir: “*1917 yazında, Uspenski ve ekibi, Trabzon’un koruyucusu olduğu düşünülen St. Eugene kilisesindeki kazılarla meşguldü. Profesör, kilisede en kutsal olanın mezarını bulma hayali kuruyor, böylesi bir şansın Rum-Gürcü imparatorlarının mezarlarından çok daha büyük bir iz bırakacağına inanıyordu.*”⁴⁷ Diğer bir örnekte siyasi nedenlerle arkeolojik keşfin yarım kalışı F. Uspenski’nin kitabındaki bilgilerle örtüşür şekilde şu sözlerle okura aktarılır: “*Uspenski imparatorluk kalıntılarının bulunabileceğine inanıyordu, Çünkü Türkler genellikle Hristiyan cenazelerinin üstüne ahşap zeminler koyuyorlardı. Ancak bu keşifler, Rusya’nın Türkiye’ye karşı kazandığı zafere kadar ertelendi.*”⁴⁸ Nitekim F. Uspenski *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)* adlı kitabında bu geziyi ve gezinin yarım kalışını romandaki gibi yansıtmaktadır: “*Birinci Dünya Savaşı, imparatorluğun sınırlarına dâhil olan arazileri önümüze açtı. Bunun sonucunda da 1916-1917 yıllarının yaz aylarında Trabzon’a arkeolojik seyahatler düzenleme arzumu gerçekleştirdim. Trabzon’a iki seyahat yaptım. Birinci seyahatimde toplamış olduğum belge ve malzemeyi düzenleyip, saklamak için daha sonra geri döndüm. Tüm bunların Trabzon’daki tarihi eserlerin tanınması için yeterli olduğu düşünülebilir. Fakat umulmadık bir şekilde 1918 yılında Rus askerleri Trabzon ve çevresindeki işgal ettikleri topraklardan geri çekilmeye başladı. Bu beklenilmeyen durum, başlamış*

⁴⁴ Altınbaşlı Meryemana Kilisesi, bugün Trabzon Ortahisar’da Fatih Büyük Cami olarak bilinmektedir. Orta çağda şehrin en büyük kilisesidir. Kilisenin ilk kez İmparator Konstantin Dönemi’nde şehrin yönetimine atadığı yeğeni Hannibalianus tarafından MS 914 yılında yapıldığı daha sonra I. Andronikos (1222-1235) zamanında genişletildiği bilinmektedir. Trabzon’un fethinden hemen sonra da bu kilise camiye çevrilmiştir. Hamiyet Özen ve diğerleri, *Trabzon Kent İçi Kültür Varlıkları Envanteri*, Trabzon Valiliği İl kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2010, s. 55.

⁴⁵ Buluçev, a.g.e., s. 607.

⁴⁶ Buluçev, a.g.e., 665-666.

⁴⁷ Buluçev, a.g.e., 665. Uspenski, *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)* adlı kitapta St. Eugene Kilisesi’ndeki yaptığı kazıların beklediği sonucu vermediğini, bazı kemikler bulunduğunu ve bunlar, mezarın üst katındaki toprağa koyulmuş olduğundan kemiklerin St. Eugenes’e ait olduğunu düşündüğünü yazar. Bkz. Uspenski, a.g.e., s. 34-35.

⁴⁸ Buluçev, a.g.e., s. 637.

olduğumuz işi yarım bıraktı."⁴⁹ Romanda yine başka bir örnekle, F. Uspenski'nin keşif sonrası amaçlarından da şu şekilde söz edilir: "*Keşif heyetinin başı ve Bizans çalışmalarında büyük bir otorite olan Profesör Uspenski, çömlek araştırmaları için toz toprağı kazmaktansa eski kiliselerin duvarlarında bulunan el yazı ve yazıtları incelemeyi tercih etmişti. Trabzon'dan döndükten sonra Uspenski, bu bölgenin çeşitli anıtları hakkında bir dizi makale ve Bizans İmparatorluğu tarihi üzerine bir monografi yayınlamayı amaçlamıştı. Uspenski'nin yazıtların tozunu almaya ve tapınakların kapılarını incelemeye hazır, ama bir kürek, bir fırça ve bisturiyi eline almakta yeteneksiz bir ekibi vardı.*"⁵⁰ Romanda sözü geçen bu gaye F. Uspenski'nin *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)* okurlarına yabancı değildir. F. Uspenski anılan kitabında Rus halkını Trabzon tarihi konusunda bilgi sahibi yapmayı amaçladığından, Trabzon'da ulaştığı tarihi eserlerle ilgili bilgileri İlimler Akademisi'ne gönderdiğinden ve sonrasında bu konuyla ilgili pek çok farklı makale yayınladığından bahseder.⁵¹ Dolayısıyla kurgulama aşamasında başvuru kaynaklardan elde edilen bilgilerle romanın kurgusal evreni gerçeğe yaklaştırılmaktadır ve bu kaynaklardan sızan oryantalist söylemler romanın düşünce ortamını etkilemektedir.

Trabzon'dan Dönüş romanında; Trabzon'a yapılan arkeolojik keşif gezisine, Trabzon'un 1917 yılındaki ve geçmiş tarihindeki siyasi varlığına dair bilgi veren pek çok örnek bulmak mümkündür. Romanda 10. yüzyılın ilk yarısına ait Yunanca bir yazıt bulunur, yazıtı görünce Andrey'in yaklaşmış Rossiyski'ye yazıtın nadiren mi görüldüğünü sorduğunda aralarında geçen konuşma bunun bir örneğidir: *Andrey taş levhalardan inşa edilmiş bir deponun duvarının önünde çömelmiş olan Rossiyski'ye yaklaştı. -Ne buldun? diye sordu. Andrey. -Evet, bakınız, asistan! -Rossiyski arkasını dönmeden cevap verdi. - Bu onuncu yüzyıla ait bir Yunanca yazıt. Onuncu yüzyıl, büyük olasılıkla da ilk yarısına ait. -Bu nadir midir? dedi Andrey, Rusya'nın sahip olduğu yaratıcı derinliği ürktükten çekinerek. -Bu çok nadirdir. Trabzon İmparatorluğu 13. yüzyılın başlarında burada sağır bir Bizans eyaletiydi. Buraya ait başka bir 10. yüzyıl yazıtı bilmiyorum. Sadece bu korunabilmiş. Parmak uçlarıyla silinmiş Rusça harfleri okşadı. -Yazıt bulunduğunu görüyorum," dedi İvan İvanoviç. -Bunlardan burada binlerce var. İlk olarak, Hristiyanlar, Roma dönemindeki tapınakları yıkıp taşlarını kendi inşa ettikleri binalarda kullandılar, daha sonra⁵² aynı şekilde Hristiyan evleri, sarayları ve kiliseleri Türkler tarafından tahrip edildi. Kalan bir şey olması bir mucize.⁵³ Bu örnekte yazar okuru Trabzon'un kuruluşu ve Türkler tarafından alınışıyla ilgili bilgilendirir. Yine başka bir örnekte yazar okura Trabzon*

⁴⁹ Uspenski, *a.g.e.*, s. 9.

⁵⁰ Buluçev, *a.g.e.*, s. 608.

⁵¹ Uspenski, *a.g.e.*, s. 9-10.

⁵² Tarihi kayıtlar, Hristiyanlık öncesi Trabzon şehrinde Roma dönemi ve öncesinde pagan dinlerini temsil eden birçok tapınak ve kült alanı olduğunu, fakat Hristiyanlığın Roma İmparatorluğu tarafından resmi imparatorluk dini ilan edilmesinden sonra bu kült alanlarının yok edilerek yerlerine kiliselerin inşa edildiğini bildirmektedir. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Osman Emir, "Trabzon'da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nâm-I Diğer Mithra/Mithrion Dağı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, Trabzon 2016, s. 27-50.

⁵³ Buluçev, *a.g.e.*, s. 610.

İmparatorluğu'nun kurucularının Gürcüler olduğu bilgisini verir: “*Biz Gürcüler tarafından kurulan Trabzon İmparatorluğu'nun kalıntılarını arıyoruz.*”⁵⁴ Romanın ilerleyen kısımlarında da ise anlatıcı tarihi bilgilerle uyum içinde Gürcülerle Trabzon'un siyasi ilişkisini okuyuyla paylaşır: “*1185'te meydana gelen Bizans'taki saray darbesi sırasında, İmparator Andronikos devrildi ve ona vahşice işkence yapıldı. Bizans darbelerini yapanlar, rekabet ve intikamdan korktukları için devrilen imparatorun yakın akrabalarını öldürmek ya da kör etmek için vakit kaybetmediler. Erkek varisleri öldürürken oldukça zalimce davrandılar. Böylece Andronikos'un iki küçük torunu Aleksey ve David'in korkunç bir kaderi vardı. Gizemli bir şekilde iki erkek çocuk Konstantinopolis'te kayboldu. Kısa bir zaman sonra akrabaları olan Gürcü Kraliçesi Tamara'nın sarayında görüldüler. Onların kraliçeyle akraba oldukları gerçeği, tüm kronik yazarlarınca ve kraliçenin çağdaşları tarafından bilinmekteydi (...) Bizans tahtının meşru mirasçıları olan Bizans prensleri Tiflis'te büyüdüler, belgelerde yansıtılan Kraliçe Tamara'ya ise hala diyorlardı. (...) Aleksey ve David Gürcistan siyasetinde bir koz olarak kaldı.*”⁵⁵ Romanda verilen bilgiye göre Gürcü Kraliçesi Tamara'nın Bizans İmparatoru Andronikos ile bir akrabalığı vardır ve onun devrilmesinin ardından torunları Aleksey ve David'e sahip çıkmıştır. Tamara'nın çocukları himaye etmesinin nedenlerinden biri de onları Gürcistan'ın geleceği için bir tür koz olarak kullanmak tutmuştur. Nitekim daha sonra bu tutumunun ödülünü alacaktır. Bu durum romanda Trabzon İmparatorluğu'nun nasıl kurulduğu bilgisiyle birlikte şöyle anlatılır: “*Ama daha sonra bir felaket oldu. Kudüs'ü kâfirlerden kurtarmak yerine tüm Batı Avrupa şövalyelerinin toplandığı bir sonraki Dördüncü Haçlı Seferi, bütün güçlerini Konstantinopolis'e karşı gönderdi. Bizanslılar böyle bir ihanete hazırlıklı değildi ve bu nedenle Haçlıların birleşmiş ordusu Konstantinopolis'e baskın düzenledi ve İmparatoru devirerek imparatorluğun bir dizi bağımsız mülke düşmesine neden oldu. İşte Kraliçe Tamara'nın en parlak dönemi geldi. Bir ordu hazırlayıp Karadeniz'in güney kıyısından batıya gönderdi, Bizans garnizonlarını fethetti ve valileri yok etti. Gürcü şövalyesi ordusundan cesur iki genç yan yana atın üstünde koşuyorlardı. Bizans tacının iki mirasçısıydı onlar. Gürcistan ordusunun başarılı seferi sona erdiğinde Tamara, Bizanslılardan sadece Andronikos'un ölümünün intikamını almakla kalmadı, aynı zamanda sahip çıktığı*

⁵⁴ Buluçev, a.g.e., s. 601.

⁵⁵ Buluçev, a.g.e., s. 605; Bilindiği üzere IV. Haçlı seferi sonunda İstanbul'un Latinler tarafından istilası ile Doğu Roma İmparatorluğu'nun hanedan üyeleri Aleksios Komnenos ve David Komnenos kardeşler imparatorluğu terk etmek zorunda kalmışlardır. O dönem Gürcü Krallığı'nın başında bulunan ve Komnenos kardeşlerin halası olan Tamara'nın desteğiyle Trabzon'u işgal ederek hanedan soyunu burada devam ettirmişler ve 1204 yılında Trabzon şehir merkezi olmak üzere Aleksios Doğu Roma İmparatorluğu'nun hanedan üyesi ve mirasçısı olarak Trabzon İmparatorluğu'nu kurmuştur. A. Hahanov, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, Çev. E. Uzun, Trabzon 2004, s. 17-19; ayrıca bkz. W. Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu*, Çev. N. Süleymanlı, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007, s. 11-14; S. P. Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Çev. E. Uzun, Kültür Bilimler Akademisi, İstanbul 2016, s. 133 vd.; İ. Tellioglu, *Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2009, s. 23-27; Antony Eastmond, “Trebizond İmparatorluğu”, *Bizans'ın Öteki İmparatorluğu*, Ed. Antony Eastmond, ANAMED, İstanbul 2016, s. 48.

çocuklar için Trabzon'un merkezi ile birlikte Karadeniz'in güney kıyısı boyunca geniş araziler elde etti."⁵⁶

Başka bir örnekte yazar, Aleksey ve David ile ilgili bilgiler vermeye devam eder ve Trabzon'un onların hâkimiyetiyle ulaştığı gelişmişlik noktasını vurgular: "*David ve Aleksey'e, Trabzon İmparatorluğu'nun imparatorları olarak taç giydirildi. Onların torunları, varlığı boyunca düşmanları tarafından sömürülmesine rağmen, bu küçük imparatorluk sayesinde çeyrek bin yıl Trabzon'a hükmetti. İmparatorların usta ve kurnaz politikası, Trabzon elitlerinin çok uluslu ticaret gücü, komşuların karmaşık ve birbirleriyle çelişen çıkarları sayesinde Trabzon'un bağımsız kalmasını, ticaret yapmalarını, balık tutmalarını, toprakları sürmelerini, saraylar inşa etmelerini, kiliseler yapmalarını, kitaplar yazmalarını, şarkılar söylemelerini mümkün kıldı.*"⁵⁷

Yine başka bir örnekte yazar Trabzon'un Rus birlikleri tarafından işgal altında olduğunu da anlatıcı vasıtasıyla şu sözlerle okura aktarır: "*1916 yaz saldırısında Rus birlikleri tarafından işgal edilen Trabzon, ön saflarda bir şehir olarak kaldı.*"⁵⁸

Yazar diğer bir örnekle Trabzon halkının keşifçilere yaklaşımına⁵⁹, anıtların tarihsel süreçte nasıl dönüştürüldüğü vb. konularına da yer verir: "*Trabzon, Avrupalılardan çok Asya kökenli, savaşın perişan ettiği, ancak henüz yıkamadığı şehir gibi bir şehir İvan İvanoviç, otelin yakınında bulunan ve Trabzon İmparatorluğu'nun zamanında yarı resmi bir organı olan Altınbaşlı Meryemana Katedrali'nden*"⁶⁰ *bir geziye başladı. Tapınak bir zamanlar camiye çevrilmişti.*"⁶¹

Ayrıca başka bir örnekle yazar okuru, hem arkeolojik keşifler sırasında sadece Türklerin değil Rumların da sorun çıkardığına⁶², hem de Türkler ve Rumlar arasındaki sıkıntıların varlığına dair bilgilendirir: "*Sonra arkeologlar Rumların aç*

⁵⁶ Bulıçev, *a.g.e.*, s. 605-606. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. J. P. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A.C. Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 45-51.

⁵⁷ Bulıçev, *a.g.e.*, s. 606.

⁵⁸ Bulıçev, *a.g.e.*, 604.

⁵⁹ Trabzon halkı, özellikle Rum kesimi keşif için sıkıntılar çıkarsa da, vaktiyle camiye çevrilen kiliselerde çalışma yapılmasına karar verildiğinde Grandük Nikolay Nikolayeviç'in 30 Mart 1916 yılında ilan ettiği cephe geresinde Rus araştırmacıların çalışabileceklerine dair bildiri gereğince Trabzon'daki kiliseden camiye çevrilen tüm ibadethaneler Müslümanların ibadetine kapatılıp arkeoloji heyetinin kontrolüne bırakılır. Bkz. Mintslov, *a.g.e.*, s. 45.

⁶⁰ 1817-1819 yılları arasında Trabzon'a bir gezi düzenleyen P. Minas Bijişkyan, Altınbaşlı Meryemana Kilisesi'nden söz ederken şu ifadelerle yer vermektedir: "*Ortahisar Cami kalenin orta kısmında bir binadır. ... Altınbaş adını taşıyan bu eski kilise, kitabesini bulamadıkça da Iustinianus zamanında yapılmış ve Aleksios tarafından tamir edilmiş olmalıdır. Binanın umumi görünüşü muhteşem ve azamettir. Baş mihrabın yeri geniş ve aydın, duvar ve zemin mermerle döşelidir. Kral tahtı güney tarafta, kemerli güzel camekânın yanındadır*". P. M. Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası (1817-1819)*, Çev. H. D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, s. 46.

⁶¹ Bulıçev, *a.g.e.*, s. 636.

⁶² Keşif heyeti, hem heyetin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar, hem işgal kuvvetleri komutanlığıyla yaşadıkları ihtilaflar, hem de Müslümanların göçünden sonra geride kalan Rumların çalışmaları engelleme tutumlarından dolayı sıkıntılar yaşamıştır. Bkz. Usta, *a.g.m.*, s. 112; ayrıca bkz. Akarca, *a.g.m.*, s. 253.

gözlerle onları karşıladığı Aziz Eugene⁶³ tapınağını ziyaret ettiler. Rumlar İvan İvanoviç'e şikâyetlere başladılar. İvan İvanoviç ise yerli Türklerin Rum bekçiyi ölümle tehdit ettiğini söyledi. Aziz Eugene bir zamanlar Trabzon'un koruyucusuydu ve tapınağı imparatorlukta ilk Hristiyan mabedi olarak kabul edildi, ancak çok sayıda değişiklik ve uzantılarla değiştirildi⁶⁴. Katedralin yanında duran minare çok tuhaf görünüyordu (ince ve müezzin balkonlu). Eugene Kilisesi'nden yürüyerek turmandıkları kale, kalın duvarlarla çevrili, neredeyse tüm uzunluğu boyunca korunmuş derin bir hendekle çevrili küçük, düzensiz bir alan idi. Andrey, duvarların ve harap olmuş kulelerin görkeminden hareketle böyle küçük bir kentnin neden bir imparatorluğun başkenti olduğunu anladi. Trabzon duvarları çok yüksek, bulutların içine o kadar yakındı ki Aziz İonn kuleleri, kulelerin tepesi ve ana kulesiydi. Tarihçiler için, Türk egemenliği sırasında kale girişine yalnızca resmi işler için izin verildi, oraya yerleşmek, kırmak ya da bir şey inşa etmek yasaktı. Bu yüzden imparatorların ikameti Müslümanlar tarafından tahrip edilmedi. Artık kale, ordu depolarının ve komutanın ofisinin orada bulunması nedeniyle, Rus askerleri tarafından yoğun bir şekilde dolduruldu.⁶⁵ Bu örnek aynı zamanda Trabzon'un demografik yapısını da ortaya koymaktadır. Rum, Rus, Türk, Ermenilerin geçtiği tüm sınırlar, roman boyunca kentnin nüfusunu açık şekilde yansıtır ve bu halkların Trabzon'daki iç içe geçmiş varlığını mercek altına alır. Nitekim o yıllarda Trabzon, ağırlıklı olarak Müslüman nüfusa sahip olsa da Rum ve Ermenilerin yanısıra muhtelif ülke vatandaşlarının da bulunduğu demografik açıdan zengin bir Osmanlı şehri olarak dikkat çeker.⁶⁶

1917 yılı Trabzon'unu okuduğumuz *Trabzon'dan Dönüş* romanı sosyal yapı açısından değerlendirildiğinde de şehrin oryantal çekiciliği, güzelliği, güvenliği, temizliği vb. konularda çok fazla bulguyla karşılaşılır. Örneğin, Andrey ve keşif ekibi Trabzon'a vardığında şehirle ilgili ilk teşhisleri şu ifadelerle yansıtılır: “*Burası tam gerçek bir Asya'ydı: hareketli, meraklı, inatçı*”.⁶⁷ Yazar romanın ilerleyen

⁶³ Trabzon'da Aziz Eugene'nin hayatı hakkındaki bilgilerimizi daha çok Hristiyanlığın bölgede yayıldığı II. ve III. yüzyıllardan çok sonra oluşturulan Hristolojik edebi ürünlerde görmektedir. Bu edebi türlerin başında Hristiyan dinine mensup azizlerin hayat hikâyelerinin anlatıldığı *Hagiografyalar* ve *Passiolar* gelmektedir. Bkz. Murat Keşiş, “Ortaçağ Trabzon'unda Aziz Eugenios Kültü”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, C: 2, Ed. Ş. Saylan-B. Saylan, Değişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 1243.

⁶⁴ Hristiyanlığın ilk azizlerinde biri olarak kabul edilen Aziz Eugene Roma'nın üçüncü yüzyılın sonunda Hristiyanlara karşı uyguladığı zulümden kaçarak Trabzon'un güneyindeki yüksek kesimlere saklanmıştı. Ancak Eugene saklandığı yerde Roma askerleri tarafından yakalandıktan sonra önce işkence edilmiş ardından da öldürülmüştür. Bu tarihten sonra Trabzon'da Hristiyanlığın önemli bir kültü haline gelen Aziz Eugene aynı zamanda Trabzon kentinin koruyucu azizi haline gelmiştir. Aziz Eugene'nin hayatı ve ölümü hakkında daha fazla bilgi için bkz. Jan Olof Rosenqvist, “Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond”, *Dumbarton Oaks Papers*, S: 56, 2002, s. 194 vd.; Jan Olof Rosenqvist, *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154, A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes*, Uppsala 1996.

⁶⁵ Buluçev, a.g.e., s. 637-638.

⁶⁶ Akarca, a.g.m., s. 134.

⁶⁷ Buluçev, a.g.e., s. 604.

kısımlarında tekrar Trabzon'un Asya kökenli oluşuna şöyle vurguyu yapar: “*Trabzon, Avrupalılardan çok Asya kökenli, savaşın perişan ettiği, ancak henüz yıkamadığı şehir gibi bir şehir.*”⁶⁸ Yazar ayrıca romanda Trabzon'un doğal güzelliğinden başkışı Andrey aracılığıyla övgüyle söz eder. Andrey'in Trabzon'un güzel kıyılarını ilk gören olabilmek için gemi yolculuğu boyunca uykusuz kalışını anlatan şu sözler bunun romandaki en güzel örneğidir: “*Andrey uyumak istiyordu, çünkü geceleri, Türkiye'nin gizemli kıyılarını gören ilk kişi olmak için üç kez güverteye çıkmıştı.*”⁶⁹ Andrey, aynı zamanda Trabzon'a ulaşınca bir yandan şehrin güzelliğiyle büyülenirken, öte yandan da kendini çok şanslı hissetmektedir. Bu durum, romanda anlatıcı aracılığıyla şu sözlerle vurgulanır: “*Arkeologlar tarafından bilinmeyen, el değmemiş, gizemli ve dolayısıyla tekrar tekrar görülmek istenen, birçok sır saklayan bu topraklar Andrey'in önüne uzanmıştı. Sadece inanılmaz şans, koşulların muhteşem birleşimi Andrey Berestov'u buraya savurabilirdi ve yaşamının sonuna kadar böyle bir hediye için kadere teşekkür edecekti.*”⁷⁰ Başka bir örnekle “İzmail” vapurunun şehre yaklaşmasıyla anlatıcı Trabzon'un kendine özgü oryantal çekiciliğini de şu sözlerle aktarır: “*Ve işte sis yavaşça ve hüzünlü bir şekilde yana doğru süzülüyordu, perde aralandı ve Andrey Trabzon topraklarını gördü. Modern ticaret ve zanaat kenti olan Trabzon deniz boyunca bir vadi işgal etmişti. Orada evler çok çeşitliydi, çoğunlukla alçaktı, aralarında depolar ve atölyeler vardı. Sahil, kendini ön tarafta göstermiyor, daha ziyade gösterişsiz ve çöp yığınıyla örtülü şehrin arka tarafını işgal ediyordu. Dahası, düz bir verandaya tırmanırken Trabzon'un eski kısmı; dar sokaklarıyla kiremit çatılı hoş evlerle, camilerle, minare sütunlarıyla, ortadaki çeşmelerle, küçük ve ansızın beliren meydanlarıyla, evlerin duvarlarının tek tük arkasında duran kale burçlarının uzantularıyla başlıyordu. Ve hepsinden öte, caddelerin, sokakların ve çıkmazların iç içe geçmesiyle Trabzon İmparatorluğu'nun kalesinin ve sarayının bulunduğu tepe yükseliyordu.*”⁷¹ Böylece yazar Trabzon'u okur için tasvirleriyle görselleştirir ve Trabzon'un 1917 yılında güzel bir Asya şehri olduğuna vurgu yapar. Ancak roman ilerledikçe bu güzel şehrin çok da kusursuz olmadığı anlaşılır. Örneğin Andrey ve arkadaşları Trabzon'a varınca Galata Oteli'ne yerleştirilirler. Otelle ilgili ilk gözlemlerle yazar, şehrin güvenlik durumuna dair ilk ipuçlarını verir: “*1917 yılının yaz aylarında Trabzon'daki Galata Oteli en rağbet gören kurumdur. Öyle ki buraya gelen general ve amiraller bile burada kalmayı şeref meselesi sayardı (...). Aslında, İvan İvanoviç'in uyardığı gibi otel, büyük vurguncular ve karanlık işadamları için bir sığınaktı. Bu yüzden, Galata'da, göğsüne ve balyalarına, mütevazı görünümlü çalışanlarına sahip bir arkeolojik keşif ortaya çıkması, geç teğmen Albay Metelkin'i görene kadar hizmet-çilere büyük bir sürpriz*

⁶⁸ Buluçev, a.g.e., s. 636.

⁶⁹ Buluçev, a.g.e., s. 614.

⁷⁰ Buluçev, a.g.e., s. 604.

⁷¹ Buluçev, a.g.e., s. 604. Komnenos hanedanına ait saray ve diğer önemli yapılarının büyük bir bölümünün bugün Trabzon Limanı'nın hemen gerisinde yükselen Boztepe'de bulunduğu bilinmektedir. Ancak imparatorluk sarayı ile birlikte birçok yapı günümüze kadar ulaşmamıştır. Bkz. Emir, a.g.m., s. 37-39.

yaşattı.”⁷² Yine başka bir örnekte Andrey’in gece yürü-yüşüne çıktığı sırada bir askerle arasında geçen konuşma şehirdeki güvenlik soru-nunu göstermesi açısından dikkate değerdir: “*Burada soygun ve cinayetler meydana gelir. Size bildirdiğim durum endişe verici, dedi devriye komutanı. -Neden şehir gayet huzurlu görünüyor, dedi Andrey. -Şimdi huzurlu görünüyor, dedi Teğmen, siz ordumuz buraya girdiğinde, bir yıl önce, buraya gelseydim, -Evet buradaydım, dedi ilk asker. -İnlemeler oluyordu. Kaç tanesi kesildi, kaç tanesi soyuldu, akıl almaz. -Kim soydu, anlamamıştı Andrey.-Türkler mi? -Hangi Türkler, Türkler buradan kaçtı, dedi teğmen.-Bunlar Rumlar.*”⁷³ Romanda askerlerin Andrey’i bir çeteye karşı uyarışı da güvenlik sorunlarına ilişkin diğer bir örnektir: “*Bu, korkunç bir insan olan Osman Gündüz’ün çetesi, siz, Andruşa, onun hakkında hiçbir fikriniz yok. Para için her şeyi yapabilirler.*”⁷⁴ Romana göre kentte afyon kullanan insanlar vardır ve bu da Trabzon için güvenliği tehdit eden başka bir durumdur: “*İvan İvanoviç, “Buradan iyi tütün götürürüz,” dedi. O bizde iyi gider. Ve daha da iyisi -afyon. -Afyon mu? Andrey şaşırtdı. -Doktorlar için mi? -“Afyon içen insanlar var.” -“Ama bu tehlikelidir,” dedi Andrey. -Kötü bir alışkanlık oluşturabilir.*”⁷⁵ Dolayısıyla bu örnekler 1917 yılında Trabzon’un çok da güvenilir bir yer olmadığı gerçeğini ortaya koyar. Ancak yazar her şeye rağmen şu sözleriyle okura Trabzon’un huzurlu ve korkusuz bir yanı olduğunu da mesajını verir: “*Araba huzurlu ve korkusuz Trabzon’un sokaklarına doğru ilerledi...*”⁷⁶

Trabzon’dan Dönüş romanında Trabzon’un ekonomik durumuna bakıldığında ise Rus işgali altındaki şehrin pekiyi durumda olmadığı, insanların ticaret ve kaçakçılıkla geçimlerini sağladıkları ifade edilmektedir. Aşağıdaki örnek bunu ortaya koymasından önemlidir: “*Tozlu Trabzon’un tüm otelleri, çeşitli davalara gelen Rus memurlarla dolup taşıyordu (...) Trabzon’da soyulacak/yağmalanacak bir şey yoktu, olsa bile bir yıl önce ortadan kaybolmuştu, şimdi herkes ya ticaretle uğraşiyor ya da kaçakçılık yapıyordu.*”⁷⁷ Diğer bir örnekte Trabzonlu çocukların kıyafetleri üzerinden şehrin ekonomik durumuna dair bir çıkarım sunulur. Bu durum eserde şöyle yer bulur: “*Arabanın varlığı geziyi keyifli bir meşgaleye dönüştürdü. Ayrıca sıcak ve çok tozlu da değildi. Merkez caddeleri insanlarla doluydu. Kirli ve neredeyse çıplak çocuklar hemen motorun peşinden koştu, atladılar ve umutsuzca bağırdılar: “Bahşış ver!”. Araba huzurlu ve korkusuz Trabzon’un sokaklarına doğru ilerledi...*”⁷⁸

Trabzon’dan Dönüş romanında şehrin siyasi, sosyal, ekonomik, demografik yapısı yanında, enerji kaynaklarına, temizlik durumuna ve iklimine dair bilgiler de

⁷² Buluçev, a.g.e., s. 613.

⁷³ Buluçev, a.g.e., 626; Rus işgalinin ardından Türklerin zengin kesimi Trabzon’u terk etmiş ve Rumlar geride kalan Türklere karşı yağmacılık yapmıştır. Bölgede Türkler ve Rumlar arasında belirgin bir anlaşmazlık söz konusudur. Bkz. Üre, a.g.m., s. 231; Yakov Kefeli, *Amlar (1916-1919)*, Çev. Erdoğan Altınkaynak, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 80, 89.

⁷⁴ Buluçev, a.g.e., s. 649.

⁷⁵ Buluçev, a.g.e., s. 611.

⁷⁶ Buluçev, a.g.e., s. 636.

⁷⁷ Buluçev, a.g.e., s. 607.

⁷⁸ Buluçev, a.g.e., s. 636.

sunulur. Aşağıdaki örnekler söz konusu durumlara dair fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır. İlk olarak romanda Andrey'in söylediği şu ifadeler enerji kaynaklarının yetersizliğine dair açık bir örnektir: “*Trabzon’da elektrik gücü yetersiz çalışıyordu, istasyon istendiğinde kapantıyordu. Akşamları, voltaj düşüyordu ve ışıklar loş bir şekilde yanıyordu. Sonra mumlar veya gaz lambaları getirildi.*”⁷⁹ Şehrin temizlik açısından nasıl görüldüğüne de yazar, Galata Otelini basan böcekler üzerinden yer verir. Şehirde böcekler yüzünden uyumaya yer olmadığını şu sözlerle vurgular: “*Andrey mücadelenin boşuna olduğunu anlayarak yataktan fırladı, Galata Oteli’ndeki böcekler Yalta ve Simferopol böceklerinden daha fazla ve daha kötüydü. (...) Moskova Üniversitesi’nin keşif gezisinin tüm üyeleri zamanında kahvaltıya geldi ve böcekler yüzünden kimse yeterince uyuyamamıştı.*”⁸⁰ Başka bir örnekte ise yazar şehrin iklimine dair bilgi verilir ve havanın sıcak günlerinde şehrin yaşanamayacak hale geldiği şöyle ifade edilir: “*Kavurucu bir günün ardından sıcak bir akşamdı. Filistin’den ya da Mısır Çölllerinden bir yerden sıcak bir hava dalgası gelmişti. Trabzon’un üzerinde bir toz bulutu asılı duruyordu, öğleyin insanlar ölü sinekler gibi sürünüyor, zar zor adımlayarak günü gölgede geçirmeye çalışıyordu.*”⁸¹

Yazar incelikli gözlemleriyle yukarıda yer verdiği tüm örnekler üzerinden 1917 yılı Trabzon’unun geçmişine kapı aralar; böylece okur gerek jeopolitik konumu, gerek siyasî ve ekonomik varlığıyla Trabzon’un tarihsel gelişim süzeci içinde Karadeniz kıyılarında kilit bir şehir olduğuna tanık olur.

Sonuç

Teknolojinin hızlı bir şekilde ilerleyip bütün alanlara sirayet etmesiyle birlikte okuru bilim kurgu romanlarıyla tanışır. Yazarların bilimle düş gücünü birleştirerek yaratıcı arşivlerini oluşturduğu bilim kurgu romanları; bilim, yazarın düş gücü ve eserin geleceğe yönelik verdiği yeni fikirler sacayaklarından meydana gelir. Böyle bir sacayağında bilimin esaslarından güç alınarak oluşturulan kurgusal dünyanın, romanın, güvenilir ve didaktik bir kaynak olarak üstlendiği rol önemlidir. Rus edebiyatında farklı tarihsel süreçlerde dönemin getirdiği toplumsal ve siyasî koşulların etkisi altında gelişen bu didaktik türün en güzel örnekleri oryantalist yazar Kir Bulıçev’e aittir. Kir Bulıçev’in bilim kurgu romanları arasında, Şubat ve Ekim Devrimi, Birinci Dünya Savaşı ve İç Savaşı konu alan, *Chronos Nehri* adlı bilim kurgu üçlemesi dikkat çekicidir. Üçlemenin son romanı olan *Trabzon’dan Dönüş*’te yazar 1917 yılı Trabzon’una ve tarihsel süreç içinde Trabzon’un dönüşümüne dikkat çeker. *Trabzon’dan Dönüş* romanı bu sayede Trabzon’un siyasî, sosyal, kültürel ve demografik atmosferinden izler taşır. Romanda verilen tüm bilimsel bilgiler, Trabzon’a ve tarihsel sürece dair pek çok izlenim, romanın didaktik yönünün de yansımasıdır. Diğer bir deyişle, bireyin bilinç düzeyinde yazarın araştırma, tecrübe, gözlem ve birikimleriyle inşa edilen bu roman, kültürel öğelerin taşıyıcısı olarak karşımıza çıkar.

⁷⁹ Bulıçev, *a.g.e.*, s. 671.

⁸⁰ Bulıçev, *a.g.e.*, s. 633.

⁸¹ Bulıçev, *a.g.e.*, s. 670.

Eserde başvuru kaynağı olarak kullanıldığı anlaşılan kaynaklardan sızan oryantalist söylemlerin (özellikle Rus Bizantolog Fyodor Uspenski'nin çalışmaları) az da olsa romanın düşünce ortamına etkisinden söz etmek mümkündür. Eserini, zamanda yolculuk yapılabilemsi üzerine kurgulayan yazar, Trabzon'daki keşiflerle ilgili verdiği bilgilerle şehrin geçmişi üzerinden halkın ideolojik bilincini geleceğe yönelik güdüleme taktiği izlediği söylenebilir. Nitekim bu romanda yazar bilinçli bir çabanın ürünü olarak konu zeminine belli hipotezler yerleştirmiştir. Kimi dolaylı kimi doğrudan yerleştirilen, Trabzon'un Rus toprağı olduğu, Bizans mirası olduğu gibi hipotezleriyle yazar, Panslavizm politikasına güç kazandırmak için okurun zihninde Üçüncü Roma iddiasını canlı tutmak istegindedir. Kaldı ki yazarın tarihçi olmasına da dayanarak romanın zeminine yerleştirdiği böyle bir ideoloji, okurun bilinç düzeyine bırakılıyor olsa da, taraflı ve gerçeklikten uzak bir görüşü temsil etmektedir.

KAYNAKLAR

AKARCA, Halit Dünder, “İşgal Döneminde Trabzon'da Rus Politikaları (1916-1918), *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, ss. 133-144.

ALİYAZICIOĞLU İNAN, Zeynep, “Jakob Philipp Fallmerayer'in *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22 (2017), ss. 209-226.

ARHİV OFF-LİNE İNTERV'YU S KİROM BULIÇEVİM, <http://www.rusf.ru/kb/int2.htm> (Erişim Tarihi: Haziran 2019).

BAHTİN, Mihail, Freydzim, *Formal'ny metod v literaturovedeniı*, Marksizm i filozofiya yazıka. Stat'ı, Labirint, Moskva 2000.

BAUER, Ye. A., *İdeya “Moskva- tretiy Rim” v russkoy obşçestvennoy misli kontsa XV- načala XVII vv.: oteçestvennaya istoriografiya XX stoletiya: monografiya*, İzd., Nijnevartovskogo gosudartvennogo gumanitarnogo universiteta, Nijnevartovsk 2011.

BIJİŞKYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası (1817-1819)*, çev. H. D. Andreasyan, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

BULIÇEV, Kir, *Vozvraşçeniye iz Trapezunda, Eksmo*, Moskva 2006.

ÇEKEM, Karun, *Bilim kurgu Edebiyatında Araçsallık – Özgürlük Gerilimi: Makine/İnsan*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2018.

EASTMOND, Antony, “Trebizond İmparatorluğu”, *Bizans 'ın Öteki İmparatorluğu*, Ed. Antony Eastmond, ANAMED, İstanbul 2016, ss.31-58.

EMİR, Osman, “Trabzon'da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nâm-I Diğer Mithra/Mithrion Dağı”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 21, Trabzon 2016, ss. 27-50.

FALLMERAYER, Jakob, Philipp, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Çev. A.C. Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

GELLER, Leonid, *Vselennaya za predelom dogmi: razmuşleniya o sovetskoy fantastike*, Overseas Publications Interchange Ltd, London 1985.

GERNSBACK, Hugo, "A new short of magazine", *Amazing Stories*, Vol. 1, No: 1, 1926, s. 3.

GERNSBACK, Hugo, "Fiction Versus Facts", *Amazing Stories*, Vol. 1, No: 4, 1926, ss. 291-292,

GLUŞÇENKO, Yevgeni "Naperegonki so vremenem", *Kir Bulıçev i yego druž'ya: memorial'nyy sbornik proizvedeniy Kira Bulıçeva i vospominaniy o nem yego družey*, sost. Kira Şosinskaya, Ye. Gluşçenko, Mihail Manakov, Lev Mints, Çelyabinskiy dom peçati, Çelyabinsk 2004, s s.103-134.

GUREVİÇ, Georgi, *Besedi nauçnoy fantastike*, Prosveşçeniye, Moskva 1991.

HAHANOV, H. *Panaret'in Trabzon Tarihi*, çev. E. Uzun, Ofset Matbaacılık, Trabzon 2004.

KARPOV, Sergey, Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Çev. E. Uzun, Kültür Bilimleri Akademisi, İstanbul 2016,

KARAGÖZ, Melda, "Işın Çağı Çocukları"nın Bilim Kurgununun Temel Kavramları ve Çocuk/Gençlik Yazını Bağlamında İncelenmesi", *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 3(4), 2015, ss. 41-48.

KEÇİŞ, Murat, "Ortaçağ Trabzon'unda Aziz Eugenios Kültü", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu*, C: 2, Ed. Ş. Saylan – B. Saylan, Değişim Yayınları, İstanbul 2016, ss. 1243-1251.

KEFELİ, Yakov, *Anılar (1916-1919)*, çev. Erdoğan Altınkaynak, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

KESKİN, Serkan, *Romanlarla Tarih Eğitimi ve Öğretimi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2008.

KOZMİNA, Yelena, "Fantastika načala XX veka v janrovom osveşçenii", *Nauçnyy dialog*, № 6, 2017, ss. 148-157.

KUL, Ömer - KULÇINSKIY, Oles, "Kiev Metropolitiği'nin 1686 Yılında Moskova Patrikliği'ne Bağlanmasına Dair Yeni Kaynaklar ve Tarihi Çelişkiler Üzerine Bir Tetkik", *Türkiyat Mecmuası*, c. 26/1, 2016, ss. 169-196.

LYAPUNOV, Boris "Fantastika i jizn', (O nauçno-fantastiçeskom oçerke)", *Voprosı literaturı*, № 12, 1959, ss.50-66.

MANAKOV, Mihail, "İstoriçeskaya dostovernost' romanov Kira Bulıçeva iz tsikla "Reka Hronos", *İzvestiya vıssih uçebnih zavedenii*, no 3, 2013, ss.100-113.

MANAKOV, Mihail, *Bibliografiya Kira Bulıçeva*, Çelyabinsk 1999.

MİLLER, William, *Son Trabzon İmparatorluğu*, Çev. N. Süleymangil, Heyamola Yayınları, İstanbul 2007.

MİNTSLOV, Sergey, *Trapezundskaya epopeya. Dnevnik*, Berlin 1922.

ÖZEN, Hamiyet ve diğerleri, *Trabzon Kent içi Kültür Varlıkları Envanteri*, Trabzon Valiliği İl kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2010.

ROSENQVİST, Jan Olof, *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154, A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes*, Uppsala 1996.

ROSENQVİST, Jan Olof, "Local Worshipers, Imperial Patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond", *Dumbarton Oaks Papers*, 56, 2002, ss. 191-212.

SCHOLES, Robert, *Structural Fabulation: An Essay on the Fiction of the Future*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 1975, ss.11.

SİNİTSINA, N.V., *Tretiy Rim: İstoki i evolyutsiya russkoy srednevekovoy kontseptsii (XV- XVI vv)*, İzd., İNDRİK, Moskva 1998.

SOMER, Pelin Melisa, *Mimarlık ve Bilim kurgu Edebiyatında Mekân Okumaları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

STAROSTİN, N. Dmitri, "Trapezundskaya ekspeditsiya 1916-1917 gg.", *Noveşşaya istoriya Rossii*, 2014, ss. 283-291.

Tayna vsevdonima: kak uçeny İgor Mojeiko stal pisatelem Kirom Bulıçevım, <https://www.eg.ru/culture/663183-tayna-psevdonima-kak-uchenyy-igor-mojeiko-stal-pisatelem-kirom-bulychevym-059780/> (Erişim Tarihi: Mayıs 2019).

TELLİOĞLU, İbrahim, *Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

TSVETKOV, Yevgeni, "Nauçnaya fantastika i nauçnoye predvideniye", *Vestnik severnogo (arktiçeskogo) federal'nogo universiteta. Seriya: gumanitarnıye i sotsial'niye nauki*, No: 1, 2008, ss. 49-54.

Türkçe Sözlük: 1 A-J, Haz., İsmail Parlatur, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfişkar, Belgin Tezcan Aksu, Seyfullah Türkmen, Yaşar Yılmaz, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

USTA, Veysel, "İşgal Yıllarında Trabzon'da Yapılan Çalışmalar ve Rusya'ya Götürülen Eserler", *Doğu Karadeniz'de Rus İşgali ve Muhacirlik*, Ed. Veysel Usta, Serander Yayınevi, Trabzon 2016, ss. 109-132.

USPENSKİ, İ. Fyodor, *Trabzon Tarihi (Kuruluşundan Fethine Kadar)*, çev. Enver Uzun, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2003.

ÜRE, Pınar, "Bizans Geçmişi, Rus Mevcudiyeti: Rus Arkeoloji Enstitüsünün Birinci Dünya Savaşı Sırasındaki Trabzon Keşif Gezisi", *Bizans'ın Öteki İmparatorluğu*, (Ed. Antony Eastmond), ANAMED, İstanbul 2016, ss. 217-239.

VASILIEV, A. A., "The Empire of Trebizond in History and Literature", *Byzantion*, 15, 1941, ss. 316-377.

ZAHAROV, Anton, "İgor Mojeiko i Moskovskaya şkola vostokovedeniya", *Yugo-vostoçnaya aziya: aktual'niye problemi razvitiya*, tom 1, No: 1 (38), 2018, ss. 5-23.

İKTİSADİ-SİYASİ İLİŞKİLER ETKİLEŞİMİ ÇERÇEVESİNDE TÜRKİYE-RUSYA FEDERASYONU İLİŞKİLERİ (1992-2000)*

*Ali BAŞARAN***

ÖZ

İktisadi ilişkiler para ile ölçülebilen ilişkilere dir. Siyasi ilişkiler egemenliğin kazanılması, kullanılması, korunmasından oluşur. İki ülke ilişkilerini incelerken iktisadi ilişkileri siyasi ilişkilerden yalıtıp, ayrıştırıp aralarındaki etkileşimi göz ardı etmek yanılgılara yol açar. Araştırma Türkiye-Rusya ilişkilerinin Yeltsin dönemini (1992-2000) kapsamaktadır. Ekonomik ilişkiler siyasi ilişkilerden ayrılarak analiz edilirse, Yeltsin döneminin Türkiye-RF ilişkilerinin anlaşılacağı iddia edilmekte, iki ilişki türü arasında etkileşim olduğu varsayılmaktadır. Yeltsin döneminin ilişkilerini anlamak için, iki tür ilişki arasındaki etkileşim göz ardı edilmemelidir.

Siyasi ve iktisadi ilişki türlerinin y ve x eksenindeki konumu 1992-2000 yılları için işaretlenmiştir. Herhangi iki ülke arası ilişkilerde siyasi ilişkiler y ekseninde pozitif (+) yöne seyrederken, iktisadi ilişkilerin ise x ekseninde (+) yöne ilerlemesi beklenir. Türkiye-Rusya siyasi ilişkileri y ekseninde negatif (-) yöne döndüğü tarihlerde, iktisadi ilişkiler etkilenmekle beraber siyasi ilişkilerin negatif (-) yönde ilerlemesinin hızını dizginlediği bulunmuştur. Sonuç olarak herhangi iki ülke arasında x ekseninde pozitif (+) yönde ilerleyen iktisadi ilişkiler, siyasi ilişkilerin y ekseninde negatif (-) yönde ivmelenmesini sınırlar. Herhangi iki ülke arasında hacmi ve çeşidi artırılan iktisadi ilişkiler barışa katkı sağlar. Bu nedenle iki ülke arasında barışa erişme ve barışın sürdürülmesi için iktisadi ilişkilerin hacim ve türlerinin çoğaltılması politikası devreye sokulabilir.

Anahtar Sözcükler: Siyasi ilişkiler, iktisadi ilişkiler, iktisadi-siyasi ilişkiler etkileşimi, Yeltsin dönemi.

TURKEY AND RUSSIAN FEDERATION RELATIONS WITHIN THE FRAME OF INTERACTIONS BETWEEN POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS (1992-2000)

ABSTRACT

As economic relations can be measured by money, political relations are concerned about acquisition, execution and protection of sovereignty. When examining the

* *Gönderim tarihi:17.09.2018. Kabul tarihi:28.05.2019.* Bu makale 1. Uluslararası Politik, Ekonomik ve Finansal Analiz Kongresi 2018, Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 26-28 Nisan 2018’de sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

** *Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İşletmecilik Bölümü, KARABÜK. alibasaran3@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1870-2495*

relations of the two countries, it would be misleading to consider economic relations and political relations differently and to disregard their interaction. Hence, it can be argued that if economic relations are analysed regardless of political aspects, Turkey-RF relations during the Yeltsin's period could not be understood, for there is a two-fold interaction between them. The study shows these relations on a diagram that represents the period of 1992-2000. The political relations were indicated on the y-axis while economic relations were indicated on the x-axis in the diagram. While the political relations between any two countries move in the positive direction on the y-axis, it is predicted that economic relations should move positively along the x-axis. It was found that when Turkish-Russian political relations turned to the negative direction, economic relations were affected by political relations, that is, economic factors have a extenuating impact on the negative progress of political relations. As a result, the progress of economic relations in the positive direction on the x-axis between the two countries slow down the acceleration of negative political relations on the y-axis. The study argues that increased volume and variety of economic relations between any two countries contribute to peace. Therefore, in order to achieve and maintain peace between two countries, policies of boosting and diversifying economic relations should be considered and prioritised.

Keywords: Political Relations, Economic Relations, Interactions Between Political and Economic Relations, Yeltsin's Era.

Giriş

Siyasi-iktisadi ilişkilerin etkileşimi ve sonuçları hem ülke içinde hem de ülkeler arasında yaşanır. Ülke içinde ve ülkeler arasında etkileşime SSCB ve ABD güzel birer örnektir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin ülkesi içinde uygulanan siyasi sistem ve iktisadi sistem vardı. Sovyetler Birliği Komünist Partisi SSCB'ndeki siyasi ve iktisadi sistemin hem sebebi hem de sonucuydu. SSCB siyasi sistemi (tek parti) ile iktisadi sistemi (idari komuta ekonomisi) biri birini destekliyordu. Biri olmadan diğeri olamazdı. Sovyetler Birliği'nin dış politikası¹ kendi siyasi ve iktisadi sisteminin mümkün merteye tüm yerküreyi kapsamına yönelikti. Bu amaçla sosyalist ülkelerin dahil olduğu siyasi ve iktisadi yapılar (Varşova Paketi, COMECON gibi) kurdu. SSCB'nin siyasi ve iktisadi sistemiyle rekabet halindeki ABD'nin ülkesi içinde uyguladığı siyasi ve iktisadi sistemi farklıydı. ABD'nin siyasi sistemi çok partili serbest seçimler ile ülke yöneticilerinin belirlenmesi, iktisadi sistemi ise piyasa ekonomisi temelinde işliyordu. ABD'nin dış politikası da kendi siyasi ve iktisadi sisteminin tüm yerküreyi kapsamına yönelikti. Bu maksatla 1944'te Bretton Woods'da topladığı ülkelere II. Dünya Savaşı sonrası uygulanmasını önerdiği uluslararası para, ödeme ve ticaret sistemini sundu. ABD, dolarını mümkün olduğunca uluslararası borç, ödeme sisteminin merkezine yerleştirdi. Diğer paraları ABD dolarına bağlamayı denedi.

¹ Dış politika için bkz. Mehmet Fatih Tayfur, "Dış Politika", *Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, Ed. Atilla Eralp, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 73-107.

Siyasi ilişkiler ile iktisadi ilişkilerin ülkeler arasında etkileşimini açıklarken kullanılan kavramlardan dış politika, uluslararası politika², uluslararası politik ekonominin³ sınırlarını belirlemekte fayda vardır. Bir ülkenin dış politikası egemenlik alanı (kara, hava, deniz, vatandaşları) dışına yönelik her türlü eylem ve eylemsizliğini içerir "... Bir ülkenin, kendi sınırlarının ötesine karşı izlediği politika, o ülke açısından "dış politika"dır; ..."⁴ "Dış politika bir ülkenin dış dünya ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri başta olmak üzere her çeşit ilişkilerinin yönetimi olarak da tarif edilebilir. ..."⁵ Uluslararası hukuk kuralları kapsamındaki her bir birimin uluslararası ortamı (uluslararası statü) dönüştürmeye, değiştirmeye yönelik her bir eylem ve eylemsizliği o birimlerin uluslararası politikasını oluşturur. Uluslararası hukuk kurallarına tabi olduğu varsayılan, bu kuralların yöneltildiği bütün birimlerin eylem ve eylemsizliği uluslararası ortamı oluşturur. Örneğin ABD'nin büyükelçiliğini Kudüs'e nakli sadece ABD-İsrail arasında sonuç doğuran bir dış politik eylem değildir. ABD'nin uluslararası politik ortamın (Kudüs'ün uluslararası statüsünün) değişimine yönelik uluslararası politik bir eylemdir. ABD'nin eylemi büyükelçilik hizmetlerinin daha iyi verilmesine yönelik değildir. Türkiye'nin buna karşılık çabası ise uluslararası politik ortamın (statüsünün) korunmasına yönelik eylemdir.

Her devletin dış politikası uluslararası politik ortamdan etkilenirken bazı devletler uluslararası politik ortamı (statüyü, meşruiyeti) etkiler hatta politik ortamı, meşruiyeti şekillendirebilir. Her ülke meşruiyetin kaynağı, membaı olmaya çabalar. Her ülke kendi menfaatlerine lehine uluslararası müesses bir nizamı (uluslararası politik ortam) kurmayı, kurduğu düzeni sürdürmeyi ya da kendi lehine değiştirmeyi arzulasa da ancak siyasi/askeri ve iktisadi gücü yeterli olan ülkeler başarılı olabilir. II. Dünya Savaşı sonrası SSCB ve ABD uluslararası politik ortama tesir eden, uluslararası politik ortamı şekillendiren (statüyü şekillendiren, meşruiyetin kaynağı) teşkilatlar kurmuşlar, kendi kurallarının, standartlarının uluslararası hukuk kuralı olması ve her bir uluslararası hukuk birimince kabulü ve uygulanmasına çabalamışlardır. SSCB ve ABD ulusal ve uluslararası suların (münhasır ekonomik bölgenin, okyanusların, boğazların, vb.) statüsü ve seyir kurallarını, fikri mülkiyet haklarının korunmasını, uluslararası hava sahasının statüsü ve seyir kurallarını, uluslararası haberleşme, uzayın statüsü ve kullanımına ilişkin kuralları, nükleer enerjinin kullanımı, uluslararası suçla mücadele, uluslararası mahkemeler vb. yanında uluslararası iktisadi ilişkileri de düzenlemeye çabalamışlardır. Örneğin özel kişilere ait FED'in bastığı Birleşik Devletler Dolarına

² "Uluslararası politika, bir bütün olarak uluslararası sistemin yapıları ve süreçlerine odaklanıp, uluslararası sistemin işleyişine açıklamalar getirmeye çalışır." Tayfur, *a.g.e.*, s. 74.

³ Uluslararası siyasi iktisat için bkz. Mehmet Fatih Tayfur, "Devlet ve Ötesi", *Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, Ed. Atilla Eralp, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 183-216.

⁴ Ömer Kürkçüoğlu, "'Dış Politika' Nedir? Türkiye'deki Dünü ve Bugünü," *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 35/01, 1980, s. 312.

⁵ Temel İskit, "Dış Politika ve Dış Ekonomik İlişkilerin Yönetimi," *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 3, 2001, s. 7-23.

(USD) FED yöneticileri çabalarıyla sadece ABD’ndeki ödemeleri kapsamakla kalmayıp Bretton Woods’da uluslararası standart para statüsü kazandırmışlardır. Bretton Woods’da 1 ons altın = 35 USD ya da 1 USD 0,88867 gr altın olarak belirlenmiş ve FED her bir USD karşılığında 0,88867gr altın vermeyi kabul etmiştir.⁶

VIII. ve XIX. yüzyıldaki ekonomi ve politika birlikteliği “ekonomi politik” XX. yüzyılda ayrıştırılmıştır. Uzun süre uluslararası iktisadi olaylara yönelik siyasi etki görmezden gelinmiş aynı şekilde uluslararası siyasi olayların iktisadi tesiri göz ardı edilmiştir. Uluslararası ekonomiye (ticaret, üretim, tüketim, borç, kurlar, vd.) ABD dış politikasının tesiri görmezden gelinmiş uluslararası ekonominin nasıl işlediği anlaşılmadan uluslararası ekonomik sonuçlara rakamlara, istatistiklere odaklanılmıştır. Bu odaklanmanın, miyopluğun sonucu yaşanan olayların anlaşılması, anlamlandırılması, yaşanacakları öngörme güçlüğü doğmuştur. USD’nin küresel siyasi-ekonomik sistemin (müesses nizam) parası olduğu, USD’nin küresel ölçüde kullanımının uluslararası anlaşmaların sonucu olduğu, Bretton Woods sisteminin çok önemli bir ögesi olduğu fark ettirilmemiştir. ABD Bretton Woods’ta ABD doları için belirlenen kısıtlamaları ihlal edince De Gaulle’nin eleştirileri sonrası, FED 15 Ağustos 1971’de her bir USD karşılığı için ödemek zorunda olduğu 0,88867gr altını vermeye razı olmamıştır. ABD başkanı Nixon yabancı merkez bankaları tarafından arz edilecek dolarları altına dönüştürme zorunluluğunu “geçici” kaydıyla kaldırmıştır.⁷ Bundan sonra 1970’li yıllarda tekrar uluslararası olayları sadece ekonomik ya da sadece politik inceleme, ele alma yönteminin yetersiz, yanlış olduğu ortaya çıkmıştır.

Ekran görüntüsü 1: 15 Ağustos 1971’de Richard Nixon Altın Veznesini Kapatıyor/August 15, 1971 - Richard Nixon Closes the Gold Window.

Kaynak:

https://www.youtube.com/watch?v=7_Xw5tWsOQo erişim 01/04/2019.

⁶ Bkz. “... the United States Government decided that gold was worth thirty-five dollars an ounce ...” “Proceedings and Documents of the United Nations Monetary and Financial Conference Bretton Woods, New Hampshire July 1-22, 1944 Vol: II” (1948), s. 1190. Ayrıca bkz. https://fraser.stlouisfed.org/files/docs/publications/books/1948_state_bwood_v2.pdf erişim 10 Nisan 2019.

⁷ Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama*, Güzem Yayınları, İstanbul 1998, s. 556. Ayrıca bkz. *August 15, 1971 - Richard Nixon Closes the Gold Window*, 1971, https://www.youtube.com/watch?v=7_Xw5tWsOQo erişim 01 Nisan 2019.

Paranın özellikle uluslararası ödemelerde kullanılan USD'in sadece iktisadi yönden incelenmesi halinde açıklanamayacak olgular vardır. Yerküre üzerindeki bazı ülke vatandaşlarının sefaletinin (Afganistan, Kongo, Birundi, Malavi vd.) sebeplerinin anılan ülkelerin içerisinde aranmasını öneren araştırma yöntemleriyle vatandaşların sefaleti tam anlaşılabilir. Aynı şekilde yerkürede bazı ülke vatandaşlarının refahının, şirketlerin zenginliğinin (ABD, Tayvan, Almanya, Japonya, Hollanda, vd.) sebeplerinin bu ülkelerin içinde aranmasını öneren yöntemlerle bu ülkelerin vatandaşlarının refahı tam anlaşılabilir. Bir örnek olay, ABD'nin Irak'ı işgali ve sonrası sadece askeri, siyasi bir olguya indirilirse anlaşılabilir. Irak'ın işgali dış politika, uluslararası politika, uluslararası iktisat ve uluslararası siyasi iktisadın önerdiği yöntemlerle ele alınmalıdır. Bu önerilen yöntemin izine Aziz Üstel'in "Şirketokrasi neden Irak'a saldırdı?" başlıklı, 24 Eylül 2016 tarihli yazısında rastlanır. Öncelikle başlıkta "ABD neden Irak'a saldırdı?" şeklinde olmaması dikkat çekicidir. Saldırmanın ABD değil şirketler olduğunu belirtiyor. ABD'nin yönetim şeklinin demokrasi değil şirketokrasi olduğu iddia ediliyor. Şirketokrasinin özel kişilerin sahibi olduğu FED'in bastığı USD'den beslendiği, büyüdüğü ve diğer ülkeleri kontrol edip küresel imparatorluğa dönüştüğü vurgulanıp, Irak halkının da şirketokrasi tarafından öldürüldüğü ve Irak'ın şirketlerce yağmalandığı iddia ediliyor.

"...Son tahlilde, ABD'nin küresel imparatorluğu büyük ölçüde "doların dünya standart para birimi olarak kullanıldığı ve ABD darphanesinin doları basmaya tek yetkili olduğu gerçeğine dayanır." (Bir Ekonomik Tetikçi'nin İtirafı—John Perkins S 289)

... NY Times Irak'ın bundan böyle Dünya Bankası ve IMF'le çalışacağını açıklıyordu: "Iraklılar ülkeyi yeniden biçimlendirme konusunda her ikisi de ABD'nin etkili olduğu Dünya Bankası ve IMF'le birlikte çalışacak." ABD'nin etkili değil sahibi olduğu Dünya Bankası ve IMF dese daha doğru olacaktır yazı! Gene NY Times Bechtel Şirketinin Irak'ta milyarlarca dolarlık inşaat ihaleleri aldığını bildiriyordu. Bechtel'in Yönetim Kurulu üyelerinden biri George P. Shultz, Başkan Reagan'ın İçişleri Bakanıydı. Gene Reagan'ın savunma bakanı Casper Weinberger, Bechtel'de yönetim kurulu üyesi yapmıştı uzun yıllar. Başkan Bush'sa şirketin CEO'su Riley P. Bechtel'i Başkanlık İhracat Konseyi'nin başına getirmişti. Buyrun size şirketokrasi'den örnekler. Bu arada, CNN'de ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney'nin, seçim öncesine kadar CEO'su olduğu Halliburton'a bağlı Kellogg, Brown & Root (KBR) Irak'ın petrol altyapısında acil onarımlar yapmak için, toplam 14 milyar dolara çıkabilecek, iki yıl süreli bir sözleşme yaptığını açıklıyordu... Bütün bunlar nasıl ödenecekti? Nasıl olacak, Irak petrolleriyle!

Adına ister şirketokrasi ister Küresel İmparatorluk deyin Amerika, dev şirketler, uluslararası bankalar aracılığıyla birçok ülkeyi devşirdi ve devşirmeyi sürdürüyor. Bu imparatorluğun çaresiz insanları sömürmesi, Irak, Panama, Kolombiya gibi birçok ülkedeki masum insanı yağmalamak, öldürmek hatta ırzına geçmek yetkisi salt Washington tarafından verildi, verilmeye de devam

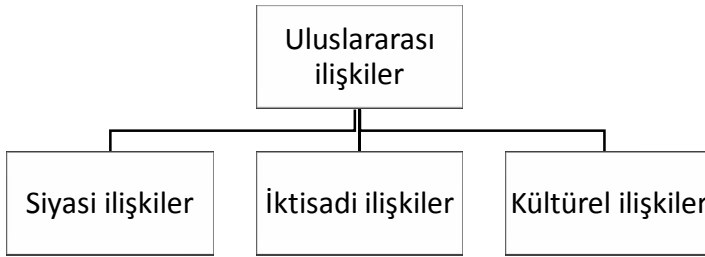
edecek. Bu düzene karşı çıkanlarsa o saat diktatör damgası vurulacak gene Batının kukla medyası ve kimi siyasileri tarafından...⁸

FED'in uluslararası antlaşmaya rağmen her 35 USD için 1 ons altın vermeye razı gelmediği 15 Ağustos 1971'den sonra iktisadi-siyasi ilişkiler etkileşimi iyice berraklaşmıştır. Günümüzde “uluslararası politik ekonomi” araştırmalarıyla uluslararası ya da ulusal her ekonomik faaliyetin bir politikası her politik eylem ya da eylemsizliğin de bir ekonomisi olduğu ayan beyan ortaya çıkmıştır. Böylece tekrar ülke içinde ve ülkeler/uluslar arasında iki politik ekonomi aleni ortaya çıkmıştır. Uluslararası politik ekonomi ya da uluslararası ekonomi politik ile ulusal politik ekonomi ya da ulusal ekonomi politik. Bir ülke içindeki (örneğin Türkiye) iktisadi olayları anlamak için yurt içi ve yurt dışı siyasi olaylar ile bağlantısını kurmak gerekir. Ancak halen, günümüzde makro iktisat derslerinde ülke ekonomileri (refah, gelir dağılımı, emek piyasası, para piyasası, mal piyasası, sermaye piyasası, genel denge, vd.) tetkik edilirken siyasi etkileşim göz ardı edilmektedir.

Irak'ın işgali ve sonrasındaki olayların, ulusal-uluslararası ekonomi ile ulusal-uluslararası politika alanlarının bir arada ve karşılıklı etkileşiminin önerdiği yöntemle incelenmesi anlaşılmasını, berraklaşmasını sağlayacaktır. Uluslararası ticaret, uluslararası para politikası, çok uluslu şirketler, uluslararası haber ajansları, uluslararası medya, küresel ekonominin gerekleri, enerji, finans, teknoloji ve ABD hegemonyası, şirketokrasi marifetiyle Irak işgal edilmiş ve işgal meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.

Bu araştırmanın konusu RF-Türkiye ikili siyasi ilişkilerinde ve ikili iktisadi ilişkilerinde etkileşimi ortaya koymaktır.

Şekil 1: Uluslararası İlişki Türleri

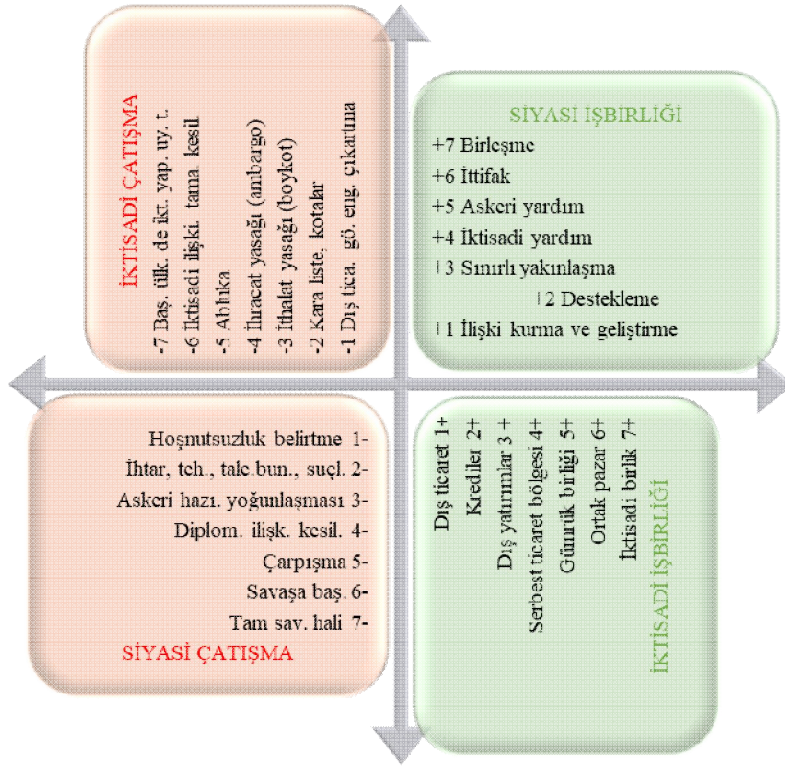
Kaynak: Başaran, A. (2014). Siyasi-İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi, RF-Türkiye Dış Ticaretinin Tahlili, 1992-2000. *Business & Management Studies: An International Journal* (1), s. 50.

⁸ Aziz Üstel, “Şirketokrasi Neden Irak’a Saldırdı?”, *Star Gazetesi*, 24 Eylül 2016, <http://www.star.com.tr/yazar/sirketokrasi-neden-iraka-saldirdi-yazi-1144107/> erişim 05 Nisan 2019.

1992-2000 yılları arasında Türkiye-RF ilişkilerini üçe ayırdıktan sonra parçaların kendi aralarında ve parça ile bütün arasında ilişki ele alınacaktır. Siyasi ilişkiler mi, iktisadi ilişkiler mi, hangisi diğerine bağımlıdır? İktisadi ilişkiler mi bağımsız değişkendir siyasi ilişkiler mi bağımsız değişkendir? Ya da zaman zaman bağımsız değişkenlik durumu farklılaşır mı sorularına cevap aramak lüzumu vardır. Lokomotif ile vagon ilişkisi gibi bir ilişkiyi mi ya da ilişkileri mi anlamaya çalışıyoruz.

Uluslararası ilişkiler üç türe ayrıştırıldıktan sonra her bir tür kendi içinde tekrar ayrıştırılıp pozitif (+) ve negatif (-) eksene yerleştirilebilir. Grafik 1’de siyasi ilişkilerin ve iktisadi ilişkilerin kendi içinde ayrışımı görülmektedir.

Grafik 1: Siyasi ve İktisadi İlişki Türlerinin Kartezyen Koordinat Sistemindeki Yeri

Kaynak: Ali Başaran, “Siyasi İlişkiler-Kültürel İlişkiler Etkileşimi: Türk-Rus İlişkileri Örneği”, *Avrasya Etüdleri*, 48, 2015, s. 142.

İlgili Çalışmalar

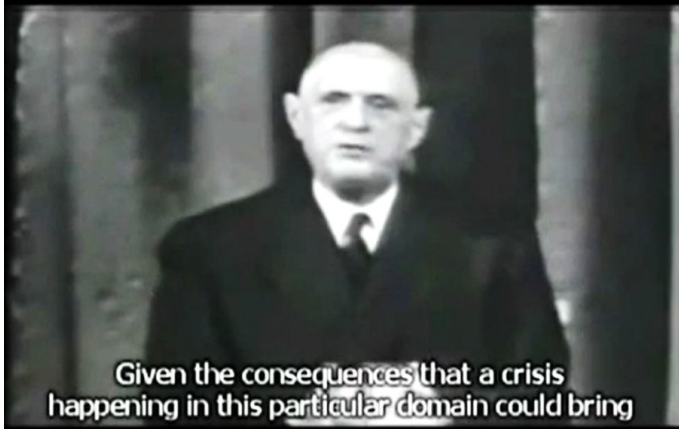
Siyasi ilişkiler ile iktisadi ilişkiler etkileşimi hem ikili ilişkilerde hem de uluslararası ortamda gözlemlenebilir. Uluslararası ortamda siyasi ilişkiler ile iktisadi ilişkilerin etkileşimine ilişkin araştırmalar 1960’lı ve 1970’li yıllar sonrası çok artmıştır. Türkiye’de başka bir ülke ile ilişkiler etkileşimli araştırılmayıp, siyasi

ilişkiler, iktisadi ilişkiler, kültürel ilişkiler başlığı altında ayrı ayrı toplanmaktadır. Rusya-Türkiye siyasi ilişkilerini veya iktisadi ilişkilerini ayrı ayrı ele alan çok sayıda araştırma vardır. Siyasi-iktisadi ilişkilerin etkileşimi çerçevesinde Rusya-Türkiye ilişkilerini ele alan araştırmalar nadirdir.

Uluslararası ortamda siyasi-ilişkiler ile iktisadi ilişkiler etkileşimini ele alan araştırmalar 1960'lı yıllarda artmıştır. 1960'larda USD'den vaz geçip altın standardına dönülmesini öneren özellikle General de Gaulle ve iktisat danışmanlarından Jacque Rueff'in önerileri sonrası Uluslararası Politik Ekonominin⁹ önerdiği yöntemle yürütülen araştırmalar artmıştır. Adı geçenlerce 1944'te ABD'nde Bretton Woods'da önerilen ve sonra oluşturulan sistem (USD, IMF, IBRD, WTO/GATT) ve USD'ye sağladığı ayrıcalıklar eleştiriliyordu.¹⁰ Halil Seyidoğlu 1960'lı yıllarda Bretton Woods sisteminin nasıl işlediği, kimlere yarar sağladığı ve kimlerin eleştirdiğini özetlemiştir:

“... dolar basmanın sifıra yakın ... maliyeti ile bu dolarları kullanarak elde ettiği yabancı mal ve hizmetlerin değeri arasındaki fark, bir anlamda ... kazancını oluşturur”. “... dolar stoklarına sahip olanlar... bu dolarları ABD'den... ithalatta kullanmayıp ellerinde tuttukları sürece... bir tür faizsiz kredi açmış olurlar...” “Bretton Woods sistemi, ... sağladığı bu ayrıcalıklar dolayısıyla öteki ülkeler tarafından büyük eleştirilere uğramıştır. Nitekim geçmişte Fransa (de Gaulle), bu sistemi “gayri adil” ve “gayri ahlaki” olarak nitelendirmişti.”¹¹

Ekran görüntüsü 2: De Gaulle 1965'te Dolar Bunalımını Öngördü ve Altın Standardını Savundu/De Gaulle predicted the dollar crisis in 1965 and advocates the gold standard

Kaynak: <https://www.youtube.com/watch?v=eYgnGAR3-kM> erişim 06 Haziran 2018.

⁹ Arzu Al, “Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/1, 2015, s. 154.

¹⁰ Seyidoğlu, *a.g.e.*, s. 577.

¹¹ Seyidoğlu, *a.g.e.*, s. 561.

4 Şubat 1965'te De Gaulle basın toplantısında USD'yi açıktan hedef almıştır. De Gaulle dolar sisteminin FED'e, fevkalade ayrıcalıklar sağladığını açıklamıştır. De Gaulle'ün beyanatu Fransa'nın USD'ler karşılığında FED'den önemli miktarda altın talep edeceğinin göstergesiydi. De Gaulle'nin altın standardına geri dönüş önerisi FED tarafından reddedilmiştir. Fransa'nın ardından Almanya'nın tutumu önem kazanmıştır. 1967'de Bundesbank'ın başkanı Karl Blessing FED Yönetim Kurulu Başkanı William McChesney Martin Jr.'a gönderdiği düzgünce ve resmen Almanya USD birikimlerini (rezervini) FED'den altın almak için harcamayacağına söz vermiştir.¹²

Araştırma Süreci

Araştırmada cevabı aranan soru/sorular için hem nitel hem de nicel verilere müracaat edilmiştir. Öncelikle Türkiye-RF ilişkilerinin üç türe ayrılabilceği kabul edilmiştir. Araştırmaya siyasi ilişkiler ile iktisadi ilişkilerin 1992-2000 yıllarında etkileşim halinde olması gerektiği beklentisi ile başlanmıştır. Araştırmada cevabı aranan sorular;

1-SSCB-Türkiye siyasi ilişkileri ile iktisadi ilişkileri etkileşim halinde miydi?

2-SSCB-Türkiye ilişkilerinde hangi ilişki türü bağımlı hangisi bağımsız değışkendi?

3-SSCB-Türkiye ilişkilerinin mirası RF-Türkiye ilişkilerine ne kadar aksetti?

4-RF-Türkiye siyasi ilişkileri ile iktisadi ilişkileri etkileşim halinde miydi?

5-RF-Türkiye ilişkilerinde hangi ilişki türü bağımlı hangisi bağımsız değışkendi?

Yöntem

Fiziki alem ya da insan yaşamına ilişkin meseleleri anlamamızın en iyi yöntemi nedir sorusuna cevap vererek yöntemimizi belirtelim. Ayrıştırma (analiz-çözümleme-tefrik) yöntemi her zaman yeterli ve geçerli olmayabilir. Parça bütün ilişkisini çözmeden, insan yaşamına ya da fiziki aleme ilişkin meseleleri ayrıştırarak anlamamız daima geçerli olmayabilir. Sadece atar damara bakarak insan kan dolaşımını anlayamayız. Atar damarı anlamak için dolaşım sisteminin tümünü ve insanı anlamak gerekir. Buna benzer şekilde meselemiz, sorunumuz yani 1992-2000 yılları arasında Türkiye-RF ilişkilerini anlama çabamızın yöntemi ayrıştırıp bırakmak değil parça ile parça ve parça ile bütün ilişkisini bulmaya matuf bir yöntem istinat eder.

1992-2000 yılları arasında Türkiye-RF ilişkileri siyasi ilişkiler ile iktisadi ilişkiler etkileşimi çerçevesinde incelenmiştir. Bu çerçevenin araştırma yönteminde siyasi ilişkilerin iktisadi ilişkilerden ve iktisadi ilişkilerin siyasi ilişkilerden bağımsız olmadığı varsayılır. Siyasi ilişkiler ile iktisadi ilişkiler hem yurtiçinde (Türkiye'nin içinde ve RF'nun içinde) hem iki ülke arasında (Türkiye ile RF arasında) hem de uluslararası ortamda (RF ve Türkiye'nin de içinde bulunduğu

¹² Volcker Paul and Gyohten Toyoo, Changing Fortunes: The World's Money and the Threat to American Leadership, Times Books, New York 1992, s. 42-43.

uluslararası ortam) gözlemlenebilir. Araştırmada iki ülke arasında (Türkiye-RF) siyasi ilişkiler ile iktisadi ilişkilerin etkileşimi gözlenecektir. Etkileşime dair veriler aranırken RF-Türkiye ilişkileri SSCB-Türkiye ilişkileri mirasını devralarak yürüdüğünden SSCB-Türkiye ilişkilerine dair veriler de aranıp toplanmıştır.

Amaç

1992-2000 yılları arasında Türkiye-RF ilişkilerinin anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Veri Toplama

Türkiye ile RF'nun siyasi ilişkileri ve iktisadi ilişkilerine ilişkin veriler toplanmıştır. Siyasi ilişkileri iktisadi ilişkilerin nasıl etkilediğine ilişkin ve iktisadi ilişkileri siyasi ilişkilerin nasıl etkilediğine ilişkin veriler toplanmıştır.

Geçerlik ve Güvenirlilik

Geçerlik ve güvenirlilik makul düzeyde sağlanmıştır. Araştırma betimsel geçerlik (descriptive validity), yorumlayıcı geçerlik (interpretive validity), kuramsal geçerlik-iç geçerlik (theoretical validity), genellenebilir geçerlik (generalizability validity), değerlendirmeci geçerlik (evaluative validity) ölçütlerinin farkında olunarak yürütülmüştür. Ancak Robert W. Cox'un kuram daima birileri ve bazı amaçlar içindir¹³ ve Edward Hallett Carr'ın "... nesnel gerçeğin varlığını iddia etmenin mümkün olduğu ancak hiçbir tarihinin ya da hiçbir tarih okulunun kendi başına buna kısmen yaklaşmaktan ötesini umut edemeyeceği ..." ¹⁴ iddiası unutulmamıştır. Günümüz toplumu ya da tarihteki toplum yaşamı araştırmaları sonuçlarının %100 hakikati (gerçekliği) yansıttığı söylenemez. %100 gerçekliğin ne olduğu ya da nasıl erişileceği çözülememiştir. Ahmet Zeki Velidi Togan bu durumu şöyle yorumlar: "... insanların tarafsızlığının nispi (relativ) olduğu meydana çıkar. Zaten insanın hadiselerle kıymet biçmek hususunda daima işine yarayacak sabit ve müstakar bir mi'yarı yoktur. «Ebedi hakikatler» denilen şeyler de her cemiyetin, her zamanın, hatta bir cemiyet içindeki muhtelif gurupların ve şahısların telakkilerine göre başka başka şekiller alıyor." ¹⁵

Verilerin toplanması ve sonuçların yorumlanıp, ilişkilendirilmesi aşamalarında hassasiyet gösterilmiştir, sahtecilikten (uydurma, fabrication), çarpıtmadan (falsification) kaçınılmıştır. Araştırma verileri tasviri geçerliğe uygun toplanmıştır. Veriler toplanırken önyargıya, varsayıma göre zorunlu olarak seçilmiştir, ayıklanmıştır. Edward Hallet Carr'ın görüşü; "... Tarihî olguları aramızın ve bulduğumuzda bu olguları tespit etmemizin ister istemez araştırmaya rehberlik eden

¹³ Robert W. Cox, "Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory," *Neorealism and Its Critics*, Ed. Robert O Keohane, Columbia University Press, New York 1986, s. 207.

¹⁴ Richard J. Evans, "Giriş," *Tarih Nedir?* İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 12.

¹⁵ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Tarihde Usul*, 4. baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1985, s. 114.

muhtemelen bilinçdışı inanış ve varsayımlar tarafından belirlendiği ...”¹⁶ “ ve “... Tarihi zorunlu olarak seçmelidir. Tarihi olguların oluşturduğu, tarihinin yorumundan bağımsız ve nesnel bir sert çekirdeğin var olduğuna inanmak ahmakça, ...”¹⁷ görüşü nazara, itibara alınmıştır. Böyle bir zorunlu seçime göre, eleğe göre erişime açık hiçbir belge, veri kasten araştırma dışında bırakılmamıştır ancak Dışişleri Bakanlığı arşivinin erişime açılmadığı/açılmadığı akılda tutulmaktadır. Veriler tasnif edilmiş ve vakaları tasvir için kullanılmıştır. Güvenilir verilere erişilmiş, teyit edilmiş, şüpheli veriler ya kullanılmamış ya da müphemliği belirtilmiştir. Bir kelimenin ancak bir anlamı olmasına çabalanmıştır. Değişik kaynaklarda, tercümelelerde geçen bazı ifadeler, çeviri farklılıkları, dizgi hataları, yazım hataları (örneğin, anlaşma, andlaşma, antlaşma, vd.) okurunun zihninde karmaşaya yol açmaması için düzeltilmiştir. Örneğin “anlaşma” karşılıklı olarak anlayışa, uzlaşmaya varmayı ifade etmek için kullanılırken “andlaşma” müzakere sonrası oluşturulan metni ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁸ Dış politika, uluslararası politika vb.’nin makalede neyi ifade ettiği belirtilmiştir.

Verilerin güvenilirliği teyit edilmiştir. İki veri arasında tutarsızlık (rakam, tarih ya da çeviri farklılığı, olayın tespit ve %100 zıt yorumu ya da adlandırma farklılığı tespit edildiğinde mümkünse asıl kaynağa ulaşılmış, belgenin ya da olayın yaşandığı dönemdeki adlandırma (anlatılmak istenene uygun sözcük, kavram) tercih edilmiş ya da arşiv kayıtları tercih edilmiş ya da aynı konuda bir üçüncü veri, yorum bulunmuştur. Tutarsızlığa çözüm bulunamaması durumunda tutarsızlık açıklanmış ya da çoğunluğun görüşü benimsenmiştir. Kitap, makale, kayıt ve diğerlerinde Türkçe kurallarına aykırı kelime yazılışı varsa mümkün olduğunca Türk Dil Kurumunun güncel yazım kurallarına göre düzeltme yapılmıştır.

Verilerin yorumu ne %100 öznel ne de %100 nesnel değildir. Carr bunu şöyle açıklıyor; “Bir kere, tarihin olguları bize hiçbir zaman “arı” olarak gelmezler, çünkü arı bir biçimde var olmazlar ve var olamazlar: Her zaman kayıt tutanın zihninden kırılarak yansır. Bundan şu sonuç çıkar ki, bir tarih eserini ele alınca, ilk ilgileneneğimiz, içindeki olgular değil onu yazan tarihçi olmalıdır. ...”¹⁹ Yorumlama ve raporlandırma aşamasında araştırmacı yanlılığı ve yargılayanın, taraftarlığın (Rusya ve Rusları her olayda haksız çıkarmaya çabalama) araştırmaya yansımaması için konuyla ilgili eserleri bulunan tarafsız kaldığı, hakem olacağı varsayılan başka araştırmacılardan yardım alınmış ve görüşleri alındıktan sonra taslak metin güncellenerek makaleye son şekli verilmiştir.

Araştırma kuramsal geçerlik soruları (Araştırma anlamlı bir bütün oluşturuyor mu? Elde edilen bulgular, diğer tarihi kayıtlar, buluntular, kavramsal çerçeve veya kuramla uyumlu mudur? Açık olmayan olgular ya da olaylar belirlenmiş

¹⁶ Evans, *a.g.e.*, s. 13.

¹⁷ Edward Hallett Carr, *Tarih Nedir?*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 62.

¹⁸ Andlaşma, anlaşma, sözleşme, misak, şart, protokol, genel senet, son senet, modus vivendi, mektup teatisi, vd. için bkz. Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*, Turhan Kitabevi, Ankara 2003, s. 46-48.

¹⁹ Carr, *a.g.e.*, s. 74.

midir? Bulguları açıklamada alternatif yaklaşımlar kullanılmış mıdır?) akılda tutularak yürütülmüştür.

Araştırma verilerinin konumlandırılması, yorumlama yöntemi ve süreci diğer araştırmalarda da kullanılabilir. Belirtilen kanıtlarla genellenebilir geçerlik (generalizability validity) ölçütü sağlanmıştır.

Araştırma değerlendirmeci geçerlik (evaluative validity) kistaslarını karşılamıştır. Varılan sonuçların benzer diğer araştırmalarla, verilerle (mesela Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinin araştırmacılara açılması sonrası toplanacak veriler) teyit edilebileceği düşünülmektedir. Araştırma süreci ve sonuçları açıktır, tutarlıdır. Aynı konu üzerinde araştırmalar yürütülse, izlenecek araştırma süreci, veriler, bulgular ve sonuçların çelişmeyeceği düşünülmektedir. Ancak araştırma sonuçlarının tamamen yanlışlığı ya da doğruluğunun teyidi, ispatı, tarihi gerçeklikten ne kadar saptığının ölçümü için toplum yaşamının tekrarlanıp gözlemlenmesi mümkün değildir. Haritacıların, tüm fizik ölçümcülerin varsayımı toplum tarihçileri için de geçerli kabul edilmelidir; her ölçüm hatalıdır. Hatalı ölçümü etkileme olasılıkları azaltılarak ölçüm tekrarlanıp, mutlak olmadığı halde mutlak olduğu kabul edilenden ölçüm sapmalarının arındırılması önerilir. Hata mutlak gerçeklikten sapmadır. Mutlak gerçeklikten ne kadar sapıldığına mutlak (değişmez) sapma değeri dahi bulunamaz. Mutlak ölçümle, mutlak gerçekliğe erişildiği/erişileceği yanlışlığı hem toplum hem de evren (madde, ısı, ışık, hareket vd.) bilimlerinde şüphelidir. Buna göre “İktisadi-Siyasi İlişkiler Etkileşimi çerçevesinde Türkiye-RF ilişkileri 1992-2000”nin ölçümü teşebbüsü sonucunda erişilen ölçüm değerlerinin de hatalı olacağını hatta mutlak gerçeklikten ne kadar sapıldığına mutlak tespitinin bile şüpheli olacağı farkındalığı ile araştırma değerlendirilmelidir. Ancak araştırmanın bütünü değersiz olmadığı, ölçüm değerlerinin mutlak gerçekliğe yakınlaşmaya katkı sağlayacağından hareket edilmelidir. “Türkiye-RF ilişkileri 1992-2000” iktisadi-siyasi ilişkiler etkileşimi yönteminin önerileri ile ölçülmüştür.

Nitel araştırmalarda geçerlik temel ilkesi doğru anlatımdır. Tarih araştırmacıları kanıtların değerini sorgular. Değerlendirilen verilerin kıymeti teyit edilmiştir. Bu nedenle geçerlik temel ilkesi sağlanmıştır. Toplum tarihi verileri “süregiden ve tutarlı bir bütün oluşturan” birbirinden ayrı sayısız unsurlardan oluşur. Araştırmacı birbirinden ayrı zaman ve yerlerde ortaya çıkan veriler arasında bağlantı olduğunu fark ettiğinde geçerlik artar. Buna göre Türkiye-RF ilişkilerinde siyasi-iktisadi etkileşime ilişkin verilerin “tarihi seyirde süregiden ve tutarlı bir bütün oluşturduğu” fark edilmiştir. Bu surette nitel araştırmalar için hayati olduğunun bilinciyile lâkin sağlanması, ölçülmesi güç olan geçerlik ve güvenilirliğin ön şartlarına riayet edildiği sonucuna varılmaktadır. Ayrıca araştırmanın literatüre ve insan yaşamında karşılaşılan (siyasi) sorunların çözümüne katkısı vardır.

Bulgular

SSCB-Türkiye İlişkilerinde Siyasi İlişkiler-İktisadi İlişkiler Etkileşimi

SSCB-Türkiye ilişkilerine baktığımızda siyasi ilişkilerin + (pozitif) olduğu yıllarda dış ticaret ve kredi alışverişinin olduğunu görürüz. Eldeki verilerin Tablo

1'e işlenmesi ile SSCB-Türkiye iktisadi ilişkilerinin siyasi ilişkilere bağımlı olduğu şüpheye mahal bırakmayacak şekilde görülür. SSCB-Türkiye dış ticareti ve SSCB-Türkiye kredi ilişkileri bu iddiamızı kanıtlar. SSCB ile Türkiye arasında siyasi ilişkiler pozitif (+) iken; SSCB'nden Türkiye'ye ya da Türkiye'den SSCB'ne kredi akışını görüyoruz. Yine siyasi ilişkiler pozitif (+) iken dış ticaret (ithalat, ihracat) akışını görüyoruz. Terside doğrudur. Yani siyasi ilişkiler negatif (-) iken kredi ve dış ticaret akışı durmuştur. Bunun nedeni nedir sorusunun cevabı önem kazanıyor.

Bu soruya cevap vermek için SSCB ekonomisinin genel niteliklerini, yapısını hatırlamakta fayda vardır. SSCB ekonomisinin tamamına yakını kamu kesimi oluşturuyordu, SSCB ekonomisinde özel kesime SSCB'nin son yıllarına kadar yer yoktu. Mal ve hizmetler devlet eliyle üretiliyor ve satılıyordu. Dış ticaret ve krediler de devletin denetiminde genişletiliyor ya da daraltılıyordu. O halde egemenliği elinde tutan, kullanan ve koruyanlar (SSCB devletinin yöneticileri) aynı zamanda dış ticaret ve kredileri de ellerinde tutuyorlardı. Gorbaçov dönemine kadar SSCB'nde çok partili seçimlere, sivil toplum kuruluşlarına, muhalefete müsaade edilmediğinden seçmenlerin dış ticarete ilişkin görünür bir tepkisi yoktu ya da seçmenlerin yöneticileri yönlendirebilecek araçları, kuvvetleri yoktu.

Tablo 1: SSCB-Türkiye Arası Siyasi İlişkiler, Krediler, Dış Ticaret, İktisadi İlişkiler

Tarih	SSCB'nin açtığı krediler	Türkiye'nin açtığı krediler	SSCB-Türkiye Siyasi İlişkileri	Türkiye'nin SSCB'ye ihracatı (milyon USD)	SSCB'nin Türkiye'ye İhracatı (milyon USD)	SSCB-Türkiye İktisadi ilişkileri
1923	0	0	4	1,04	1,82	
1924	0	0	4	1,04	3,30	
1925	0	0	4	2,61	3,26	
1926	0	0	4	2,71	4,41	
1927	0	0	4	3,17	3,51	
1928	0	0	4	3,28	6,13	
1929	0	0	4	2,61	7,03	
1930	1,6 milyon USD	0	4	3,61	4,99	
1931	0	0	4	2,21	3,42	
1932	8 milyon altın dolar	0	4	2,57	2,81	
1933	0	0	4	2,68	2,36	
1934	0	0	4	2,88	3,09	
1935	0	0	4	3,30	3,43	
1936	0	0	4	3,15	4	
1937	0	0	4	5,15	5,61	
1938	0	0	4	4,07	4,67	
1939	0	0	4	3,11	2,70	
1940	0	0	4	0,55	0,69	
1941	0	0	4	0,59	0,06	

1942	0	0	4	0,09	0,72
1943	0	0	4	0	0,02
1944	0	0	4	2,17	0,05
1945	0	0	-3	0	0,08
1946	0	0	-3	0,07	0,01
1947	0	0	-3	0	0
1948	0	0	-3	0,15	0
1949	0	0	-3	0,25	0,01
1950	0	0	-3	0,42	0
1951	0	0	-3	2,05	0
1952	0	0	-3	2,36	0
1953	0	0	-3	2,38	0
1954	0	0	1	5,17	3,41
1955	0	0	1	5,24	8,28
1956	0	0	1	6,56	5,21
1957	3.4 milyon ruble	0	3	5,50	11,20
1958	1.018.525 USD	0	3	11,34	6,91
1959	0	0	3	4,80	6,59
1960	0	0	3	4,88	5,96
1961	0	0	3	4,47	8,35
1962	0	0	3	5,46	6,41
1963	0	0	3	7,08	8,84
1964	0	0	3	9,04	7,91
1965	0	0	3	18,85	16,50
1966	0	0	3	18,47	25,85
1967	200 milyon USD	0	4	28,41	27,49
1968	0	0	4	29,86	30,18
1969	0	0	4	29,96	33,26
1970	0	0	4	29,37	38,75
1971	0	0	4	34,24	63,98
1972	0	0	4	41,60	120,10
1973	0	0	4	50,38	125,42
1974	0	0	4	77,46	95,02
1975	0	0	4	73,64	73,65
1976	0	0	4	80,99	88,95
1977	0	0	4	80,40	81,97
1978	0	0	4	105,23	68,36
1979	0	0	4	126,73	108,23
1980	0	0	4	168,96	182,88
1981	0	0	4	193,68	163,63
1982	0	0	4	124,03	106,67

1983	0	0	4	88,70	237,56
1984	0	0	4	138,50	313,05
1985	0	0	4	190,05	220,72
1986	0	0	4	140,58	352,64
1987	0	0	4	169,49	306,98
1988	0	0	4	271,40	442,62
1989	0	300 milyon USD	4	704,77	625,01
1990	0	650 milyon USD	4	531,14	1247,43
1991	0	200 milyon USD	4	610,60	1096,61

Kaynaklar: İthalat ve ihracat rakamları için Виктор Николаевич Коптевский, Россия-Турция: Этапы Торгово-Экономического Сотрудничества (ИВ РАН, 2003), s. 411-414.20 Ali Başaran, “Siyasi İlişkiler Kredi İlişkileri Etkileşimi: Sovyetler Birliği-Rusya Federasyonu-Türkiye Örneği (1930-2000),” *Karadeniz Araştırmaları*, 54, 2017, s. 219.

Tablo 1’de siyasi ilişkilerin pozitif olduğu yıllar yeşilin tonları ile negatif (-) olduğu yıllar ise kırmızının tonları işaretlenmiştir. 1925-1944 arası siyasi ilişkiler +4 seviyesinde iken 1945’te aniden -3 seviyesine indirilmiştir. SSCB’nin siyasi talepleri²¹ SSCB-Türkiye ilişkilerini -3 seviyesine indirmiştir. 1953’te Stalin ölmüş/öldürülmüş yeni Sovyet hükümeti²² 1945’teki taleplerinden 30 Mayıs 1953 günü yazılı bildirimle vazgeçmiştir,²³ siyasi ilişkiler +1 seviyesine yükselmiştir. Ancak Türkiye, Sovyetlerin barış mesajını uzun süre tereddütle karşılamıştır.

²⁰ Виктор Николаевич Коптевский, *Россия-Турция: Этапы Торгово-Экономического Сотрудничества*, ИВ РАН, Москва 2003, s. 411-414.

²¹ “3-Dostluğun Sona Erişi; Molotov, 19 Mart 1945 günü saat 15.00’de kabul ettiği Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper’e, Sovyet Hükümeti adına, Rusça yazılı metnini de verdiği aşağıdaki bildiriği yapmıştır: Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010, s. 276.

²² “30 Mayıs 1953 günü, Molotov, Türk Büyükelçisini davet ederek, sözlü bir izahatı müteakip, aşağıdaki yazılı bildiriği kendisine tevdi etmekteydi: ... İyi komşuluk münasebetlerinin idamesi ve barış ve emniyetin tarsine namına, Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri Türkiye’ye karşı toprak iddialarından sarfinazar etmeği mümkün telâkki etmişlerdir. ... Bu suretle Sovyet Hükümeti, Sovyetler Birliğinin Türkiye’ye karşı hiçbir toprak iddiasında olmadığını beyan eder.” Gürün, *a.g.e.*, s. 310.

²³ “Bu suretle Sovyet Hükümeti, Sovyetler Birliğinin Türkiye’ye karşı hiçbir toprak iddiasında olmadığını beyan eder.” Gürün, *a.g.e.*, s. 310.

Tablo 2: Türk Eximbank'ın SSCB'ye Açtığı Kredi Andlaşmaları

Kredi andlaşması tarihi	Kredi limiti	Kredi türü
18 Nisan 1989	150 milyon USD ²⁴	İhracat kredisi
28 Temmuz 1989	150 milyon USD ²⁵	İhracat kredisi
<u>Temmuz 1990*</u>	<u>350 milyon USD</u>	<u>Yatırım kredisi</u>
20 Aralık 1990	300 milyon USD ²⁶	İhracat kredisi
28 Mayıs 1991	200 milyon USD ²⁷	İhracat kredisi
Açılan toplam	800 milyon USD	
Kullandırılan toplam	600 milyon USD	

* Uygulama protokolü 15 Aralık 1995'te RF ile imzalanmıştır. Açılan kredi toplamına dâhil edilmemiştir.

Kaynak: Ali Başaran, “Siyasi İlişkiler Kredi İlişkileri Etkileşimi: Sovyetler Birliği-Rusya Federasyonu-Türkiye Örneği (1930-2000),” *Karadeniz Araştırmaları*, 2017, 54, s. 222.

1945'teki SSCB'nin Türkiye'den siyasi talepleri SSCB-Türkiye dış ticaretin 0'a kadar geriletmiştir. 1945-1953 yılları arasında 7 yılda taraflardan birinin (SSCB ya da Türkiye) karşı tarafa ihracatı 0, 1947'de ise her iki tarafın ihracatı da 0'dır. SSCB'nin taleplerinden vazgeçmesiyle birlikte dış ticaret artırılmıştır. Bu sonuç bize SSCB-Türkiye dış ticaretinin siyasi ilişkilere bağımlı olduğunu gösteriyor.

SSCB-Türkiye dış ticareti neden siyasi ilişkilere bağımlıdır sorusunun cevabı iki ülkenin iktisadi sisteminde, düzeninde aramak gerekir. Anılan yıllarda SSCB'nde idari komuta ekonomisi uygulanıyordu. Türkiye ekonomisinde ise kamu kesiminin payı özel kesimden fazlaydı. SSCB devlet yöneticileri SSCB içerisinde ve SSCB'nin dış dünya ile tüm iktisadi faaliyetlerine karar veriyor, planlıyor, planın uygulamasına nezaret ediyorlardı. Bu halde SSCB yöneticilerinin SSCB dış iktisadi ilişkilerini serbest akışına bırakması gibi bir durum yoktu. Bu durum SSCB'nin son yıllarına kadar sürdü. SSCB'nin son yıllarında, Mihail Sergiyeviç Gorbaçov döneminde, çok sayıda gerçek kişinin SSCB'nden Türkiye'ye gelişine müsaade edilmesi, yavaş yavaş idari komuta ekonomisinin gevşetilmesi dış iktisadi ilişkilerin kısmen, çok cüzi oranda, serbest akışına yol açtı. SSCB'nin dağıtılması²⁸ sonrası

²⁴ *Milliyet*, 19 Nisan 1989, s. 5.

²⁵ *Milliyet*, 18 Temmuz 1989, s. 5.

²⁶ *Milliyet*, 21 Aralık 1990, s. 5.

²⁷ *Milliyet*, 30 Mayıs 1991, s. 5.

²⁸ “Biz, 1922 tarihli Birlik Antlaşması'nı imzalayan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin kurucu devletleri Belarus Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu (RFSSC) ve Ukrayna, metnin bundan sonrasında Yüksek Akit Taraflar olarak adlandırılmak üzere, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ni uluslararası hukukun bir öznesi ve bir jeopolitik gerçeklik olarak varlığının sona ermekte olduğunu beyan ederiz. ...” <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/sovyetler-birligini-dagit-anlasma-erisim-02-nisan-2019>. “Yaklaşık 5 saat. Sabah 10.00'da başladı ve 15.00 gibi bitti. En sonunda bizler, Sovyetler Birliği'ni kuran 1922 tarihli kurucu antlaşmayı feshettiğimizi ilan eden anlaşma metnini imzaladık. Bu, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluşu konusundaki genel esasları belirleyen, daha sonra başka anlaşmalarla takviye edilecek olan bir çerçeve anlaşmaydı.

RF'nun piyasa ekonomisine hızlı geçişiyle dış ticaretin siyasi ilişkilerle bağı gevşedi. Turgut Özal SSCB cumhuriyetleriyle iktisadi ilişkilerin siyasi gerginlikleri engelleyeceğini düşünüyordu:

“... Belki aynı gümrükleri uygulamak, insanların dolaşımını, ticaret yapmasını, iş yapmasını kolaylaştırmak, vize sistemini de basitleştirmek. ... Tecrübeler şunu göstermiştir. Ekonomik işbirliği ilkeler arasındaki gerginliği büyük çapta yumuşatıyor. ... daha ileride büyük gerginlikler olmasına engel olmak. Bunun da en kolay hal tarzı ülkeler arasındaki ekonomik işbirliğini, alışverişini, insanların birbirine gidip gelmesini kolaylaştırmaktan geçiyor. ...”²⁹

SSCB devlet yöneticileri SSCB-Türkiye dış ticaretinde olduğu gibi SSCB-Türkiye kredi ilişkilerine de karar verdi, planladı, planın uygulamasına nezaret etti. İki ülke arasında kredi ilişkileri genelde dış ticaretten sonraki aşamayı temsil eder. Özel kişilerin iktisadi yaşamında da böyledir. Güven, itimat artınca borç verilir, kredi açılır. SSCB yöneticileri 1953'te Türkiye'den siyasi taleplerinden vazgeçince dış ticaret hacmi arttırılmıştır. SSCB'nin Türkiye'ye ihracatı 1953'te sıfır iken 1954'te 3,41 milyon USD'na çıkarılmıştır. Ancak SSCB ile kredi andlaşması için 1957'yi beklemek gerekmiştir. Tablo 2'de SSCB ile kredi andlaşmaları verilerine göre 1957 ve 1958'deki kredi andlaşmaları ile mukayese edildiğinde 1967'deki andlaşma rakamının büyüklüğü ortaya çıkar. Bu halde hem 1967-1958'de hem 1967'de siyasi ilişkiler pozitif eksende olmalıdır.

Tablo 3: SSCB'nin Türkiye'ye Açtığı Kredi Andlaşmaları

Kredi andlaşması tarihi	Kredi limiti	Kredi türü
Şubat 1930	1.6 milyon USD	Tüketim malları ithalatı kredisi
6 Mayıs 1932	8 milyon altın dolar	Yatırım malları ithalatı kredisi
24 Temmuz 1957	3.4 milyon ruble	İş Bankasına açılan kredi
Mart 1958	1.018.525 USD	Sünerbank için dokuma tezgâhı ³⁰
25 Mart 1967	200 milyon USD	Yatırım malları ithalatı kredisi

Kaynak: Ali Başaran, “Siyasi İlişkiler Kredi İlişkileri Etkileşimi: Sovyetler Birliği-Rusya Federasyonu-Türkiye Örneği (1930-2000),” Karadeniz Araştırmaları, 54, 2017, 207-234, s.217.

Fakat anlaşmanın en önemli kısmı, başlangıç bölümünde, ‘Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nin uluslararası hukukun bir öznesi ve bir jeopolitik gerçeklik olarak, varlığının sona erdiği’ ifadesiydi. Böylelikle, bir dönem kapanmış oluyordu.” Deniz Bektay’ın Leonid Kravçuk ile 8 Aralık 2014 tarihli söyleşi, “Gorbaçov’dan önce Bush öğrendi”, <http://www.aljazeera.com.tr/aljazeera-ozel/gorbacovdan-once-bush-ogrendi> erişim 02 Nisan 2019.

²⁹ *Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Harp Akademilerindeki Konuşmaları*, (İstanbul, Harp Akademileri, 15 Şubat 1991), s. 42-43’dan aktaran Hikmet Özdemir, “Turgut Özal ve Avrasya,” *Avrasya Dünyası*, 2, 2018, s. 6.

³⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi* Sekseninci İnikat, 13 Haziran 1958, Devre 11, C: 4, İçtima 1, s. 476.

RF-Türkiye İlişkilerinde Siyasi İlişiler-İktisadi İlişkiler Etkileşimi

SSCB 1991’de dağıtılıp Türkiye’nin RF’nun bağımsızlığını 24 Aralık 1991’de tanınmasıyla SSCB-Türkiye ilişkileri devri kapanıp RF-Türkiye ilişkileri devri açıldı. RF, SSCB’nin devam eden devleti olduğunu iddia etti. Türkiye RF’nun iddiasını zımnen kabul etti.³¹

RF ile SSCB üç bakımdan (toprak, yöneticilerin belirlenmesi ve ekonomi politikaları) karşılaştırıldığında RF’nun oldukça farklılaştığı görülür. SSCB toprakları 15 bağımsız cumhuriyetin toprağına dönüştürülmüştür. SSCB sonrası RF toprak ve nüfusa göre mukayese edildiğinde SSCB sonrası en büyük devlet olarak ortaya çıksa da RF toprakları SSCB topraklarından milyonlarca m² daha küçüktür. Küçülen SSCB toprakları nedeniyle Türkiye’nin yüzyıllardır ilk kez Rusya ile kara sınırdaşlığı sona ermiştir. Yine yüzyıllardır Rusya’nın ilk kez Türkiye’ye yakın komşu devletlerdeki nüfuzu (kontrolü) neredeyse, Ermenistan hariç, sıfırlanmıştır. Bir diğer fark SSCB ile RF yöneticilerinin seçimine ilişkindir. Genel olarak SSCB yöneticileri Komünist Parti içinden seçilirken RF’nda vatandaşlar rekabet halindeki partilerin adayları arasından devlet yöneticilerini seçme hakkına kavuşmuşlardır. Bir diğer önemli fark ekonomi politikalarına ilişkindir. SSCB’nde uygulanan ekonomi politikaları ile RF’nda uygulanmaya başlayan ekonomi politikaları çok farklıdır. Başlangıçta RF’nda SSCB ekonomisinin, idari komuta ekonomisinin, serbest piyasa ekonomisine dönüştürülmesi politikası uygulanmıştır. RF’nda Batıcıların hazırladığı, Batılıların desteklediği şok tedavi namıyla maruf iktisat politikaları RF-Türkiye iktisadi ilişkilerini etkilemiştir.

RF’nda ekonomi politikalarının SSCB ekonomi politikalarından farklılaştırılması sürecinde Türkiye-RF iktisadi ilişkileri çeşitlenmiş, iktisadi ilişkilerin tutarı (para) ve miktarı (hacim) artmıştır. Yaklaşık 60 yıl önce 1920’li-1930’lu yıllarda, Atatürk döneminde iktisadi ilişkiler çeşitlendirilmiş, tutarı (para) ve miktarı yöneticilerin iradeleriyle arttırılmıştı. Atatürk döneminde çeşitlendirilen iktisadi ilişkiler SSCB’nin siyasi talepleri sonrası devlet yöneticilerince inkıtaa uğratılmışsa da yine devlet yöneticilerince 1950’li yılların ikinci yarısından sonra tekrar çeşit, tutar ve miktarı arttırılmaya çabalanmıştır. Çünkü Stalin sonrası politbüro’nun Türkiye’ye bakışı değişmiştir. Stalin’in ölümü/öldürülmesi³² sonrası yeni SSCB yönetimi Türkiye’den 1945’deki taleplerin yersizliğini önce kendi içinde kabul etmiştir. Bir Politbüro toplantısında 1957’de Kruşçev, Molotov’u azarlamıştır: “Sen ve Stalin İran ve Türkiye’nin bir düşman yapılmasının sorumlularısınız, bu ülkelerin düşman yapılmasına hiç gerek yoktu, bunlarla geçmişte tam bir mutlulukla iş birliği yapmıştık.”³³ Devlet yöneticilerinin çabası SSCB sonuna kadar süre gitmiştir. Devlet yöneticilerinin iktisadi ilişkilerin çeşit, tutar ve hacmine etkisi ile özel kişilerin etkisini mukayese ettiğimizde SSCB’nde devlet yöneticilerinin RF’nda ise özel kişilerin (gerçek ve tüzel) öncülük ettiği aşikârdır.

³¹ Ali Başaran, “Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkileri”, *Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2013, s. 18.

³² Öldürüldüğüne dair iddialar da vardır.

³³ Norman Stone, “Russia and Turkey in Historical Perspective,” *Avrasya Dünyası*, 2, 2018, s. 74.

Yukarıda sayılan RF ile SSCB arasındaki toprak, yöneticilerin belirlenmesi ve ekonomik sistem farklılıkları Türkiye-RF ilişkilerinin zeminini açıklar. SSCB-Türkiye ilişkileri büyük ölçüde kamu tüzel kişilerinin ilişkilerinden ibaretti. Oysa Yeltsin döneminde RF-Türkiye ilişkileri, kamu tüzel kişileri, özel hukuk tüzel kişileri (vakıf, dernek, ticari ortaklıklar) ve gerçek kişilerin toplamından oluşmuştur. RF-Türkiye ilişkilerinde özel kişiler, siyasi ilişkileri de etkilemeye başlamıştır.³⁴

Yeltsin dönemi boyunca (1992-2000) RF yöneticileri SSCB gibi bölünme, metastaz, tehlikesinden korkuyorlardı. Bu tehlike RF-Türkiye siyasi ilişkilerinin negatif (-) ekseninde kalmasının en önemli nedenlerindedir. Yeltsin döneminde (1992-2000) RF-Türkiye siyasi ilişkileri Edward Azar³⁵ siyasi ilişkiler ölçeğine göre -3 (askeri hazırlıkların yoğunlaşması) ile -1 (hoşnutsuzluk belirtme) arasında dalgalanmıştır. RF-Türkiye iktisadi ilişkilerinin başarısı, siyasi ilişkilerin -3'ün altına inmesini engellemiştir ve iktisadi ilişkiler siyasi ilişkileri pozitif yönde ilerletme ihtiyacını doğurmuştur.

RF-Türkiye Dış Ticareti

RF-Türkiye dış ticaret hacmi 1998'e kadar sürekli artmıştır. 1998 ve 1999'daki düşüşün nedeni RF'nda Ağustos 1998'de yaşanan iktisadi buhrandır.

Tablo 4: RF-Türkiye Arası Siyasi İlişkiler, Krediler, Dış Ticaret, İktisadi İlişkiler

Tarih	RF'nun açtığı krediler	Türkiye'nin açtığı krediler	RF-Türkiye Siyasi İlişkileri	Türkiye'nin RF'ye ihracatı*	RF'nun Türkiye'ye ihracatı*	RF-Türkiye İktisadi ilişkileri
1992	0	0	-3	441,9	1040,8	+1
1993	0	0	-2	504,7	1542,3	+1
1994	0	0	-3	820,2	1046,0	+1
1995	0	350 milyon USD	-3	1.238,2	2.082,3	+2
1996	0		-2	1.493,6	1.900,2	+2
1997	0		-2	2.056,4	2.174,2	+2
1998	0		-1	1.348,0	2.155,0	+2
1999	0		-1	588,7	2.374,0	+2

* Milyon USD

Kaynak: Ali Başaran, "Siyasi-İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi", *RF-Türkiye Dış Ticaretinin Tahlili*, 1992-2000, s. 56.

RF-Türkiye Kredileri

İki ülke arasında iktisadi ilişkilerde dış ticaret aşamasından sonra ya da birlikte kredi aşaması beklenir. Kredi alışverişi güvene işaret eder. Yurtiçinde işletmeler arasında alışveriş güvenle ilerlerse, zamanla kredilerin yardımıyla

³⁴ Başaran, *a.g.e.*, s. 121.

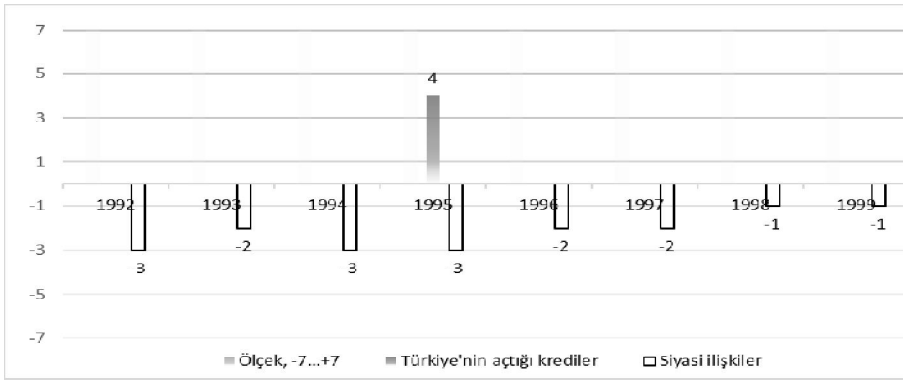
³⁵ Edward Azar ölçeği için bkz. Önder Arı, Uluslararası İlişkiler Bakımından Türkiye ve Komşuları, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi*, İstanbul 1977, s. 22-24.

alışverişin arttırılması, zamandan kazanç temini yoluna gidilir. Aynı durum ülkeler arasında da yaşanır.

Grafik 2’de Türkiye’nin RF’na 1995’te açtığı kredi gösterilmiştir. Özel kişiler arası kredi ilişkileri gösterilmemiştir. 1992-1999 yılları arasında özel kişiler arasında kredilerin yüksek rakamlara ulaştığı tahmin edilmektedir. Laleliye alışverişe gelen Rusya vatandaşlarına zamanla kredili mal satıldığı bilinmektedir. Ancak bu rakamları tahmini de olsa tespit edip grafiğe yansıtılmak mümkün olmamıştır.

SSCB-Türkiye kredi ilişkileri siyasi ilişkilerin pozitif (+) olduğu yıllara rast gelirken 1995’te Türkiye RF’na kredi açtığına siyasi ilişkiler negatif (-) durumdaydı. Türkiye-RF ilişkileri negatif iken Türkiye neden RF’na kredi açmış olabilir sorusunun cevabı kredi andlaşmalarının muhteviyatında mündemiçtir.

Grafik 2: Siyasi İlişkiler ve Türkiye’nin RF’ye Açtığı Kredi, 1992-1999

RF-Türkiye Yatırımları

İki ülke arasında iktisadi ilişkilerde dış ticaret ve kredilerden sonra yatırım aşamasına gelmesi beklenir. Yatırımcılar genelde iki ülke arasında hem siyasi hem de iktisadi istikrar beklentisine sahipse, siyasi ve iktisadi risklerin azaldığına kanaat getirirse yatırım kararına varırlar. Dış ticaret kısa süre içinde gerçekleşirken yatırımlar orta ve uzun vade gerektirdiğinden, yatırımlar orta ve uzun vadede ölçülebilir, katlanılabilir riskler gerektirir.

Devlet yöneticileri yatırımcıları siyasi ve iktisadi ilişkilerin istikrarlı seyredeceğini, risklerin düşük olacağını umdukları ülkelere yönlendirir ve bu ülkelerdeki yatırımları değişik yöntemlerle desteklerler, teşvik ederler. İşte bu nedenle 92/2805 ve 93/4000 sayılı Teşvik Kararı’na istinaden fon kaynaklı krediden yararlanmak üzere, 1993 eylül sonu itibariyle Rusya’da üstlenilen toplam tutarı 289.453.000 USD olan 10 proje için Yurtdışı Müteahhitlik Teşvik Belgesi tanzim edilmiştir.³⁶ Teşvik belgesiz taahhütlerin toplam tutarı ise oldukça yüksektir. SSCB

³⁶ “Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslam Ülkeleri) İlişkileri ÖİK: Türkiye-Karadeniz Ekonomik İşbirliği İlişkileri Alt Komisyonu Raporu

ile doğalgaz anlaşması çerçevesinde 1988’de ilk kez SSCB’ye giren Türk müteahhitleri için SSCB ve RF zamanla en önemli pazarlardan biri haline gelmiş, Temmuz 1993 itibariyle 15 Türk işletmesi Rusya Federasyonu’nda 2,8 milyar USD tutarında 62 iş almıştır.³⁷

Tablo 5: 1993 Eylül Sonu İtibariyle Yurtdışı Müteahhitlik Teşvik Belgesi Tanzim Edilen Projeler

Yatırım Konusu	Firma	Yeri	Proje Bedeli (Bin \$)
5 yıldızlı 650 yataklı otel inşaatı	GAMA	Rusya (Sochi)	34.750
Hastane inşaatı	İDİL	Rusya (Tümen)	73.825
715 yataklı otel kompleksi inşaatı	STFA	Rusya (Başkortostan Cumhuriyeti)	29.300
Çocuk maması üretim tesisleri inşaatı	SOYAK	Rusya (Griazi)	39.964
Otel kompleksi inşaatı	AKPINAR	Rusya (Moskova)	10.557
Villa ve hizmet binası inş.	AKPINAR	Rusya (Moskova)	12.844
Konut, hizmet bloku, banka inşaatı	EMT Erimtan (Moskova) Müşavirlik	Rusya (Moskova)	16.170
2700 ton/gün kapasiteli atık su kazanı inşaatı ve montajı	GAMA	Rusya (Bratsky)	33.593
UFA eski çarşı binasının rekonstrüksiyu ve restorasyonu	MİMTAŞ	Rusya (Başkortostan Cumhuriyeti)	31.625
İran büyükelçiliği, kançılırya, lojman inşaatı	Alsim ALARKO	Rusya (Moskova)	6.825
Toplam			289.453

Kaynak: Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslam Ülkeleri) İlişkileri ÖİK: Türkiye-Karadeniz Ekonomik İşbirliği İlişkileri Alt Komisyonu Raporu Kitap 4,” T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2379 - ÖİK: 443, Ankara 1995, s. 35-36.

Kitap 4,” T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayın No: DPT: 2379 - ÖİK: 443, Ankara 1995, s. 35.

³⁷ “Yedinci Beş Yıllık ...”, *a.g.e.*, s. 70.

Sadece Türk işletmeleri RF’nda faaliyet göstermiyor, RF kaynaklı işletmeler de Türkiye’de faaliyetlerini sürdürüyordu. 1993 yılı Ağustos sonu itibariyle, Türkiye’de faaliyet gösteren RF kaynaklı işletmelerin sermayesi 56.878 milyon TL’idi.³⁸ RF kaynaklı şirketlerin Türk ve Rus ortakları daha önce acentelik veya mümessillik ilişkisinde sürdürdükleri işbirliğini Türkiye’de ortak şirket kurmak suretiyle güçlendirmişlerdir.³⁹

Türkiye-RF Siyasi İlişkileri

Türkiye-RF siyasi ilişkileri Yeltsin döneminde siyasi ilişkiler ekseninin negatif (-) tarafında kaldı. Türkiye-RF ilişkilerinin negatif tarafta kalmasının nedeni SSCB’nin dağıtılmasıyla beliren siyasi sorunlara Türk milletinde doğan tepkiydi. Tepkinin kaynağını Rusya İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu mücadelesi yıllarında aramak gerekir. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının 1/3’ü⁴⁰ Karadeniz’in çevresindeki ülkelerden, Adriyatik Denizi çevresindeki ülkelerden gelenlerden (muhacirler) oluşuyordu. Kırım’ın Rusya’ya kaybıyla başlayıp süregelen Müslümanların (Tatar, Çeçen, Çerkez, Boşnak, Arnavut, vd.) Karadeniz’in, Adriyatik’in çevresinden Osmanlı topraklarına kaçışının, kurtuluşunun sonucunda Türkiye’de yaşayan doğup, büyüyen, çoğalan nesillerden her daim RF’na güçlü tepki süregelmiştir.

Rusya İmparatorluğu’ndan ya da kışkırtıklarının korkusundan Anadolu’ya kaçan muhacirler büyük başarılar kazanmış Osmanlıya, Türkiye’ye şekil ve istikamet vermişlerdir. Muhaceret sonrası Osmanlı’ya gelen, TC’nde doğan, yetişen nesiller ülkenin ekonomisi ve yönetiminde büyük başarılar kazandılar. Bunlardan Kırım doğumlu Sabri Ülker’in kurduğu “Ülker” ekonomide, Genel Kurmay Başkanı Doğan Güreş askeri bürokraside, Rauf Orbay ülke yönetiminde, Aytunç Altındal yayıncılıkta, Türkan Şoray sinemada örnek gösterilebilir. Rusya’nın kaçırttığı muhacirler Türkiye ekonomisi, siyaseti, bilimi ve sanatının tepe nokta-

³⁸ “Yedinci Beş Yıllık ...”, *a.g.e.*, s. 34.

³⁹ “Yedinci Beş Yıllık ...”, *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁰ “Bugün Türkiye’de yaşayan her üç kişiden biri ya kendisi, ya ana-babası, ya da yakın ataları göçmendir. Atatürk kendisi de bir göçmendi.” Halil İnalcık, “Türkiye Cumhuriyeti ve Osmanlı,” *Doğu Batı*, 5, 1998, 8-19, s. 18. Kemal Karpat 1862-1870 yılları arasında Rusya’nın tehdidi altındaki bölgelerden Osmanlı ülkesine göç edenlerin sayısının 2 milyon civarında olduğunu tahmin eder. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nufus-erisim-03/04/2019>. “... daha 19. Yüzyıldan beri Osmanlı Devleti ve Türkiye’de vuku bulan göçler, ülkeyi Müslümanlaştırmış ve Türkleştirmiş, adeta kaçınılmaz bir şekilde milli devlete dönüştürmüştür. ...” Kemal H. Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 269. “... Böylece 1850-1900 arası Osmanlı Devleti’ne, eski toprakları olan Kırım, Kafkasya ve Rumeli’den en az beş milyon insan göç etmiştir. Bu miktar o tarihlerdeki Anadolu ve Rumeli Müslüman nüfusunun yaklaşık olarak %30’undan fazladır.” Karpat, *a.g.e.*, s. 76. “1864’ten 1922’ye kadar en az 4,5 milyon Osmanlı tebaası Müslüman hayatlarını kaybetmiştir. Ayrıca, İmparatorluğun dağılma döneminde, yaklaşık 5 milyon Osmanlı vatandaşı Balkanlar ve Kafkaslardaki anayurtlarından sürülmüşler, İstanbul’a ve Anadolu’ya sığınmak zorunda kalmışlardır.” Dışişleri Bakanlığı, “1915 Olaylarına Dair Türk-Ermeni Uyuşmazlığının Arka Planı,” n.d., http://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/2016/1915-olaylarina-dair-turk_ermenii-uyusmazliginin-tarihi-araka-planii_turkce.pdf erişim 09 Nisan 2019.

larında oldukları SSCB sonrasındaki yıllarda genelde yeni Osmanlıcı ve Turancı eğilimli hükümetlerin iktidarına destek veriyorlarken RF-Türkiye siyasi ilişkilerinin olumsuz seyretmesine matuf olaylar yaşanıyordu. Türkiye'nin kuzey doğusunda Rusya yönetiminin desteği ile Ermenilerin Azerileri katletmesi ve Azeri topraklarını işgal etmesine ek olarak Yeltsin yönetiminin Yugoslavya'da Boşnakları katleden Sırpıları desteklemesi siyasi ilişkileri olumsuz etkilemekteydi. Siyasi ilişkileri olumsuz etkileyen diğer olay ise Türkiye'den Çeçenistan'a, RF'nun ise PKK'ya desteği idi.

RF-Türkiye siyasi ilişkileri olumsuz yönde seyrederken Türkiye endişeliydi. Her canlı ve her ülke tehdit algıladığında savunma-saldırı tedbirleri alır. Türkiye'de asker sayısının artırıldığı, askeri harcamaların artırıldığı yıllar algılanan tehdit seviyesini gösterir. Türkiye'de askerlik süresinin arttırılması RF'ndan algılanan tehdidin göstergesidir. Temmuz 1992'den itibaren Türkiye, RF'nun Kafkasya ve Balkanlardaki fiili desteğine karşı önlem aldı. Milli Savunma Bakanı Mehmet Gölhan, 11 Kasım 1994'te TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu'nda, Bakanlığının 1995 yılı bütçe tasarısı görüşmeleri sırasında Rusya'nın, nükleer silahlar ve AKKA'nda belirtilen tavanların aşılmasına ilişkin açıklama ve çalışmalarının Türkiye'yi endişelendirdiğini hatırlatarak, bu tür tehditler nedeniyle askerlik sürelerinin Bakanlar Kurulu tarafından uzatıldığını bildirmiştir.⁴¹ Tablo 6'da görüldüğü üzere 18 ay olan askerlik süresi hizmeti 11 Temmuz 1992'de 10 Eylül 1992'den geçerli olmak üzere 15 aya indirilmişken 1993 ve 1994'te terhisler 4 ve 3 ay süreyle durdurulmuş 26 Aralık 1994'te ise 06 Ocak 1995'ten geçerli olmak üzere 18 aya çıkartılmıştır.

Tablo 6: Askerlik Süreleri, 1992-2013

TERTİP	SÜRE	AÇIKLAMA
	15 ay	11 Temmuz 1992 gün ve 92/3272 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 10 Eylül 1992 tarihinden geçerli olmak üzere askerlik hizmet süresi 15 aya indirilmiştir.
1972/4 1973/1 1973/2	15 ay (19 ay)	20 Aralık 1993 gün ve 93/5098 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 1972/4, 1973/1, 1973/2 tertiplerin terhisleri 4 ay süre ile durdurulmuştur.
1973/3	15 ay (18 ay)	10 Ekim 1994 gün ve 94/6102 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 1973/3 tertip yükümlülerin terhisleri 3 ay süre ile durdurulmuştur.
1973/4	18 ay	26 Aralık 1994 gün ve 94/6340 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 06 Ocak 1995 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere askerlik hizmet süresi 15 aydan 18 aya çıkarılmıştır.
	15 ay	23 Haziran 2003 gün ve 5795 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 15 Temmuz 2003 tarihinden geçerli olmak üzere askerlik hizmet süresi 18 aydan 15 aya indirilmiştir.
	12 ay	25 Ekim 2013 gün ve 2013/5501 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 01 Ocak 2014 tarihinden geçerli olmak üzere askerlik hizmet süresi 15 aydan 12 aya indirilmiştir.

Kaynak:<http://www.msb.gov.tr/Content/Upload/Docs/askeralma/YENİ%20ASKERLİK%20HİZMET%20SÜRELERİ.pdf> erişim 16 Nisan 2018.

İki ülke arasında siyasi ilişkilerin mahiyetinin göstergesi imzalanan anlaşma sayısı ya da anlaşmazlık sayısıdır. RF bağımsızlığını Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti toprakları üzerinde ilan etti. SSCB kurulduktan sonra Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti arasında

⁴¹ <http://ayintarihi.byegm.gov.tr/turkce/date/1994-11-30> erişim 16 Nisan 2018.

imzalanan bir andlaşmayı 25 Şubat 1991'e kadar Türk Dışişleri Bakanlığı kayıtlarında bulamadık. Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti arasında 25 Şubat 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan "Ticari ve Ekonomik İşbirliğine Dair Anlaşma" ile "Tarım Reformu ve Kırsal Kalkınma Alanında İşbirliğine İlişkin Protokol" erişebildiğimiz kadarıyla SSCB'nin uluslararası hukuk sujeliği devam ederken Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti arasındaki ilk andlaşmadır. SSCB kurulmadan önce, 16 Mart 1921'de Moskova'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Rusya Şuraları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti arasında "Türkiye-Rusya Muhadenet Muahedenamesi"⁴² ile 28 Mart 1921'de "Mün'akit Üsera Mukavelelenamesi"⁴³ imzalanmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti ile RF arasında 1992 ile 1999 arasında imzalanan andlaşmaların sayısı Dışişleri Bakanlığı elektronik kütüphanesi <http://ua.mfa.gov.tr/> kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla göre 25'tir. 25 andlaşma tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Türkiye-RF Arasında İmzalanan Andlaşmalar, 1992-1999

Tarih	Adı	Uygun Bulma Kanunu	Onaylama Kararnamesi
25 Mayıs 1992 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasındaki İlişkilerin Esasları Hakkında Antlaşma	Tarihi: 12.02.1993 Sayısı: 3927 Resmi Gazete Tarihi: 10.12.1993	Sayısı: 1994/5300 Resmi Gazete Tarihi: 03.03.1994
14 Mayıs 1992 Ankara	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Ticari ve Ekonomik İşbirliği Konularında Türk-Rus Karma Ekonomik Komisyonu Kurulmasına İlişkin Anlaşma		Sayısı: 1992/3249 Resmi Gazete Tarihi: 23.07.1992
14 Mayıs 1992 Ankara	Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki 18.09.1984 Tarihli Doğal Gaz Anlaşması'nın Rusya Federasyonu ile de Geçerliliğini Sürdürdüğüne Dair Teati Edilen Mektuplar		Sayısı: 1992/3249 Resmi Gazete Tarihi: 23.07.1992 Resmi Gazete Sayısı: 21293
05 Eylül 1992 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Bilimsel ve Teknik İşbirliği Anlaşması		Tarihi: 01.11.1993 Sayısı: 1993/3998 Resmi Gazete Tarihi: 02.01.1993 Resmi Gazete Sayısı: 21483

⁴² Metin için bkz. <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?84> erişim 13 Nisan 2018.

⁴³ Metin için bkz. <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?83> erişim 13 Nisan 2018.

28 Ekim 1992 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı ile Rusya Federasyonu Güvenlik Bakanlığı Arasında İşbirliğine İlişkin Anlaşması	Sayısı: 1992/3939 Resmi Gazete Tarihi: 22.01.1993 Resmi Gazete Sayısı: 21473
30 Ekim 1992 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı ile Rusya Federasyonu İçişleri Bakanlığı Arasında İşbirliği Anlaşması	Sayısı: 1992/3939 Resmi Gazete Tarihi: 22.01.1993 Resmi Gazete Sayısı: 21473
19 Temmuz 1994	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Kültürel ve Bilimsel İşbirliğine İlişkin Anlaşma	Sayısı: 1994/5938 Resmi Gazete Tarihi: 18.09.1994 Resmi Gazete Sayısı: 22055
11 Şubat 1994 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile Rusya Federasyonu Yüksek Öğrenim Devlet Komitesi Arasında İşbirliği Anlaşması	Sayısı: 1994/6386 Resmi Gazete Tarihi: 13.01.1995 Resmi Gazete Sayısı: 22170
09 Şubat 1995 Ankara	Türkiye Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu Arasında Uluslararası Karayolu Taşımaları Hakkında Protokol	Sayısı: 1995/7554 Resmi Gazete Tarihi: 01.07.1996 Resmi Gazete Sayısı: 22516
24 Mart 1995 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Turizm Alanında İşbirliği Anlaşması	Tarihi: 05.05.1995 Sayısı: 1995/6845 Resmi Gazete Tarihi: 06.03.1995 Resmi Gazete Sayısı: 22302
28 Ağustos 1995 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı ile Rusya Federasyonu Savunma Bakanlığı Arasında Silahlı Kuvvetler Personel Ailelerinin Sosyal ve Kültürel Amaçlı Mübadelesine İlişkin Protokol	Tarihi: 04.04.1996 Sayısı: 1996/7992 Resmi Gazete Tarihi: 05.04.1996
15 Aralık 1995 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Türkiye İhracat ve Kredi Bankası (Türk Eximbank) Tarafından Açılan Proje Kredisinin Kullanım Esaslarına İlişkin Protokol	Sayısı: 1996/7943 Resmi Gazete Tarihi: 04.11.1996
06 Temmuz 1996 Ufa	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Başkörtöstan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticari- Ekonomik, Bilimsel-Teknik ve Kültürel	Tarihi: 09.06.1996 Sayısı: 1996/8595 Resmi Gazete Tarihi: 11.03.1996

	İşbirliği Andlaşması		Resmi Gazete Sayısı: 22806
20 Kasım 1996 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti-Rusya Federasyonu Kara Ulaştırması Komisyon Toplantısı Protokolü		Tarihi: 01.08.1997 Sayısı: 1997/9046 Resmi Gazete Tarihi: 28.03.1997
18 Aralık 1996 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında İmzalanan Terörizm ile Mücadele Alanında İşbirliğine İlişkin Memorandum		Sayısı: 1997/9307 Resmi Gazete Tarihi: 23.05.1997
16 Eylül 1997 Ankara	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Gümrük Konularında Karşılıklı Yardım ve İşbirliği Andlaşması		Tarihi: 10.07.1997 Sayısı: 1997/10042 Resmi Gazete Tarihi: 19.10.1997 Resmi Gazete Sayısı: 23145
15 Aralık 1997 Ankara	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Andlaşması	Sayısı: 4426 Resmi Gazete Tarihi: 05.08.1999	Tarihi: 11.03.1999 Sayısı: 1999/13619 Resmi Gazete Tarihi: 17.12.1999 Resmi Gazete Sayısı: 23777
15 Aralık 1997 Ankara	Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunmasına İlişkin Adlaşma	Tarihi: 11.03.1999 Sayısı: 4464 Resmi Gazete Tarihi: 11.11.1999	Sayısı: 2000/554 Resmi Gazete Tarihi: 16.05.2000çifte
15 Aralık 1997 Ankara	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Enerji Alanında İşbirliği Andlaşması		Tarihi: 03.04.1998 Sayısı: 1998/10759 Resmi Gazete Tarihi: 26.03.1998
15 Aralık 1997 Ankara	Rusya Federasyonu ile Türkiye Arasında Rus Doğal Gazının Karadeniz Altından Türkiye Cumhuriyetine Sevkiyatına İlişkin Andlaşma	Tarihi: 04.01.1998 Sayısı: 4357 Resmi Gazete Tarihi: 04.04.1998	Sayısı: 1998/10995 Resmi Gazete Tarihi: 05.12.1998
15 Aralık 1997 Ankara	"Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Andlaşması	Sayısı: 4426 Resmi Gazete Tarihi: 05.08.1999	Tarihi: 11.03.1999 Sayısı: 1999/13619 Resmi Gazete Tarihi: 17.12.1999
20 Mayıs	Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay		Sayısı:

1998 Moskova	Başkanlığı ve Rusya Federasyonu Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanlığı Arasında İmzalanan Mutabakat Zaptı	1998/11315 Resmi Gazete Tarihi: 07.04.1998
11 Mayıs 1999 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Diplomatik Pasaport Hamillerinin Vizeden Muaf Seyahatlerine İlişkin Andlaşma	Sayısı: 1999/13726 Resmi Gazete Tarihi: 30.12.1999 Resmi Gazete Sayısı: 23922
11 Mayıs 1999 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Veterinerlik Alanındaki İşbirliği Andlaşması	Tarihi: 08.03.2000 Sayısı: 2000/1129 Resmi Gazete Tarihi: 09.10.2000 Resmi Gazete Sayısı: 24166- Mükerrer
27 Kasım 1999 Moskova	Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Rusya Federasyonu Hükümeti Arasında Rus Doğal Gazının Karadeniz Altından Türkiye Cumhuriyetine Sevkiyatına İlişkin 15 Aralık 1997 Tarihli Andlaşmaya Ek Protokol	Tarihi: 06.02.2000 Sayısı: 4573 Resmi Gazete Resmi Gazete Tarihi: 13.06.2000 Resmi Gazete Sayısı: 24078

Kaynak: Dışişleri Bakanlığı elektronik kütüphanesi <http://ua.mfa.gov.tr/> kayıtları.

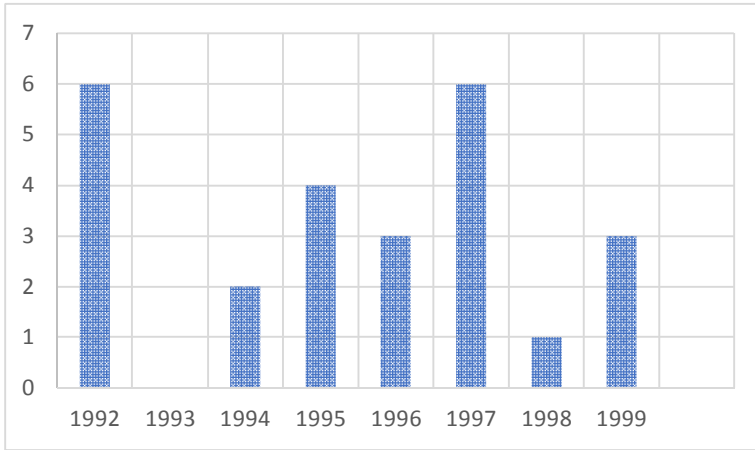
Tablo 8: Türkiye-RF Arasında İmzalanan Andlaşmalar, 1992-1999

1992	6
1993	0
1994	2
1995	4
1996	3
1997	6
1998	1
1999	3
Toplam	25

Tablo 7 verilerini incelediğimizde en çok 1992 ve 1996'da andlaşma imzalandığı görülür. 1993'te ise hiç andlaşma imzalanmamıştır. 1993'te hiçbir antlaşmanın imzalanmaması tesadüfi midir sorusu aklımıza geliyor. 1993'te siyasi ilişkilerin -2 seviyesinde olması anılan yılda hiçbir andlaşma imzalanmamasını açıklamamaktadır. Çünkü Yeltsin döneminde siyasi ilişkilerin -3'e gerilediği yıllar varken de andlaşma imzalanmıştır. Siyasi ilişkilerin durumundaki pozitif ya da negatif değişim andlaşma sayılarına aynı anda yansımaz, yansıma belli bir süre alabilir. Andlaşma imzalanmadan önce heyetler arası görüşmeler, mutabakat

sağlanması, mutabakat metninin zaptı vb. zaman alır. Mesela 1997’de imzalanan bir andlaşmanın heyetler arası görüşmeleri 1996 ya da daha eskiye dayanabilir. Böyle olsa bile 1993’te hiçbir andlaşma imzalanmamasının ertesi yıl ise sadece iki andlaşma imzalanmasının bir anlamı vardır. Her ne kadar andlaşmaların hazırlık süreci zaman alsa örneğin bir önceki yıl (1992’de) görüşmeler, mutabakat sağlanması, mutabakat zaptının imzalanması da andlaşma metninin yetkililerce imzalanması bir sonraki yıla sarksa (1993) da yetkililer 1993’te son imzayı atmaktan vazgeçebilir. Bu halde hiçbir andlaşmanın imzalanmadığı yıllar kısmen de olsa siyasi ilişkilerin durumu hakkında fikir verir. Ancak yine de yalnız imzalanan andlaşma sayına bakarak ilişkileri pozitif ya da negatif olarak nitelemek %100 doğru sonuç vermez.

Grafik 3: Türkiye-RF Arasında İmzalanan Andlaşmalar, 1992-1999

RF-Türkiye ilişkilerinde 1997 yılı değişime işaret eder. 1997’de imzalanan andlaşma sayısında artış görülür. 1997’de RF Başbakanı Виктор Степанович Черномырдин (Viktor Stepanoviç Çernomırdin) Türkiye’yi ziyaret etmiştir. RF başbakanı Виктор Степанович Черномырдин (Victor Stepanoviç Çernomırdin), 15 Aralık 1997’deki Türkiye ziyareti sırasında, Türkiye ve RF’nun “Kürt ve Çeçen” dosyalarına bakmaktan kurtulmaları gerektiğini, güçlü ekonomik ilişkilerin iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesine katkıda bulunacağını kaydetmiştir. Türkiye ile Rusya arasında doğal gaz, santral yapımı, resmî ticaret hacminin 10 milyar USD’ya çıkarılması, çifte vergilendirmenin önlenmesi ve yatırımların karşılıklı teşvikini de içeren andlaşmalar imzalanmıştır. İmza töreninin ardından Başbakan Mesut Yılmaz, iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini belirterek; “siyasi ilişkilerin gelişmesinin ekonomik ilişkilerin gelişmesinde de etkili olacağını” söylemiştir. Başbakanların tespiti, beyanları 1997’de siyasi ilişkiler ile iktisadi ilişkilerin etkileşiminin en önemli göstergelerindedir.⁴⁴

⁴⁴ Başaran, *Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkileri*, s. 55.

Sonuç

SSCB-Türkiye siyasi ilişkileri ile iktisadi ilişkileri arasında çok güçlü bağ olduğu görülmüştür. Çünkü SSCB’nde idari komuta ekonomisi uygulanıyor, SSCB’nin yurtdışı iktisadi ilişkilerinin planlanması ve planın uygulanmasına devlet yöneticileri nezaret ediyordu. Tablo 1’de görüldüğü üzere Türkiye-SSCB siyasi ilişkileri +4 (iktisadi yardım) seviyesinde, Türkiye-SSCB iktisadi ilişkileri +2 (krediler) seviyesinde 1923-1944 yılları arasında süregitmiştir. SSCB’nin Türkiye’den toprak talep etmesi üzerine 1945’te siyasi ilişkiler negatif ekseninde -3 seviyesine (askeri hazırlıkların yoğunlaşması) kadar gerilerken iktisadi ilişkiler ise 0 (sıfıra) gerilemiştir. 1953’te Stalin’in ölmesi/öldürülmesi sonrası SSCB yazılı olarak tüm taleplerinden vazgeçse dahi 1954-1956 arası siyasi ilişkiler +1 seviyesine (İlişki kurma ve geliştirme) kadar ilerletilmiştir. 1957’den 1967’ye kadar siyasi ilişkiler +3 seviyesinde (Sınırlı yakınlaşma) süregiderken aynı yıllarda iktisadi ilişkiler +2 (krediler) seviyesine çıkmıştır. 1967’den 1991’e kadar siyasi ilişkiler +4 (iktisadi yardım) seviyesinde, iktisadi ilişkiler ise +2 (krediler) seviyesinde süregitmiştir.

SSCB sonrası Türkiye-RF siyasi ve iktisadi ilişkileri devri başlamıştır. SSCB sonrası Türkiye-RF siyasi ilişkileri Kafkasya ve Balkanlardaki savaşlar (Çeçenistan, Azeri-Ermeni, Yugoslavya, vd.) nedeniyle -1 ila -3 arasında dalgalanmıştır. Türkiye’de askerlik süresi uzatılmıştır. 1992-1999 yılları arasında imzalanan andlaşma sayısına baktığımızda siyasi ilişkilerin negatif ekseninde geriye gittiği yıllarda andlaşma sayısında azalma görülür.

Siyasi ilişkiler negatif ekseninde seyrederken iktisadi ilişkilerin pozitif ekseninde seyretmesinin nedenini açıklamak gerekir. Türkiye-RF iktisadi ilişkileri ile siyasi ilişkileri arasında da bağlantı vardı ancak SSCB ile karşılaştırıldığında bağlantı zayıflamıştır. SSCB yöneticileri tüm dış iktisadi ilişkileri planlayıp, planın uygulamasına nezaret ederken RF yöneticileri RF’nun dış iktisadi ilişkilerinin bir kısmını planlayıp, planın uygulamasına nezaret etmiştir. Yeltsin döneminde RF’nda özel (gerçek ya da tüzel) kişilerin dış iktisadi ilişkilerdeki payı sürekli artmıştır. Türkiye’den RF’na mal ve hizmet ihracı daha ziyade özel kesim marifetiyle gerçekleşmiştir. Türk hükümetleri RF’na ihracatın devamından yanaydılar. Çünkü ihracat artışı Türkiye’de işsizliğe bir nebze çareydi ayrıca Türkiye’nin döviz girdisine katkı sağlıyordu. Bu nedenle hükümetler Türk Eximbank aracılığıyla RF’na mal ve hizmet ihracının sürdürülmesi için kredi kullandırmışlardır. Ayrıca Türkiye hükümetleri serbest ve çok partili seçimler ile göreve geldiğinden RF’na mal ve hizmet ihracının kesilmesi durumunda hükümeti oluşturan parti/partilerin oy alamama kaygısı ağır basmış bu nedenle hükümetler RF’na daha çok mal ve hizmet ihracı için çabalamışlardır. SSCB sonrası RF ülke yöneticilerinin başa gelmesi mekanizması değişmiştir. SSCB’nde çok partili siyasi rekabet yoktu denebilir. Çok partili seçime Gorbacov döneminin sonunda müsaade edilmiştir. Çok partili seçim öncesi seçmenler Komünist Partisi adaylarından tercihte bulunabiliyordu. Bu nedenle SSCB Komünist Partisi yöneticilerinin dış iktisadi ilişkileri planlarken seçmenlerden oy kazanma kaygısı ya da oy kaybı endişesi olmamıştır. SSCB sonrası RF’nda seçmenler birden çok partinin adayları arasından seçme hakkına kavuşmuşlardır. Bu halde yöneticiler dış iktisadi ilişkileri planlarken ve uygula-

maya nezaret ederken seçmenleri dikkate almak zorunda kalmışlardır. Örneğin Yeltsin ikinci dönemi için seçimlere giderken bavul ticaretine sınırlamaları seçim sonrasına ertelemiştir.

Seçmenler Türkiye yöneticilerini çok partili ve serbest seçimlerle belirlediğinden partilerin seçmenlerden oy alma kaygısı olagelmıştır. Türkiye’de RF ile iktisadi ilişkilerden kazanç temin eden önemli sayıda esnaf, yatırımcı, işçi oluşmuştur. RF’nda ihale alan, RF vatandaşlarına bavul ticaretiyle mal satan, ihracat yapan, kredi açan, turizm hizmeti sunan, RF’nda müteahhitlik hizmetleri için işçi olarak çalışanlar siyasetçilerin göz ardı edemeyeceği bir sayıya erişmiştir. RF’ndan kazanç temin edenler Türkiye-RF siyasi ilişkilerinin negatif yönde gerilemesini dizginlemiştir. RF-Türkiye arasında siyasi ilişkiler -3 ile -1 aralığında dalgalanırken bile iktisadi ilişkilerin türü ve tutarı arttırılmıştır. Hem Türkiye hem RF yöneticileri artan iktisadi ilişkilerin siyasi ilişkilerin normalleşmesine katkı sağlayacağını farkındaydılar ve böyle de olmuştur. Özal’ın öngörüsü gerçekleşmiştir.

KAYNAKLAR

AL, Arzu, “Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi.” *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no. 1 (2015), ss. 142–159.

BAŞARAN, Ali, *Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkileri*, Ankara Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.

———, “Siyasi-İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi, RF-Türkiye Dış Ticaretinin Tahlili, 1992-2000”, *Business & Management Studies: An International Journal* 2, no. 1 (2014), ss. 49–66.

———, “Siyasi İlişkiler Kredi İlişkileri Etkileşimi: Sovyetler Birliği-Rusya Federasyonu-Türkiye Örneği (1930-2000).” *Karadeniz Araştırmaları*, no. 54 (2017), 207–34.

CARR, Edward Hallett- Gürtürk, Misket Gizem, *Tarih Nedir? Ocak-Mart 1961’de Cambridge Üniversitesi’nde Verilmiş George Macaulay Trevelyan Konferansları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

COX, Robert W., “Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory”, In *Neorealism and Its Critics*, edited by Robert O Keohane, 204–54. Columbia University Press, New York 1986.

EVANS, Richard J, “Giriş.” In *Tarih Nedir?*, 9–45, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

GÜRÜN, Kâmuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2010.

КОПТЕВСКИЙ, Виктор Николаевич, *Россия-Турция: Этапы Торгово-Экономического Сотрудничества*, ИВ РАН, 2003.

ÖZDEMİR, Hikmet, “Turgut Özal ve Avrasya”, *Avrasya Dünyası*, No 2, (2018), ss. 72-77.

STONE, Norman, “Russia and Turkey in Historical Perspective.” *Avrasya Dünyası*, 2018.

SEYİDOĞLU, Halil, *Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama*, Güzem Yayınları, İstanbul 1998.

TAYFUR, M. Fatih. “Devlet ve Ötesi,” *Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, Ed. Atilla Eralp, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, ss.183–216.

———, “Dış Politika”, *Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, Ed. Atilla Eralp, 73–107. İletişim Yayınları, İstanbul 2006, ss. 73-107.

TOGAN, A Ziki Velidi, *Tarihde Usul*, Enderun Yayınları, İstanbul 1985.

ÜSTEL, Aziz, “‘Şirketokrasi’ Neden Irak’a Saldırdı?” *Star Gazetesi*, n.d. <http://www.star.com.tr/yazar/sirketokrasi-neden-iraka-saldirdi-yazi-1144107/>.

PAUL, Volcker-TOYOO, Gyohten, *The World’s Money and the Threat to American Leadership*. Times Books, 1992.

“Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar (AT, NAFTA, PASİFİK) ve Türkiye (AT, EFTA, KEİ, Türk Cumhuriyetleri, EKİT (ECO), İslam Ülkeleri) İlişkileri ÖİK: Türkiye-Karadeniz Ekonomik İşbirliği İlişkileri Alt Komisyon,” 1995.

Milliyet, 19 Nisan 1989, sf.5.

Milliyet, 18 Temmuz 1989, sf. 5.

Milliyet, 21 Aralık 1990, sf.5.

Milliyet, 30 Mayıs 1991, sf. 5.

TBMM Zabıt Ceridesi, Sekseninci, İnikat, 13 Haziran 1958, Devre 11, C: 4, İçtima 1, s. 476.

Yeni Askerlik Hizmet Süreleri, <http://www.msb.gov.tr/Content/Upload/Docs/askeralma/YENI%20ASKERLIK%20HIZMET%20SURELERI.pdf> erişim 16 Nisan 2018.

<http://ayintarihi.byegm.gov.tr/turkce/date/1994-11-30> erişim 16 Nisan 2018.

<http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?84> erişim 13 Nisan 2018.

<http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?83> erişim 13 Nisan 2018.

TÜRK BASIN TARİHİNİN İLK KADIN YÜZLERİNDEN: SABIHA ZEKERİYA SERTEL*

*Emine Bilgehan TÜRK***

ÖZ

1895'te Selanik'te doğan Sabiha Sertel, gazeteciliği meslek olarak edinen ilk kadın yazarlardır. Bir basın ailesi olan Serteller, Yeni Felsefe, Büyük Mecmua, Resimli Hafta, Resimli Ay, Sevimli Ay, Sevimli Mecmua, Yarım Ay gibi birçok derginin, 1938- 1945 yılları arasında da Tan gazetesinin Türk basın hayatında yer almalarına vesile olmuşlardır. Sabiha Zekeriya Yeni Felsefe dışındaki bütün dergilerde ve Tan gazetesinde yazar olarak hem kendi adıyla hem de müstearlarıyla yer almış, eşinin mahkûmiyet yıllarında da dergilerin basın faaliyetlerini üstlenmiştir.

Dergi yazılarında daha çok kadın eğitimi, sosyal haklar, evlilik ve evliliğe dair problemler gibi konularda görüşlerini "Sabiha Sertel ve Cici Anne" imzasıyla yazmıştır. Dergilerde "Münire Handan" müstearıyla da Sabiha Sertel'in kadın ve problemlerini konu edinen hikâyeleri yer alır.

Bu çalışmada Türk basın tarihinin kadın imzalarından Sabiha Zekeriya Sertel'in Selanik'te başlayıp Bakü'de sonlanan biyografisi, Türk basın tarihinde yer alışı, yazılarında kadın sorunlarına getirdiği tespit ve çözüm yolları ele alınacak, hikâyelerinde kadın problemlerini hayattan kurguya taşıyışı ve bu konudaki tespitleri değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Sabiha Zekeriya Sertel, Biyografi, Kadın, Dergi, Hikâye, Roman.

ONE OF FIRST WOMEN FACES IN TURKISH PRESS HISTORY: SABIHA ZEKERİYA SERTEL

ABSTRACT

Born in Salonika in 1895, Sabiha Sertel is the first woman to adopt journalism as a profession. Sertels, a press family, were among the starters of many journals such as Yeni Felsefe, Büyük Mecmua, Resimli Hafta, Resimli Ay, Sevimli Ay, Sevimli Mecmua, Yarım Ay and Tan. They owned these newspapers and journals between the years 1938-1945 as one of the significant shareholders in the Turkish press. Sabiha Zekeriya worked almost for all these journals and magazines. She contributed to the newspaper Tan, writing both by name and nickname. Moreover, she took charge of the administration of the magazines during the years of her husband's imprisonment. She

* *Gönderim tarihi: 14.01.2019. Kabul tarihi: 12.06.2019.* Bu makale, 08-09 Mart 2018 tarihinde "Giresun Üniversitesi II. Ulusal Kadın Sempozyumu"nda sunulmuş bildirinin geliştirilmiş halidir.

** *Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü GİRESUN. eminebilgehanturk@hotmail.com ORCID: 0000 0001 2345 6789*

wrote mostly on women's education, social rights, marriage and problems on marriage. Her articles were signed with the names Sabiha Sertel or Cici Anne. In the magazines there also appeared stories about women and their problems, where Sabiha Sertel used her nickname Münire Handan. In this study, the biography of Sabiha Zekeriya Sertel, one of the significant female authors and journalists in the history of Turkish press, is reviewed starting from Salonika and ending in Baku, and her professional life as well as her ideas and solutions to the women question were discussed. She was important because she represented real women problems in fiction. The study examines and discusses Sabiha Sertel as author, activist, businesswoman and thinker.

Keywords: Sabiha Zekeriya Sertel, Biography, Woman, Journal, Story, Novel.

Giriş

Sanayi devrimi sonrasında hızla değişmeye başlayan sosyal hayatlar, kadının geleneksel yaşam içindeki rolünü sorgulatır hale gelmiştir. Batı dünyasında olduğu gibi Osmanlı toplumunda da kadın ve kadına dair her konu yeniden ele alınmaya başlanmış, ortaya atılan yeni fikirler yeni tartışma zeminlerinin oluşmasına olanak tanımıştır. Geleneksel yaşamın dışında başlayan bu yeni süreç kadının eğitim-öğretim hakkı, sosyal hayat içerisinde kadının nasıl giyinmesi gerektiği, aldığı eğitimi kullanabileceği iş sahalarının oluşturulması yeni hayatın tartışmaları içerisinde kendisine yer bulur. Yaratılışın kadına armağan ettiği annelik vazifesi de bu yeni yaşam düzenlemesinde en önemli yere sahip başlıklardandır. Bu düzenlemeler yapılırken kadınların kendileri için hak talebinde ne kadar etkin olduğu ya da olamadığı da göz önünde bulundurulması gereken başka bir konudur. Yaşanılan süreçte yeniden değerlendirilecek gelenek ve daha güçlü olarak da fitratın kabullerini gözden geçirmek gerekecektir.

Hayattaki birçok sorunun çözümü, hayata galip iki cinsin olaylara nereden ve nasıl baktıklarını kavramaktan geçiyor. Cemil Meriç, bu soruna en kapsamlı bakış açısını falcıların getirdiği kanaatinde her devirde ve millette inananları olduğuna göre bu iddiayı göz ardı etmemek gerekir.

Asırlardan beri kadının ruhuna eğilen falcılar onun gerçek ihtiyacını en iyi dile getirenlerdir. Her ülkede, her devirde söyledikleri hep aynı: ‘Çok içlisin, birini seviyorsun, ondan başın dertte ama yakında o da sevecek seni, evleneceksiniz, birçok çocuğunuz olacak...’ Fal baktıran erkekse, aşağı yukarı şunları duyar-sınız falcıdan: ‘Zengin olmak için elinden geleni yaptın, yakında muradına ereceksin, herkes zekâna hayran kalacak, servet ve kudret sahibi olacaksın...’¹

Meriç’e göre kadının yaşadıkları aslında maruz kaldıkları değil tercih ettiği-dir. Çünkü kadın çevresindekileri kendinden çok sevdiğçe kendini ihmal edecektir.

¹ Cemil Meriç, *Kırk Ambar II*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 524-525.

Erkeği güçlü kılan egodur. Çünkü yaşamının merkezinde kendi arzuları ve hedefleri vardır. Erkek sevmek ister kadın sevimlik. Başkasına muhtaç olmak noktasında tercih çoktan yapılmıştır. Dolayısıyla kadının yaşadıkları yaşayacakları karşındakinin tavrına ve insafına kalmıştır. Meriç bu konudaki çözümünü en açık şekliyle: “Kadının mutluluğu, kendisiyle ilgili kanunî şartların iyileşmesine değil, erkeğin daha iyi eğitilmesine, bu sayede kendisini daha iyi anlamasına, kendisine çok daha yardımcı olmasına bağlı.”² cümleleriyle izah eder. Bütün hukuksal düzenlemelere rağmen her gün artan bir oranla işittiğimiz kadın cinayetleri Cemil Meriç’i haklı çıkarır durumdadır. Sonuç olarak kadın ve erkek olarak ötekileşmekten ziyade insan ve hak gerçeğine ulaşmaya çalışmak toplumu daha erken mutluluğa götürecektir.

Başarının sağlandığı her çalışma gibi kadınların kendi hak arayışlarına girişi konusunda da gerçekçi yaklaşımlar mesafelerin hızla yol almasına zemin hazırlamıştır. Türk toplumu için bu yeni düzenlemeler aslında bir öze dönüş sürecidir. Dede Korkut hikayeleriyle ölümsüzleştirilen Türk kadın kimliği yüzyıllar sonra yeniden kendisi için kimlik kazanma, başarılarla kendini ispatlama süreci oluşturur. İlk kadın şair, ilk kadın yazar, ilk kadın Türkolog, ilk kadın pilot gibi ilkler sıralamasının içinde yer alan isimlerden biri de gazeteci-yazar kimliğiyle Sabiha Zekeriya Sertel’dir. Bu çalışmada Sabiha Zekeriya Sertel’in yaşam hikâyesi, bu hikâyeyi özel kılan basın faaliyetleri ele alınacaktır. Yayın faaliyetleri “dergiler, hikâyeler, roman” başlıkları altında verilirken yazarın dönemin kültürel hayatına katkıları, kadın dünyasındaki yeri, daha çok eski harflerle dergi sayfalarında kalan yazılarıyla örneklendirilecektir.

1895’te Selanik’te doğan Sabiha Sertel, ilk ve orta öğrenimini de Selanik’te tamamlar.

Çocuk yaştan itibaren okuma öğrenme arzusu olan Sabiha Sertel’i annesi; şu sözlerle anlatır:

Haşarı değildi, fakat çok asabi idi, her yerden, her şeyden sıkılırdı. Misafirlikten hiç hoşlanmazdı. Yapmaya niyet ettiği bir şeyi ne pahasına olursa olsun yapardı. Onu fikrinden çevirmenin imkânı yoktu. Adet, ayıp, kanun tanımazdı. Daima her şeyin sebebini öğrenmek isterdi. O kadar çok ‘niçin’ sorardı ki cevap yetiştiremezdim. Daha sekiz yaşında roman okumaya başladı... O kadar haylazdı ki, tebyizlerini, sahifesi beş paraya arkadaşlarına yazdırırdı.

Hele başladığı el işlerinin hepsi yarım kalmıştır. Mektepte iken o kadar çalışkan değildi. Yalnız şiir ve roman okurdu, derslerini iki ders arasındaki teneffüslerde hazırlardı mektepte zekasıyla muvaffak olurdu. Arkadaşlarıyla bir Tefeyyüz cemiyeti kurmuşlardı, beraber gazete çıkarırlar, müstensih jelatinini, erik murabbisi diye, mahalledeki komşulara yedirmişti. Kendi mesleğini kendi tayin etti. O zamanlar bir kadın için meslek mevzubahis olamazdı. Hatta ben çalışmasına muhaliftim. Bizim telakkimize göre, onun çalışmasını ben haysiyetimize muhalif buluyordum.³

² Meriç, *a.g.e.*, s. 533.

³ Yıldız Sertel, *Annem Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı*, YKY, İstanbul 1994, s. 34.

Rüştiye'yi Selanik'te bitiren Sabiha'nın okul yıllarında şiirleri, yazıları okul dergisinde yayımlanır. İkinci Meşrutiyet'in ilanını bir bayram havası içinde babasının katılmadığı bir aile toplantısında Namık Kemal şiirleriyle karşılayan Sabiha'nın dikkatini lise yıllarında da Namık Kemal'in aile üzerine yazıları çeker. Şairin;

“Bizde aile hakkında bir fikir edinmek için orta halli birinin evine gidilse, nasıl yaşadığına bakılsa ne görülür? Önce ailenin babası göze çarpar, onun tavrına dikkat olunursa görülür ki eskiden çocukmuş, her türlü ihtiyacını sağlayacak bir dadı ve beslemesi varmış. Her belasını o çekermiş, biraz büyümüş evlendirmişler. Efendinin münasebetli münasebetsiz ne kadar merakı varsa, hanım onları yerine getirmedikçe, boğazından rahat bir lokma geçmek ihtimali yoktur.”⁴

satırları çocukluğundan beri babasının aile içindeki tutumunu izleyen Sabiha'ya evlilik kavramını yeniden sorgulattır. Ev işlerinden hoşlanmayan Sabiha'nın nasıl evleneceği annesini düşündürürken Sabiha da mensubu olduğu Dönme⁵ cemaatinin topluluk içi evlenme kuralını sorgular. Batı edebiyatından okuduğu romanların etkisinde kalan Sabiha, görücü usulünün aksine evleneceği kişiyi tanıyıp kendi kararıyla bu yola girmek ister. Bu sırada Rumeli gazetesinden ve Yeni Felsefe mecmuasından yazılarıyla tanıdığı Mehmet Zekeriya ilgisini çeker. Mehmet Zekeriya'nın ev sahibi aracılığıyla sağlanan mektuplaşmalar sonunda Sabiha evlilik teklifi alsa da Yunan işgali ve M. Zekeriya'nın okumak üzere Paris'te oluşu bu nikâhın İstanbul'a göçten sonra yapılmasına sebep olur. Sabiha, avukat abisi Celal'in de desteğiyle ailesini bu nikâha ikna eder. O zamana kadar Sabiha Sertel ve ailesinin mensubu olduğu Dönme cemaatinin kendi üyeleri dışından biriyle evlenmeme kuralı bozulmuş olur. İstanbul'da İttihatçılar arasında da saygınlık kazanmış olan Zekeriya Sertel'e merkez komiteden Doktor Nazım, bu nikahın Dönme Cemaati ve Türkler arasındaki mesafeleri de kaldıracığını söyleyerek nikahı “millî” bir olay olarak gazeteler aracılığıyla halka duyurulmasını önerir. Nikâh, Şehzadebaşı'nda kız tarafının vekili zamanın Başbakanı Talat Paşa, erkek tarafının vekili olarak da Tefik Rüşti (Aras)'nın temsiliyle kıyılır. Şişli'den Cağaloğlu'na annelerini küçük yaşta kaybettikleri için dört küçük kardeşiyle yaşayan M. Zekeriya'nın yanına taşınan Sabiha Sertel, imkânsızlıklardan ziyade evlerinde yapılan sanatçı toplantılarıyla ilgilenir. M. Zekeriya'nın imtiyazıyla Ömer Seyfettin, Ali Canip, Falih Rıfkı, Yusuf Ziya, Orhan Seyfî, Faruk Nafiz, Köprülüzade Mehmet, Mehmet Emin, Halide Edip gibi devrin önde gelen isimlerinin olduğu “*Büyük Mecmua*”nın çıkarılmasına karar verilir. 6 Mart 1919'da ilk sayı güçlü bir yazı kadrosuyla çıkarılır. İzmir'in işgal edilmesinden sonra M. Zekeriya tutuklanır, bu zamanda bir çocuk annesi olan Sabiha Zekeriya, *Büyük Mecmua*'nın yayın hayatına devam edebilmesi için derginin mesul müdürlüğünü 28 Mayıs 1919 tarihli

⁴ Sertel, *a.g.e.*, s. 51.

⁵ 17. yüzyılda, İslamiyet'i seçtiklerini belirten Musevi topluluğu. Bkz. *Hayat Ansiklopedisi*, “Dönmelik” maddesi.

sekizinci sayısında üstlenir. Bu süreçte Halide Edip’le tanışan Sabiha Zekeriya, 23 Mayıs 1919’da düzenlenen Sultan Ahmet mitingine de katılır ve yaşadıklarını şöyle ifade eder:

İnsan kalabalığının uğultusu dalgalanıyor. Halide Hanım kürsüde. Siyah çarşafı içinde vakarla duruyor, kürsünün üzerine siyah bir bayrak gerilmiş. Ay yıldızın altında ‘Ya istiklal ya ölüm’ yazıyor. Kürsünün bir yanına asılan afişte ‘Wilson’un 12 maddesi göze çarpıyor. Sultanahmet Ayasofya camilerinin minareleri, küçük siyah bayraklarla süslü. Bir camiden ötekine gerilen mahyalarda ‘İzmir bizimdir’ yazılı. Halide Hanım konuşuyor. Halkın arasından hıçkırıklar duyuluyor. Hocalar, ikide bir minarelerde tekbir getiriyor, ilahiler söylüyorlar. Meydanı dolduran 200 bin kişi tek bir ses gibi tekbir getiriyor.⁶

Aralık 1919’da on yedinci sayısının yayınlanmasından sonra Büyük Mecmua kapatılır.

Sabiha Sertel’in *Büyük Mecmua*’da çıkan yazıları kadın ve kadın hakları konusundadır. Bu yazılara dair:

Yazılarında birinci dalga feminist hareketin önemli temaları yer almaktadır. Birinci dalga feminist hareket, ilhamını 1789 Fransız Devrimi’nin eşitlik, özgürlük, insan hakları gibi ilkelerinden alan ve temelde eşitlik düşüncesinden yola çıkarak kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmasını talep eden bir harekettir. Talep edilen eşitlik, öncelikle, fırsat eşitliğidir ve yasalarla kadın ve erkeğin eşit haklardan yararlanmasının sağlanmasıyla gerçekleşecektir. Yasal eşitliğin beraberine toplumsal eşitliği de getireceği düşünülmektedir.⁷

değerlendirmesi yapılır.

Halide Edip’in aracılığıyla sağlanan bursla Sabiha Zekeriya ve Mehmet Zekeriya çifti yarım kalan eğitimlerini tamamlamak üzere Amerika’ya giderler.

Sabiha Sertel, önce İngilizce öğrenmek üzere Bernard Koleje daha sonra da Columbia Üniversitesi’ne bağlı “Sosyal Çalışmalar Okulu” nda eğitimine devam eder. Bu sırada daha sonradan Türkçeye çevirisini yapacağı August Bebel’in “Kadın ve Sosyalizm” eserinden etkilenir. Amerika’da Türk işçileri üzerine çalışmalar yapan Sabiha Zekeriya, grup içerisinde itibar kazanır. Mehmet Zekeriya bir an önce yurda dönmek istese de Kasım 1922⁸’de doğan bebeklerinin dokuz aylık olup yolculuğa dayanabilecek duruma gelmesini beklerler. Yurda dönen Sertel çifti İstanbul’dan Ankara’ya geçer. Şehrin maddi ve siyasi şartlarına uyum sağlamaya çalışsalar da önce iki çocukla Sabiha Zekeriya sonra da kısa süreli Basın Yayın

⁶ Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 27-28.

⁷ Ertuna Burcu Biçer, *Erken Cumhuriyet Dönemi Aydını Sabiha Zekeriya Sertel’in Fikir Yazılarında Modernleşme Bağlamında Kadın*, Toplum ve Siyaset, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008, s. 112.

⁸ Yıldız Sertel’in doğum tarihi 1 Kasım 1922 olarak gösterilse de bizim kendisiyle yaptığımız görüşmelerde doğum tarihinin daha evvel olduğunu belirtmiştir.

Genel Müdürlüğünün ardından Mehmet Zekeriya İstanbul'a döner. Ankara deneyiminin ardından dergicilik faaliyetleri başlar. Bu süreçte *Yeni Felsefe*, *Büyük Mecmua* tecrübelerinin üstüne *Resimli Hafta*, *Sevimli Çocuk* gibi dergileri çıkarırlar. *Resimli Ay* ise onların asıl çalışma alanları olur. *Resimli Ay*, uzun soluklu yayın hayatında Amerika'dan dönen çiftin sosyalist düşüncelerini açıklama alanı olurken, modernleşme sürecinde değişen hayat karşısında halka yön gösterici bir rolü üstlenip Nazım Hikmet'in de yazı kadrosuna katılmasıyla devrin önemli edebî polemiklerinin yaşandığı bir tartışma alanı olur. *Resimli Ay*'da Sabiha Zekeriya birkaç imza ile görülür. Sabiha Zekeriya imzasıyla siyasi görüşlerini açıkladığı yazılar ve çevirilerle yer alırken Cici Anne imzasıyla ve imzasız yazılarıyla da daha çok *Büyük Mecmua*'yla aynı doğrultuda aile ve kadın konularını kaleme aldığı görülür.

Mehmet Zekeriya'nın *Resimli Perşembe*'de çıkan bir yazı sebebiyle Sinop'ta mahkûm oluşu dergilerin sorumluluğunu tamamen Sabiha Hanım'ın üstlenmesine sebep olur. Bu süreçte dergi *Sevimli Ay* adıyla devam eder. Afla Zekeriya Bey'in mahkumiyetinin erken bitmesiyle dergi yeniden *Resimli Ay* adıyla çıkar. Sabiha Sertel, Şubat 1930 tarihli "Savulun Geliyorum" başlıklı yazısıyla mahkeme edilir. Dava iki ay mahkûmiyetle sonuçlansa da *Resimli Ay* ortakları arasındaki ilişki bozulur ve Sabiha Sertel dergiden çekilir.

Resimli Ay'dan sonra "*Hayat Ansiklopedisi*" ile ilgilenen Sabiha Zekeriya, Mehmet Zekeriya'nın açtığı *Tan* gazetesinde de yazmaya başlar. *Projektör*, *Görüşler* gibi tek sayı çıkabilen dergilerde de Sabiha Sertel yayınlar yapar. *Tan Gazetesi*, uzun mahkeme süreçlerinin ve polemiklerin yaşandığı bir yayın organı olur. 4 Aralık 1945'te Tan Olayları⁹ olarak anılan toplumsal olaylarla Sabiha Sertel'in Türkiye'deki yazma serüveni de son bulmuş olur. Sertel çifti bu olaylardan kısa bir süre sonra tekrar tutuklanır. 5 Mart 1946 tarihli mahkemede Sabiha Sertel, *Görüşler* mecmuasında yazdığı yazıları sebebiyle yargılanır. 1950 Mart'ında da Adnan Menderes'in emri doğrultusunda alınan pasaportlarla Sertel çifti ve kızları Yıldız Paris'e gider. Viyana, Berlin, Prag, Bulgaristan... Avrupa içerisinde seyahat eder, Nazım Hikmet'le görüşürler. Bu dönemdeki yurt özlemini Nazım Hikmet'in

"Kurort Varna deli etti beni,

⁹ Bir İş Bankası yayını olarak çıkmaya başlayan *Tan* gazetesini Halil Lütfü Dördüncü, Ahmet Emin Yalman ve Mehmet Zekeriya Sertel satın alırlar. Satın alma işlemleri 1933'te başlamasına rağmen Zekeriya Sertel gazetesinin başına 1938'de geçer bu zamana kadar Sertel çiftinin yazıları gazetede pek gözükmez. Gazetenin farklı görüşlerden oluşan bir yazar kadrosu vardır. "Ahmet Emin Yalman'ın 17 Ağustos 1938'de çıkan bir yazısı yüzünden gazete üç ay kapatılır ve Yalman gazeteden ayrılır." Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 163. Bu tarihten sonra gazetesinin artan tirajı hem gazeteyi önemli bir basın organı haline getirir hem de aileyi daha rahat ekonomik şartlara ulaştırır. 1941'de Sabiha Sertel'in Hitler'i eleştiren yazıları sebebiyle gazete kısa süreli kapatılır. Sonra yayın hayatına iktidarı da eleştiren yazılarıyla devam eder. 4 Aralık 1945'te kalabalık bir öğrenci grubunun matbaayı dağıtmasından sonra can güvenliği endişesiyle Sertel ailesi ülkeyi terk eder. Bkz. Yıldız Sertel, *Babam Gazeteci Zekeriya Sertel Susmayan Adam*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2002.

Deli”¹⁰

mısralarıyla dile getirir.

Önce Zekeriya Sertel, sonra kızları Yıldız en son da Sabiha Sertel, Moskova’ya oradan da Bakü’ye geçerler. Zekeriya Sertel’in Bakü’yü sevmesine karşılık Sabiha Hanım bu şehre alışamaz. Bakü’de Azerbaycanlı sanatçılarla görüşme imkânı hatta edebî yazılarını dergilerde yayımlama fırsatı bulur. Stalin rejiminin gölgesinde geçirilen bu dönemde “İlericilik Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret” adlı çalışmasını ve “Roman Gibi” adını verdiği anılarını tamamlar. Türkiye’den sanatçıların Rusya’ya gittiğini öğrenen Sabiha Sertel, heyecandan kalp krizi geçirir. Sovyet Rusya’nın imkansızlıkları içerisinde Sabiha Sertel, akciğerlerinden rahatsızlanır. 1968 yazında da hayatını kaybeder. Ölüm döşeginde dahi kitabının basısını sorduğunu Yıldız Sertel hatıralarında:

“Geri kalan vakit, ana kız ölümle pençeleşip duruyorduk. Bir seferinde benim ağladığımı gördü, sordu:

-Sen niye ağlıyorsun?

-Hiç canım bir şeye sıkıldı.

-Benim kitabım çıkacaktı, ne oldu?

-Kitabın İstanbul’da matbaada, yakında çıkacak (*Roman Gibi* adlı kitabını soruyordu).

Sonra hezeyanlar başladı. Bir seferinde:

Ben yazı yazacak halde değilim. Abdi İpekçi’ye sorun. Sahifeleri o diyor. Abdi İpekçi’ye sorun. Ben yazı yazacak halde değilim diye tutturdu.

Kendini İstanbul’da matbaada sanıyordu”¹¹ şeklinde anlatır.

Kızı Yıldız Sertel, annesinin çok büyük bir yurt özlemi içerisinde olduğunu ölünce de babasının Sabiha Sertel’in mezar taşına yine Namık Kemal’in; “Yazılısın seng-i kabrime vatan mahzun ben mahzun” mısralarını yazdırmak istediğini ancak Azerbaycanlı dostlarının çok güzel bir mezar yaptırdığını kabre de Şair Nigâr Hanım’ın getirdiği vatan toprağının koyulduğunu dile getirir.

Amerika’da bir sosyolog olarak yetişen Sabiha Zekeriya Sertel, İstanbul’da mesleğini icra edebileceği çalışma imkânını bulamasa da dergilerde kaleme aldığı yazıların konularını bir sosyolog dikkatiyle seçer ve işler. Bu yazıları Sabiha Zekeriya, Sabiha Zekeriya Sertel imzalarıyla yazar. Dergilerin Cici Anne sütunu da Sabiha Hanım’ın kalemle yazılır. Dergilerdeki Münire Handan ve Büyük Anne imzasının da Sabiha Sertel olduğu düşünülmektedir.

Yazar Olarak Sabiha Zekeriya

Cici Anne, yazarın yayın hayatındaki en önemli noktalardan biridir. Sabiha Zekeriya hemen hemen bütün yazılarında toplumsal ilerlemenin aile hayatına dair sorunların çözülmesi ile kaydedileceği fikrini savunmuştur. Geçirdiği çocukluk ve fedakâr annesinin babasının bir “boş ol” cümlesiyle kapının önüne konulmasının onun çocuk ruhunda dinmeyen bir ateşi körüklediğini “Altı çocuklu bir ananın

¹⁰ Yıldız Sertel, *Annem Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı*, YKY, İstanbul 1994, s.240.

¹¹ Yıldız Sertel, *Ardımdaki Yıllar*, İletişim, İstanbul 1990, s. 287.

dövülmesi, kovulması benim çocuk ruhumda baskıya istibdada karşı büyük bir kin bırakmıştı. Her haksızlığa karşı isyan ediyordum. Hayata ilk girişimde Büyük Mecmua'da kadın konusunu ele almamın en büyük nedeni bu olsa gerektir.”¹² (Sertel, 1987, s. 21) diyen Sabiha Sertel, kadın meselelerini ödev edindiğini belirtir. Cici Anne köşesi bu ödevin yerine getirilme alanıdır. Cici Anne imzasıyla yazdığı yazılar da kadın ve erkeğin evlilik hayatında birbirlerinden beklentileri, geleneksel yaklaşımların aile hayatına olumlu ve olumsuz tesirleri, aldatma, evlilik yaşı, kadınların eğitim hakları, sokak çocukları, gazilerin dul eşlerine dair fikirler sunar. Magazin gazeteciliği yönünden önemli bir yere sahip olan *Resimli Ay* ve *Resimli Hafta* mecmualarında kadınları günün Avrupa ve Amerika modalarından haberdar eden fotoğraf ve moda resimleri de bulunur. Bu resimler içinde makyaj ve saç resimleri yadsınmayacak bir yoğunluk arz eder. *Resimli Hafta* mecmuasında yer verilen “Cici Anne” imzasıyla “İzdivacın On Şartı” başlıklı maddeler, Sabiha Hanım'ın her iki cinse dair değerlendirmelerini özetler niteliktedir. Bu değerlendirmeler iki cinsin birbirine karşı haklarını korurken geleneksel hayatla da çatışmalardan uzak durmayı öğütler niteliktedir:

İzdivacın On Şartı

İzdivaçtan sonra hayatın en müşkül safhası başlar. Yekdiğerini ne kadar tatmış olsa yine birbirine yabancı olan bir ailenin huzur ve sükûnunu temin için birçok fedakârlıklara ihtiyaç vardır. Eğer ailede bir taraf fedakârlık yaparsa, diğeri ezilir, bedbaht olur, bu suretle müşterek saadetin temini imkânsız olur. Eğer mesut olmak isterseniz yanınızdakini de mesut ediniz. Yanınızdaki ağlarsa onun gözyaşları herhalde sizin saadetinizi de katre katre zehirler. Şimdi bir erkeğin mesut olması için on şart vardır.

1-Çiğ sözlü olmayınız. Karınızın izzet-i nefesine hürmet ediniz. Eğer zevcenizin bir hareketini tasvip etmiyorsanız onu tahkîr ile değil, onun izzet-i nefisini okşayarak ve nazar-ı dikkatini celb etmek suretiyle fikirlerinizi kabul ettirmeye çalışınız. Bir tatlı sözün yüz senelik tesiri vardır. Acı sözün tesiri unutuluncaya kadardır. Kadınlar her fedakârlığa karşı razı olurlar, izzet-i nefislerinden feda edemezler.

2-Ev işlerine katıyen müdahale etmeyiniz. Zevceniz herhalde sizden daha iyi ev kadınıdır. Evi idaresinde onu serbest bırakınız.

3-Karınızın yanında abûs durmayınız. Abûs bir koca, kadına acı kahve tesiri yapar. İçer, fakat içtikçe yüzünü buruşturur. Nihayet kahve münebbih tesirini gösterir, sınırlarını uyandırır. Nihayet biraz neşe ve güler yüz bulmak için başını evden dışarı çıkarır.

4-Karınızın hislerini rencide etmeyiniz. Kadınlar sizden çok hassastır. Size hiçbir tesir yapmayan her kelimenin onda çok derin manaları vardır. Sözünüzü söylemezden evvel bir defa tartınız. Hassas kadının hisleri bir fağfura benzer, bir defa incindi mi, yapması güç olur.

Bir dokun bin dinle kâse-i fağfurdan sözü kadınların hislerini çok güzel temsil eder.

¹² Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 21.

5-Bir iki senelik evli olduğunuz için zevcenize ilk gösterdiğiniz heyecanı durdurmayınız. Bu tevakkuf izdivaç hayatının kara müjdecisidir. Bunu iyi biliniz ki kadınların kalbi sönmez bir yanardağdır. Aşk ateşi orada her zaman için hâl-i galeyandadır. Kendini ihmal edilmiş hisseden kadın bu ateşin taht-ı tesirindedir. Sizin söndüremediğinizi söndürecek başka bir nefse arz-ı ihtiyaç eder ki bu sizin hesabınıza yazılan bir zarardır.

6-Anûd olmayınız. İsteddiğiniz yapılmadığı için cebren yaptırmaya teşebbüs eder ve zevcenizi tahkir ederseniz, mukabil inada siz de maruz olursunuz. Eğer boğaz boğaza kavga edecek kadar pespaye değil de bir insan gibi yaşamak isteyen bir adamsanız şüphesiz karınızın da göstereceği inada müteessir olur ve sözünüzden dönmeye mecbur olursunuz. Onun için her fikrinizi karınızı ikna ettirerek kabul ettiriniz. Kadınları tatlı dille fethetmek, inat ile fetihten daha kolaydır. Eğer inada girişirseniz, muhakkak karınız sizden daha inatçıdır, onun dediği olur.

7-Ne sizin valideniz ve kardeşleriniz ne de zevcenizin validesi ve kardeşleriyle bir evde oturmayınız. Kaynata, görümceler, izdivaç demetinin dikenleridir.

8-İki aile bir evde oturmayınız. İster hisim ister yabancı muhakkak geçimsizlik baş gösterir ve aile saadetinizi zehirler.

9-Evliyim diye artık nasıl olsa giyinebilirim zannetmeyiniz. Giyinmedeki zarafetinize halel geldiği için zevceniz nazarında manen yavaş yavaş ölen bir adam manzarası kesbedersiniz. Unutmayınız ki o sönmeyen bir yanardağdır. Güzellğine, giyinmesine zarafetine imtina eder.

10-Çocuklarınıza karşı insafsız olmayınız. Çocuklarınızı acıdığınızı, dövdüğünüzü gören kadın hatta size karşı bile çocuklarını korumak için bir arslan kuvvetine mâliktir. Çocuklarıyla birleşir ve sizin aleyhinize hareket eder. Ailede böyle bir ikilik yapmak hem sizin hem bütün ailenizin zararındır.¹³

İzdivacın On Şartı

Kadınların zevçlerini idare edebilmek ve aile saadetini temin edebilmek için bilmeleri icap eden bazı noktalar vardır ki izdivaç hayatında pek önemlidir. Her iki taraf da arzularından ve hislerinden bir parça fedakârlık yapmaya razı olmazsa aile saadeti hiçbir zaman temin edilemez. Ailenin kadından istediği on şart vardır ki buna riayet eden her kadın hem zevcini hem de kendini mesut edebilir. Bunlardan birincisi:

1-Müsrif olmayınız. Her erkek iktisaden müstakil ve refah içinde olmak ister. Kazandığı paranın sizin tarafınızdan tuvaletleriniz, gezintileriniz için çılgınca sarf olunduğunu görürse size ve evinize duyduğu alakayı kaybeder. Her hareketinizi fena görmeye başlar.

2-Evinizi kirlil tutmayınız. Temiz bir ev, uzun gün yorulup da bitap evine dönen bir erkeğe taze hayat ve neşe verir. Pis yer, zevcinizi sizden evden nefret ettirir. Her şeyden evvel evinizin temiz olmasına dikkat ediniz.

3-Giyinmedeki ihtimamınızı hiçbir zaman terk etmeyiniz. İyi giyinmiş bir kadın her zaman zevci için caziptir. Bilakis giyinmesine itina etmeyen, dökük

¹³ Cici Anne, "İzdivacın On Şartı" Resimli Hafta, Y. 1, no 5, (2 Teşrin-i Evvel 1340 / 2 Aralık 1924), s. 2.

saçık gezen bir kadın erkeği dışarıda gözünü kandıracak güzeller aramaya mecbur eder.

4-Diğer erkeklerle laubali olmayınız. Zevçler ekseriya kıskançtırlar. Hiçbir sebep olmadan şüpheye düşerler. Kendileri her kadına iltifat etmeyi eser-i nezaket addederler, fakat kadının erkeğe iltifatını tefsir eden hiçbir lügat yoktur. Bunun için hareketlerinizde basiretli olun.

5-Çocuklarınızı yalnız kendi terbiye ve idarenizde yetiştirmek davasını gütmeyiniz. Mümkün mertebe babasını çocukla alakadar ediniz, çocuklarını yalnız annelerinin terbiyesine terk eden babalar, çocuklarına karşı biraz lakayt olurlar.

6-Annene çok zaman sarf etmeyiniz. Mümkün mertebe gerek kendi annenizi, gerek kocanızın annesini evinizin saadetini bozmamaları için uzakta bırakmaya gayret ediniz. Onların rahatını temin ettikten sonra, sizden ayrı yaşaması sizi bir vecihle küçük düşürecek bir hareket değildir.

7-Evinizin ve zevcinizin dâhili idaresine ait ne komşularınızdan ne de ailenizden nasihat istemeyiniz. Eğer verecek olurlarsa kendi muhakemenizi kullanmadan katiyen kabul etmeyiniz. Her işte kendi mantığınızı kullanınız. Ve samimi olarak zevcinizle istişare ediniz.

8-Zevcinizi hükmünüz altına almak istemeyiniz. Zaten başkasının hükmü altında yaşayacak bir adam izzet-i nefsi olmayan bir adamdır. Böyle bir adamın zevciniz olmasını şüphesiz istemezsiniz. Zevcinizin de sizi hükmü altına almasına itina ediniz. Müstebit bir adam aile saadetini temin edemez.

9-Zevcinizin yanında zinhar abus durmayınız. Kederli bile olsanız, daima gülünüz. Bu gülüşün sizin hayatınızda ne kadar kıymeti var, takdir ediniz.

10-Unutmayınız ki küçük şeyler çok mühimdir. Zevcinizin memnuniyeti bais olacak küçük şeyleri kavramak için biraz zekânızı kullanınız. Zevcinizin hoşuna gitmeyen şeyleri sırf bir inat için yapmakta devam ederseniz, ailenin saadetini yıkmış olursunuz. Aile müşterek bir fedakârlıktır. Siz de hissenize düşeni yaparsanız hem siz hem zevciniz mesut olur.¹⁴

Cici Anne

Dergiler ve Sabiha Sertel

Sabiha Zekeriya Sertel'in kendi adıyla yayımlanmış on iki yazıyla yer aldığı *Büyük Mecmua*, onun basın hayatına dâhil olduğu ilk dergidir. "Kadınlığa Dair"¹⁵ başlığı altında kadın problemlerinin gündeme getirildiği dokuz yazı ve bunun dışında "Şehidin Sesi"¹⁶, "Son Dua"¹⁷, "Tevekkül"^{18,19} isimlerini taşıyan yazıları bulunur.

Resimli Ay ise yazılarının sayı ve çeşitlilik olarak arttığı, hayatında birçok değişime neden olan geniş ve uzun soluklu bir çalışma ortamıdır. Üç dönem olarak incelenebilecek olan *Resimli Ay* mecmuası yayın hayatına başladığı Şubat 1924'ten Mart 1929'a kadar olan devreye 1. dönem; Mart 1929'dan Ocak 1931'e kadar süren

¹⁴ Cici Anne, "İzdivacın On Şartı", *Resimli Hafta*, Y. 1, no 6, 9 Teşrinievvel 1340 (9 Ekim 1924), s. 2.

¹⁵ Bkz. no 8, 5 Nisan 1919, Perşembe, s. 67.

¹⁶ Bkz. no 8, 28 Mayıs 1919, Perşembe, s. 114.

¹⁷ Bkz. no 9, 5 Haziran 1941, Perşembe, s. 134.

¹⁸ Bkz. no 9, 5 Haziran 1919, Perşembe, s. 135.

¹⁹ Bu yazılar Zafer Toprak'ın makalesinde günümüz alfabetesine aktarılmıştır. Bkz. Zafer Toprak, "Sabiha 'Zekeriya' Sertel ve Türk Feminizmi", *Toplumsal Tarih*, Mart 1998, 7/14.

devreyi 2. dönem; derginin el değiştirip tekrar yayın hayatına başladığı Mart 1936 ile Aralık 1938 yıllarını içine alan on dört yıllık bir sürece ışık tutar. Sabiha Zekeriya, özellikle birinci ve ikinci dönem olarak adlandırdığımız dönemlerin ve derginin *Sevimli Ay* adıyla çıktığı sürecin baş kalemlerindedir.

Resimli Ay'ın ilk sayısında derginin yayın politikası:

Bizde şimdiye kadar iki şekil dergi çıkmıştır. Bunlardan birincisi, sayısı az bir okuyucuya hitap eden edebî mecmualardır. Yazılar, yazarın edebî zevkine göre yazılır. Bir de ikinci sınıf mecmualar var ki, bunları para kazanmak ve şöhret emeliyle kitapçılar ve amatörler çıkarırlar. Resimli Ay, ne birinci ne de ikinci zümreye dahildir. Bizim hedefimiz okuyucuların, okuma ihtiyaçlarını doyurmak ve memleketimizde gerçek bir halk dergisi kurmaktır. Bizce bir makalenin değeri altındaki imzadan ziyade çok okunmasıdır. Özellikle Resimli Ay'da yayınlanacak makaleler, hikâyeler, genel olarak yazılar, yalnız dar bir zümrenin edebî zevkine cevap veren yazılar değil, fakat insanların hissi, fikrî, dimağı, bedii ihtiyaçlarını doyuran genel nitelikte yazılar olacaktır. Bu şekil mecmualık âleminde yeni bir yoldur.²⁰

şeklinde izah edilir. Bu açıklama ailenin basın ve toplum arasında kurmaya çalıştığı çizgiyi gösterir niteliktedir.

Sabiha Sertel, bir taraftan kadınların hukuk karşısında bir taraftan yaşanan sosyal hayat karşısında verdiği mücadeleyi kalemiyle desteklerken bir diğer taraftan da dönemin yaşanan olaylarına dair görüşlerini belirten yazılar kaleme almıştır. Köylü ve işçilerin haklarını dile getiren yazılar *Resimli Ay* mecmuasının sayfalarında yer alırken, eğitim ve misyoner hareketlerine karşı alınması gereken önlemler ve bu konuda uyarıcı metinler de kaleme alınmıştır. “Kızımı Amerikan Kız Koleji'ne Nasıl Halde Verdim Nasıl Aldım”²¹, “Fikir Hayatımız Kimlerin Elindedir”²², “Sörlük Mektebinde Neler Gördüm”²³ *Resimli Ay*'ın imzasız olarak yayımlanan yazılarıdır.

Sabiha Sertel, *Resimli Ay*'da ki yayın politikalarını şu şekilde anlatır:

Resimli Ay'ın propaganda metodu da tamamıyla yeni idi. Fikirleri bir klişe halinde bir dogma halinde okuyuculara sunmak değil, bu fikirlerin halkın günlük ihtiyaçlarıyla olan ilgisini açıklamak, onlara tutulacak yolu göstermek amacını güdüyordu. Bunun içindir ki, okuyuculara hayattan alınmış, canlı, reel konular sunulmuş, okuyucunun ruhunu, kalbini fethedecek yazılara önem verilmişti.²⁴

²⁰ Emine Bilgehan Türk, *Zekeriya Sertel'in Dergiciliği Üzerine Bir İnceleme*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2005, s. 33.

²¹ Bkz. *Resimli Ay*, no 3 Mayıs 1929, s. 18-19/ 40.

²² Bkz. *Resimli Ay*, no 2 Nisan 1929, s. 20-21/ 38.

²³ Bkz. *Resimli Ay*, no 3 Mayıs 1929, s. 15-17.

²⁴ Sertel, *Roman Gibi*, s. 80.

Sabiha Sertel, aynı yayın anlayışını ilerleyen yıllarda *Cumhuriyet* gazetesinde ve *Tan* gazetesindeki köşelerinde de sürdürdüğünü hatıralarında belirtir.

Sevimli Ay yıllarında ise Sabiha Hanım, hem çekilen yazarların hem de Zekeriya Bey'in yerini doldurabilmek için fikrî ve siyasî yazılara da yoğunluk vermeye başlar.

Dergide Münire Handan'ın çok sayıda hikâyesi yayımlanır. Bu hikâyelerde genellikle kadınların evlilikte yaşadığı problemler, halkın namus anlayışı, kadının savunmasızlığı ele alınır. Hikâyecilik tarihimizde, Münire Handan imzasına rastlamayıştığımız bize Münire Handan'ın, Sabiha Zekeriya'nın farklı bir imzası olup olmadığını düşündürdü. Hatta mecmuaya gönderilen okuyucu mektuplarında Münire Handan'ın kim olduğu sorusu sorulur. Baş muharrir (Nisan 1341) tarihli sayıda kendisine ait köşede Münire Handan hakkında geçiştirici bilgiler verir. Sabiha Zekeriya 1928 sonrası neşriyatında romancı ve hikâyeci olarak şöyle anılır:

1928'den sonra eser verenler arasında romancı ve hikâyeci olarak birinci partide tanıdıklarımızdan şu zavat vardır: Refik Ahmet, Sabiha Zekeriya, Sadri Ertem, Sermet Muhtar, İskender Fahrettin, Nizamettin Nazif, Kemalettin Şükrü, Hilmi Ziya. Bu zevattan pek çokları daha evvel ilim, felsefe ve san'at nevirlerinde eser vermiş olanlar ve daha eskiden beri de edebiyatın gazetecilik nev'inde senelerce yazı yazmış bulunanlardır. Hele bu gruptakilerin bir diğer meziyeti de çok velût oluşlarıdır. Şunu da kaydedelim ki bu zevat bir zümreye mensup değillerdir.²⁵

Resimli Hafta ise, Sabiha Sertel'in daha çok Cici Anne imzasıyla yine kadın ve aile, eğitim konularında yazılarıyla görüldüğü bir dergidir. Bu dergide yazar açık imzasını sadece "Türk'ün Meçhul Askerine"²⁶, "Meçhul Şehit İsmi Gibi Bize Meçhul Kaldı",²⁷ "Türk Amele Cemiyeti"²⁸ yazılarında kullanır.

"Türkiye'nin yegâne çocuk mecmuasıdır" ibaresiyle çıkan *Sevimli Mecmua* ise döneminde yine farklı bir ihtiyacı karşılayan on üç sayı çıkabilmiş bir dergidir. Baş muharrirliğini Sabiha Sertel'in yaptığı mecmuada derginin amacı: "Türk Çocuklarına: Mecmuayı Niçin Çıkıyoruz?.. Şimdiye kadar memlekette her sınıf adamın kendi şerefıyla mütenasip gazetesi vardı. Fakat şimdiye kadar çocuklarımız için iftihar verecek bir mecmua çıkmadı. Her İngiliz, Alman çocuğunun iftiharla okuduğu mahsus bir gazetesi vardır. Siz bundan mahrumsunuz. Hayatta gıdadan, mektepten, oyundan, eğlenceden, mahrum olan küçük adam değil, bütün milletin istikbalini elinde tutan en büyük adam diye tanınırlar. Onlar için hayatta eksik olan her şeyi yaparlar. İşte ben başka milletlerin çocuklarına verdiği bu ehemmiyeti kıskanan bir Türk anasıyım. Sizin diğer sahalarda cevap vermediğimiz ihtiyaçlarınıza Küçük mecmuayla, kısmen olsun,

²⁵ Server Rifat İskit, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939, s. 281.

²⁶ Bkz. *Resimli Hafta*, no 1, 4 Eylül 1340, Perşembe, s. 2.

²⁷ Bkz. *Resimli Hafta*, no 2, 11 Eylül 1340, Perşembe, s. 2.

²⁸ Bkz. *Resimli Hafta*, no 3, 18 Eylül 1340, Perşembe, s. 2.

cevap vermeye muvaffak olabilirsek vazifemizi yapmış oluruz.²⁹ ifadeleriyle tamamlanır.

Eğitim, çocuk hakları ve çalışan çocuklar yine Sabiha Sertel imzalı yazıların konusunu oluşturur.

Hikâyeler

Münire Handan imzalı hikâyeler de yine kadınlar ve kadınların sosyal hayatta nasıl varlık gösterdiğini çeşitli yönlerden ele alan eserlerdir. Bu metinlerde kadınlar, daha çok erkek egemen toplumda kimlik bulma, kişilik olarak kendilerini var etme gayreti gösteren tiplerdir. Bu kadınlar genellikle İstanbul'da birbirine yakın hayatları yaşayan insanlardan oluşur. Bu kadın karakterler daha çok güzellikleri, giyim kuşamları ve erkekler karşısında güçlü durarak kimlik sergilerler. Ekonomik hayata, üretime dahil değillerdir. Bu tiplerde çocuk yetiştirme sosyal problemlerle mücadele ya da çözüm önerme gayreti görülmez. Anadolu kadını, köylü kadın tipi bu metinlerin karakterlerini oluşturmaz. Tamamıyla farklı bir çalışmanın konusu olabilecek hikâyelere örnek göstermesi bakımından aşağıda iki metnin konusunu özetlemeye çalıştık:

“*Kadınlar Kıskanmak mı Kıskanılmak mı İsterler*”³⁰, İstanbul'da kadın ve erkeklerin bir arada toplantılar yaptığı bir muhitte severek evlenen çiftin boşanması anlatır. Toplumdan saklanılan boşanmanın gerekçesi bir kurgu ile verilir. Birbirlerini kıskanmayan Cavide ve Necip'in davranışları arkadaşlarının ilgisini çeker. Cavide Necip'i kıskandığını fakat kocasının aynı hisleri taşımadığını düşünür. Kocasına bir oyun kurar. Evlerinin bahçesinde başka bir erkek arkadaşına aşkı söyleyerek Necip'in duymasını sağlar. Duruma tahammül edemeyen kocasının kıskançlık krizi Cavide'yi mutlu etse de Necip, Cavide'nin her türlü maddi giderini karşılayarak boşanma kararı alır. Evlilikte güven duygusunun en kıymetli değer olduğu “Cavide marazi bir ruh taşıyordu yalnız hisleri ve vücuduyla yaşayan bu kadının ruhi bir ihtimama ihtiyacı vardı. Daha henüz itimadın kuvvet ve şerefini anlamak için hazır değildi.”³¹ cümleleriyle ifade edilerek metin bitirilir.

“*Kadınlar Her İstediklerini Yapabilir mi?*”³², adlı hikâye “Münire Handan Hanım bazı genç kızların hürriyetin manasını yanlış anladıklarını, iradesine sahip olmayan genç kızların en adi bir kaldırım aşkına kapıldıklarını ve hürriyete icap eden manayı zamanında, verememelerinin bütün hayatlarında müessir olduğunu, kararlarını başkalarının hükümleri altında sühûletle bozduklarını bu hikâyesiyle anlatıyor.”³³ Giriş metniyle genç kızların gerçekçi olmaları gerektiğini bir kurguyla

²⁹ “Sevimli Mecmuayı Niçin Çıkıyoruz”, *Sevimli Mecmua*, C: 1, no 1, Kânûnusânî 1341 (1 Ocak 1925), s. 1.

³⁰ Münire Handan, “Kadınlar Kıskanmak mı Kıskanılmak mı İsterler”, *Sevimli Ay*, Sene. 3, no 2, Nisan 1926, s. 26-31.

³¹ Münire Handan, *a.g.m.*, s. 26.

³² Münire Handan, “Kadınlar Her İstediklerini Yapabilir mi?”, *Sevimli Ay*, Sene. 3, no 3, Mayıs 1926, s. 26-30.

³³ Münire Handan, *a.g.m.*, s. 26.

okurlarına iletir.

*“Ortakla Yaşamaya Niçin Rız Oldum, Bir Psikoloji Hatası, Keşke Dağa Çıkan Bir Kurt Olsaydım, Çocuğumu Niçin Boğdum, Taşrada Bir Memur Karısı, Anadolu Kızları İstanbul’a Neden Gelmek İsterler, Cavidan Teyzenin Kuşu”*³⁴ hikâyeleri de yazarın toplumsal hayat ve bu hayat içerisinde yer alan kadın merkezli sorunlara işaret eder.

Roman

Çitra Roy ile Babası

Sabiha Sertel’in bir başka eseri de bir roman denemesi olan *Çitra Roy ile Babası*’dır. Sabiha Hanım, “Çitra Roy ile Babası” adlı romanında kendi dünya görüşünün ve fikrî mücadelesinin bir yansımasını Hindistan topraklarında aramaya ve yaşatmaya çalışmıştır. Eser Hindistan’da İngiliz işgaline karşı yaşanan halk ayaklanmalarını, Hindistan halkının kendi kurtuluşu için hangi fikirler etrafında toplanarak birbirlerinden ayrıldığını Filozof Roy ve yirmi iki yaşındaki kızı Çitra’nın yaşadıkları üzerinden ele alır. Filozof Mandranat Roy, Bengal’in kenar bir mahallesinde Bengal Üniversitesinde öğrenci olan kızı ve ihtiyar kölesi Kali ile birlikte yaşar. Filozof felsefe üzerine çok sayıda eser vermiş, Hindistan’ın kutuluşunu İngiltere ile kurulacak iyi münasebetler ve Gandhi’de bulur. Çitra ise babasının aksine İngiltere’nin müstemlekeci tavrına karşılık halk ayaklanmaları ve grevler tertip eden Sita Lal ve arkadaşlarının faaliyetlerinde bulur.

Ülkede yaşanan olayları gazetelerden takip eden filozof, kızıyla yaptığı konuşmalarda sık sık onunla fikir ayrılığına düşer. Bir halk toplantısında yaptığı konuşmadan sonra üniversitedeki kürsüsüne dönen Filozof Roy, kızının tavırlarını beğenmez ve onu takip eder. Çitra’nın odasında gizli bir dolapta bulduğu afişleri kızının gözetilmesi şartıyla İngiliz polisine teslim eder. Bu olaydan sonra Çitra, Sita Lal ve arkadaşları tutuklanır. İngiliz polisi verdiği sözü yerine getirmeyen Çitra da mahkemeye sevk edilir. Meerrüt’te yargılanır. Çitra hapisaneyeyken iyi ilişkiler kurduğu İngiliz gardiyan aracılığıyla Sita ile mektuplaşır. Ona olan bağlılığını ve aşkını sık sık dile getirir. Filozof Roy ise kızını İngiliz polisinin eline düşürmekten duyduğu vicdan azabı, ülkesinin geleceğine dair yaşadığı fikir karmaşaları ile buhranlar geçirir. İngiliz polisini kızının suçsuzluğuna dair ikna eder mahkeme de Çitra’yı suçsuz bulur. Babası kızına karşı vicdanını rahatlatırken kızı suçsuzluğu ile Sita ve arkadaşlarının gözünde provakatör olmanın azabını yaşar. Filozof üç yıl süren yargılama sürecinin sonunda kızını bir daha göremeden ölür. Çitra ise Sita’ya gönderdiği mektupların reddedilmesi üzerine Bengal’e olan yolculuğunda kendini trenin kapısından atarak intihar eder.

Sita’yla temsil edilen komünist hareket ve onun karşısında İngiliz sömürgecisi sessiz direnişle yok etmeye çalışan Gandhi’nin görüşlerinin temsilcisi olan filozof Mandranat’ın romanda işlenişini Murat Belge tarihi gerçeklik içinde oldukça yetersiz bulur. İdeolojinin işlenişindeki kusurlar, Hindistan tarihinde Gandhi’nin

³⁴ Bkz. Emine Bilgehan, Türk, *Zekeriya Sertel’in Dergiciliği Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2005.

direnişinin başarıyla sonuçlanmış olmasıyla birlikte romanda iyilerin hep iyi, kötülerin de ruhsal ve bedensel olarak hep kötü olarak anlatılmış olması romanın eleştirilen yönlerindedir. Çitra'nın Sita'ya olan aşkının gerçek aşkın ötesinde bir hayranlık oluşu ve bunun kadın erkek eşitliği fikirleriyle çelişen erkeğin sevgisinin bir lütuf şeklinde işlenilmiş olması yine romanın eleştirilen yönlerindedir. Belge, Nazım Hikmet'in Benerci Kendini Niçin Öldürdü? eseriyle karşılaştırarak ele aldığı Sertel'in romanını "Bence, eserlerin ikisi de başarısız; ama başarısızlık ayrıntıların tutmamasından çok genel düşüncedeki pürüzlerden ileri geliyor. Sindirilmemiş, plastikleştirilmemiş bir ideoloji adına girilen kaba saba didaktizm, ama aynı zamanda teorik isabetsizlik, eserleri sakat bırakıyor."³⁵ ifadeleriyle eleştirir.

Resimli Ay mecmuasında çıkan imzasız yazıların büyük çoğunluğunun Sabiha Sertel ve Zekeriya Sertel'e ait olduğu hatıralarda belirtilmiştir. Mecmuada "Hindistan'ın Büyük Mürşidi ve Milliyetperveri Gandhi ile Bir Mülakat"³⁶ başlığıyla Gandhi ile Amerikalı bir gazetecinin mülakatı, Gandhi'ye dair "Hindistan'ın Yeni Peygamberi"³⁷ ve "Meşhur Gandhi Bir Kahraman mıdır? Yoksa Bir Hain mi"³⁸ başlıklarıyla yazılar kaleme alınır. Mülakat metnine geçilmeden önce Gandhi hakkında "Gandi bugün cihanın en büyük şahsiyetlerinden biridir. Hindistan'da da yalnız bir vatanperver değil, en büyük ahlak numunesi, hakiki bir peygamber gibi telakki edilir."³⁹ şeklinde yücelten cümleler kullanılır. *Hindistan'ın Yeni Peygamberi* başlıklı yazıda ise:

Dünyanın dört sene ateş ve felaket içine boğan umumi harpten sonra beklenen ümitlerin tahakkuk etmemesi ortaya dört büyük deha çıkardı: Lenin, Gandhi, Mussolini, Mustafa Kemal. Harbin doğurduğu gayri tabiiyetlerden mütevellit ıstıraplar dünyanın muhtelif yerlerinde muhtelif isyanlar vücuda getirdi bu isyanlardan bazısı sermayeye, sermayenin haksızlığına karşı isyandı; diğer bazısı içtimai nizamın bozulmasına karşı isyandı; üçüncüsü de ecnebi tahakkümüne, ecnebi istibdadına karşı isyandı. Gandhi bu üçüncü nevi isyanın başında yürüyen bir rehber, bir mürşit, bir dâhidir. Gandhi ortaya yalnız bir isyanı idare eden bir ihtilalci olarak değil, fakat yeni fikirler yeni akideler, yeni esaslar vaz ve neşreden bir peygamber olarak çıktı.⁴⁰

ifadeleri kullanılırken *Meşhur Gandhi Bir Kahraman mıdır? Yoksa Bir Hain mi*" başlıklı yazıda ise Gandhi İngilizlere karşı yapılacak halk hareketinin önünde engel olarak görülür. Bu düşünce bir kapak benzetmesiyle "İngilizlere gelince, onlar da

³⁵ Murat Belge, "Nazım Hikmet ve Sabiha Sertel'den Hint Masalları", *Kitaplık*, 67, 2003, s.38.

³⁶ Bkz. "Hindistan'ın Büyük Mürşidi ve Milliyetperveri Gandhi ile Bir Mülakat", C: 5, no 51-3 Mayıs 1928, s. 13-15.

³⁷ Bkz. "Hindistan'ın Yeni Peygamberi", Sene 1, no 11, Kânûnevvel 1340 (Aralık 1924), s. 2-5.

³⁸ Bkz. "Meşhur Gandhi Bir Kahraman mıdır? Yoksa Bir Hain mi?", Y: 7, S: 5, Temmuz 1930, s. 22-24.

³⁹ "Hindistan'ın Büyük Mürşidi ve Milliyetperveri Gandhi ile Bir Mülakat", *Resimli Ay*, C: 5, no 51-3, Mayıs 1928, s. 13.

⁴⁰ Hindistan'ın Yeni Peygamberi", *Resimli Ay*, Sene. 1, no 11, Kânûnevvel 1340, (Aralık 1924), s. 2.

Gandi'nin kansız ihtilalinden memnundular. Bu memnuniyetin sebebi, bilhassa, hakiki kurtuluş hareketinin kaynaması üzerinde Gandi'nin bir kapak vazifesi görmesiydi.”⁴¹ şeklinde ifade edilir. İlgili yazı Çitra Roy ile Babası romanına hâkim olan bakış açısını destekler cümlelerle “Gandi büyük Hindistan inkılabına, Hindistan istiklaline ihanet eden bir haindir. Hatta öyle bir hain ki insan bazan bu herif te, Ağa Han gibi, meşhur İngiliz casus teşkilatı, Entelijens Servisin adamı mıdır diye düşünüyor.”⁴² paragrafı ile tamamlanır. Bu üç yazının tarih aralıkları ile romanın basım yılı arasındaki yakınlık düşüncelerin kısa aralıklarda değiştiğini gösterir niteliktedir.

Çitra Roy ile Babası romanının ilk sayfalarında yazar “Birkaç Söz” başlığı altında romana dair okura bilgiler verir. Bunlardan biri “Hindistan’da yaşamadıkça mahalli renkleri vermeğe imkân yoktur.”⁴³ cümlesidir. Romanda oluşturulmaya çalışılan Hindistan atmosferi ile Sertel ailesinin çıkarmış olduğu süreli yayınlarda yer alan Hindistan ve kültürüne dair yazılar arasında da ayrıca ortak noktalar tespit edilebilir.

İlericilik, Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret ise, Türk siyasî ve edebî tarihinde sanatçıların ölümlerinden sonra da karşılaşılan Mehmet Akif, Tevfik Fikret taraftarlığı ve tartışmalarında Sabiha Sertel’in gayesini “Ben sadece Fikret’in yaşadığı dönemi, ideolojisini ve felsefesini çözümlemeye çalıştım” (Sertel, 1996, s. 14) şeklinde ifade ettiği “*Fikret’in Yaşadığı Dönem, Fikret’in İdeolojisi, Fikret’in Felsefesi*” bölümlerinden oluşan eserdir. Tevfik Fikret, Sabiha Zekeriya’nın gençlik yıllarından itibaren okuduğu, beğendiği ve inandığı bir şairdir. 1968’de Sofya’da “*Tevfik Fikret İzahlı Şiirler*” adıyla bir kitap yayımlamıştır. “*Doğumunun Yüzüncü Yılında Tevfik Fikret’i Niye Anıyoruz*” başlığı altında Tevfik Fikret’in yaşam öyküsü hakkında bilgi verilmiş, şairin dünya görüşü de “*Devrimci Fikret, Toplumcu Fikret, Fikret’in Tarih ve Felsefe Görüşü*” başlıkları altında değerlendirilmiştir. Fikret’in şiirlerinden bir seçki ve bu şiirlerin manaları üzerine değerlendirmeler de bu çalışmanın başka bir bölümünü oluşturur. Refik Erduran “*Sabiha*” adlı eserinde Sabiha Sertel’in Bakü yıllarını anlatırken “Boğucu ortamda *Tevfik Fikret* kitabını yeniledi, sonra anılarını yazdı.”⁴⁴ ifadesini kullanır. “*Doğumunun Yüzüncü Yılında Tevfik Fikret’i Niye Anıyoruz*” ve “*İlericilik, Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret*” çalışmaları değerlendirildiğinde iki çalışmanın şiir bölümü ile diğer başlıkların ikinci çalışmada daha derinlemesine incelenmiş olması yönüyle birbirinden farklı olduğu görülür.

Roman Gibi, Sabiha Zekeriya’nın 1895’te Selanik’te başlayıp 1968’de Bakü’de son bulan yaşam öyküsünü anlatır. Yazar, hatırlayabildiği çocukluk günlerini kısa bir bölümle anlatır. Bu bölüm de kişiliğinin gelişmesinde ve yazılarına kaynaklık edecek bir hayat tecrübesi taşıyan bir hatırlamayı içerir. İnandığı değerlerin kavgasını yaşayan, mücadeleci bir yaşamın hatıralarda kalan

⁴¹ “Meşhur Gandi Bir Kahraman mıdır? Yoksa Bir Hain mi?”, *Resimli Ay*, Y. 7, S: 5, Temmuz 1930, s. 24.

⁴² “Meşhur Gandi Bir Kahraman mıdır? Yoksa Bir Hain mi?”, s. 24.

⁴³ Sabiha Sertel, *Çitra Roy ile Babası*, Tan Matbaası, İstanbul 1936, s. 3.

⁴⁴ Refik Erduran, *Sabiha*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s.170.

izlerinin anlatıldığı bu eserde Sabiha Sertel'in basın hayatı okunur bir bakıma. Ömrünün son zamanlarında tamamlandığı Yıldız Sertel'in hatıralarında belirtilen bu eser, “*Memleketimin İnsanlarına*” başlığına taşıyan bir vedayla sonlandırılır. Kendi yaşam mücadelesinin, tanıdığı olduğu siyasal süreçlerin değerlendirmesinden sonra 27 Mayıs 1960 hareketinin topluma haklar sağladığını, geleceğin gençlerin elinde olduğunu belirten satırlar Azerbaycan'da gördüğü misafirperverliğe teşekkür ve dinmeyen vatan özlemini belirten cümlelerle eser tamamlanır.

Çeviriler

Karl Kautsky, Sınıf Kavgası (1934).

Adoratsky, Diyalektik Materyalizm (1936).

August Babel, Kadın ve Sosyalizm (1974).

Sonuç

On dokuzuncu yüzyılın sonu, yirminci yüzyılın başında Türk toplumunda kadının karşılaşılabileceği sorunların büyük bir bölümünü kendi hayatında yaşayan Sabiha Zekeriya Sertel, bu durumla mücadele eden kadınlar içerisinde önder isimlerden biridir. Önce Selanik'te okul çevresinde sonra 1918'de Büyük Mecmua ile Türk basın hayatına giren Sabiha Sertel, önemli bir külliyata sahiptir. Yaşadığı döneme kendi bakış açısıyla değerlendirmelerde ve eleştirilerde bulunan yazarın çalışmalarında kadınlar ve çocuklar önemli bir yer tutar. Kadının sosyal hayatta bir kimlik olarak etkin olması gerektiğini, çocukların geleceğin teminatı olduğunu hemen her yazısında dile getirir. Çıkardığı dergiler, magazin basını noktasında da önemli bir görevi üstlenir. Giyim - kuşam, saç bakımı, fotoğraf ve çizimlerle gösterilen saç modelleri, moda haberleri, yeni dünya düzeninde kadının rolü ve yeri, geleneksel yaşantının kadın hayatına yansımaları onun çıkardığı dergilerin önemli başlıklarıdır. Bu konularla dergileri, kadın dünyasında farklı ilgilerin odağı olacak bir noktaya getirir.

Çıkardığı dergiler, ilk kez yayımlanan hikâyeler, tefrika romanlar, genç şairlerin şiirleri ile yeni isimlerin kendilerini halka ulaştıracağı edebî bir alan olur. Dönemin tanınmış isimlerinin, güçlü kalemlerinin eserlerinin de görüldüğü bu yayınlarda edebî mülakat ve polemiklere yol açan yazı dizileri de önemli bir yere sahiptir.

Sabiha Zekeriya Sertel, Amerika'da aldığı eğitim sürecinde dünya görüşü olarak sosyalizmi benimsemiştir. Yurda döndükten sonra da basın faaliyetleri içerisinde bu doğrultuda eserler vermeyi ihmal etmemiş, bu yönde eser veren sanatçılar da onun dergi sayfalarında kendilerine rahatlıkla yer bulabilmişlerdir.

KAYNAKLAR

BELGE, Murat, “Nazım Hikmet ve Sabiha Sertel'den Hint Masalları”, *Kitaplık*, 67, 2003, ss.36- 45.

BİÇER, Ertuna Burcu, *Erken Cumhuriyet Dönemi Aydını Sabiha Zekeriya*

Sertel'in Fikir Yazılarında Modernleşme Bağlamında Kadın, Toplum ve Siyaset, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008.

CİCİ ANNE, "İzdivacın On Şartı", *Resimli Hafta*, Y. 1, nr. 5 (2 Teşrinievvel 1340/ 2 Ekim 1924), s. 2.

CİCİ ANNE, "İzdivacın On Şartı", *Resimli Hafta*, Y. 1, nr. 6 (9 Teşrinievvel 1340 / 9 Ekim 1924), s. 2.

MÜNİRE HANDAN, "Kadınlar Her İstediklerini Yapabilir mi?", *Sevimli Ay*, S: 3, nr. 3 (Mayıs 1926), s. 26-30.

MÜNİRE HANDAN, "Kadınlar Kıskanmak mı Kıskanılmak mı İsterler?", *Sevimli Ay*, S: 3, nr. 2 (Nisan 1926), s. 26-31.

İSKİT, Server Rifat, *Türkiye'de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1939.

ERDURAN, Refik, *Sabiha*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

MERİÇ, Cemil, *Kırk Ambar II*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

SERTEL, Sabiha, *Çitra Roy ile Babası*, Tan Matbaası, İstanbul 1936.

SERTEL, Sabiha, *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

SERTEL, Sabiha, *Tevfik Fikret İzahlı Şiirler*, Narodna Prosveta, Sofya 1968.

SERTEL, Sabiha, *İlericilik Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1996.

SERTEL, Yıldız, *Annem Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı*, YKY, İstanbul 1994.

SERTEL, Yıldız, *Ardımdaki Yıllar*, İletişim, İstanbul 1990.

SERTEL, Yıldız, *Babam Gazeteci Zekeriya Sertel Susmayan Adam*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2002.

TOPRAK, Zafer, "Sabiha 'Zekeriya' Sertel ve Türk Feminizmi", *Toplumsal Tarih*, 1998, ss.7-14.

TOPUZ, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.

TÜRK, Emine Bilgehan, *Zekeriya Sertel'in Dergiciliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2005.

"Sevimli Mecmuayı Niçin Çıkarıyoruz", *Sevimli Mecmua*, C: 1 nr. 1 (Kânûn-i sâni 1341/ 1 Ocak 1925), s. 1.

"Hindistan'ın Büyük Mürşidi ve Milliyetperveri Gandhi ile Bir Mülakat", *Resimli Ay*, C: 5, nr. 51-3 (Mayıs 1928), s. 13-15.

Hindistan'ın Yeni Peygamberi", *Resimli Ay*, Sene. 1, nr. 11 (Kânûn-i evvel 1340/ Aralık 1924), s. 2-5.

"Meşhur Gandhi Bir Kahraman mıdır? Yoksa Bir Hain mi?", *Resimli Ay*, Y. 7, S: 5 (Temmuz 1930), ss. 22-24.

"Dönmelik", *Hayat Ansiklopedisi*, s. 322.

BARTIN MUTFAK KÜLTÜRÜ İÇERİSİNDE TATLILARIN YERİ VE ÖNEMİ ÜZERİNE NİTEL BİR ÇALIŞMA*

Dilek ÇOŞAN**
Yılmaz SEÇİM***

ÖZ

Toplumların yemek alışkanlığı tarihsel bir süreçle ortaya çıkmaktadır. Bu süreç içerisinde oluşan yemek kültürü toplumun genel yapısını yansıtmaktadır. Ancak dönemler içerisinde oluşan yemek kültüründe kayıplar meydana gelmektedir. Bu yüzden yapılan yemeklerin kayıt altına alınması önem taşımaktadır. Bu çalışmada Bartın il, ilçe ve köylerinde yaşayan 45 yaş üstü kadınlarla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde Bartın iline özgü tatlılar hakkında bilgiler kaynak kişilerden bilgi alınmıştır. Tatlıların içerisinde kullanılan malzemeler ve tatlının üretim metodu hakkında bilgiler toplanmıştır. Toplanan bu bilgiler sonucunda bölgede özellikle baklava türü şerbetli çeşitlerinin yapıldığı belirlenmiştir. Ayrıca sütü tatlılarda bol miktarda bulunmaktadır. Bölgenin önemli tatlıları arasında hoşmerim, un helvası, nişasta helvası ve kabak böreği tatlısı da katılımcılar tarafından bildirilmiştir. Katılımcıların anlattıkları tatlıların birçoğunu günümüzde de yapmaya devam ettikleri ancak bazılarının neredeyse tamamen unutulduğunu bildirmişlerdir. Mutfak kültürlerinin yaşatılabilmesi için kayıt altına alınması önem taşımaktadır. Çalışmanın amacı, unutulmaya yüz tutmuş bölge tatlılarının belirlenerek turizme kazandırılması ve farklı bölgelerle olan benzerlik ve farklılıkların tespit edilmesidir.

Anahtar Sözcükler: Bartın, Gastronomi, Karadeniz mutfağı, Tatlı, Yöresel mutfak

A QUALITATIVE STUDY ON THE PLACE AND IMPORTANCE OF SWEETS IN BARTIN CUISINE CULTURE

ABSTRACT

Food habits in social and cultural life refers to a historical phenomenon. The food culture reveals the common codes of a community. However, there are changes in the food culture appeared in different periods. Therefore, it is important to record the cuisine, recipes and types of meals made. In this study, interviews were made with women over 45 living in Bartın provinces, districts and villages and data about the

* Gönderim tarihi: 19.04.2019. Kabul tarihi: 14.06.2019

** Y. Lis. Öğr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, KONYA. dilecosan@gmail.com Orcid No:0000-0002-2331-9132

*** Dr. Öğr. Üyesi., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, KONYA. yilmazsecim@gmail.com ORCID: 0000-0002-9112-7650

sweets of Bartın province were collected. Oral recipes and methods of the desserts and the concomitants used in the desserts were recorded. As a result of this process, it was determined that especially *varlava-type sherbet* and its varieties were made in the region. There are also plenty of *milky desserts*. Among the most favourite desserts of the region were *hosmerim*, *floury halva*, *starch halva* and *zucchini pie* sweets. The participants reported that many of the sweets are still made currently but some of them are almost completely forgotten. It is important to record the culinary culture that needs documentation. The aim of this study is to identify these desserts so that they would revive in tourist sector and to classify them according to different local features

Keywords: Bartın, Blacksea cuisine, Gastronomy, Dessert, Local cuisine

Giriş

Turizm, Dünya da sosyoloji, ekonomi, politika ve işletme gibi daha birçok bilimle yakinen bağ içinde olup farklı dalları bulunan bir bilimdir. Turizmin ilgili konularla bağlantısından da ötürü birçok tanımlaması mevcut olup, genel çerçevede bireylerin yaşamlarını devam ettirdikleri yerlerin dışında tüketici vasfıyla eğlence, tatil, dinlenme, kültürel ve bürokratik ihtiyaçlarının ortadan kaldırılması için yapılan geçici konaklamalar ve seyahatler olarak isimlendirilir.¹ Her alanda düzenlenen kongre ve iş gezileri, süresi kısa seyahatler, kentsel bölgelere yapılan kısa süreli hareketler, sağlık ve tedavi amaçlı seyahatler ve yazlık adını alan mevsimlik evlerde konaklama durumları dahi turizmin tanımsal kapsamı içinde yer almaktadır.²

Gelişen teknoloji ve iyileşen ekonomiyle birlikte insanlar üzerinde yeni yerleri görme, farklı toplumlara tanıma ve yeni lezzetler tatma merakı doğmuştur. Bu durum da son yıllarda popülerliği artan Gastronomi turizmini doğurmuştur. Gastronomi; geçmişten günümüze gelen yeme içme alışkanlıklarını, toplumlar arasında ki yeme-içme farklılıklarını ve benzerliklerini belirleyen ve kültürü de bünyesinde barındıran bir bilim dalıdır.³ Gastronomi turizmi; farklı kültürlerle ait yiyecekleri tatmak ve mutfak kültürlerini öğrenmek amacıyla yapılan bir turizm çeşididir.⁴ Başka bir tanıma göre gastronomi turizmi; daha önce tadılmamış yiyecek ve içecekleri keşfetmek amacıyla farklı bölgeleri ziyaret eden turistlerin gerçekleştirdiği turizm faaliyetidir.⁵ Turizm geliri yüksek olan ülkeler, gastronomi turizmini de alternatif turizm alanlarına katarak çeşitliliği artırmıştır. Turizmin gelişmediği bazı ülkeler ise yemek kültürlerinde ki zenginlikler ile turistlerin dikkatini çek-

¹ Ahmet Gürbüz “Turizmin Sosyal Çevreye Etkisi Üzerine Bir Çalışma”, *Teknoloji Dergisi* (1), 2, 2002, s. 49-59.

² Meryem Akoğlan Kozak-A. Sadık Bahçe, *Özel İlgi Turizmi*, Detay Yayıncılık, Ankara 2012, s.3.

³ Yasemin Akgöl “*Gastronomi Turizmi Ve Türkiye’yi Ziyaret Eden Yabancı Turistlerin Gastronomi Deneyimlerinin Değerlendirilmesi*”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin 2012.

⁴ Lucy M. Long, *Culinary Tourism, The University Press Of Kentucky*, Lexington, ABD 2003, s.21.

⁵ Robert J. Harrington-Michael C. Ottenbacher, “Culinary Tourism-A Case Study of the Gastronomic Capital”, *Journal of Culinary Science & Technology*, 8, 2010, s.14.

miştir. Turizmin gelişmediği ülkelerin, gastronomi turizminde etkin olması sonrasında ekonomik kalkınmalarının yukarı yönlü ivme kazandığı görülmüştür.⁶ Son yıllarda stresli, gürültülü ve yoğun olan kent yaşamı nedeniyle bunalan insanlar, daha sessiz ve huzur veren kırsal turizme yönelmişlerdir. Kırsal turizm; şehrin gürültüsünden kaçmak isteyen insanların, kırsal alanları günü birlik ya da birkaç günlüğüne ziyaret ederek, yöre halkının kendi yaptıkları ürünleri, doğal ortamda ya da yörenin dokusunu yansıtan yerel mekânlarda tüketmek olarak tanımlanabilir.⁷ Kırsal turizm, iklime bağlı olmaması nedeniyle dört mevsim yapılabilen ve sezonluk turizm çeşitlerinin süresini uzatabilen bir turizm çeşididir. Bu özelliği ile kırsal turizm, birçok turizm çeşitlerinin tamamlayıcısı olarak görülmekte ve sürdürülebilir turizm anlayışına hizmet etmektedir.⁸ 1990'lı yıllarda Batı ülkelerinde kırsal turizmin önemi anlaşılmaya başlanmış ve kırsal alanlarda yaşayan halk turizm gelirlerinden yararlanmak amacıyla turizme dâhil olmaya başlamıştır.⁹ Dünya çapında kırsal turizm faaliyetleri incelendiğinde, İtalya'da çiftlik kampinglerinde yapılan ata binme, balık tutma, yürüyüş yapma; kiliselerde dini törenlere katılma aktiviteleri ya da yöresel yemekler yapan yerleri ziyaret etmek örnek verilebilir.¹⁰ Yeni Zelanda da ise doğa gezileri, el ürünü kıyafetler, süs eşyaları, çiftlik gezileri ve çiftliklerde üretilen tarımsal ürünler turistlerin ilgisini çekmektedir.¹¹ İrlanda da ise kırsal turizmi canlandırmak adına kurulan ülkenin çiftlik danışmanı Teagasc; web sitesi üzerinden 'kendin pişir, kendin ye, olta balıkçılığı, ziyaretçi çekme aktiviteleri' gibi eğitimler vermektedir.¹² Türkiye'de 1990 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Karadeniz ve Toroslarda 26 yayla turizme açılmıştır.¹³ Türkiye genelinde kırsal turizm faaliyetleri olarak genellikle; doğa yürüyüşleri, doğa sporları, gezme ve yeme içme amaçlı gidilen köy gezileri örnek verilebilir.¹⁴ Son dönemlerde insanların restoranlarda yenilen yemekler dışında farklı ve doğal tatlara olan merakı artmış ve kırsal turizmin önemli bir parçasını oluşturan yöresel yemeklere yönelmişlerdir. Yöresel yemek; bölge ile özdeşleşmiş ürünlerin işlenip geçmişten geleceğe aktarılmasıyla oluşan yiyecek kültürüne denilmektedir.¹⁵ İnsanların fiziksel

⁶ Mehmet Sarıışık, *Tüm Yönleriyle Gastronomi Bilimi*, Detay Yayıncılık, Ankara 2017, s. 17-29.

⁷ D. Küçükaltan, "Trakya Ekonomisi İçin Bir Bölgesel Kalkınma Modeli: Kırsal Turizm" 7. *Ulusal Bölge Bilimi Bölge Planlama Kongresi*, Pro-Ofset Matbaacılık, İzmir 1997, s. 212.

⁸ Gülizar Cengiz-Çetin Akkuş, "Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (22) Karaman 2012, s. 61-74.

⁹ Aliza Fleischer-Abraham Pizam, "Rural Tourism in Israel", *Tourism Management*. 18(6), 1997, s. 367-372.

¹⁰ Oğuz Aydın, "AB'de Kırsal Turizmde İlk 5 Ülke ve Türkiye'de Kırsal Turizm", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (23), Karaman 2012, s. 41-42.

¹¹ G. Doğan, *Ankara İli Ayaş İlçesinin Kırsal Turizm Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2012.

¹² C. Şereföğlü, *Kalkınmada Kırsal Turizmin Rolü 2007-2013 Yılları Arasında Ülkemizde Uygulanacak Olan İpard Kırsal Kalkınma Programındaki Yeri, Önemi ve Beklenen Gelişmeler*, Uzmanlık Tezi, T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Ankara 2009.

¹³ Aydın, *a.g.m.*, s.39-46.

¹⁴ H. Akça, "Dünyada ve Türkiye'de Kırsal Turizm", *Standart Dergisi*, Eylül 2004, s. 65.

¹⁵ Ahmet Büyüksalvarcı- Mustafa Cüneyt Şapçılar-Gül Yılmaz, "Yöresel Yemeklerin Turizm

ihtiyaçlarından biri olan beslenme şekli incelendiğinde kişilerin yaşam tarzı, ekonomik durumları ve kültürleri hakkında bilgiler edinmek mümkündür.¹⁶

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın içeriğini oluşturan veriler, nitel araştırma yöntemlerinden mülakat/görüşme tekniği kullanılarak hazırlanmıştır. Görüşme tekniği, bir veya birkaç konuşmacıyla, soru cevap şeklinde yapılan birinci elden bilgi alma tekniğidir. Bu tekniğin araştırmacıya sağladığı yararlarından bir diğeri de görüşülen kişilerin duygu ve düşüncelerini anlama imkânı sunmasıdır.¹⁷ Bu araştırmada veri toplama tekniği olarak kullanılan görüşme türü, yarı-biçimsel mülakat türüdür. Çalışma Ocak-Şubat 2019 tarihleri arasında yürütülmüştür. Araştırmanın örneklemini Bartın ilinde ikamet eden ve 45 yaş üstü, gönüllü 13 kadın oluşturmaktadır. Görüşme gününe ve saatine katılımcıların istekleri doğrultusunda karar verilmiştir. Katılımcılar metin içerisinde “kk” şeklinde kullanılmıştır.

Tablo 1: Kaynak Kişi Listesi

Kk	İsim Soyisim	Doğum Yılı	Meslek	Memleketi
1	K. G	1958	Ev Hanımı	Bartın
2	S. Ç	1944	Ev Hanımı	Bartın
3	F. U	1962	Ev Hanımı	Bartın
4	H. K	1951	Aşçı	Bartın
5	D. K	1953	Ev Hanımı	Bartın
6	S. K	1961	Ev Hanımı	Bartın
7	F. G	1967	Ev Hanımı	Bartın
8	B. G	1950	Ev Hanımı	Bartın
9	F. A	1947	Ev Hanımı	Bartın
10	D.D	1948	Ev Hanımı	Bartın
11	G. Ü	1971	Aşçı	Bartın
12	M. K	1952	Ev Hanımı	Bartın
13	M. K	1951	Ev Hanımı	Bartın

Bulgular

Araştırma sonucuna göre Bartın il ve ilçelerinde üretimi yapılan ve geçmişte yapılan ancak günümüzde üretimi yapılmayan birçok tatlı olduğu görülmüştür. Bu tatlıların üretim aşamaları ve kullanılan hammaddeleri kaynak kişilerin bildirdiği şekilde kayıt altına alınmıştır.

Mutfağında Kullanılma Durumu: Konya Örneği”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2016, s.165-181.

¹⁶ Ertuğrul Düzgün-Figen Durlu Özkaya, “Mezopotamya’dan Günümüze Mutfak Kültürü”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(1), 2015, s. 41-47.

¹⁷ Hasan Hüseyin Tekin, “Nitel Araştırma Yönteminin Bir Veri Toplama Tekniği Olarak Derinlemesine Görüşme”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(13), Kayseri 2006, s.101.

Şerbetli Tatlılar

Seksen Kat Baklava, seksen kat baklava hazırlanırken yağ, yoğurt, süt, kabartma tozu, vanilya, yumurta, sirke ve tuz kullanılır. Bu malzemeler ile baklava hamuru hazırlanıp yarım saat dinlendirilir. İnce açılan yufkalara her 20 katta bir ceviz serpilir ve toplam seksen kat olacak şekilde baklava hazırlanır. Hazırlanan baklavayı dilim dilim kesilip üzerine eritilen tereyağı ve sıvıyağ dökülür. Fırına atılıp üzeri kızarana kadar pişirilir. Bu esnada hazırlanan şerbet fırından çıkan sıcak baklavaya ılık olarak dökülür (kk11).

Oklava Büzmesi, üretimi için; buğday unu, su, şeker ve ceviz kullanılmaktadır. Buğday unu ve su ile beze haline getirilen hamur oklava yardımıyla açılır. Açılan hamurlar temiz bir örtü üzerinde hafif kurutulur. Kuruyan yufkaların üzerine şeker ve cevizden hazırlanan karışım eklenir. Oklavaya tekrar doladığımız yufka büzdürülür ve tepsiye dizilir. Fırınlanan tatlıya ılık şerbet dökülür (kk1,3,5,11,12). Kk11 bu tatlının ikinci isminin “ibi boynu” tatlısı olduğunu bildirmiştir.

Delioğlan Sarığı, delioğlan sarığı hamuru hazırlanırken; buğday unu, tuz, su, yoğurt kullanılır. Bu malzemeler ile hazırlanan hamur oklava yardımıyla açılır. İçerisine ceviz ve şekerden hazırlanan karışım serpiştirilir. Tekrar oklavaya sarılan hamur büzdürülüp tepsiye döşenir. Fırınlanan tatlının üzerine şerbet ilave edilir (kk1,2,4,5,6,8,9,10). Kk6 bu tatlı ile düğüne gidildiğini bildirmiştir.

Gürel Boynu, Delioğlan Sarığı tatlısının aynısıdır. Tek fark oklavayla büzdürülen tatlının uç kısımları kesilerek birleştirilir (kk2).

Kesme (Açma) Baklava, buğday unu, süt, yağ, yumurta ile hazırlanan hamur oklava yardımıyla açılır. Oklava ile açılan hamurlar, temiz bir örtü üzerinde 10 dk. kurutulur. Kurutulan yufkalar, arasına ceviz serpilerek üst üste tepsiye döşenir. Dilim dilim kesilen baklavanın üzerine tereyağı ve sıvıyağ dökülür. Fırına atılıp üzeri kızarana kadar pişirilir. Fırından çıkan tatlı, hemen şerbetlenecekse şerbetinin soğuk olması gerekmektedir. Soğuk olarak şerbetlenecek tatlının ise şerbeti sıcak olmalıdır (kk1,12,13).

Kabak Böreği Tatlısı, buğday unu ve su ile hazırlanan hamur, bezelere bölünüp oklava yardımıyla açılır. Açılan hamurun üzerine rendelenmiş balkabağı ve bir miktar şeker karıştırılıp serpiştirilir. Rulo şeklinde katlanan börek, tepsiye döşenir. Fırına atılıp üzeri kızaran böreğin üzerine bir miktar şerbet dolandırılır (kk1,2,5,11). Kk2 bu böreği şerbetlemeden tükettiklerini bildirmiştir.

Kabartma (Lokma), lokma tatlısı yapımında buğday unu, yumurta, maya, tuz, süt kullanılır. Elde edilen hamur, mayalanmaya bırakılır. Kaşık yardımıyla avuç içinden sıkılan hamur kızgın yağa atılır. Kuru olarak tüketilebilen tatlı, şerbetlenerek de servis edilir (kk1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13.)

Tatlı Börek, ıslanan yufkalar dinlendirilmeye bırakılır. Yumuşadıktan sonra bir tepsinin içerisine aralarına şeker ve ceviz serpilerek döşenir. Fırında pişirilip, şerbet eklenir (kk1,2).

Dilber Dudağı, Dilber Dudağı tatlısında margarin, süt, yumurta, kabartma tozu, vanilya, yoğurt, tuz ve sirke kullanılmaktadır. Malzemelerin tümü yoğurulup dokuz bezeye ayrılır. Ayrı ayrı açılan bezeler üst üste konulup büyük bir hamur

açılır. Aynı işlem ikinci kez tekrarlanır. İlk açılan bezenin üzerine ceviz serpiştirilip ikinci açılan bezi üzerine örtülür. Çay bardağıyla teker teker kesilir. Kesilen parçalar ikiye katlanıp tepsiye dizilir. Üzerine bol miktarda erimiş margarin gezdirilir. Fırında üzeri kızarana kadar pişirilir ve şerbetlenir. Şerbetleme esnasında tatlının soğuk şerbetin ılık olması gerekmektedir (kk2,5).

Apartman Katı, Apartman katı baklavasında süt, yoğurt, sıvı yağ, vanilya, kabartma tozu, sirke, margarin ve yumurta kullanılmaktadır (kk2,3).

Merdane Baklavası, merdane baklavası hamurunda yumurta, süt, yoğurt, un, kabartma, sıvı yağ, sirke kullanılmaktadır. Yoğurulan hamur bezelere ayrılır. Bezeler küçük parçalar halinde açılır. 7 küçük açılmış beze, üst üste konularak büyük bir beze açılır. Tepsie, aralarına ceviz ya da fındık serpiştirilerek döşenir. Fırında üzeri kızarıncaya kadar pişirilir. Şerbetlenir (kk3,6,8).

Bülbül Yuvası, yumurta, süt, yoğurt, un, kabartma tozu, sıvı yağ ve sirke ile hamur yoğrulur. Yoğurulan hamur bezelere ayrılır. Teker teker açılır. Açılan bezeler kedi merdiveni şeklinde katlanıp büzdürülür. Büzdürülen yerlerinden kesilen tatlının içerisine ceviz eklenir. 60'lık davul tepsisine dizilen baklavaların üzerine 1 kg sıvıyağ dökülür. Fırında kabarıp, kızaran tatlılar şerbetlenir (kk3,10,11).

Gelin Teli, yumurta, süt, yoğurt, un, kabartma tozu, sıvı yağ, sirke ile yoğurulan hamur bezelere bölünür. Oklava yardımıyla ince bir şekilde açılır. Temiz bir örtü üzerinde yaklaşık 10 dakika kurutulur. Kuruyan bezeler tekrar oklavaya dolanıp, büzdürülür. Oklavadan çıkan beze, açılıp uzunlamasına tekrar kurutulmaya bırakılır. Uygun büyüklüklerde kesilerek şerbetlenir (kk3,4,7,8,10).

Gücecek Tatlısı, buğday unu, tuz, maya, su ile orta akışkanlıkta bir hamur elde edilir. Taşan hamurlar kaşık yardımıyla yağlanmış saçın üzerine dökülüp alt üst pişirilir. Şerbetlenir (kk 4,5, 9)

Yuvarlama Tatlısı, su, tuz, un, maya ile yoğurulan hamur taşırılır. Hamuru boru şeklinde yuvarlanıp, saçta pişirilir. Şerbetlenen tatlılar en son dilimlenir (kk9).

Okuluk, su, tuz, buğday unu ile yoğurulan hamur merdane yardımıyla açılır. İçerisine ceviz, şeker ve ufalanmış yufka karışımı dökülür. Kol böreği şeklinde dolanıp saç üzerinde pişirilir. Şerbetlenir (kk5).

Islama Tatlısı, ufalanan yufkalar kızgın yağda kavrulur. İçerisine bir miktar sıcak su ve şeker eklenir. Bir taşım kaynatılır. Ayrı bir kaptaki ufalanan yufkaların üzerine dökülür (kk5).

Gazoz Tatlısı, hamuru için gazoz, yumurta, maya, süt ve buğday unu kullanılmaktadır. Yoğurulan hamur taşması için beklenmez. Hamur yuvarlanıp kesilir ve tepsiye dikine oturtulur. Tepside şekil verilmiş hamurlar bir süre taşması için beklenir. Fırına verilir. Fırından çıkan sıcak tatlıya sıcak şerbet ilave edilir (kk5).

Kuru baklava, baklava hamuru için yumurta, tuz, su, süt ve un kullanılmaktadır. Yoğurulan hamur oklava yardımıyla açılır ve temiz bir örtü üzerinde yaklaşık 10 dk. kurutulur. Tepsie tek tek döşenen baklava yufkalarının her katına ceviz konulur. Baklava fırına verilmeden önce kesilir ve üzerine erimiş margarin dolandırılır. Fırından çıkan baklava, şerbetlenir (kk5).

Höşmerim, tuz, un, su malzemeleri kullanılarak yapılan hamur, bezelenip dinlendirilmeye bırakılır. İnce açılan bezelerin içerisine mısır unu ve ceviz dökülüp

büzdürülür. Yapılan tatlı, tepsiye döşenir. Aynı işlem tekrar uygulanır fakat tepsi-deki ilk tatlının üzerine ters yönde konularak döşenir. Ocakta ya da közde alt üst kızarana kadar pişirilir. Diğer tatlı şerbetlerinden farklı olarak hoşmerim tatlısının şerbeti, ocakta kaynatılmaz. Şeker ve su sadece çırpılıp sıcak olan tatlının üzerine dökülür (kk11).

Saç Baklavası, un, su, tuz ile yoğurulan hamur, bezelere ayrılıp dinlendiril-meye bırakılır. Oklava yardımıyla açılan yufkalar aralarına ceviz serpilerek tepsiye döşenir. Saçta pişirilip şerbetlenir (kk10).

Meyveli Tatlılar

Kabak Tatlısı, birer porsiyonlar halinde dilimlenen balkabağı, tencereye alınır. Üzerine şeker eklenen balkabakları akşamdan sabah vaktine kadar dinlen-dirilmeye bırakılır. Suyunu salan balkabakları, kendi suyunda balkabakları yumuşa-yana kadar ocakta pişirilir. Tahin ve ceviz ile servis edilir (kk1,2,3,4,5,6,8,10, 11,12). Kk9 ise kabak tatlısının üzerine süt dökerek sunum yapıldığını aktarmıştır.

Sütlü Ayva Tatlısı, Dilim dilim kesilen ayvalar şekerlenip az bir suda haş-lanır. Ayvalar suyunu çektikten sonra içerisine süt eklenir (kk3).

İncir Doldurması, kuru incirler küp küp doğranır ve tabaklara eşit şekilde paylaşılır. Her tabağa yaklaşık 2-3 yemek kaşığı şeker dökülür. Üzerlerine tabağı dolduracak kadar kaynamış süt dökülür. Tabakların üzeri kapatılıp bir örtüyle sarılır (kk1,2,3,4,5,8,12,13).

Sütlü Tatlılar

Sütlaç, yapımında süt, nişasta, haşlanmış pirinç ve şeker kullanılmaktadır. Ocakta kaynatılan süt ve şeker karışımının içerisine haşlanmış pirinçler ilave edilir. Tekrar kaynamaya başladıktan sonra içerisine su ile açılan nişasta ilave edilir. Birkaç dakika ocakta kısık ateşte bekletilen tatlı ocaktan alınır ve güveçlere boşal-tılır. Üzeri kızarıncaya kadar fırında pişirilir. Kaynak kişiler fırına atılmadan da tükettiklerini belirtmişlerdir (kk 4,8,9,11,12,13). Kaynak kişilerden 1 ve 13, sütlaç yapımında şeker yerine bir miktar tuz kullandıklarını ve fırınlamadan tükettiklerini bildirmiştir.

Zırva, süt ve şekeri ocakta ılıtılır. Üzerine kuru nişasta eklenir ve kaynatılır (kk2).

Helvalar

Nişasta Helvası, nişasta helvası hazırlanırken sıvı yağ, şeker, nişasta kulla-nılmaktadır. Sıvı yağ, şeker ve nişastayı topak topak olana kadar kavurun (kk 2,3,5,9). Kk3 ev nişastasını kendileri yaptıklarını bildirmiştir. Tane buğday 1 hafta suyu değiştirilerek suda bekletilir.1 haftanın sonunda ayakla çiğneyerek buğdayın beyaz özünü çıkartırlar. Bekletilen beyaz öz dibe çöker ve suyu süzülür. Elde edilen ürünü tepside güneşte kurduklarını bildirmiştir.

Un Helvası, buğday unu saçın üzerinde yaklaşık 2 saat kadar kavrulur. Helvanın rengi kızarıncaya şerbet eklenir ve yoğurulup tepsiye basılır. Baklava dilimi şeklinde kesilip servis edilir (kk,2,3,5,7,8,9,10,11,13). K3, un helvasını buğday unu

ve mısır ununu birlikte kavurarak yaptıklarını bildirmiştir. kk13, sadece mısır unu kullanarak yapıldığını bildirmiştir. K11 ise buğday unu, süt ve şekerin birbirine yedirilip kalburdan geçirdiklerini, tereyağı ve sıvı yağ ile birlikte kızarana kadar ocakta kavurdıklarını en son tekrardan kalburdan elediklerini ve tekrar kavurdıklarını bildirmiştir. Şerbetini hazırlamadan önce cevizleri tereyağında kavurdıklarını ve aynı kabin içerisine su ve şeker koyarak şerbetinin hazırlandığını bildirmiştir. kk11 eskiden düğünlerde kız evinde tepsi tepsi helva dağıtıldığını bildirmiştir.

Baklagil Tatlıları

Aşure, akşamdan ıslatılan nohut, fasulye ve buğday ayrı ayrı tencerelerde haşlanır. Haşlama işlemi tamamlandıktan sonra tüm malzemeler büyük bir tencerede toplanır ve içerisine şeker eklenir. Pişmesine az vakit kala içerisine küp doğranmış incir, kayısı, fındık ve fıstık eklenir. Ceviz rengini karartmaması için ocaktan alındıktan sonra eklenir. Servis sırasında üzerine nar eklenerek sunum yapılır (kk1,2,5,7,8,9,11).

Tartışma

Araştırma sonucunda bölgede farklı özelliklere sahip birçok baklava olduğu tespit edilmiştir. Bartın ilinde seksen kat baklava, kesme (açma) baklava, apartman katı, merdane baklavası, kuru baklava, saç baklavası ve bir çeşit baklava olan bülbülyuvası yapılmaktadır. Bu baklava çeşitleri incelendiğinde Bartın mutfağının zengin bir baklava çeşitliliğine sahip olduğu görülmektedir. Türk mutfağında önemli bir yere sahip olan baklavanın 18. yüzyıldan sonra tanınırlığının arttığı bilinmektedir.¹⁸ Baklava hamuru ustalık isteyen özelliklere sahiptir. Baklava hamurunun üretiminde kullanılan malzemeler genelde birbirinin aynısı olmasına rağmen her bölgede baklava yapılması baklavanın farklı isimler almasına sebep olmuştur. Birçok bölgede yapılan baklava; kesim şekli, hamura verilen şekil, içerisine konulan harç ve tatlının tepsiye dizilme şekline göre isim alabilmektedir.¹⁹ Bu baklava çeşitleri arasında en çok bilineni Gaziantep ilinde üretilen içerisine fıstık, kaymak konulup fırınlanan ve şerbetlenerek tüketime sunulan çeşididir.²⁰ Antep baklavası son dönemde, Türkiye’de ve dünyada ün kazanmıştır. Bu durumun başlıca etkeni ise kamu kurum ve kuruluşlarının yanı sıra sivil toplum kuruluşlarının kentin Gastronomi kenti olması yönünde yapmış oldukları çalışmalaradır.

Türk mutfağına ait hamurlu tatlılar arasında dilberdudağı ve lokma bilinen önemli tatlılar arasındadır.²¹ Türk mutfağına ait olmasına rağmen bu tatlılar hemen her yörede farklı tekniklerle veya malzemelerle yapılmaktadır. Divriği bölgesinde dilberdudağı tatlısının şerbetine bir taşım kaynatıldıktan sonra bir miktar sızma bal

¹⁸ Marianna Yerasimos, *500 yıllık Osmanlı mutfağı*. İstanbul: Boyut Yayıncılık 2005, s. 279.

¹⁹ Tuğrul Şavkay, *Tatlı Kitap, Türk ve Dünya Tatlıları*, Şekerbank ve Radikal Yayını, İstanbul 2000, s. 124.

²⁰ Aybüke Ceyhan Sezgin-Sevil Bülbül, “Türk Sanatı ve Mutfak Kültüründe Buğday”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(54), 2017, s.1081-1091.

²¹ Yasemin Ertaş- Makbule Gezman Karadağ “Sağlıklı beslenmede Türk Mutfak Kültürünün Yeri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(1), Gümüşhane 2013, s. 117-136.

eklendiği bilinmektedir.²² Bu uygulama farklılığı güzel bir şekilde özetlemektedir. Hamur işi tatlılar arasında yer alan lokma tatlısı Türk mutfağının yanı sıra dünya mutfaklarında da kendine yer bulmuştur. Kırgız Türklerinin yağda kızartarak yaptığı Borsok ismindeki yiyecek lokma tatlısına nerdeyse tıpatıp benzemektedir.²³ Mersin-Anamur bölgesinde ise Lokma tatlısı dökmecek ismiyle bilinmektedir.²⁴ Lokma tatlısı farklı şekillerde pek çok bölgede yapılmasına rağmen çok fazla tanınmamıştır. Ancak son dönemlerde ön plana çıkan lokma dükkânları tanınırlığını artırmıştır. Bu işletmeler lokma yapıldıktan sonra içerisine çikolata koyarak lokmayı ön plana çıkarmayı başarmıştır. Görüldüğü üzere ürün üzerine inovatif çalışmalar yapmak tanınırlığın artırılmasında ki en büyük etkidir.

Bartın tatlıları arasında önemli bir yere sahip olan kabak tatlıları Türkiye’de hemen her bölgede yapılmaktadır. Ancak diğer tatlılarda olduğu gibi yapım aşamalarında farklılıklar olduğu görülmektedir. Zonguldak ilinin yöresel yemekleri üzerine yapılan bir çalışmada Bartın ilinde yapılan kabak böreği tatlısından farklı olarak tatlının içerisine kabak ile birlikte ceviz eklendiğini ve fırınlamadan önce üzerine yoğurt, yağ ve süt sürüldüğü bildirilmiştir.²⁵ Kırklareli ilinde ise kabak böreği “kabaklı kıvrım” olarak bilinmektedir. Bu yörede yufkanın içerisine kabak konulup yapıldığı aktarılmıştır.²⁶ Kabak tatlısının bilinirliğinin fazla olduğu bir başka il olan Hatay ilinde ise üretim metodu hayli farklıdır. Diğer yörelerde üretilen kabak tatlılarından farklı olması; doğru kabak seçimi, kabağın pişirilmeden bir gün öncesinde sönmüş kireçte dinlendirilmesi ve pişim esnasında üzerine ağırlık konulmasından kaynaklanmaktadır. Kabak tatlısının yapımında, içerisine su eklenmez ve bakır kazanlarda pişirilir.²⁷ Kabak tatlısının yapıldığı bir başka il Isparta da ise kabak tatlısı ‘kabakçı’ ismiyle anılmaktadır. Bölgede üretilen kabak tatlısı yöresel olarak hazırlanmaktadır. Tatlının Singapur’a ihraç edildiği bilinmektedir. Bu durum Isparta ilinin ve kabak tatlısının yurtiçinde ve yurtdışında bilinirliğini artırmaktadır.²⁸ Bartın’da yapılan kabak tatlısının da endüstriyel anlamda geliştirilmesi ve don ürün haline getirilmesi halinde dışarıya ihraç edilebilmesi mümkün görülmektedir.

Türk mutfağında helvalar önemli tatlı grupları arasında gösterilebilir. Bartın ilinde yapılandan farklı olarak bazı bölgelerde un helvasının şerbeti süt ile hazır-

²² Fatma Pekşen, “Divriği Kültüründe Arı ve Bal”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 1 (1), 2011, s. 71.

²³ Kemal Polat-Salihe Esen, “Kırgız Türkleri’nin Hayatında Gelenek ve İnanışların Rolü”, *Universal Journal of Theology*, 1 (1), 2016, s. 28.

²⁴ Gönül Erdem Nas, “Anamur Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar-2”, *Journal of Turkish Language and Literature*, 1(1), 2015, s. 1-8.

²⁵ Hasan Özer- Özlem Turan-Semanur Yener, “Zonguldak’ın Yöresel Yemek İsimleri Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, 13(12), 2018, s. 341-361.

²⁶ Şükran Morgül, “Kırklareli İlinde Eko Turizm Olanakları”, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2014, s.27-38.

²⁷ Duygu Babat-Fikret Gökçe-Kazım Kocabozdoğan, “Hatay’da Farklı Bir Lezzet: Kabak Tatlısı”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 4(1), 2016, s. 77-85.

²⁸ Mehmet Anıl Küçükyaman-Şirvan Şen Demir-Gülây Bulgan, “Mutfak Şeflerinin Yöresel Ürünlerle İlgisi: Isparta Örneği”, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 2018, s. 86-103.

lanmaktadır. Diğer bölgelerde ise su ve şeker ile şerbet hazırlanmaktadır. Türkiye'nin hemen her bölgesinde hazırlanan helvalar, düğünler ve ölümler gibi özel günlerde gelen konuklara ikram olarak dağıtılmaktadır. Özel günler dışında ievlerde de gelen konuklara veya ev halkına yapılmaya devam etmektedir.

Ana maddesi şeker, süt ve pirinç olan sütlaç tatlısının; yörelere göre sütlü aş, sütlü pirinç ve pirinçli puding olarak değişik isimlerde bilindiği görülmektedir.²⁹ Bartın ilinde yapılan sütlaç hemen hemen her bölgede pirinç kullanılarak yapılmaktadır. Ancak Anadolu'nun bazı kentlerinde (Konya, Afyon, Aksaray) sütlaç yarma buğday ile yapılmaktadır.

Gazoz tatlısı Bartın ili dışında Eskişehir ve çevresinde sevilerek tüketilen tatlılar arasında gösterilmektedir.³⁰

Höşmerim tatlısı her ne kadar Balıkesir'e ait bir tatlı olarak bilinmektedir. Balıkesirde un, peynir ve şerbet ile hazırlanan tatlı, Kırşehir, Ankara ve Çankırı illerinde de coğrafi işaretli yiyecekler arasında yerini almıştır. Bu iller dışında Konya da üretilen hoşmerim tatlısının ana maddesi ise kaymaktır.³¹ Höşmerim tatlısının Yörüklere ait bir çeşit peynirli tatlı olduğunu bildirmiştir. Böyle iddialar olmasına rağmen yapılan bir ürünün net olarak hangi bölgeye ait olduğunu bilmek nerdeyse imkânsızdır.³²

Aşure İslam âleminde bilinen farklı mezhepler için farklı anlamlara gelen kutsal bir tatlıdır. Dini bir yiyecek olarak kabul gören aşure tatlısının, Nuh peygamberin gemisinde kalan son yiyeceklerin birleştirilmesi suretiyle ortaya çıktığı bilinmektedir. Aşure yapımında en az 12 çeşit malzeme kullanılmaktadır. Bu durum tatlının ne kadar zengin bir içeriğe sahip olduğunu göstermektedir.³³

Sonuç

Günümüzde alternatif turizm çeşitlerinin sayısı ve niteliği artmaktadır. Şüphesiz son dönemlerde en fazla talep gören turizm çeşitlerinden biri gastronomi turizmidir. Kendi içerisinde farklı başlıklar altında incelenebilen gastronomi turizminin en önemli alt dallarından biri ise kırsal turizmdir. Kırsal gastronomi turizmi, şehir dışında yaşayan insanların tükettikleri yemekler ve ürünlerin yerli ve yabancı turistlere, turistik faaliyetler kapsamında sunulmasıdır. Bu yerli ürünlerin veya yemeklerin sunulması esnasında turistik faaliyetin içerisine sokmak asıl amaç olmalıdır. Örneğin Karadeniz bölgesinde yapılan bir tatlıyı turistin kendisine yaptırmalı ve sunumunu gerçekleştirmesi sağlanmalıdır. Böylelikle turistlerin ilgisinin daha fazla çekmesi sağlanmalıdır. Karadeniz mutfağında yapılan bazı tatlı çeşitleri

²⁹ Priscilla Mary Işın, *Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s.359.

³⁰ Alev DüNDAR Arıkan, "Eskişehir'deki Yiyecek İçecek İşletmelerinin Menülerinde Eskişehir Mutfağının Yeri", *Journal of Human Sciences*, 14(2), Sakarya 2017, s. 2068.

³¹ Gencay Saatçı, "Coğrafi İşaretli Yiyeceklerin Tanıtım Unsuru Olarak Yöresel Yemekler Kapsamında Değerlendirilmesi.", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7 (1), 2019, s. 362-363.

³² Mehmet Eröz, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Kutluğ Yayıncılık, İstanbul 1977, s.

³³ Remzi Kaptan, *Çocuklar İçin Uygulamalı Alevilik Dersleri*, Yıldız Yayınları, İstanbul 2013, s. 13.

basit ve lezzetli olması sebebiyle kırsal turizmin canlandırılması açısından önemlidir. Tatlı çeşitlerinin geniş bir bölümünün ise hamur işi olduğu düşünüldüğünde turistleri eylemin içerisine katmak daha kolay olabilir. Turistlere oklava kullanımını, yöresel açma tahtalarını, hamur çeşitlerini, hamurun içine koyulan malzemeleri tanıtmak Karadeniz mutfağına daha fazla kişinin ilgi duymasını sağlayacaktır. Yapılan benzer çalışmalar incelendiğinde ise Karadeniz bölgesinde bulunan tatlıların kırsal turizm kapsamında değerlendirilmediği görülmektedir. Tatlıların kırsal turizm kapsamında değerlendirilmemesinin başında ise bölgede gastronomi turizminin bilinmemesi ve nasıl tanıtılacağı konusunda ki bilgi yetersizliğidir.

Tatlı, dünyanın her yerinde sevilerek tüketilen önemli gastronomi değerleri arasında gösterilmektedir. Dünyada gastronomi turizminin gelişmesi yöresel mutfaqlara olan ilgiyi artırmıştır. Türkiye yöresel anlamda zengin bir mutfağa sahip olmasına rağmen dünyada tanıtımı yeterince yapılamamıştır. Bu tanıtım yetersizliğinin başında ise yöresel lezzetlerin standart reçetelerinin olmaması ve üretimlerinin her geçen gün azalması gösterilebilir. Bartın ili, Karadeniz bölgesinde bulunan komşu illerden yemeklerde olduğu gibi tatlılar konusunda da etkilenmiştir. Bu özelliği ile Bartın tatlı çeşitleri bakımından hayli zengindir. Bu zengin tatlı kültürü arasından öne çıkan tatlı çeşitleri şu şekilde sıralanabilir. Seksen kat baklava, oklava büzmesi, delioğlan sarığı, gürel boynu, kesme baklava, kabak böreği tatlısı, kabak tatlısı, tatlı sütlaç, tuzlu sütlaç, kabartma, tatlı börek, zırva, nişasta helvası, un helvası, dilber dudağı, apartman katı, sütlü ayva tatlısı, merdane baklavası, bülbül yuvası, gelin teli, güccek tatlısı, yuvarlama tatlısı, okuluk, ıslama tatlısı, gazoz tatlısı, kuru baklava, aşure, incir dolması, saç baklavası, hoşmerim. Bu tatlılar arasından kabak tatlısı, sütlaç, bülbül yuvası, incir dolması, un helvası ve aşure gibi tatlı çeşitleri tüm Türkiye’de tanınan tatlılar arasındadır. Bölge tatlıları arasında dikkat çeken bir başka konu ise baklava türü olarak nitelendirilebilecek tatlı sayısının fazla miktarda olmasıdır. Bu kadar zengin bir tatlı kültürüne sahip olan Bartın gastronomi turizminde hak ettiği yere ulaşamamıştır. Gastronomi turizminde gelişmemesi ise bölgenin yeterince yerli ve yabancı turist çekememesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Karadeniz bölgesinin tamamında halk tarafından yapılan tatlıların standart reçetelerinin oluşturulmaması büyük bir eksiklik olarak görülmektedir. Yapılacak nitel çalışmalar sonucu belli bir yaşın üstünde bulunan bireylerden alınan tariflerle standart reçete eksikliğinin giderilebileceği düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- AKÇA, H., “Dünyada ve Türkiye’de Kırsal Turizm”, *Standart Dergisi*, (2004), s.65.
- AKGÖL, Yasemin, *Gastronomi Turizmi Ve Türkiye’yi Ziyaret Eden Yabancı Turistlerin Gastronomi Deneyimlerinin Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin 2012.
- AYDIN, Oğuz, “AB’de Kırsal Turizmde İlk 5 Ülke ve Türkiye’de Kırsal Turizm”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (23), Karaman 2012, ss.39-46.

BABAT, Duygu-GÖKÇE, Fikret-KOCABOZGOĞAN, Kazım, “Hatay’da Farklı Bir Lezzet: Kabak Tatlısı”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 4(1), 2016, ss. 77-85.

BÜYÜKŞALVARCI, Ahmet- ŞAPÇILAR, Mustafa Cüneyt-YILMAZ, Gül, “Yöresel Yemeklerin Turizm Mutfağında Kullanılma Durumu: Konya Örneği”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2016, ss.165-181.

CENGİZ, Gülizar-AKKUŞ, “Çetin, Kırsal Turizm Kapsamında Yöre Halkının Kalkındırılması: Erzurum Örneği”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (22) Karaman 2012, ss. 61-74.

SEZGİN, Aybüke Ceyhun-BÜLBÜL, “Sevil, Türk Sanatı ve Mutfak Kültüründe Buğday”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(54), 2017, ss.1081-1091.

DOĞAN, Gözde, *Ankara İli Ayaş İlçesinin Kırsal Turizm Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2012.

DÜNDAR ARIKAN, Alev, “Eskişehir’deki Yiyecek İçecek İşletmelerinin Menülerinde Eskişehir Mutfağının Yeri”, *Journal of Human Sciences*, 14(2), Sakarya 2017, ss.2062-2077.

DÜZGÜN, Ertuğrul-DURLU ÖZKAYA, Figen, “Mezopotamya’dan Günümüze Mutfak Kültürü”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 3(1), 2015, ss. 41-47.

ERDEM NAS, Gönül, “Anamur Ağzından Derleme Sözlüğü’ne Katkılar-2”, *Journal of Turkish Language and Literature*, 1(1), 2015, ss. 1-8.

ERÖZ, Mehmet, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Kutluğ Yayıncılık, İstanbul 1977.

ERTAŞ, Yasemin –GEZMAN KARADAĞ, Makbule, “Sağlıklı Beslenmede Türk Mutfak Kültürünün Yeri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(1), Gümüşhane 2013, ss. 117-136.

FLEİSCHER, Aliza-PİZAM, Abraham, “Rural Tourism in Israel”, *Tourism Management*, 18(6), 1997, ss. 367-372.

GÜRBÜZ, Ahmet, “Turizmin Sosyal Çevreye Etkisi Üzerine Bir Çalışma”, *Teknoloji Dergisi*, (1), 2, 2002, ss. 49-59.

HARRİNGTON, Robert J.- OTTENBACHER, Michael C., “Culinary Tourism- A Case Study of the Gastronomic Capital”, *Journal of Culinary Science & Technology*, 8, 2010, ss.3-28.

İŞİN, Priscilla Mary, *Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

AKOĞLAN KOZAK Meryem-BAHÇE A. Sadık, *Özel İlgi Turizmi*, Detay Yayıncılık, Ankara 2012.

KÜÇÜKALTAN, Deniz, “Trakya Ekonomisi İçin Bir Bölgesel Kalkınma Modeli: Kırsal Turizm”, *7. Ulusal Bölge Bilimi Bölge Planlama Kongresi İzmir 20-22 Ekim*, Pro-Ofset Matbaacılık, İzmir 1997, s. 212.

KÜÇÜKYAMAN, Mehmet Anıl-ŞEN DEMİR, Şirvan-BULGAN, Gülay, “Mutfak Şeflerinin Yöresel Ürünlerle İlgisi: Isparta Örneği”, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 2018, ss. 86-103.

LONG, Lucy M., *Culinary Tourism, The University Press Of Kentucky*, Lexington ABD 2003.

MORGÜL, Şükran, “Kırklareli İlinde Eko Turizm Olanakları”, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 2014, ss.27-38.

PEKŞEN, Fatma, “Divriği Kültüründe Arı ve Bal”, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 1 (1), 2011, ss. 69-85.

POLAT, Kemal-ESEN, Salihe, “Kırgız Türkleri’nin Hayatında Gelenek ve İnanışların Rolü”, *Universal Journal of Theology*, 1 (1), 2016, ss. 20-30.

SAATCI, Gencay, “Coğrafi İşaretili Yiyeceklerin Tanıtım Unsuru Olarak Yöresel Yemekler Kapsamında Değerlendirilmesi”, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7 (1), 2019, ss. 362-363.

SARIIŞIK, Mehmet, *Tüm Yönleriyle Gastronomi Bilimi*, Detay Yayıncılık, Ankara 2017.

KAPTAN, Remzi, *Çocuklar İçin Uygulamalı Alevilik Dersleri*, Yıldız Yayınları, İstanbul 2013..

ÖZER, Hasan -TURAN, Özlem-YENER, Semanur, “Zonguldak’ın Yöresel Yemek İsimleri Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, 13(12), 2018, ss.341-361.

ŞAVKAY, Tuğrul, *Tatlı Kitap, Türk ve Dünya Tatlıları*, Şekerbank ve Radikal Yayını, İstanbul 2000.

ŞEREFÖĞLU, Coşkun, *Kalkınmada Kırsal Turizmin Rolü: 2007-2013 Yılları Arasında Ülkemizde Uygulanacak Olan İpard Kırsal Kalkınma Programındaki Yeri, Önemi ve Beklenen Gelişmeler*, Uzmanlık Tezi, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Ankara 2009.

TEKİN, Hasan Hüseyin, Nitel Araştırma Yönteminin Bir Veri Toplama Tekniği Olarak Derinlemesine Görüşme, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(13), Kayseri 2006, s.101.

YERASİMOS, Marianna, *500 yıllık Osmanlı Mutfağı*, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2005.

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Nedim İpek, *CANIK VE GÖÇ 1800-1923*, Canik Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2018, 355 sayfa, ISBN: 978-605-81912-7-3.*

*Samet KÜÇÜKTÜRK ***

İnsanlar tarih boyunca savaş gibi yapay ya da kıtlık, kuraklık gibi doğal süreçlerden dolayı yaşadıkları bölgelerden ayrılmak zorunda kalmışlardır. Bireyin iradesiyle ya da iradesi dışında gerçekleşebilen göç hem insan açısından hem de coğrafi açıdan değişime ve çeşitliliğe neden olan bir olayı teşkil etmektedir. Göçün ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel alanda birçok etkisi bulunmakla beraber insanlar üzerinde psikolojik anlamda da ciddi tahribata yol açtığı bilinmektedir. Bu anlamda çeşitli etkilerin sebep olduğu ve çeşitli etkilere sebep olan göç olgusunun her daim araştırılma ve incelenmelere konu olmuş akademik ve bilimsel çalışmaların gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda *Canik ve Göç* adlı eser hem göç kavramının bölge ve coğrafyaya etkilerinin incelenmesi hem de Karadeniz'in önemli şehirlerinden birisi olan Samsun'un Canik ilçesinde yaşanan göç hareketlerinin ortaya konulması açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Canik ve Göç adlı eser Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nedim İpek tarafından bilim dünyasına kazandırılmıştır. Eserin müellifinin yakınçağ tarihi açısından önemli bir araştırma alanı olan Balkanlar ile ilgili çalışmaları, göç ve nüfus hareketlerine dair kıymetli eserleri bulunmakla beraber, yerel tarih açısından da zengin bir akademik çalışma geçmişi mevcuttur.

Prof. Dr. Nedim İpek'in kaleme aldığı *Canik ve Göç* adlı eser Sunuş, Önsöz ve 4 bölümden oluşmaktadır. Sonuç kısmı ise "Samsunlu Olmak" başlığı altında kaleme alınmıştır. Ayrıca Kaynakça ve Dizin yer verilerek eser tamamlanmıştır.

İpek eserinin Önsöz kısmında "*Bizim kuşak bir kişiyi tanımak istediğinde işe nerelisin? sorusuyla başlar.*" diyerek aslında göç olgusunun hayatın ne kadar içerisinde olduğunu ortaya koymuştur. Bu net ve doğru örneklemeden hareketle

* Gönderim tarihi: 14.03.2019 Kabul tarihi: 22.04.2019

** *Yüksek Lisans Öğrencisi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TRABZON. sametkucukturk@gmail.com ORCID:

kaleme aldığı eserinin de aslında gündelik hayatın açık/gizli konusu olan göç kavramının akademik dünyaya yansımaları olduğu söylenebilir.

Eserin 5 sayfalık Giriş kısmında Samsun'un bilinen en eski topluluklarından, 19. Yüzyıla kadar geçirdiği nüfus hareketleri ve bölge sakinleri hakkında tarihi bilgiler verilmiştir. Dönemsel olarak uzun bir süreci kapsamına rağmen Giriş kısmı Samsun tarihinin kısa bir özeti mahiyetindedir.

'İç Göç' başlıklı Birinci Bölümde iç göçün tanımı ve nedenlerine değinilmiş, ardından sancak dâhiline ve sancaklardan harice yapılan göçler kaleme alınmıştır. Birinci Bölüm Osmanlı toplum yapısının belgelere sirayet şeklinden dolayı, 'Müslümanlar', 'Rumlar', 'Ermeniler' ve 'Ecnebler' olarak sınıflandırılmıştır. 'Müslümanlar' bölümü kendi içerisinde 2 alt başlık ile kaleme alınmıştır. Bunlardan birincisi "*Sancak ve Vilayetlere Yönelik Göçler*" başlıktır. Bu başlıkta genel olarak kırsal alandan şehre, özelde ise İstanbul'a yönelik göçler ele alınmış, ardından Canik Sancağından sancak dışına yapılan az sayıda göçten bahsedilmiştir. Yine Canik'ten Balkanlara da sürgün yöntemiyle iskân faaliyetlerinin yapıldığı kayıtlara geçmiştir. Göçlerin ne amaçla gerçekleştiğine ve muhacirlerin mesleklerine dair bilgiler de verilmiştir.

"Müslümanlar" kısmının "*Sancak ve Vilayetlerden Samsun'a Yönelik Göçler*" adlı ikinci alt başlığının, nüfus hareketlerinin yoğunluğundan dolayı oldukça kapsamlı olduğu söylenebilir. Çiftlik işçileri ve mevsimlik işçiler, göçebeler, geçici surette bölgeye gelenler ayrıntılarıyla birlikte tablolar ile desteklenerek aktarılmıştır. Bölgeye çeşitli nedenlerle gelenlerin isimleri, geldikleri bölgeler, meşguliyetleri, geliş nedenleri gibi hususlar bu bölümde ortaya konularak spesifik örnekler ile aktarılmıştır. "*Ermeniler*" alt başlığında bölgede bulunan Ermeni toplulukları hakkında bilgiler verilmiştir. Yine geçim veya geçim bahanesi ile bölge içerisinde gerçekleşen göçler, sancak ve vilayetten İstanbul'a, Amerika ve Rusya'ya yapılan göçlerden bahsedilmiştir. 18. ve 19. Yüzyılda ekseriyetle Amerika ve Rusya'ya yapılan göçlerin engellenme teşebbüsleri mevcuttur. Bunun nedeni olarak yurtdışına çıkan Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları propaganda faaliyetleri, imaj zedeleme girişimleri görülmektedir. Bu nedenle göç hareketlerinin memuriyet ve arazi tahsisi ile engellenmeye çalışıldığı belgelere yansımıştır. Ayrıca 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Ermenilerin komitacılık faaliyetleri ve isyan teşebbüsleri ortaya çıkmış ve birtakım olaylar yaşanmıştır. Daha sonra özellikle 20. Yüzyılda tehcir faaliyetlerinin kaleme alındığı görülmektedir.

"Rumlar" adını taşıyan diğer başlık altında Doğu Karadeniz'de mevcut Rumların kökenleri ile ilgili çeşitli görüşler aktarıldıktan sonra bölgede gerçekleşen iç ve dış göç, sebepleri ile ortaya konulmuştur. İç göçe daha çok evlilik yoluyla ve bekar hanelerin şehirlere göçüyle örnekler verilmiştir. Dış göç ise 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Doğu Anadolu ve Rumeli'den Kırım ve Kafkasya'ya gerçekleşen göçlerle; Karadeniz'in kıyı şeridindeki Rumların katılımıyla gerçekleşen göçlerle birlikte başlayan serüven örneklendirilmiştir. Bu dönemden sonra gerçekleşen göçlerin, Rusların Kafkasya'da Müslüman göçmenlerin boşalttıkları bölgeye, Kuzey Anadolu'da bulunan gayrimüslimlerin de dahil olduğu Hristiyan unsurları iskân etme politikasının bir sonucu olduğundan bahsedilmektedir. Ayrıca 20. Yüzyılın başlarından itibaren Rusların Pontus devleti kurma faaliyetlerine

binaen Kafkaslardan Anadolu'ya nüfus kaydırma çalışmalarının olduğundan söz edilmiştir. Daha sonra zorunlu göçten ve 1923 yılında Türk- Rum mübadelesi neticesinde hemen hemen tamamının Yunanistan'a sevkine değinilmiştir.

"*Ecnebler*" başlığı altında ticari kapasitenin artış göstermesiyle diplomatik temsilciliklerin ve konsolosların hızla açıldığı Samsun sınırları içerisinde bulunan çoğunluğunu diplomatların, işletmecilerin, komisyoncuların ve tüccarların oluşturduğu kesimden, ayrıca yine çoğunluğu ecnebi olan reji tesislerinden bahsedilmiştir.

İkinci Bölüm "*Savaş ve Göç*" ana başlığı altında "*Kırım ve Kafkasya'dan Göç*", "*Doksanüç Göçü*", "*Balkan Savaşı Göçleri*" ve "*Şark Mültecileri*" olmak üzere 4 alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde genel olarak 1768 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin kitlesel göç hadiselerini kontrol altına almakta zorlandığından bahsedilmiştir. "*Kırım ve Kafkasya'dan Göç*" bölümünde 1783 tarihinde Kırım'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinin ardından Kırım halkının göç politikalarına maruz kalması sonrasında 1792-1793, 1802-1830 arası ve 1853-1856 sonrasındaki 10 yıl içerisinde gerçekleşen göçler konu edinilmiştir. Ayrıca Rusların Kafkasya coğrafyasını Ruslaştırma politikası çerçevesinde Rus Çerkes çatışması gibi durumlar neticesinde bölgede mevcut olan Kafkas topluluklarının can, mal ve namus güvenlikleri için göç etmelerinden söz edilmiştir. "*Göç Hareketi*" başlığı altında "*Ağnat Muhacirleri*", "*Ahıska Muhacirleri*", "*Anapa ve Kabartay Muhacirleri*" son olarak da "*Kırım Savaşı Sonrası Kırım ve Kafkasya'dan Göç*" adlarında alt başlıklarla Samsun civarına yerleşen göçmenler isim ve yaşlarıyla birlikte tablolar halinde eserde yerini almıştır. Göçlerin yaz, kış demeden gerçekleştirildiği ve bu göçlerin meşakkatli olduğu belirtilmiştir. Yoğun muhacir akımı, belirlenen yerlere sevk edilmek istemeyen muhacirlerin firarları, habersiz muhacir sevkleri gibi durumlar muhacir sevklerinde sorunlar oluşturmuştur. 1864 yılında Samsun'da 60 ila 100 bin arasında göçmen olduğu çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Yaşanan göçmen dalgasının boyutunu kitapta yer alan "*Şehirde göçmen barındıracak mesken bir tarafa bir karış boş toprak kalmamıştı.*" [s.118] cümlesi oldukça güzel anlatmaktadır. Bu göçlerin ekonomik boyutları da ciddi derecede yük oluşturmaktaydı. Günlük iase temini için 40-50 bin kuruş ve ekmek bedeli, çorbalık bedeli, nakliye ücreti ve diğer malzemeler için de ortalama 30 bin kuruş bir bedel gerekliydi. Ayrıca seyyahların bölge gözlemi ve gazetelerde yer alan gözlemler de bu bölümde aktarılmıştır. Geçim sıkıntısı ve yoksulluk, hastalık ve bitkinlik ile çocuklarının dahi satıldığı [s.121] bir göç hareketinin ne kadar acı ve hüznü içerisinde barındırdığını eser bizlere oldukça fazla hissettirmektedir.

"*Doksanüç Göçü*" başlığı altında 1877-1878 Rus Savaşı esnasında ve sonrasında Balkan coğrafyasında gerçekleşen mezalimden kaçan Türk- İslam unsurlarının Osmanlı Devleti'nin güvenli bölgelerine iskân süreci ele alınmıştır. Muhacirlerin kendi topraklarında yaşadıkları zulüm, göç yollarında da devam etmiş on binlerce insanın ölümüne sebebiyet vermiştir. Eserde ayrıca Bulgaristan tarafından uygulanan zorunlu göç politikaları sonucunda 1 milyon 200 bin Türk'ün göç etmek zorunda kaldığından ve genel anlamda bu göçlerin tabikinden bahsedilmiştir. Kafkasya'dan gelen göçlerle birlikte Sohum'daki Müslümanların Anadolu topraklarına göçlerinin yine Karadeniz sahilleri yoluyla gerçekleşmesi dolayısıyla Trabzon Vilayetince başta Çarşamba ve Bafra olmak üzere uygun yerlere yapılan

iskân faaliyetlerine değinilmiştir. “*Balkan Savaşı Göçleri*” başlığı altında ise Türklere yönelik gerçekleştirilen zulümler konu edinilmiş ve resmi rakamlara göre 413.922 kişilik bir göç hareketinin olduğu bunların 3875’inin de Canik sancağına sevk edildiği beyan edilmiştir.

“*Şark Mültecileri*” başlığı altında, Trabzon’un Ruslar tarafından bombalanmasının ardından köylerden ve sahil kesiminden yaşanan göçler dönemi yaşayan tanıkların şive ve söylemleriyle ile olduğu gibi aktarılmıştır. Okurken yaşananların gözler önünde canlandırılması açısından bu anlatıların eserde yer bulması oldukça önemli bir hususu teşkil etmektedir. Bu göçlerle birlikte 1916 yılında Samsun’da 85 binden fazla mültecinin olduğu kayıtlara geçmiştir. Bu bölgelerde yaşanan yoğun göçmen akımından dolayı yaşanan sıkıntılar, bölgeye gelen göçmenlerin farklı bölgelere doğru göç etmesine neden olmuştur. İskân bölgesine gelenlerin mescit, cami ve mekteplere ve Ermenilerin terk ettikleri bölgelere yerleştirilmeleri gerçekleşmiştir. 1920 tarihine gelindiğinde yine Canik’te 116.672 mültecinin varlığından söz edilmektedir.

Üçüncü Bölüm “*İskân*” ana başlığından ve “*Göçmen İdaresi*”, “*Geçici İskân*” ve “*Daimî İskân*” olmak üzere üç alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde genel olarak Göçmen İdaresi başlığı altında göçlerin yoğun olduğu dönemlerde çeşitli isimlerle muhacirin komisyonlarının teşekkülünden bahsedilmiştir. Geçici iskân başlığı altında Babıâli’nin, muhacirleri bölgelere sevklerindeki organizasyonundan, mültecilerin planlanan bölgelere elverişli bir ortam kalmadığı takdirde zorunlu olarak Canik, Amasya ve Yozgat sancaklarına geçici iskânı ele alınmıştır. Yerli halkın ve kamunun iâşe yardımlarından, yardım komisyonlarının, muhacir idarelerinin ve halkın faaliyetlerinden yine bu faaliyetlerde yaşanan asayiş sorunlarına, iâşe sorunlarına ve tahsisatta yaşanan sıkıntılara da değinilmiştir.

Sağlık konularının da ele alındığı eserde kalabalık yaşam, sağlık ve temizlik şartlarına dikkat edilmemesinden, çevre ve iklim şartlarından, yetersiz beslenmeden kaynaklanan tifo, paratifo, kızıl, kızamık, difteri, çiçek, kolera, veba, sıtma gibi bulaşıcı hastalıkların yaygınlığından söz edilmektedir. Buna karşın aşı kampanyalarının gerçekleşmesinden, sağlık komisyonları ve karantinaların oluşturulmasıyla önlenmeye çalışıldığı üzerinde durulmuştur. Bu bölgede hastalıklar o kadar çok sayıda olmuştur ki mülteciler Samsun şehrine *Sarı Samsun* adını vermişlerdir. İlâveten fakirlik içerisinde olan göçmenlerin cenaze masraflarının karşılandığından; giyim-kuşam ihtiyaçlarının mutasarrıflıklar tarafından İstanbul’dan istenen eski elbiselerle ve ayrıca yerel halkın yardımlarıyla karşılanmasından bahsedilmiştir.

“*Daimî İskân*” başlığı “*Göçebelerin İskânı*”, “*Göçmen İskânı*”, “*Göçmenleri İskân Politikası*”, “*Göçmenlere yapılan Yardımlar*”, “*Karşılaşılan Sorunlar ve Çözümleri*”, “*İstihdam*”, “*Arazi Tahsisi*”, “*Konut Yardımı*”, “*Zirai Yardım*”, “*Vergi Muafiyeti*”, “*Askerlik Muafiyeti*”, “*Eğitim sorunu*”, “*Asayiş*” alt başlıkları altında kaleme alınmıştır.

“*Göçebelerin İskânı*” hususunda konargöçer unsurların bölge asayişine sıkıntı çıkarmalarından dolayı yerleşik hayata geçmelerine yönelik teşebbüslerden bahsedilmiştir. Göçmen iskan meselesinde geri dönmek istemeyen mültecilerin ve imkân bulamayanların elverişli bölgelere iskan meselesi anlatılmıştır. 19. yüzyılda uzun savaşlar nedeniyle zayıatlar verilmesi, kıtlık ve salgınlardan dolayı Ana-

dolu'daki Türk nüfusunun azalması sonucu nüfus kaynağına ihtiyaç olmuş, bu kaynak göçmenlerin iskânıyla sağlanmaya çalışılmıştır. İstihdam genellikle bölgeye iskân edilen göçmenlerin meslek grupları dikkate alınarak yapılmakla birlikte yine imkânlar dâhilinde istihdam alanları yaratılmaya da gayret edilmiştir. Ayrıca yetimlerin darüleytamlarda ve yetimhanelerde barındırılmasına çalışılmıştır. Yine çeşitli cemiyetler, varlıklı aileler de bu yönde çaba sarf etmişlerdir. Arazi Tahsisi başlığı altında göçmenlere elverişli arazilerin tahsisinde öncelik tanındığı, bu arazilerin dağıtım şartları ve bazı bölgelerde yerli ahalinin rahatsızlıkları ele alınmıştır. Bunun yanında iskânların Canik'te üretime olumlu katkı sağladığı, konut desteklerinin bölge ahalesinin ve devletin yardımıyla sağlanmaya çalışıldığı izah edilmiştir.

Asayiş konusunda ise geçim sıkıntısının bölgelerde hırsızlığa, yağmalara yol açtığı; yakacak ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla fidanlıkların kesildiği, bazı bölgelerde çatışmalara neden olduğu, hatta yerli ahalinin Rusya'ya iltica etmesine varan sorunlar geliştiği belirtilmiştir.

Dördüncü Bölüm "Göç ve Etkisi" ana başlığından oluşmakta ve "Göçmen Yerleşmeleri", "Göçlerin Demografik etkileri ve Sosyal Sonuçları" alt başlıklarından oluşmaktadır. Bu başlıklar da kendi içerisinde bölümlenerek Alaçam, Ayvacık, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Havza, Kavak, Ladik, Samsun, Terme, Ünye, Vezirköprü başlıkları altında anlatılmıştır. Göçlerin "Demografik etkileri ve Sosyal Sonuçları" alt başlığı ise kendi içerisinde "Demografik etki", "Nüfus Yapısı" ve "Sosyal Etki" başlıkları altında bölümlenmiştir.

Bu bölüm içerisinde adı verilen bölgelerde göçmenlerin yerleşim şekilleri ve yerleşmeleri sonrasında nüfus olarak meşgaleleri, yerli nüfusa oranlarından bahsedilmiştir. Bazı bölgelerde göçmenlerden müteşekkil yeni yerleşim bölgelerinin oluşmasının yanında bazı bölgeler çeşitli nüfus kompozisyonlarından oluştuğu belirtilmiştir. Ayrıca göçmen nüfusla birlikte bölgede oluşan nüfusun ortalama yaşları, uğraşlarından bahsedilmiştir. Göçmenlerin ilk etapta kabile içi evlilikler yapmasına karşın ilerleyen dönemlerde teşviklerin de gerçekleşmesiyle yerli ahaliyle kaynaştıkları tespiti yapılmıştır.

Samsunlu Olmak başlıklı sonuç bölümünde nerelisiniz sorusunun cevabı, lisans öğrencilerinin sınavlarda verdikleri cevaplarla açıklanmaya çalışılmıştır. Memleketin tanımının kişiden kişiye değiştiği gözlemlenmiştir. Bu cevaplar ataerkil, anaerkil, göçtükları yer, çıkmak zorunda kaldıkları yerler, doğdukları yer ve hatta belki de hiç gitmedikleri yer olarak cevaplanmıştır. Nedim İpek ise memleketin ve kimliğin tanımını Türklükle sonuçlandırarak şu cümlelere yer vermiştir.

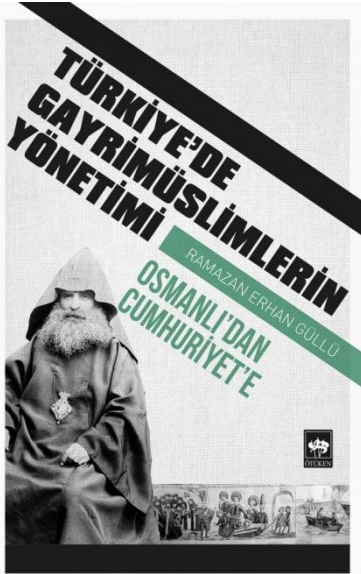
"Bugün gerek Anadolu ve gerekse onun bir parçası olan Samsun vilayeti sınırları içerisinde yaşayanlar bireysel olarak etnik kökenlerinin aynı veya farklı olduğunu savunabilirler. Tartışılmaz olan husus Orta Asya, Kafkaslar ve Balkanlardan gelerek Anadolu'yu vatan telakki eden ve aynı dine iman etmiş olanların kendilerini bir toplum, millet olarak algılamasıdır. Bu toplumun adı Türk'tür. O halde Türk: Haçlı seferlerine direnen; Ermenilik ve Rumluk faaliyetlerine izin vermeyen; Çanakkale'de, Kafkaslarda ve Yemende savaşan; Bulgar, Sırp, Yunan, Ermeni, Rus, İngiliz ve Fransız baskı ve zulmüne uğrayan; Kafkaslar Kırım ve Balkanlardan Anadolu'ya veya Erzurum, Trabzon, Van, Kars, Ardahan ve Artvin'den Samsun'a göçen; Adı yemendir, Bitlis'te Beş Minare ve Çırpınırdı

Karadeniz isimli türkülerle hüznlenen; İzmir Marşıyla çoşan vilayet dahilinde Trabzonlu, Erzurumlu, Vanlı, Diyarbakırlı, Aydınlı, Edirneli, Muhacir, Çerkes, Tatar olarak ayrıştırılan Ayşelerin, Fadimelerin, Mehmetlerin, Ahmetlerin ortak adıdır. Samsun'u mekân tutan Türkler ise Samsunlu olarak tanımlanabilir.” [s.318]

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Ramazan Erhan Güllü, *TÜRKİYE'DE GAYRİMÜSLİMLERİN YÖNETİMİ, OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, 1. Baskı, 495 s., ISBN 978-605-155-731-1*

*Tuğba ERAY BİBER**

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesi olan Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü'nün azınlıklar üzerine birçok çalışması bulunmaktadır. Güllü'nün tanıtım yazımıza konu olan söz konusu eserinin bazı kısımları, yazarın önceden yayımlanmış ve yeniden gözden geçirilerek kitaba eklenmiş çalışmalarından oluşmaktadır. Bu bölümler kitabın bütünlüğünü tamamlamak için önemli kısımlardır. Eserde; önsöz, giriş, altı ana bölüm, sonuç, kaynakça ve ekler kısımları bulunmaktadır. Eser içinde konu ile ilgili resim, fotoğraf ve belgelere de yer verilmiştir.

İslam dinine göre şekillenen Osmanlı Devleti'nde, millet kavramının yapılanmasında din kıstas alınmıştır. Bu yüzden günümüzdeki hukuk sistemlerinde vatandaşlık olarak tanımlanan husus, Osmanlı toplumunda ırk esasına göre değil, din esasına göre belirlenirdi. Bu

bağlamda Giriş bölümünde (s. 17-24); İslam Hukuku çerçevesinde millet, millet sistemi, millet-i hâkime, tebaa-i sâdika, ekalliyet kavramları açıklanırken azınlık kavramının da üzerinde durulmuştur.

* Gönderim tarihi: 13.03.2019 Kabul tarihi: 21.08.2019.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İSTANBUL. tugbaeray@gmail.com

“İstanbul’un Fethi Sonrası Gayrimüslimlerin İdari Yapılanmaları” adlı birinci bölümde (s. 27-92); zimmi statü ve gayrimüslimlerin teşkili hakkında bilgi verilmektedir. Millet sistemi ve gayrimüslimlerin, Osmanlı Devleti’ndeki konumu detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Rum Milleti¹ adlı kısımda Ortodoksları kapsayan ırklardan bahsedilirken İstanbul Rum Patrikhanesi’nin tebaa üzerindeki otoritesi hakkında bilgi verilmektedir. Patriğin seçim sürecinde Rum aristokratların etkisi, Rum tebaasının üzerindeki güçleri anlatılmaktadır. Rum burjuvazisi Avrupa’daki akıma kapılarak milliyetçiliği benimsemeye başlamış ve Osmanlı Devleti’nde isyanlar patlak vermişti. Bu olaylar doğrultusunda yazar, Yunan Devleti’nin kuruluşunu sebep sonuç ilişkisi üzerinden değerlendirerek kaleme almıştır. Ermeni Milleti² kısmında Ermeni Kilisesi’nin kuruluşu ve konumu hakkında bilgiler verildikten sonra İstanbul Ermeni Kilisesi’nin kuruluşu, Ermeni aristokratlar, sarraf ve tüccar Ermenilerin İstanbul’a getirilmesi yapılanmalarına değinilmiştir. Yahudi Milleti kısmında; aynı inanç ve kökene sahip olunmasına rağmen bütünlük içinde olmadıkları, yaşadıkları bölgelerin tümünde farklı yapılarda örgütlenmiş gruplar şeklinde yaşadıkları belirtilmektedir. Hristiyanlar arasında yayılan milliyetçilik hareketlerine karşın Yahudilerin, Osmanlı Devleti’ne bağlılıkları kitapta bahsedilmektedir. Yahudi-Hristiyan çatışmasının tarihi geçmişinden ve Osmanlı Devleti’ndeki durumları hakkında bilgiler verilmektedir.

“İdari Yapıda İlk Değişimler ve Millet Nizamnameleri” adlı ikinci bölümde (s. 95-169); öncelikle Katolik Milleti’nin misyonerlik faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Katolikliğe geçen Rum ve Ermenilerin ayrı cemaat olarak Osmanlı Devleti tarafından tanınmasının süreci anlatılmıştır. Katoliklerden sonra Osmanlı topraklarında en yoğun misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Amerikan Protestanlarına da değinilmiştir. Gayrimüslimlerin hakları hakkında düzenlemeler ve Tanzimat Fermanı detaylı bir şekilde verilmiştir. II. Mahmut döneminde yumuşamaların başladığı, savaşlarda alınan yenilgilerle uluslararası baskıların da etkisiyle gayrimüslimler üzerinde istekler artmıştı. Rum Patrikhanesi, Ermeni Patrikhanesi ve Hahambaşılık nizamnâmelerin hazırlanmasını istemeyip geciktirmeye çalışmışlardı.

Rum Patrikliği Nizamnâmesi, Ermeni Milleti ve Hahamhane nizamnâmelelerinden farklı olarak 10 farklı bölümden oluşmaktaydı. *Rum Milleti Nizamnâmesi* kısmında; Patrik seçimi, patriğin özellikleri, patrik için toplanacak meclis, rahiplerin seçimleri, cemaat metropolitlerin özellikleri, patrik ve cemaat metropolitlerinin ilişkileri, meclis-i muhtelit-i dâimî’nin oluşumu, üyelerinin vazifeleri, maaşlar ve manastırlar hakkındaki genel bilgiler *Rum Patrikliği Nizâmâtı*’na göre

¹ Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortokods Patrikhanesi*, İstanbul 2017, s. 23-43’den nakledilmiştir.

² Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, s. 8-10 adlı eserden düzenlemiş ve genişletilmiştir halidir.

sadeleştirilerek aktarılmıştır. *Ermeni Milleti Nizamnâmesi*³ kısmında; kitapta nizamnâmenin ilân süreci diğer nizamnâmelerdeki ilân süreçlerinden daha detaylı bir şekilde verilmiştir. Patriklik şartları ve seçimi, patriğin konumu ve yetkileri, patrikhanenin yapısı ve işleyişi, murahhaslıkların vazifeleri ve Kudüs Patrikhanesi'ne Dair Hususları *Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân'a* göre sade bir dille aktarılmıştır. Aynı zamanda nizamnâmenin Ermeni milleti için önemi de kaleme alınmıştır.

Hahamhâne Nizamnâmesi; Hahambaşı'nın vasıfları ve seçim şartları, Hahambaşı'nın vazifeleri ve kendisini itham edebilecek heyete dâir hususlar, Meclis-i Umûmî üyelerinin seçimi ve görevleri, Meclis-i Ruhanî ve görevleri, Meclis-i Cismânî ve görevleri *Hahâmhâne Nizamnâmesi'ne* göre aktarılmıştır. Yahudi cemaatleri arasındaki çekişmeye Siyonizm hareketinin eklenmesiyle nizamnâme uygulanamamıştır.

“Nizamnâmeler Sonrası Devam Eden Değişim ve Yeni Yasal Metinler” adlı üçüncü bölümde (s. 173-216) ilk olarak Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü⁴ konusu yer almaktadır. Eksarhlık fermanının ilanı ile Bulgar milliyetçiliğinin üzerinde durulmuştur. 1876 Anayasası ve Gayrimüslim Milletlerin nizamnâmelerinin yürürlüğe girişi sonrasında yaşanan süreç anlatılmaktadır. Üçüncü bölümde en dikkat çekici kısım II. Abdülhamit döneminde Ermeni-Rum Kiliseleri Krizi ve nizamnâmelere eklenen yeni imtiyazlardır. Güllü, II. Abdülhamit zamanında gayrimüslimler ile anlaşmazlıklar, tartışmalar ve çözüm arayışlarını kaleme almıştır. Yazar, Ermeni ve Rum Patrikhanesi'nin taleplerinin sadece ruhanî değil aynı zamanda siyasî istekler olduğunu ancak devletin çaresiz kalıp kabul ettiğini belirtmiştir.

“Meşrutiyet'e Geçiş ve Sonrasında Gayrimüslimlerin İdaresi” adlı dördüncü bölümde (s. 219-294) Süryaniler ve Süryanilerin İdaresi⁵ meselesi ele alınmıştır. Bununla birlikte Süryani Milleti Nizamnamesi'nin hazırlanışı ve içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Süryani patriklik şartları ve seçimi, patriğin vazifeleri İstanbul Vekâleti ve Kudüs Metropolitliği'ne seçilecek kişinin vasıfları ve seçim şartları, din adamlarına dair hususlar, Patrikhane Meclis-i Muhtelitin teşkil şekli ve üyelerin görevleri, Meclis-i Umûmî'nin teşkili ve görevleri eğitim, vergi ve ianelere dâir

³ Bu kısım, Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, s. 39-56; Ramazan Erhan Güllü, “Ermeni Milleti Nizamnamesi'nin İlânı ve İçeriği”, *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topuluk: Bursa Ermenileri*, Ed. İsmail Yaşayanlar-Selçuk Kırılı, s. 25-40 adlı çalışmalardan alınmıştır.

⁴ Bu kısım yazar tarafından ilk önce tebliğ olarak sunulmuştur. Bkz. Ramazan Erhan Güllü, “Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü”, *Balkan Studies II- History&Literature*, (Published by Cyril and Methodius University), Macedonia-Skopje 2011, s. 120-134. Sonrasında ise düzenlenip ve genişletilerek aynı başlıkla makale olarak yayımlanmıştır. Bkz. Ramazan Erhan Güllü, “Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (GAUN-JSS)*, C: 17, S: 1, Gaziantep 2018, s. 350-361.

⁵ Ramazan Erhan Güllü, “Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi”, *Osmanlı Araştırmaları- The Journal Of Ottoman Studies*, 2019, pp. 287-319 adlı makalenin genişletilmiş halidir.

hususlar *Süryani Kadim Milleti Nizamname-i Umumisi* maddeleri kapsamında aktarılmıştır. Aynı bölümde Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşı'na Gayrimüslimler, dinî liderler, millet-cemaat tartışmalarına değinilmiştir. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar aktarılırken diğer taraftan askerlik ve askerî-sivil eğitimle ilgili yeni kararlara da yer verilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen Ermeni ve Rum Tehciri ile “Sevk ve İskan Kanunu” dönemin koşullarına göre incelenmiştir. Savaş zamanında gayrimüslimlere yönelik yargı sürecinde de değişiklikler olduğunu yazar vurgulamıştır. Sevk ve İskan kanunundan dolayı Osmanlı Hükümeti ve Ermeni Patrikhanesi arasında gerginlikler yaşanmış ve nizamnamede yeni düzenlemelere gidilmiştir. Yapılan değişiklik ve uygulamalar hakkında kitapta bilgiler verilmiştir.

“Mütareke ve Milli Mücadele Dönemlerinde Gayrimüslimler ve Kurumlar” adıyla beşinci bölüm (s. 297-345) bulunmaktadır. Mütareke döneminde Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin işbirliği⁶ olan ilk kısımda; Ermeni tehciri sırasında iddia edilen soykırım faillerini tespit edilmesi ve İttihatçıların yargılanması için ülkenin farklı yerlerinde çeşitli davalar açılmıştı. Bu davalar İngiltere ve Patrikhane'nin sunduğu iddialardan oluşuyordu. Rum ve Ermeni Patrikhanesi'nin resmî olarak işbirliğini bir muhtıra ile ilanını yapmıştı. Paris Barış Konferansı sırasında resmî olarak kamuoyuna duyurmuşlardı. Bu işbirliği karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın tutumu hakkında yazar bilgi vermektedir. Rum ve Ermeni işbirliğinin sona ermesi bu işbirliğine karşılık Hahambaşı'nın Millî Mücadele Dönemi'nde izlediği politika hakkında bilgiler mevcuttur. Hahambaşı ve Süryani Patriği, Millî Mücadele Dönemi'nde Ermeni ve Rum Patrikhanesi'nin aksine Millî Mücadele'ye desteklemiştir. Türk Ortodoks Patrikhanesi⁷'nin tutumu, resmî olarak kuruluşu, Millî Mücadele'ye desteği anlatılmıştır. Yazar bu bölümde patrikhanelerin Millî Mücadele'ye yönelik tutumunu açık bir şekilde kaleme alarak merak uyandıran konuları aydınlatmıştır.

Son bölümde (s. 349-427) “Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş ve Azınlık Statüsü” konu edinmiştir⁸. Millî Mücadele sonrasında Lozan Barış Konferansı'nda sorunlardan biri olan ve kitabın konusunu teşkil eden azınlık meselesi işlenmiştir. Barış Konferansı sonrası yapılan uygulamalar detaylı şekilde anlatılarak Cumhuriyet

⁶ Ramazan Erhan Güllü, “Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: XXV, S: 75, Ankara, Kasım 2009, 575-605; Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, s. 552-546 adlı çalışmalarının gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

⁷ Bu kısım yazarın, Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi*, İstanbul 2017, s. 170-180 adlı eserinden ilgili kısımdan alınmıştır.

⁸ Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermenilerin idaresi ile ilgili kısım, yazarın daha önceden yayımlanmış ve gözden geçirilmiş çalışmalarının son halidir. Bkz.: Ramazan Erhan Güllü, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015, s. 569-577; Ramazan Erhan Güllü, “Türkiye Cumhuriyeti'nde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin İdari Yapısı İle İlgili Düzenlemeler”, *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Mustafa Sıtkın Bilgin-Mehmet Seyfettin Erol-Mustafa Alkan-Bekir Tarık Yiğit, Ankara 2015, s. 417-425.

döneminde görev yapan patrikler hakkında bilgi verilmiştir. Rum Patrikhanesi ve Rumların⁹ idare değişimi ve patrik seçimiyle ilgili bilgiler verilerek devlet-patrikhane sorunlarına değinilmiştir. Aynı bölümde Hahambaşılık ve Musevilerin Cumhuriyet dönemindeki devlet-cemaat ilişkileri, yakın döneme kadar getirilmiştir. Azınlık statüsü dışında kalan Gayrimüslimlerin; Süryaniler, Nasturiler-Yezidi ve Keldaniler, Bulgarlar, Latin-Katoliklerin durumları hakkında bilgi verilmektedir. Sonuç kısmında (s. 428-430) Güllü, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslimlerin idarî yapılanmasını, Islahat Fermanı öncesi ve sonrası değişimini değerlendirmiştir. Lozan ile gelen azınlık kavramı üzerinde durmakta ve dönemlere bağlı kalarak yorumlamaktadır.

Yazar akademik bir üslupla kaleme aldığı eserini inşa etmek için Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi ve İngiliz Devlet Arşivi'ndeki belge ve defterleri, resmî ve kurumsal yayınları, dönemin gazete ve dergileri ile telif eser ve lisansüstü tezleri etkili bir şekilde kullanmıştır.

Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü'nün çalışması, Türkiye'de akademik literatürde "gayrimüslimler" hakkında yazılmış olan eserler arasında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Güllü'nün titiz araştırmaları, zengin kaynakçası, konuyu detaylı bir şekilde ele alması kitabın niteliğini arttırmaktadır. Eser sebep-sonuç çerçevesinde incelenerek bilimsel kriterlerde yazılmış olmasıyla birlikte sade, okunaklı ve akıcı bir dile sahiptir. Bu özelliği ile sadece akademik araştırma yapanların değil aynı zamanda konu hakkında bilgi edinmek isteyenlerin de okuyabileceği kapsamlı bir çalışmadır.

KAYNAKLAR

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi*, İstanbul 2017.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara 2015.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "Ermeni Milleti Nizâmnamesi'nin İlânı ve İçeriği", *Osmanlı'nın Seçkin Tebaası İken Yabancılaşan Topluluk: Bursa Ermenileri*, Ed. İsmail Yaşayanlar-Selçuk Kırılı, ss. 25-40.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü", *Balkan Studies II-History&Literature*, (Published by Cyril and Methodius University), Macedonia-Skopje 2011, ss. 120-134.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "Bulgar Eksarhlığı'nın Kuruluşu ve Statüsü", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (GAUN-JSS)*, C: 17, S: 1, Gaziantep 2018, ss. 350-361.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin İdaresi", *Osmanlı Araştırmaları- The Journal Of Ottoman Studies*, 2019, pp. 287-319.

⁹ Bu kısım yazarın, Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum/Ortodoks Patrikhanesi*, İstanbul 2017, s. 306-313 adlı eserinden nakledilmiştir.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, “Mondros Mütarekesi’nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C: XXV, S: 75, Ankara, Kasım 2009, ss.575-605.

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, “Türkiye Cumhuriyeti’nde İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin İdari Yapısı İle İlgili Düzenlemeler”, *Emperyalizm ve Ermeni Meselesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Mustafa Sıtkın Bilgin-Mehmet Seyfettin Erol-Mustafa Alkan-Bekir Tank Yiğit, Ankara 2015, ss. 417-425.

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

1-Derginin dili Türkçedir. Ancak, anadili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda iki makaleyi geçmemek kaydıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe *öz* ve İngilizce *abstract* ile bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en çok 8'er kelime olmalıdır.

2-Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3-Dergide; bilimsel makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanmaktadır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve özgün olmalıdır. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenecek ve uygun görülmeyenler yayımlanmayacaktır. Özel durumlar hariç sayfa sayısı 25'i aşmamalıdır.

4-Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik açıdan Yayın Kurulu tarafından incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması durumunda yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler, raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse, düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyorsa nedenini açıklamalıdır.

5-Yazılarda, Türk Dil Kurumunun yazım kurallarına uyulması önerilir. Bununla birlikte, yazıların yazım kurallarından yazarları sorumludur.

6-Yazılar, basılı iki kopya ve disketleriyle birlikte gönderilmelidir.

7-Yazılar, IBM veya Macintosh uyumlu bilgisayarlarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu, transkripsiyon için *Times*'e dayalı herhangi bir fontla yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonda kullanılan font diskete eklenmelidir. Metin 11 punto, dipnot 9 punto olmalıdır.

8-Dipnotlarda izlenecek yöntem:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara 1991, s. 58.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, cilt, sayfa.

Örnek: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1998, C: I, s. 186.

Birden çok yazarlı eserlerde: Yazar Adı Soyadı-İkinci Yazar Adı Soyadı-

Üçüncü Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: Durmuş Yalçın-Yaşar Akbıyık-Dursun Ali Akbulut, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2004, s. 58.

Çevireni veya hazırlayanı olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Çeviren (Çev.) veya Hazırlayan (Haz.) adı soyadı, Yayınevi, Basıldığı yer ve yıl, sayfa.

Örnek: William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çev. Alâaddin Şenel, İstanbul 2003, s. 58.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, “Makale adı”, *Dergi Adı* (veya kısaltması), Cildi, Sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, C: LI, S: 420, Ankara 1986, s. 504-511.

Gazetelerden yapılan alıntılarda *Gazete adı*, sayı (no), tarih, (Hicri veya Rumi tarihli ise parantez içinde Miladi tarih) verilmelidir. Hicri ve Rumi ay adları bitişik olarak yazılmalıdır.

Örnek: *İstikbal*, No: 356, 15 Kânunusani 1327 (28 Ocak 1912).

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde yazar soyadından sonra *a.g.e.*, şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise yazar soyadından sonra *a.g.m.*, olarak kısaltılmalıdır.

Makalenin sonunda bir “Kaynaklar” bölümü bulunmalıdır. Burada yazar soyadı (büyük harflerle), adı, kitap adı, varsa çeviren veya hazırlayan adı, cilt, yayınevi, basım tarihi, basım yeri verilmelidir. Makalelerde ayrıca sayfa aralıkları da verilmelidir.

Örnek: ÜÇÜNCÜ, Uğur, *İkinci Dönem TBMM’de Bir Muhafifin Portresi Kadırbeyzade Zeki Bey*, Çizgi Yayınevi, Konya 2011.

Arşiv malzemelerinin kullanımında arşiv adları *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

Örnek: TŞS, Defter No: 1899, s. 44. veya BOA, MAD, Defter No: 3598, s. 37.

9-Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10-Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik unvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle iletişim kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11-Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 2’şer adet basılı dergi verilir.

12-Yayımlanmayan yazılar iade edilmez.